

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛИАЛ – СМОЛЯН**

**ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА —
ЗА ЛИЧНОСТНО И ОБЩЕСТВЕНО РАЗВИТИЕ**

**КНИЖКА ТРЕТА
ХУМАНИТАРНИ И ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ**

**Смолян
2017**

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛИАЛ – СМОЛЯН**

ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА – ЗА ЛИЧНОСТНО И ОБЩЕСТВЕНО РАЗВИТИЕ

Сборник с доклади от националната научна конференция, посветена на
55 - годишнината от създаването на Учителския институт в гр.Смолян и
20 - годишнината от преобразуването му във Филиал на
Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”

КНИЖКА ТРЕТА ХУМАНИТАРНИ И ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

**ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА. ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ
ИКОНОМИКА. НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ И ОТБРАНА**

**Смолян
27-28 октомври 2017 г.**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Отговорен редактор

проф. д-р Илиян Иванов

Членове

проф. д.ф.н. Елена Николова

доц. д.н. Нина Герджикова

доц. д-р Русалена Пенджекова-Христева

доц. д-р Ивайло Старибратов

доц. д-р Мариана Ламбова

доц. д-р Силвия Младенова

доц. д-р Георги Юручев

Колектив[®] 2017

Издателство: ПУ „Паисий Хилендарски”, Филиал – Смолян

ISBN 978-954-8767-68-2

Сборникът се издава с частичната финансова подкрепа на
Фонд ”Научни изследвания” на ПУ „Паисий Хилендарски”,
договор ЧФ 17- ФС-004.

Завещани традиции, образователно развитие и научно израстване

Вече 55 години Педагогическият институт, преобразуван преди 20 години във Филиал на Пловдивския университет в Смолян, се утвърждава и развива като авторитетно образователно-научно средище, което допринася за обогатяване на просветно-културните традиции в Средните Родопи и педагогическата практика в средното училище, отговаря на потребностите на региона от квалифицирани кадри с висше образование за нуждите на туризма, бизнеса и управлението. Тази уникална научно-образователна институция винаги е присъствала в духовното пространство на Смолян, изпълнявала е мисията си на медиатор между науката, образованието и обществото, била е генератор на новаторски идеи и практики, дипломирала е хиляди високо квалифицирани кадри със знания, умения и активна гражданска позиция. Тук съжителстват в приемствена връзка добрите традиции, градени и утвърждавани през годините, и новите тенденции, родени от протичащите динамични процеси в съвременното общество на знанието. Академичната автентичност на Филиала, приемник на Института, в условията на задълбочаващата се демографска криза се явява решаващ фактор за мотивиране на младите хора да останат в родните си места.

Нека се върнем към началото, което естествено е белязано с трудности и препятствия, свързани най-вече с липсата на кадри и учебна база. Въпреки това началото е положено:

- първият учебен ден – 17 септември 1962 г. (понеделник);
- първите разкрити специалности (профили) – за подготовка на детски, начални и прогимназиални учители с два отдела: I отдел – български език и литература, руски език и художествено-технически предмет по избор; II отдел – математика, физика и художествено-технически предмет по избор;
- първите преподаватели: Димитър Чолаков – директор, Тодор Гайдаров – преподавател по педагогика, Петя Славинска – преподавател по български език и литература, Никола Дамянов – преподавател по история, Стоян Папратилев – преподавател по математика и физика, Димитър Главчев – преподавател по рисуване и трудово обучение, Апостол Апостолов – преподавател по физическо възпитание;

- първият абсолвентски бал на първия завършил випуск – 24 май 1965 г., а 35 години по-късно първите бакалаври във Филиала получават дипломите си лично от ректора на университета проф. Огнян Сапарев на 7 декември 2000 г.;
- първата институционална акредитация на Филиала като основно звено на ПУ – през 2001 г., а малко по-късно и първите програмни акредитации на професионалните направления “Педагогика”, “Туризм” и “Икономика” (за специалността „Маркетинг”) за максималния срок от 6 години.

Освен първите непедagogически специалности „Туризм” и „Маркетинг” през последните години бе разкрита и специалността „Биология, човешко поведение и здраве”, а в педагогическото направление – новите специалности „Информационни технологии, математика и образователен мениджмънт” и „Български език и история с културен мениджмънт”.

Обучението в бакалавърските специалности и в изнесените магистърски програми се осъществява от висококвалифицирани преподаватели главно от Пловдивския университет (щатни и хонорувани), но също така и от СУ, ВТУ, БАН, по актуализирани и добре балансирани учебни програми и учебни планове. Седем преподаватели от Филиала се включиха в разработването на електронни курсове по проект „Пловдивски електронен университет (ПеУ) – национален еталон за провеждане на качествено е-обучение в системата на висшето образование”, което улеснява и модернизира учебния процес. През последните години преподавателите от Филиал – Смолян участват в проекти, финансирани от фонд „Научни изследвания” на Пловдивския университет. Проведени са десетки научни конференции и студентски научни сесии, като изнесените доклади са публикувани в сборници и годишници. Научното израстване на преподавателския състав се изразява в придобиването на по-високи академични длъжности и степени.

Филиалът разполага с много добра материално-техническа и информационна база за образователна, научноизследователска и художественотворческа дейност, като всички досегашни ръководства са полагали и полагат усилия тя непрекъснато да се усъвършенства и обогатява.

От 2006 г. във Филиал – Смолян се извършва ежегоден обмен на преподаватели и студенти по програма „Еразъм“. Наши преподаватели изнасят лекции в университети в Полша, Австрия, Гърция, Турция и Румъния. Полски и австрийски студенти са се обучавали във Филиала по предварително организирани учебни програми, а наши студенти провеждат 4-месечно обучение в университети в Полша, Гърция и Турция.

Двете годишнини са хубав повод да си пожелаем здраве и сили, за да посрещаме и отговаряме достойно на предизвикателствата, удовлетвореност от постигнатото, но и непрестанно търсене на нови академични хоризонти по посока на усъвършенстване на организацията, обучението и научноизследователската дейност. И разбира се, спокоен и хармоничен живот в личен и семеен план, за да бъдем пълноценни и на професионалното поприще. За да ни има и занапред.

Проф. д.ф.н. Елена Николова

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Илюстративният материал в „Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведениамъ новѣйшей печати” на Александър Дювернуа.	
Ангелина Василева	7
Пространствено-времените опозиции в картината на света и човека (върху материал от Южнородопските народни песни в Ксантийско).	
Елена Каневска-Николова	29
Иновативни практики в чуждоезиковото обучение.	
Мария Нейкова, Милка Хаджикотева	41
Тоталитаризмът като морална атрофия в есетата на Георги Марков „До моя съвременник”.	
Гергана Начева	56
Особености на старата турска литература през втория класически период.	
Вежди Хасан	71
Познание и ценности в художествената литература.	
Петър Хаджинаков	87
Педагогика, дидактика и методика – исторически взаимоотношения и терминологични граници.	
Иван Чолаков	134
Душата и тялото като проблем в педагогическата антропология.	
Нина Герджикова	163
Предизвикателства пред съвременната психология и методиката на обучение по психология.	
Милка Василева	171
Консултирането и съветването в българската социално-педагогическа практика (исторически аспекти).	
Марина Пиронкова	189
Арт-терапията като креативен метод за консултиране в социално-педагогическата работа.	
Нели Бояджиева	199
Затруднения в педагогическата дейност на учители в детска градина.	
Мария Хекимова	208
Мултикултурното разнообразие – ценности и нагласи.	
Ирена Левкова	218
Гражданско образование и демократична култура.	
Евелина Иванова-Варджийска	229

Документални свидетелства за проф. Иван Дуйчев в архивите на бившите български специални служби.	
Русалена Пенджекова-Христева	243
100 години от рождението на Константин Канев – свещеник и краевед.	
100 години съхранена памет за бъдещето.	
Мария Главчева	260
Покръстването на циганите във Врачанска епархия през 40-те години на XX век (архивни свидетелства).	
Дилян Николчев	272
За прокомунистическите атаки на свещеническия съюз и официоза му „Народен пастир” през 1950 г. срещу Св. Синод на Българската православна църква (кратък хронологичен преглед).	
Дилян Николчев	288
Идейните контексти на „новата музеология и някои възможни насоки за развитието на един общински музей (ИМ – Чипровци като конкретен казус).	
Ваня Иванова	302
Учебната практика по Социално-икономическа география на България и Природна география на България във фокуса на пространствените образи.	
Калина Милкова, Димитър Желев	336
Регионалният туристически продукт на област Смолян във фокуса на туристическото търсене – анализи и оценки.	
Мариана Ламбова	352
Някои аспекти за туристическата привлекателност.	
Малина Шиблова	364
Социалното предприемачество – модно течение или неизбежна необходимост? Родопските перспективи по темата.	
Гавраил Гавраилов	375
Изследване и анализ на професионалното управление на проекти в проекто-ориентирани организации.	
Стоянка Касабаджаква, Златка Щрангова, Тони Михова	386
Project CABARET – EU tool for sustainable MHEW education for coastal communities.	
Бойко Рангелов	397
Предпоставки за разработване и внедряване на балансирана карта за оценка в националната система за отбрана и сигурност.	
Венелин Терзиев, Ваня Банабакова, Марин Георгиев	407

Балансирана карта за оценка като инструмент за стратегическо управление и контрол в националната система за отбрана и сигурност.

Венелин Терзиев, Ваня Банабакова, Марин Георгиев

417

Образованието в България като механизъм за социализация на мигранти и бежанци от Южна Азия.

Ерол Буюклиев

428

Роля на педагогическото образование за развитие самооценката на началния учител

Евгения Михайлова

445

ИЛЮСТРАТИВНИЯТ МАТЕРИАЛ В „СЛОВАРЬ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА ПО ПАМЯТНИКАМЪ НАРОДНОЙ СЛОВЕСНОСТИ И ПРОИЗВЕДЕНИЯМЪ НОВѢЙШЕЙ ПЕЧАТИ” НА АЛЕКСАНДЪР ДЮВЕРНУА

Ангелина Василева,
докторант по български език
в Югозападния университет

Резюме: В доклада се представя един от основните компоненти на речниковата статия илюстративният материал, отразен в първия завършен тълковен речник на българския език - „Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведениямъ новѣйшей печати” (1885–1889) на руския учен Александър Дювернуа. Анализират се илюстративните примери, ексцерпирани от народното творчество (публикувано), от оригиналната художествена литература, от публицистиката, ежедневния печат, периодичните издания, преводната и „побългарената” литература. Посочват се трите вида илюстративен материал, използван в Речника. Разкриват се формата, броят и редът на илюстративните примери. Обект на проучване са и думите без илюстративен материал, както и грешките, неточностите, допуснати в заглавната дума и употребата ѝ в контекста.

Ключови думи: *тълковен речник, речникова статия, илюстративен материал, видове илюстративен материал, ексцерпирам, източници (извори) в Речника, библиографски данни в Речника*

За първия завършен български тълковен речник „Словарь болгарского языка по памятникамъ народной словесности и произведениямъ новѣйшей печати” с автор московският професор славист Александър Львович Дювернуа данните в нашата езиковедска литература са откъслечни и повече от оскъдни. В по-ново време в „Учебника по лексикология на българския език” (С., 1979) неговите автори Ст. Георгиев и Р. Русинов (вж. Георгиев и Русинов 1979) отделят на речника шест изречения (вж. Георгиев

и Русинов 1997: 179). Т. Бояджиев в „Българска лексикология” посвещава на речника на Дювернуа три абзаца, като в най-големия – средния, представя три речникови статии, с които илюстрира твърдението си, че в Речника „семантичната структура на многозначните думи е разкрита чрез богат илюстративен материал и фразеологични съчетания” (Бояджиев 1986: 277-278). Малко над страница отделя на речника на Дювернуа и В. Вътов (вж. Вътов 1995: 404-406), а само шест изречения му отделят Т. Бояджиев, Ив. Куцаров и Й. Пенчев (вж. Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: 225). Най-пространните и подробни описания досега на Речника на Ал. Дювернуа са на Марин Дринов (вж. Дринов 1893: 49-96) и Веса Кювлиева (вж. Кювлиева 1972: 113-150).

Крайно непълните данни в нашата езиковедска литература досега за Речника и неговия автор, повърхностното описание и липсата (с изключение донякъде на публикуваното от М. Дринов и В. Кювлиева) на задълбочен и цялостен анализ на „Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведенийъ новейшей печати” продиктуваха както избора на **темата** на настоящото изследване, така и **основната** негова **цел, а именно** да се извърши всестранен и изчерпателен анализ на първия завършен тълковен речник на българския език от чужденец.

Във връзка с основната цел на настоящия труд, в него се поставят конкретни **задачи**, като една от тях е да се анализира ролята на илюстративния материал за по-пълното изясняване значението на тълкуваните думи; да се разкрият източниците, от които е ексцерпиран материалът; да се представят видовете илюстративен материал и библиографските данни в Речника; да се зафиксират положителните и отрицателните му страни.

В Речника на Дювернуа илюстративният материал е *прекалено голям по обем*, но пък играе *важна роля за пълното и за цялостното разкриване на семантиката на думите*. Чрез него лексикалните единици се дават в тяхната естествена езикова среда, разкрива се употребата им в речевия поток, представят се граматичните и стилистичните им особености. Той е *строго документиран* - *посочва се* (с дадени в I том на Речника съкращения: с. XXV-XXVI) *авторът или произведението и страницата, от която е взет примерът*.

I. Илюстративният материал и източниците (изворите) в Речника на Дювернуа.

1. Илюстративният материал е извлечен главно от *народното творчество (публикувано)*. Използвани са примери от народната поезия (песни), народната проза

(приказки, загадки, басни) и кратките форми, в които в съгъстен вид е представена народната мъдрост – пословици, поговорки и гатанки:

а) гатанки:

Гръмада с. ж. куча, громада; камень, гора: *Живо, живо живиле, на гърмада седеше, живо месо тегнеше (рульче, цицайче).* М. р. 531 (гат.).

Око́ с. с. **Оче́ Окце́ Оченце́** ум. ... Две сестрици презъ плетъ **сѣ** целивать и не можать да **сѣ** видать (очи). М. р. 532 (гат.).

Не́где Не́гдека нар. ... Едно нещо ноке летать, негде годе засветвить (светулька, вещица) . ib. р. 531 (гат.).

Плѣщи с. мн. ч.... Цжрнѣ калугеръ плещи печить (тланикъ, кланикъ). ib. 531 (гат.).

Плугъ с. м. ... си(въ) **ѣ** голапъ подѣ земя (плугъ). М. р. 531 (гат.).

Па́тица ... **Бѣ**ла патка на единъ кракъ стои – зелка. (гат.). Пк. 119.

б) приказки:

Плѣтиво с. с. плетенье, вяданье: *Ова́я пога́ча Чиста пречиста Коя я месила, С синове се подноси́ла Какó на креще́нье Така и на плѣтиво.* **Баба Ега. Люб. 32.** (с. 1664).

Плѣчи с. мн. ч. : *На рамо му янджичка Със тѣнки игли извезена.* **Б.Е. Люб. 83** (с. 1665).

в) песни:

Гуреливъ Гурелявъ пр. гнойный, гнойливый, възгрявый: *Бае ле Семко, бае ле! Пиши и мене на края, Макъръ сжмъ сжнливъ и гурливъ.* **М. 214.** *Море старо турельо`о! Ай пойди си дури дома.* ib. 270.

Дочуѣж гл. св. услышу, заслышу: ... *Не дочула го Латинка, Да стане да му отвори; Но мила го майка дочула, Та стана та му отвори.* **Ч. 346.**

Бож(е)къ с. м. убогій, нищій: *Я стани, либе царице! Че божекъ тропи на порти, Та стани да го подаришъ.* **М. 62.**

г) пословици:

Па́лѣж гл. дл. ... Кой **сѣ** фалить не палить (посл.);

Пара́*... **Парѣмн.** ч. ...Безъ пары ничто не бývá (посл.);

Пастърма́* ... Волкотъ не чувать пастарма . М. р. 530 (посл.);

Пита́чь с. м. ... Два пита́ча н` една врата. М. р. 530 (посл.).

д) басни:

Долче́ ум. ... Тамъ долчето сладкогласно чуркаше на бистринж. **Сб. 114.**

Залѣпж гл. св. **Залѣпвамъ** гл. дл. ... Мухи-тѣ накацали въ меда да ѡдѣжтъ, но като имъ Залѣпнѣли крака-та не може веке да хвъркнѣтъ и сѡ издавали. **Сб.** 69.

Побѣрж гл. св. **Побирамъ** гл. дл. ... Нъ кога да си трѣгне, лисицата не сѡ побрала вече въ дупкѣтѣ. **Сб.** 55.

е) поговорки:

Пѣторъ ? въ поговоркѣ? Паторъ паторъ ноджина, пасла баба козици на два рида високи, на два дола широки. М. 661.

ж) примери от загадки:

Вонещецъ епитетъ носа ... въ слѣд. **загадкѣ**: *Корійка, подѣ корійкѣ-тѣ полянка, подѣ полянкѣ-тѣ наплатци, подѣ наплатци кладенци, подѣ кладенци вонещецъ* - - (*Коса, вѣжди, очи, носъ*). Ч. 120.

Жажулено означеніе жолудя въ **загадкѣ**: *Жажюлено выси, рошяво го чяка? Свиня и жѣладъ*. Ч. 118.

2. Илюстративният материал е взет и от оригиналната художествена литература, представена в различни жанрове (стихотворение, поема, разказ, повест, роман, пътепис, драма). След смъртта на Дювернуа неговите следовници ползват примери от произведенията на някои възрожденски и следосвобожденски български автори, както и на някои чужди(руски) автори:

а) Христо Ботев – „На прощаване в 1868 г.”:

Неврѣстенъ пр. малолѣтны: *Иди, майко, у дома И съ сѣрце сичко разкажи на мойтѣ брѣтя неврѣстни Да помнатъ и тѣ да знаятъ, Че и тѣ брѣтъ сѣ имале*. **Ботевъ**. 4. (с. 1379).

Немиѣлъ пр. въ выраженіи: **Немиѣли недрѣги** – безродный, безпріютный: *Не плачи майко, не тѣжи, Че станахъ азе хайдутинъ, Но кѣлни, майко, проклинай Тазѣ турска черна прокуда, Дѣто насѣ млади пропѣди По тѣзи тѣжска чужбина – Да ходимъ да са скитаме Немили, клѣти, недраги!* **Ботевъ**. 3. (с. 1389).

Нехранѣ-майка **Нехранѣ-майкавецъ** с. м. негодаяй:... *Ако ти кажатъ, че азе Падналъ сѣмъ съ крушумъ пронизанъ, И тогазѣ, майко не плачи, Нито пакѣ слушай хората, Дѣто ще кажатъ за мене „Нехрани-майка излѣзе”*. **Ботевъ**. 4. (с. 1402).

б) Иван Вазов – поезия: „Поля”, „Песнопойка”, „Видул”, „Пряпорец”, „Избавление”, „Майска китка”, „Сливница”, „Гусла”, „Китка”, „Италия”; проза: „Един кѣт от Стара планина”(пътепис), „Митрофан и Дормидолски (повест), „Вѣлко на война” (разказ):

Наблъскамъ гл. св. натолкну; набью биткомъ:... *Тъмнициѣ бѣхъ наблъскани.*
В. Поля. 130 (с. 1271).

Наситъ с. м. Насыщение: *Окото безъ насита лѣти отъ цвѣтъ на В. Поля.* 69 (с. 1350).

Навалиѣ гл. св. **Навалямъ** гл. дл. ...2) (о пароходъ) приваливаю, приближаюсь:
Парахода вече наваля На милиятъ брягъ, Ботевъ шапката си сваля Че имъ дума пакъ.
Ваз. Пьснопойка, 31 (с. 1274).

Нагласѣ гл. св. **Нагласямъ** гл. дл. ... : *И тѣй душа ми катъ се побуни, Гуслата грабвамъ, струнитъ скъсвамъ Па я нагласямъ съ по нови струни.* **Вазовъ. Пьснопойка,** 4 (с. 1282).

Навечерямъ са гл. св. наужнаюсъ: *Ала Видуль тазъ вѣчера се владишки навѣчера.* **Ваз. Видуль.** 12. (с. 1276).

Нѣмотія с. ж. крайняя бѣдность:... *На веждѣ е нѣмотия, Нѣмотия, голотия.*
В. Видуль. 4. (с. 1390).

Нагло нар. нагло: *Тѣй нагло лорда съ миренъ видъ Свой възгледъ министерскій искажа И като сжций злобенъ жидъ къмъ нази пълень бѣ съ умраза.* **В. Пряпорець.** 38 (с. 1283).

Обезчѣстиѣ гл. св. обезчещу: *О, Европейци, вие несте катъ насъ злочести, Въ домътъ си не видѣхте зълъ варваринъ такъвъ, Кой вашъ та челядь мила безъ страхъ да обезчести.* **В. Пряпорець.** 35 (с. 1431).

Най 1) частица ... *Питатъ ли ме дѣ земята Што найлюбя на свѣтътъ.* **Вазовъ. Избавл.** (с. 1305).

Небѣсенъ пр. небесный: *Тѣй, кога на Истокъ прѣсенъ Слънцето отъ горскій връхъ Яви своя ликъ небесенъ, Птичето го срѣща съ пѣсенъ, а Цвѣтето – съ джхъ!* **Ваз. Изб.** 8 (с. 1376).

Недоумѣние с. с. недоумѣнье: *Но мойто сърдце въ тоя часъ Испадна пакъ въ недоумѣнье.* **Вазовъ. М. Китка.** 13 (с. 1382).

Обаѣ гл. св. очарую, отуманю. **Обаивамъ** **Обаявамъ** гл. дл.: ... *Иди въ най-дрѣвните години, Въвъ баснословний оня вѣкъ, И днеска кой плѣни думи ни, Обайва младий челоуѣкъ.* **В. М. Китка.** 15 (с. 1427).

Намѹгнѹ Намижѹ гл. св. **Намѹгамъ** гл. дл. подмигну, подмигиваю: ... *Внезапно Рачо чобанътъ хвърли си шапката, намижа си лѣвото око и запѣ пѣснята.* **Вазовъ.** **Кжтъ на Ст. Пл.** 12 (с. 1323).

Неподвѹженъ пр. **Неподвѹжно** нар. ... : *Неполѣхва вѣтрецъ хладенъ, Клони неподвижни, нѣми.* **В. Гусла.** 141 (с. 1494).

Палѹ гл. дл. палю, жгу: *Жешка пладна. Слънце пали, Бие право надъ главитѣ.* **Вазовъ. Гусла.** (с. 1592).

Погѹврьѹ са гл. св. подшучу, надругаюся: *Убиецо! О Каине Славянски вѣроломни (Миланъ) Ти си наший подвигъ славниятъ Безбожно се погаври.* **В. Сливница.** 8 (с. 1691).

Плѣськъ (Пляськъ) с. м. хлопанье въ ладоши, рукоплесканье: *Но колчемъ вѣтъръ забѣснѣй Изъ глухия му сводъ Пакъ чувамъ нѣкой дивъ напѣвъ Отъ пляскъ и триумфаленъ шумъ размѣсени съ ужасний ревъ На окървавения форумъ.* **В. Италия,** 47. *Пиенци лудуватъ Народъ кат' порой, биржаритѣ псуватъ, Викъ, пляськъ и бой.* **В. Китка.** 42. (с. 1664).

Нерѹнцовъ пр. померанцевый: *Изъ раскошнитѣ долини на Италия щастлива, Срѣдъ нерѹнцови градини, Влакѣтъ гърмишкомъ отива.* **В. Италиѹ.** 50 (с. 1397).

Поискръцамъ гл. св. слегка скринну: *Далъ ти Богъ добро, Рачо! Избѣбра Дакито, като поискашла машинално.* **В. Митрофанъ.** 14.(1736).

Пѹпски пр. поповъ, поповскій: ... **Пѹпска яхнѹя** кушанье изъ мяса съ чеснокомъ: *Направъ ми днесъ попска яхния...чеснъ повече...* **Митроф.** 38.(с. 1774).

Почервенѣѹ гл. св. **Почервенѹвамъ** гл. дл. покраснѣю, краснѣю: ... *Дядо Иванъ съ найголѣма скромность, почервенѣлъ, се раскланяше налѣво-надѣсно.* **Митрофанъ,** 12.(с. 1816).

Подсмѹвка с. ж. **Пѹдсмивъ** с. м. насмѣшка: ... *Никой не се осмѣли вече да му кажи на подсмивъ „подпоручикъ”.* **В. Вълко,** 25. (с. 1724).

в) Илия Блъсков – „Изгубена Станка”(повест), „Злочеста Кръстинка”(повест), книжките „Теменуга”, „Здравецъ”, „Лале”, „Зюмбюл”:

Набожность с. ж. набожность: *Старецъ, пѣленъ отъ набожность, тепло се Богу молеше.* **Изг. Ст.** 71 (с. 1271).

Небосклѹнъ с. м. небосклонъ: *Облацитѣ се сбиратъ и закриватъ сичкий небосклонъ.* **Изг. Ст.** 5 (с. 1376).

Навпрѣгнѣ гл. св. **Навпрягамъ** гл. дл. ...: *Крадени волове и биволе навпрягани по четири, по шесть въ една кола, караха ги бързо бързо за да зематъ повече пжтъ.* **Бл. Изг. Ст.** 25 (с. 1279).

Мно́го нар. много... **Мно́жко** ум. ... Стана множко врѣмя откакъ ни чака Отець **К. Зк.** 223. (с. 1227).

Нахлѣтамъ гл. св. войду (толпой): *Врагъгъ ми лѣжеше на земята вързанъ, а моите избавители нахлѣтаха въ залата.* **Бл. Теменуга.** 39 (с. 1368).

Невѣдѣль Невѣдѣнь пр. ... *Абе хей тамъ на едно село писаръ да станешъ, ще земешъ за година 60-70 пола, а колкото ударишъ отъ невидяло, то баишка.* **Бльсковъ. Здравецъ.** 12 (с. 1378).

г) Георги С. Раковски – „Горски пътник” (поема) , „Показалець...”:

Область Облъсть (у Рак.) с. ж. страна, область: *Наша е облъсть най сиротыня В` двойно робство тяжко тѣжими!* **Гп.** 85 (с. 1440).

Пѣняжникъ с. м. (у Рак.) банкиръ: - *отъ нѣкого си знамяниаго въ турскѣ службѣ Гърка, или пеняжника Армянца, Чифутина, или търговца, и художника.* **Гп.** 208 (с. 1615).

Откѣснѣ гл. св. **Откѣсвамъ Откѣснувамъ** гл. дл. оторву, отрываю:... *Иощо ся приближи сватба до мамины дворы, дѣвица ся откѣсва отъ игровода.* **Пк.** 117. (с. 1541).

д) Васил Друмевъ – „Нещастна фамилия” (повест):

Горка́на (горка-на) с. ж. горемычная:... *Горкана си! какво ли ще бжде! Какъ ще утѣшимъ бѣдната жена?* **Нф.** 8. (с. 388).

е) Петко Р. Славейков – „Робинсонъ” (роман):

Жара́ с. ж. горящіе уголья; лава; жарава: *Сеждѣтъ обравяхъ на около съ жарж-тѣ и горещійтъ пепель.* **РС.** 73 (с. 620).

Тѣтакъ Тѣтъкъ Тѣтека нар. 1) гдѣ-то, куда-то:... *Благодаряхъ ся само да плавамъ често тѣтакъ около жилището си удалчаванъ найвече до два вѣрлея.* **Р. С.** 91 (с. 2320).

Врѣтцинка с. ж. мешечекъ: *Зехъ двѣ врѣтоврьскы, дебели отъ муселинѣ и направихъ двѣ врѣтицны, които опредихъ за прѣсяваніе брашното отъ трицитѣ.* **РС.** 73.

ж) Киро Петров – „Сиромѣхъ Танчо” (драма в 5 действия):

Наргелѣ*...с. с.кальѣнь: *Кадията сѣди пуши нергеле.* **Ст.** 40 (с. 1342).

Нáнизъ с. м. нитка, нанизанная бисеромъ или монетами и носимая какъ украшеніе: ... *Да снематъ нанизите на жените си и да си продатъ воловите.* **Ст. 42** (с. 1326).

Изрѡдъ с. м. выродокъ, уродъ: Не говори ми повече, ти изродъ проклѣти. **Ст. 28** (с. 845);

з) Н. В. Гогол – „Ревизор”(комедия), „Записки на един луд”(повест):

Поцáлувамъ гл. св. поцѣлюю: *Осипъ, душко, поцалувай господарина си!* **Ревизоръ**, 74. (с. 1815).

Почѣшъ са **Почѣсвамъ** са почешусъ, почесываюсь: ... *Той като ще те повъзголи, че тѣй те наишераше, щото и четири дена се да се почесвашъ.* **Ревизоръ**, 31. (с. 1817).

Порѣмжъ гл. св. поворчу: *Азъ порѣмжахъ малко и седнахъ на мѣстото си* (Я поворчала и сѣла на свое мѣсто). **Записки на единъ Лудъ**, 25. (1783).

3. Илюстративни примери са извлечени от публицистиката, както и от ежедневния печат и периодичните издания:

а) в-к „Знание”(1875) на Любен Каравелов:

Асма* ... с. ж. виноградная лоза, вьющаяся по стѣнѣ дома; бесѣдка ею образуемая: *Една заранъ Нено чорбаджи сѣдѣлъ съ своята жена на столчето подъ асмата и разговаряле са за едно за друго.* **З. 257** (с. 39).

Живѡтъ с. м. ... **Живѡтець** ум. *Тие хорица мислатъ, сжнуватъ и грижатъ са само за своите лични удоволствия, които са наричатъ у насъ „животець”.* **З. 361.** (с. 629).

Изсѣтнѣ гл. св. Изситнявамъ гл. дл. измелъчу, измелъчаю: ... *Ако унищожиме тоя хърицѣлъ, то ще да отстраниме и трудността, съ която са разбиватъ и изситняватъ костите.* **З. 349** (с. 847).

б) Периодическо списание (1870-1876), Браила; Периодическо списание (1882-1884), Сръдецъ:

Назáдниченостъ с. ж. отсталостъ: *На мѣсто назадниченостъ и невѣжество – напредѣкъ и просвѣта.* **Пс. 9-10** р. 3 (с. 1303).

Нáлюхамъ са гл. св. напѣюсъ: *Така попадията `сѣ пофтарала неколко пати, додека се налюхала хубаво.* **Пс. XIII**, 152 (с. 1318).

Нáродѣ гл. св. **Нáрѣждамъ** гл. дл. нарожу, рожу: *Слава Богу, че и васъ милата ви горка майка въ по-великъ народъ народила и сосъ страхъ Божій отрастила.* **Пс. 9-10** р. 25 (с. 1345).

Охѡта с. ж. ...3)прихѡтъ: *И тако препроститѣ силянци повѣрватъ и изпълняватъ грековладиишкитѣ охоти.* **Пс.** 9-10 р. 40 (с. 1572).

в) **Лѣтоструй** или домашенъ календаръ. Издава книжарница-та на Хр. Г. дановъ и С-іе въ Пловдивъ, Русчюкъ, Велесъ. Восемь книгъ за 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876:

Охѡтапѡдъ с. м. осмоножка: *А само тако тѣй да дава народѣтъ за да ся расширяватъ манастирити ... още и за масло, за пѣстрѣвъж, охѡтапѡдъ, старо вино и пр.* **Л. Д.** 1869 р. 226 (с. 1573).

Плѣтень пр. плотяный, изъ плоти, во плоти: *Прѣви-ти чловѣци дошли на бѣлѣ свѣтъ голи плѣтени.* **Л. Д.** 1873 р. 166 (с.1671).

Лѣбедъ с. м. лебедъ: ... *Покрай неаполскый заливъ едно врѣмя имало нанизаны като лебеди градове.* **Л. Д.** 1874 р. 113 (с. 1103).

Повлѣдамъ гл. св. овладѣю: *А на всичкы (вещи) по земьтъж царь е чловѣкъ, кому-то е писано да повлада на всичко съ своя умъ, трудъ и залѣганѣ.* **Л. Д.** 1873 р. 172 (с. 1685).

г) Марин Дринов – „Исторически преглед на Българската църква” (1869), “Поглед върху произхода на българския народ” (1869):

Набрѡйж гл. св. насчитаю. **Набрѡйвамъ** гл. дл. насчитываю: ... *Той набройва до 16 Катарски църкви, които сж сжществовали въ негово време въ Западна Европа.* **Дриновъ. Прегледъ.** 53 (с. 1272).

Нагрѣнж гл. св. наводню: *Този тѣхенъ успѣхъ ги насрѣчи и тѣ трѣгнахъ по нататѣкъ: минахъ презъ балканѣтъ и нагрѣнахъ Тракия.* **Дриновъ. Погледъ.** 8 (с. 1286).

д) Нешо Бончев (1839-1878), български възрожденец, първият български литературен критик и педагог; направил превод на „Разбойници” на Шилер и „Тарас Булба” на Гогол:

Овадъ с. м. оводъ: *Мама му сѣди надъ негу, Китка бусилекъ джржеши, Стойча ютъ муи вардеши, Ютъ муи и отъ овади* (Овади – мухи голѣми, които лѣте кацатъ по воловетѣ*) **Бонч. Н. П.** 49.

Нарѣвни ми са гл. безл. вм. порѣвне ми са, понравится, захочется: *Буенъ си вятаръ пувее, Драганки булу утлистна, На Никола ся наревна, Приникна да я ѡалуни.* **Бонч. Н. П.** 172 (с. 1342).

Навънъ нар. на дворъ: *Снощи на навѣнъ излязохъ, Пѣтетата да си нахраня, Портата да си затворя Прелези да си затрѣня.* **Бонч. Н. П.** 136 (с.1281).

4. Илюстративни примери от *преводна литература* (превод от френски, немски и руски език):

а) „Разбойници” – Шилер (превод от немски език: Нешо Бончев в Периодическо списание, Браила, 1-6, 1870-1872):

Навъзъ предл. на: *А колкото за умъ това го азъ навъзъ себе земамъ ... Рш. 19 (с. 1281).*

Нако́блникъ с. м. уличный мальчишка: *Халваджииѣ и накоблицѣ* (Krämer und Gassenjungen) *итѣтъ съсъ прѣстъ да показватъ на васъ. Рш. 6 (с. 1311).*

б) „Емилия Галоти” – Лесинг (превод от немски език: И. Семерджиов, 1873):

Нещѣстникъ с. м. несчастный: ... *Тежко ми азъ нещѣстникъ! Э. Г. 29 (с. 1403).*

Възбунтувамъ са гл. св. взволнуясь: *Графе, чула съмъ ва да говорите жестоко, Вы сте възбунтуваны (Ihr gesicht gluhet). Э. Г. 44 (с. 314).*

в) Езопови басни (превод: П. Р. Славейков, 1852):

Долчу́на с. ж. долина, лощина. **Долчу́нка.** ... *Стигнѣхъ край еднѣ долчинѣ Вечеръ късно въ тъмнинѣ. Сб. 113 (с. 541).*

Закрѣчѣ гл. св. начну шагать: ... *И слѣдъ него нѣщомъ сѣ закричи. Сб. 111 (с. 688).*

Побояѣ са гл. св. испугаюсь: *Лысицата му ся присмѣлаче ся уплашилъ отъ еднѣ мышѣ. Не съмъ ся побоялъ азъ кумице лесо! Рекъль лѣвътъ. Сб. 108. (с. 1679).*

г) „Приключенията на Телемаха – Фенелона (превод от френски език: Н. Михайловски, 1873):

Нещѣстникъ с. м. несчастный: *Ты не можешъ вече нищо да имъ дадешъ, нещѣстнико! (malheureux!) Т. 295. (с. 1403).*

Въздигнѣ гл. св. преувеличу: *Въздигнѣ услугыѣ му (Il méhagéra ses services). Т. 208. (с. 317).*

Награ́да с. ж. награда: *Филоклѣ нападнѣ непрѣтелитѣ, спечели рѣшителна побѣда и бързаше да са върне за да превари лошы-тѣ награды (les mauvais offices) които подозрѣваше. Т. 216. (с. 1285).*

д) Кратка всеобща история в прости разкази (превод от руски език: Г. С. Юшевъ, 1861):

Оклопъ с. м. латы (син. броня): *Рыцари носяли желѣзень шлемъ и желѣзнѣ брониѣ (оклопъ). Ж. 190 (с. 1475).*

Рудолівець с. м. литейщикъ: *Гутенбергъ ся сдружилъ съ златаря Фауста и литейщика (рудоливца) Шефера.* **Ј.** 242 (с. 2067).

е) „Райна, българска царкиня”. Приказ на А. Т. Велтмана (превод от руски: Елена Мутева, 1852):

Грълясть пр. громогласный: *Помогнѣте! Извика грълясто Самуилъ.* **Р.** 75 (с. 423).

Брѣтаница с. ж. племянница: *Роднино, братаницо ми! (Сродница моя! Племянница моя!)* **Р.** 85. *Богъ ми помогнѣ, братаницо, и азъ тя избавихъ.* **ib.** 119 (с. 145).

Тогѣ Тогѣи Тогѣва Тогѣзи Тогѣсь Тогѣ Тогѣва Тогѣзи Тогѣзь нар. тогда: ... *И отъ тогы вече Хазарытѣ не ся ни чухѣ ни видѣхѣ.* **Р.** 33 (с. 2349).

ж) „Халима или баснословни арабски повѣстности” (превод: И. И. Мънзов, 1867):

Спрѣ гл. св. Спрѣрамъ гл. дл. остановлю, останавливаю: ... *Нѣ да не спрѣшь отъ припусканіето, додѣ ся не испотишь добрѣ.* **Х.І,** 63(с. 2230)

Пригладѣ гл. св. Пригладѣвамъ гл. дл. утолю, -яю (голодь): *Тамъ намѣрихме сѣкакви овоцѣя и растенія, отъ които ядохме колкото да си пригладимъ гладкостѣта.* **Х. ІІ,** 38. *Въ тоя островъ намѣрихме доволни овоцѣя и растенія, съ които си пригладвахме що-годѣ гладостѣта.* **Х. ІІ,** 44 (с. 1900).

Пѣница с. ж. погребъ (вм. подница): *Азъ потѣглихъ съ малко парици въ джобѣ, защото бѣхъ продалъ нѣкоя тенджерѣ които бѣхъ ималъ завърлени въ пѣницата.* **Х. ІІ.** 133. (с. 1765).

з) „Тарас Булба” – Гогол (превод: Нешо Бончев в Периодическо списание, Браила, 7-10, 1872-1874):

Въздивѣ са гл. св. изумлюсь (син. въсчудѣ са): ... *И той остѣ въздивенъ предѣ нея.* **Тб.** 52 (с. 317).

Загльчѣ гл. св. 1) загладѣю: *Народѣтъ отведнѣжъ загльчѣ и отсѣдѣ се расчу: „Водѣтъ ги!* **Тб.** 102 (с. 663).

Нарѣмникъ с. м. наплечникъ, панцырь: *И нарамницитѣ му въ злато и на поѣса му злато и насѣдѣ злато и сичко злато.* **Тб.** 60 (с. 1341).

Една голяма част от илюстративните примери, взети обикновено от преводни съчинения, са придружени с превод на чужд език - *френски, немски или руски език.* Предполага се, че преводите очевидно са дадени с цел да подпомогнат практически

всички онези личности от небългарски произход при работа със „Словарь болгарскаго языка...” на Дювернуа. Те са прибавени предимно към значения, които по преценка на автора по-трудно се разбират:

- *превод на част от илюстративния материал на френски език:*

Жѣвостень пр. живой: *Цвѣтътъ на лицето му здравъ и румень очитъ* му живостны и проницателны (**vifs et percants**). Т. 27. *Живостныйтъ му и дързновенъ нравъ бѣше по моя вкусъ* (**Son naturel vif et hardi était selon mon gout**). Т. 213. *Телемахъ естественно живостень и чувствителень* (**d'un naturel vif et sensible**) *вкусяваше сичкытъ* удовольствія. Т. 133. (с.628).

Надѣамъ гл. св. **Надѣвамъ** гл. дл. прибавлю, прибавляю; соединю, соединяю:... *Нимфытъ* нададохъ яростны викове (**poussèrent des cris pleins de fureur**). Т. 119 (с. 1287).

Вдлъбочѣся гл. св. възвр. углублюсь: *Азъ са вдлъбочихъ въ единъ тъмень лѣсъ* (**je m'enfoncai dans une sombre foret**) Т. 27. *Колкото изучавате челоуѣцитъ* и са вдлъбочавате въ тѣхъ (- **et les approfondir**), *толкози познавате измамата си*. ib. 195.(с.201).

Двашъ нар. 1) дважды... *О злочестый и дваждъ злочестый Идоменее!* (**O malheureux, et doublement malheureux Idomenée!**) Т. 168 (с. 467).

Наржчень пр. ручной, удобный, легкій:... *Той искаше да има въ сжщото време и друга наржчна помощъ* (**une autre ressource prete**). Т. 219. *Сълзытъ* бѣхъ наржчны на тѣзи коварна жена (**les larmes ne coutaient rien á cette femme artificieuse**). Т. 126 (с. 1347).

Бѣвѣся – пребываю, медлю... *Бягайте! Що са бавите?* (**Que tardez-vous?**) Т. 66 (с. 47).

- *превод на част от илюстративния материал на немски език:*

Нарисувамъ гл. св. нарисую: *Хубава наша Госпожа не се остава да я нариса челоуѣкъ, когато иска.* (**Unscre Schonen Damen Sind nicht all tage Zum Malen**). Э. Г. 11 (с. 1345).

Дрѹгче нар. впрочемъ. *Той е старъ, весель и простъ, но другче е твърдъ добръ.* (**Ein alter Degenstolzundrauh, sonst beider und gut!**) Э. Г. 14(с.566).

Откакъ Отка́ (енклитич.) союзъ времени...2) съ тѣхъ поръ, какъ: ... *Азъ загубихъ себе си отка́ ходихъ тамъ...* (**scit ich dort war**). РШ. 93 (с. 1536).

Обхѣдѣ са Обхѣждамъ са обойдусь, обхожусь: *Тя искаше да се обхожда хладнокръвно и и безгрижно (Sie wollte sich ganz gelassen und kalt stellen).* Э. Г. 18 (с. 1453).

Гладень пр. 1) алчный ... *Той за пари не е гладень (Nach Geld schien er nicht mehr zu Fragen).* Рш. 48 (с. 357).

- *превод на част от илюстративния материал на руски език:*

Нагрози гл. св. **Нагрозявамъ** гл. дл. охладѣю, охладѣваю: Той видѣ, че народ- ать го нагрози. (**Онъ видялъ охлаждение къ себѣ народа**). Р. 126 (с. 1286).

Безъ предлогъ 1) безъ: ... *Много безъ чедо, Яно, и нѣ ке поминеме и нѣ вака (Много бездѣтныхъ; такъ и мы проживемъ такимъ образомъ)* М. 170 (с. 75).

Задамъ са Задавамъ сапокажусь, показываюсь, появляюсь. *Зададе ли се нящо на пжть-атъ, тя извика...* (Едва что нибудь покажется на дорогѣ она вскрикнетъ)... Р. 56. (с. 669).

Гайдѣринъ, Гайдѣрджѣ с. м. гудецъ, музыкантъ играющій на гайдѣ: *Гайдѣры свирѣтъ, момци припѣватъ (Гудцы гудятъ плясовую, а плясуны припѣваютъ)* Р. 78 (с. 338).

Оглѣдамъ са Оглѣдвамъ са Оглѣждамъ са 1) смотрюсь ... 3) оглядываюсь, озираюсь: *Огледовахъ ся на около (озираясь кругомъ).* Р. 6 (с. 1460).

Забелязва се, че при разгледаните примери по-горе не се превежда цялото изречение, а само част от него, дори само дума. Този подход при превода на ограничен брой примери на френски, немски и руски език говори за това, че руският учен си служи с оригиналите на преводните съчинения, които го улесняват при определянето на семантиката на думите. „Безспорно авторът прибегва до този похват, воден единствено от стремежа си да постигне по-голяма точност при разкриване значението на някои речникови единици. Днес този похват е неприемлив в речниковата практика, но за оня момент, когато за първи път се създава речник на българския език, при това от чужденец, той намира своето оправдание” – казва Веса Кювлиева (вж. Кювлиева 1972:136).

5. Една малка част от илюстративните примери са ексцерпирани от „побългарената“ литература:

а) „Чюдосіиѣ на Робенсына Крусѣ”- побългарена от И. Андреов, Цариград, 1849:

Витлѣ с. с. винтъ (син. бурма): гвоздіе, веригы, витлы, брънки. РА. 165 (с. 239).

Връзия с. ж. пучокъ: *Робенсынъ изкуба доста отъ то растеніе, навръза ги на малки вързѣи и ги фърли въ водата за да киснатъ.* **РА.** 23 (с. 287).

Громорность с. ж. объемъ (большой), огромность: *Громорность-та на златото беше толкозъ голѣма, щото ако ся насѣчеше на пары, щяха да ся направятъ отъ него повѣче отъ сто лира стерлинги.* **РА.** 42 (с. 416).

б) „Бжднийтъ вечеръ на коледа” – побългарена от Павел Ст. Бобеков, Цариград, 1871.

Рахатъ*... с. м. 1) покой: ...*Тие да уставатъ на техната земе, Та му рехатъ да рехатуватъ* (Pour у vivre en paix). **Бв.** 40 (с. 2041).

6. Единични примери се срещат от Библията, “Рибния буквар” на д-р Петър Берон, „Землеописание” – Неофит Бозвели; примери по думите на Марин Дринов; примери от Тодор Влайков; примери от Пирдоп:

Набѣколо нар. кругомъ, вокругъ: *И да ѝ направишь краищникъ наоколо, една дланъ на ширъ, и да направишь на краищникътъ ѝ златъ въѣнецъ наоколо.* **Библия** р. 69 (с. 1327).

Натѣгнѣж гл. св. **Натѣгнувамъ Натягамъ** гл. дл. отяжелѣю, тяжелѣю; сдѣлаюсь, дѣлаюсь тяжелымъ: ... *А ржцѣтѣМоисеовы натегнувахъ.* **Библия** р. 62 (с. 1360).

Поваръ с. м. поваръ: *Ада каріиската царіца провѣди Александру много хубави ястия и повари (ахчии) искусны.* **Букваръ.** 47 (с. 1680).

Папищашъ с. м. папистъ: *Жителити са Папищашии, еще сѣ прѣстѣи и сиевѣрцы...* **Землеоп. Неѣфгма** X. 39 (с. 1597).

Пеликанъ с. м. 1) родъ птици: пеликани. **Земл. Неоф.** 70. (с. 1613).

Падало (Вл.) **Падало** (Дрин.) с. с. стоянка: ... *Говедарско падало.* Д. р. 3. *По словамъ проф. Дринова, это слово встрѣчается еще въ старыхъ памятникахъ.* Сравни падамъ во 2-мъ знач. (с. 1580).

Пѣщѣж гл. дл. заграждаю плотиною: *Дѣцѣта пѣщатъ вѣръ за кжпане.* **Влайк.** (с. 1650).

Нарушкамъ гл. св. — ѳгнь, разведу ѳгонь: *Нѣе нарушкаме буенъѳгнь.* **Пирдопъ.** (с. 1346).

7. В Речника на Дювернуа се забелязват и думи, към които не е прикрепен илюстративен материал, и те са тези, които са извлечени от Речника, прикрепен към Граматиката на братя Цанкови, от Българо-френския речник на Иван Богорови от „Chansons populaires bulgares inédites publiées et traduites” на Дозон (Париж, 1875):

Зръколи с. мн. глаза. **Цанк.**(с. 785); **Загáкнж** гл. св. **Загáк(ну)вамъ** гл. дл. намекну намекаю; упомяну о чемъ мимоходомъ. **Цанк.** (с. 661); **Избръкамъ** гл. св.**Избрънѣкувамъ** гл. дл. тоже что избалакамъ. **Цанковъ** (с. 803); **Наврѣмене** нар. иногда. **Ц.** (с. 1279).

Озлюбявамъ гл. дл. озлобляю. **Бог.** (с.1472); **Озрътлѣвъ** пр. сдержанный. **Бог.** (с.1472); **Неорганически** пр. неорганический. **Бог.** (с. 1393); **Неосноватѣлень** неосновательный. **Неосноватѣльность** с. ж. неосновательность. **Бог.** (с. 1393); **Нередѣвень** пр. неправильный, безпорядочный. **Бог.** (с. 1397).

Снаха́ с. ж. **Снашѣца** ум. зв. п.**Сна́хо**, сноха: ... А бре Тѹрчине, бре дрѹга вѣро, Какъ да си хвърлим, мъжко-то дѣтѣ Като сам язе попѡва снаха́, Попѡва снаха́, гяку невѣста? Д. 37, 7-9. (2208).

Сургѹнь* с. м. изгнанникъ (см. сюргунъ): Мене ме сургун сторѣте Жена ми робинѣ земѣте. Д. 46, 77-78. (с. 2281).

II. Цел и характер на илюстративния материал

1. Основната цел на илюстративния материал в Речника на Дювернуа е да разкрие семантиката на тълкуваната дума.

2. В примерите думата е дадена в естествената ѝ езикова среда. Чрез тези примери се илюстрира употребата на думата в речта, нейната граматическа и лексикална съчетаемост (вж. РБЕ 1977: 35).

3. Голям процент от примерите показва, че към думите са прикрепени граматически характеристики за род, число, членна морфема, глаголен вид, падеж и т.н.

4. Макар и рядко, в Речника се забелязват примери, чрез които се илюстрира сферата на употреба на дадена дума, нейната стилистична употреба, нейният произход.

III. Видове илюстративен материал:

1. Наблюдават се *три вида илюстративен материал*:

а) *Примери-изречения от автори*:

Жѣдность с. ж. жажда: **Нѣ** като глѣтна малко сокъ, смали щогодѣ **жѣдността**. Р. А. 80 (с. 637).

Вчѹдвамъ са гл. дл. изумляюсь, чуждаюсь: **Вчудва** ся, като псе въ сливы. Ч. 138 (с. 309).

Връгамъ гл. дл. бросаю: **Кабуръ** следъ **кабуръ** врѣгаше, **Юнакъ** следъ **юнакъ** **юнакъ** падаха. М. 161 (с. 285).

б) Примери от една, две или три думи, или кратки обикновени изречения, характерни за употребата на тълкуваната дума:

Есофа́гъ = (греч.) – **пищепроводъ**. Л. Д. 1869 р. 87 (с. 614).

Ери́на имя соб. Ирина: **Ерина Самовила**. М. 60 (с. 612).

За́друга с. ж.община: **Учителска задруга**. Л. Д. 1871 р. 180 (с. 673).

Жльтоу́сть пр. молокососъ: **Млады-ты и жльтоусты**. Л. Д. 1869 р. 124 (с. 635).

Заробѣникъ с. м. плѣнникъ: **Злочестый заробеникъ**. Л. Д. 1870 р. 162 (с. 728).

Затика́лка с. ж. затычка, пробка: **Дървена или гжбена затикалка**. Л. Д. 1876 р. 91 (с. 741).

За́харенъ пр. сахарный: **Захарена тръсть**. Р. С. 57 (с. 749).

За́чага* с. ж. сѣрна кислота: **Симпурнъ киселинъ (зачягъ)**. Л. Д. 1772 р. 232 (с. 756).

в) Примери-цитати от поезия, проза или драма:

Нехранѹ-ма́йка Нехранѹ-ма́йковецъ с. м. негодяй:... *Ако ти кажатъ, че азе Падналъ сжмъ съ крушумъ пронизанъ, И тогазъ, майко не плачи, Нито пакъ слушай хората, Дѣто ще кажатъ за мене „Нехрани-майка излѣзе“*. **Ботевъ**. 4. (с. 1402)

Налѣѣж гл. св. **Налѹвамъ** гл. дл. ... *Сички сърдца затуптяж Царя приближи, Сички очи се налѣж Съ радостни сълзи*. **Ваз. Изявление**, 20 (с. 1316)

Намѹгнъ Намижж гл. св. **Намѹгамъ** гл. дл. подмигну, подмигиваю:... *Внезапно Рачо чобанѣтъ хвърли си шапката, намижа си лѣвото око и запѣ пѣснята*. **Вазовъ**. **Кжтъ на Ст. Пл.** 12 (с. 1323)

Земя Земя с. ж. земля, планета, земной шаръ: ... *О небо и земльо!* Рш. 39 (с. 767).

IV. Брой и ред на примерите

Илюстративният материал е най-голям по обем при многозначните думи (съществителни имена, прилагателни имена и глаголи), при думите с преносно значение и при служебните думи – предлози, съюзи и частици.

В Речника липсва строго установен ред на представяне на илюстративния материал. В една речникова статия може да се срещне на първо място пример от художествената литература, на второ място от народната творчество и накрая към тълкуваната дума се прикрепя гатанка. Открива се и друг начин на представяне на илюстративния материал – на първо място - гатанка, на второ – художествена литература, на трето – печатни издания и т. н., т. е. като че ли цари хаос при привеждането на илюстративните примери в Речника от гледна точка на сравняването

му с днешния Тълковен речник на българския език, в който на първа линия преобладават примерите от съвременната литература, последвани от примерите от старата литература, народното творчество и накрая - от примерите съчетания.

Точният брой на илюстративния материал при различните категории думи не е определен. Наблюдават се думи, чиито значения се интерпретират с по *един пример* (вж. стр. 624: **жѐнатъ, женѝлна, женѝтба, женкарски**; вж. стр. 625: **жельж**); с по *два примера* (вж. стр. 664: **заговѣлки**; вж. стр. 627: **живѣлиште**); с по *три примера* (вж. стр. 633: **жѝтенъ**):

Женѝтба с. ж. женитьба: *Женитба-та ще е по-добра, отъ колко-то казватъ.* Л. Д. 1875 р. 129 (**един илюстративен пример**).

Заговѣлки мн. ч. *Заговѣнки тоже, что заговѣваніе. Велики сырны заговѣнны* Ч. 33. *А то кога е заговѣлки, кога ще са конкуваме, той дяду и баба го знаях.* Зк. 22 (**два илюстративни примера**).

Западнж гл. св. Западамъ гл. дл. упаду, упадаю, понижусь: *Оттова у насъ живата стока отъ годинж на годинж ся измѣта на по-лошѣ и запада.* Л. Д. 1873 р. 267. *И така по врѣмя, безъ да го усѣтятъ, народно-то имъ (на Чехы-ты) чувство западнжло.* Л. Д. 1872 р. 216. *Въ такъвж западнжлж земѣж.* Л. Д. 1873 р. 195 (**три илюстративни примера**).

В Речника определено семантиката на думите се разкрива чрез многобройни примери – 4, 5, 8, 10, 12 към едно от значенията на думите (вж.: **Глава, Зѣмж, Време, Вѣрувамъ Вѣрвамъ, Връжж, Връзувамъ, Длъгъ, Длъжъкъ, Длъговать; Слънце, Слънчице, Стигнж, Стигамъ, Стигнувамъ; Тога, Тогай, Тогава, Тогази, Тогасъ, Тоги, Тогива; Тогизъ; Трябамъ, Тряб(у)вамъ** и др.). Служебните думи са представени с най-голям по обем илюстративен материал. Към съюза **Да** е прикрепен илюстративен материал от близо 7 страници (вж. с. 443 - с. 450), към предлога **Отъ** илюстративният материал е от 6 страници (вж. с. 1564 - с. 1570), към предлога **За** илюстративният материал е 5 страници (вж. с. 638 - с. 643) и др.

Има и думи, които са съпроводени от по-малко на брой, но за сметка на това пък - твърде „дълги“ примери, например: **Трапѣза** с. ж. столъ (обѣденный, обикнов. софрѣ): *Хайдутѣ седнали да ядатъ – и да помянатъ; Енка имъ трапеза слагаши.* М. 211. Българска-та трапеза тъй ся рѣди постъпенно: *На земѣж-та у кѣщи ся постила първо рогозкж; върху неѣж хубава шярно-тъкана постылка, около три-тѣ страны ся нарѣждатъ на подплѣсъ възглавници въ двата жгла по едно тумбе, кое-то прикрива*

праздното мѣсто между двѣ-тѣ възглавници, гдѣ-то ся срѣщатъ жгълъ съ жгълъ. Върху постылкѣ-тѣ ся простира мисала (трапеза). Ако има одѣръ 1, ½ - 2 педы высокъ, то върху него ся нарѣждатъ всичкы-тѣ реченни накыти. Върху мисалѣ-тѣ ся слагатъ бѣлы габровскы тѣнуры съ по малко соль и чернь пиперъ (и чървень чюканъ), за прѣдъ всякый гостъ, до тѣхъ по лѣжищѣ; послѣ ся донасватъ цѣлы нарѣзани, нѣ не раздробени още хлѣбове, кои-то си ги раздробяватъ гости-тѣ самичкы; сега ся донасва чорба, прѣдъ двоица гости по паницѣ. Ч. 75-76 (вж. с. 2363 - с. 2364, т. II).

От този пример се вижда, че руският учен доста просторно илюстрира семантиката на думата, като навлиза в подробни етнографски описания. Този подход на автора приемаме не като пропуск, а като негово увлечение, продукт на страстта му да даде изчерпателен, убедителен и ясен по съдържание илюстративен материал.

V. Форма на илюстративните примери

На пръв поглед примерите от източниците (изворите) са представени графически като един текст (но нелогически и смислово свързан). Те не са оформени като отделни абзаци, например:

Лѣбавъ пр. 1) любезны: *Носи, Тодорко, какво щеш, Сѣ ще `си мене либава.* Д. 47, 28-29. *Весело либаво позорище!* Гп. 8. 2) нѣжный: *На овцѣ-ты поноси по-суха храна; тыи сѣ по-либавы отъ говеда-та та отъ влажнѣ и мокрѣ хранѣ лесно ся поболѣвать.* Л. Д. 1873 р. 275. *Очи-ты на дѣте-то сѣ много либавы, затова ги врѣди всяка свѣтлина, всяка брѣза промѣна.* Л. Д. 1874 р. 89 (с. 1120, т. II).

Завѣвка с. ж. одѣяло: *Девет постелки да изгой, Постелки ѣ още завивки.* Д. 71, 13-14. *Чи що му бѣше завивка? Чернь му облакъ завивка!* Пк. 143. *Износяй всякой день спавалны-ты дѣтинскы постилкы и завивкы на слѣнце.* Л. Д. 1869 р. 99 (с. 654, т. I).

Когато примерите се съкращават, се използва пунктуационният знак *многоточие*, отбелязан с *три точки*, и по този начин той не може да се различи от *авторското многоточие*, например:

Завѣж гл. св. **Завѣвамъ** гл. дл. *принесу, унесу... Кога горе`а, мила майко, млади-те невѣсти, Силенъ ветаръ, мило майко, тога ми завеа...* М. 224 (с. 654, т. I).

Една от най-трудните задачи, които е трябвало да реши Дювернуа за времето си, е въпросът с правописа на Речника поради липсата на единна нормализация в тогавашната наша правописната система. Обикновено в илюстративния материал е запазен правописът на източниците (изворите), от които е извлечен материалът. Ако

обаче се вгледаме по-внимателно в заглавната дума и в примерите от речниковата статия, ще установим известно разминаване в правописа, например:

Вягленъ с. м. 1) уголь ... **ѡгленък** сжрцѣ ... жаръ и пепель татака ти. ѱб. 309. Падна като на **въгленъ**, казватъ кога-то падне ... Ч. 206 (с. 329).

VI. Библиографски данни

След примерите от народното творчество (публикувано), от оригиналната художествена литература, от побългарената литература и от кратките пословици, поговорки и гатанки, авторът посочва името на автора (или заглавието на произведението) и страницата, като за всички библиографски данни представя списък на използваните съкращения (вж. т. I, стр. XXV-XXVI).

VII. Грешки и неточности в илюстративния материал

В илюстративния материал се откриват и някои неточности. Допуснати са например несъответствия между заглавната дума и употребата ѝ в контекст:

басма: *Сумъ искиналъ шестъ постели – басмалии* (курс. мой). М. 297 (вж. с. 60, т. I).

бадемъ с. м.: *Заспала ми назли Гяна, Во неделя, во утрина, На постели бамбекарни, На перници копринени, Под јоргани бадемліи* (курс. мой). М. 434 (вж. с. 48, т. I).

байрактаръ: *Остри сабъи како секѡици, ... А байраци* (курс. мой) *како дробни облаци*. М. 96 (вж. с. 50, т. I).

При **айлжкъ** с. м. ‘мѣсячное содержаніе’ погрешно стои пример с **айляк** - ‘който не е зает с работа’: *Айлякъ без работа, за да се повпуска Лулчу и по веселбица, зе да се сбира съ тогосъ – оногосъ*. Зк. 10 (вж. с. 18, т. I).

В отделни случаи в илюстративния материал не намират място всички производни, дадени в заглавния ред към основната форма на думата, например при **чушка** с. ж., **чушчица**, **чушче** ум. примерите от употребата на думата в контекст с аизцяло само с основната форма на думата:

Чушка с. ж. **Чушчица** **Чушчѣ** 1) стрючекъ перцу: *А кѣту мѣсо-то приближи да уври, нарязвжтъ му лукъ вътрѣ, а по нѣгдѣ си му турѣтъ и по нѣколко чървени чюшкы* (курс. мой). Пк. 38. *Нашите Шопе са хранатъ исклучително съ кукурузъ, съ оцѣтъ, съ чушки* (курс. мой) *и съ фасуль*. З. 199. 2) шишка, кукурузы (с. 2574, т. II).

В заключение може да се каже, че илюстративният материал в „Словарь болгарского языка...” е ексцерпиран както от народното творчество (публикувано), така

и от оригиналната художествена литература (Хр. Ботев, Ив. Вазов, Ил. Блъсков, Г. Раковски, В. Друмев, Петко Славейков, Киро Петров, Н. Гогол), от публицистиката, преводната литература, „побългарената литература”; примери от Библията, „Рибния буквар” на д-р Берон; примери от Тодор Влайков, примери от Пирдоп и др. Използвани са три вида илюстративен материал – примери-изречения, примери от една, две или три думи, или кратки обикновени изречения; примери-цитати. Илюстративният материал е най-голям по обем не само при многозначните думи, но и при служебните думи (предлози, съюзи, частици и междуметия). При някои от думите липсват примери. Допуснатите неточности и грешки при несъответствието между заглавната дума и употребата ѝ в контекста, не накърняват стойността на първия завършен тълковен речник на българския език, създаден от чужденец. „Словарь болгарскаго языка...” остава надежден източник за ползване на илюстративен материал не само от българските, но и от чуждестранните лексикографи.

Литература:

Бояджиев, Т. , Българска лексикология, София, 1986, с. 277 – 278.

Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. , Съвременен български език, София, 1998, с. 225.

Вътов, В. , Фонетика и лексикология, Велико Търново, 1995, с. 404 – 406.

Георгиев, Ст., Русинов, Р., Учебник по лексикология на българския език, София, 1979, с. 179.

Дринов, М., За българския речник на Ал. Дювернуа. // В: *Периодическо списание на българското книжовно дружество в Средец*, кн. XLII, 1893, с. 49 – 96.

Дювернуа, Ал., Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати, Т. 1, 1885 – 1888. Москва: Университетская типографія, бульв., 1889.

Дювернуа, Ал., Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати, Т. 2, 1888 – 1889. Москва: Университетская типографія, бульв., 1889.

Кювлиева, В. , Българският речник на Ал. Дювернуа. // В: *Известия на Института за български език*, 1972, Книга XXI, с. 113 – 150.

Речник на българския език, Т. 1, А-Б, София: БАН, 1977, с. 35.

Ангелина Василева,
докторант по български език
в Югозападния университет „Неофит Рилски,
ул. „Иван Михайлов”, 66
2700 Благоевград, България
GSM: 0889 580 340
a_vasileva69@abv.bg

**THE ILLUSTRATIVE MATERIAL IN “A DICTIONARY OF
BULGARIAN LANGUAGE BASED ON FOLK LITERARY HERITAGE
AND PUBLICATIONS OF TODAY’S PRESS” BY ALEXANDER
DUVERNOIS**

**PhD Student Angelina Vasileva
Department of Bulgarian language
South-West University “Neofit Rilski“**

Summary: The report presents one of the main components of the dictionary entry, which is illustrated in the first completed Bulgarian dictionary – “A dictionary of bulgarian language based on folk literary heritage and publications of today’s press” (1885-1889) of the

Russian scientist Alexander Duvernois. The illustrative examples, which are excerpted from the folk art (published), from the original fiction, from the journalism, from the daily press, from the periodicals, from the translated and from the "Bulgarian" literature, are analyzed. The three types of illustrative material used in the Glossary are specified. The form, the number and the order of the illustrative examples are disclosed. The subject of the study is also the words that are without illustrative material, as well as the mistakes and inaccuracies made in the title word and its use in the context.

Key words: *dictionary, dictionary entry, illustrative material, types of illustrative material, excerpt, sources in the dictionary, bibliographic data in the dictionary.*

PhD Student Angelina Vasileva
Department of Bulgarian language
South-West University "Neofit Rilski"
66, Ivan Mihaylov St.
2700 Blagoevgrad, Bulgaria
GSM: 0889 580 340
a_vasileva69@abv.bg

ПРОСТРАНСТВЕНО-ВРЕМЕВИТЕ ОПОЗИЦИИ В КАРТИНАТА НА СВЕТА И ЧОВЕКА (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ЮЖНОРОДОПСКИТЕ НАРОДНИ ПЕСНИ В КСАНТИЙСКО)¹

Елена Каневска-Николова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян

Народнопесенният фолклор отразява като в огледало картината на патриархалния свят и човека в него. Тази статия цели да открие спецификата на балканския (в частност южнородопския) модел на света чрез пространствено-времевите опозиции в него и техните езикови реализации в народните песни от Ксантийско, публикувани в два сборника (Теохаридис 1995, Ушев 2012)².

Ключови думи: пространствени и времеви опозиции, балкански модел на света.

В своето изследване на лингвистичните основи на балканския модел на света Т. Цивян отбелязва, че в неговата структура пространствените и времевите категории се вписват в антропоцентричната класификация, като интересът към антропоцентричността е продиктуван от приемането на „положението на човека в пространството и във времето“ за отправна точка, а не иманентното пространство и време (Цивян 1990: 75). Една от основните опозиции, а за балканския модел на света според авторката може би и главната, е „опозицията *вътрешен / външен*, отразена в други опозиции *закрит / открит, затворен / отворен, близък / далечен, тук / там, горе / долу, вертикален / хоризонтален, този свят / другия свят* и т.н. Към този набор се прибавят времевите опозиции *светлина / тъма, ден / нощ* и още по-подробното членение на деня; календарната година...” (пак там).

Основната опозиция *вътрешен / външен*, както и останалите пространствени опозиции могат да се приемат за определящи семантичната структура и на народните песни. И тук в основата е заложена антропоцентричността, проявяваща се в това, че „човек усвоява и присвоява *външното* пространство, изхождайки от своите собствени

¹ Изследването е по проект ФП17-ФС-011, финансиран от НПД при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

² Песните в сборника на П. Теохаридис са означени с буквата „Т“ и съответния номер, а в сборника на Е. Ушев – с „У“.

ориентири, и в това качество усвоява и *вътрешното* пространство, т.е. самия себе си...” (цит. съч.: 94).

В народните песни от Ксантийско в двата сборника на П. Теохаридис и Е. Ушев се срещат 16 селищни имена (СелИ), които очертават твърде дълъг и широк пространствен пояс – от *Драма* през *Гюмюрджина* (Комотини) до *Едирнецко* (Одринско) и *Цариградско / Стамбол* (Истанбул), от *Искѐчо* и *Искѐчуското* (ксантийското) *Исьòрен* през *Деридерско* (Златоградско) до *Мадан*, *Топоклу* (Средногорци), *Смилѐн* (Смилян), *Райково*, *Пашмакли* (Смолян) и чак до *Бàчкоскиен манастир*. Неясна е локализацията и идентификацията на ойконимите *Белозлатино* и *Белохград / Белиград*. От песента „Гледай ме, гледай...” (У – № 31) става ясно, че момъкът отива на Белозлатино „на панаирон” и пита любето какво да му донесе оттам, следователно се визира голямо селище. Изхождайки от двете основи – *бел* и *злат*, може да се направи предположение, че става дума за Златоград³. Във втория вариант на песента (У – № 32) е употребен ойконимът *Белохград / Белиград* (*я ютро ше идам нах Белохграда, на Белох града, любе, кер да керовам... / я утре подем, ей порво любе, много далеко... на Белиградо*). В Исторически бележник, документ от 18. век със спорна автентичност, Златоград е споменат като *Беловидово*⁴. Двете названия имат общ семантичен множител – ‘бял град или селище, което е бяло на глед (вид)’. Възможно е обаче този Бял град да е Цариград (дн. Истанбул), а не Белград, както допуска Е. Ушев (2012: 193), тъй като в песните „Сбирам са тарнавам” (У – № 8) и „Нах де са збираш йоначе” (Т – № 37) се среща същият мотив, както във втория вариант на песента „Гледай ме, гледай...” (У – № 32), но с ойконим *Стамбол / Стамбул* вместо *Белохград*: *Я са собирам, тарнавам, любе, / на широк Стамбол – / кяр да керовам...; Нах де са збираш йоначе / збираш тарноваш / на широкен Стамбул / кяр да кероваш...* В подкрепа на това допускане е и адвербиалният израз *много далеко* от песен № 32. Схващането за далечност и близост обаче е от гледна точка на човека – лирически герой в песента, което е твърде относително и е резултат на „пресованото” пространство на Балканите по терминологията на Т. Цивян. Единствено в популярната песен „Бяла сом, бяла, юначе” повествователното пространство се разтваря до мащабите на целия свят – хиперболатата „врит сам диньòна огрела” (Т – № 73) / „врит сом дюньòса йогреля” (У – № 61) подчертава неземната красота на девойката.

³ Е. Ушев допуска, че се има предвид „Бяла Слатина или подобно” (Ушев 2012: 193), което обаче е малко вероятно.

⁴ Енциклопедия България, том 2, Издателство на БАН, София, 1981.

Т. Цивьян определя *движението* – в прекия и преносния смисъл – като двигател, един вид вътрешен мотор на балканския модел на света, като негов основен признак (Цивьян 1990: 94, 1999), което създава усещане за динамичност и насоченост. Глаголите за движение в народните песни от Ксантийско са многобройни и разнообразни по форма:

вляза, влизам: „*флези* малку на вòтре” (Т – № 26), „*Флези* на вòтре, юначе... / Ни *влизам*, Айшо, на вòтре” (У – № 67), „*Йога си влела* навòтре” (У – № 40);

вървя: „...нах Драма да вòрвем” (У – № 5, Т – № 1), „млочку денкòве лу вòрвем” (У – № 10), „на ищом хаскер да вòрвем” (Т – № 58), „та че нах хаскер да вòрвем. / – Вòрви ми, вòрви, любе ле” (У – № 41), „то ше на аскер да *варви*” (Т – № 47), „та си вòрви, Асан аго, кадено ищеш” (У – № 16), „Вòрви си вòрви любе ля” (Т – № 24), „Стани си вòрви, копеле” (У – № 28, Т – № 108), „Иди ми, вàрви, дащере” (Т – № 100), „невястъй *варвьòт*”, „моминкъй *варвьòт*”, „юнаци *варвьòт*” (У – № 3), „Варвèла, колкум *варвèла*” (У – № 4, Т – № 2), „Варвèлу, колку *варвèле*” (Т – № 19), „Варвèло колкум *варвèло*” (Т – № 115), „Йод удовл *варвьòт* троице” (У – № 9);

дойда, дохождам: „и йе сас тебе да *дойдам* / ...сас тебе ваннò да си *дойдеме*” (Т – № 24), „йе сас тебе *дòйде щам*” (Т – № 61), „Госка да ти *дойдам*” (Т – № 27), „Йам ми немам как да *дойдем* / ... ти ни мислем да *дахòдеи*” (Т – № 60), „Снощи *духàдех*, тебе нимеше” (У – № 13), „Йа ко ми *идом* да *дойдом*” (Т – № 22), „Пак ку ти я ни *дойдам*, / прати ще Хасан да *дойде*” (Т – № 100), „да *дòйдем*, бело момече, да *дòйдом*” (Т – № 31), „*Дòйдо* ми, майко, *дòйдо* ми / *дòйдо* да си то òбида” (Т – № 44), „йем си *со дошòл* йаскер да сбиром” (Т – № 25), „йèm ти *со пада* да *дойдеи*” (Т – № 103), „ти ще сас мене да *дòйдеи*” (У – № 24), „Пак ли *си доишъл*, войводо” (У – № 11), „Пак ли *си душèл*, юначе” (Т – № 95), „здраф да *дойдиш*...” (Т – № 37), „защо ти, Динчо, ти да ни *дойдиш* / ...и сас мене, любе, да *дойдеи*” (У – № 33), „да *дойде* майка на дарва” (У – № 4, Т – № 2), „да *дòйде* малко айтузи” (У – № 53), „*дойде* *ще* лето пролете” (Т – № 93), „Фòркнал юнак на бòрза коня / и *е дошòл* срещу село” (У – № 51), „тримина турци *дòйдахо*” (У – № 7), „сватове ти *са дашили*” (У – № 72);

ида, отида, отивам: „да *идам* да го йотверзам” (У – № 5, Т – № 1), „да *идам* въз планинана” (У – № 6), „те не дава любе / никъде да *идом*” (Т – № 8), „Йа ко ми *идом* да *дойдом*” (Т – № 22), „ага *идам* нах бубайка” (Т – № 12), „каде на вода да *идам*” (Т – № 88), „йем си *пòдем* нах чуздо село гулемо” (Т – № 15), „ше *йотивом* да я видим” (У – № 51), „та *ишиш ути* на врис на вòда” (Т – № 93), „ти каде *бе йотишъл*?” (У – № 13), „Здраво да *идиш*, ой първо любе” (У – № 32), „Болин да *идиш*, юначе, / здраф да

дойдиш...” (Т – № 37), „га ше *идеш* с друго любе” (У – № 34), „кога ми *пòдиш* на вода” (У – № 45), „на хаскер дано ми *идиш*” (Т – № 62), „алижана аскер да *идеш*” (Т – № 113), „*Иди* си *пòди* майчинко” (Т – № 30), „*Иди* си *пòди* Гиоргино” (Т – № 111), „*Иди* си, *пòди*, юначе” (У – № 28, Т – № 108), „*иди* ми, майко, *пòрукай*” (У – № 47), „*Иди* *рукайте* майка хи” (У – № 53), „*пòдите* хи, мари, *речите* хи” (У – № 23, Т – № 78), „Ах мила мамо, *пòди* ми е *искай*” (Т – № 102), „Стани си *иди*, юначе, / ...Стана си юнак *отиде*, / ...Йедин ти саму *йотиде* / сè ти си *идем* двомина” (Т – № 115), „Сèстра ще рàно да *иде*” (У – № 52), „на Смилен госте да *иде*” (У – № 4, Т – № 2), „...да се невеста да *иде*” (Т – № 15, 20), „Рипна девойка *йотиде*” (Т – № 19), „чем *йотиде* ю вадòно” (У – № 26), „Той ше на хаскер да *иде*” (У – № 46), „Да не *иде* хаскер копеле” (Т – № 47), „йот как ми *иде*, мале ле, / порвоно либе” (Т – № 69), „дено *пòде* на баиран” (Т – № 79), „Айде Хасане да *пòдем*” (Т – № 108), „и сè ти двомина *идеме*” (Т – № 21), „дручкине *пòдат* на межè / ...и ти да *идеш* / и я ше да *идам*, хайде сас мене да *идем*” (Т – № 59, 80), „чи си ми *идат* утзат” (Т – № 114);

изляза: „*излези* в горо зелено” (У – № 20), „*излези* малко йедвòнка” (У – № 59), „*Излези*, Фатмьо, да видиш” (У – № 72), „я *излезей* ми, извòн капòе... / ...я *излезей* ми йодвàn на дворан” (У – № 12), „я *излези* ми извòн врацìнки... / ...я *излези* ми извòн капуйе” (Т – № 34), „да *излèзи* йотвàn на двори” (Т – № 112), „Сичко йот земе *излиза*” (Т – № 26);

мина, минавам: „ят как не могом да *мìном*” (Т – № 101), „дваш ти *минòвам*, затворено йе / триш ти *минòвам*, заклìчено йе” (Т – № 104), „*Мìни*, *мìни*, бре юначе” (У – № 51), „да ми *мìне*, мари, низ сокакос” (У – № 23, Т – № 78), „Мойна шем либе да *паминè*” (У – № 43), „Ага ми *мìна*, джанъм, ага ми *мìна*” (У – № 54), „Чи си ми *мìнал* патниче” (Т – № 48), „Девет барчини *мìнахме*” (У – № 9), „йегà ми *мìнат* мойене другаре” (У – № 2), „Селци *минòхо* не видево йе / че си *йе минàл* дено йе галил” (Т – № 17), „янджук приз мòна *минàо* / двомина луди и млади” (Т – № 109);

обиколя (диал. *òбиграм*): „цело ми село *йобигра*” (Т – № 43);

отведа, отнеса: „Ам че ще да мо *отведе*” (Т – № 95), „Когà мо, майко, *йотнесòт*, / на ширòкакне мейдàне” (У – № 59);

превалям: „*Превàляй*, юнак, *превàляй*” (У – № 24), „*Привàляй*, юнак, *привàляй*” (Т – № 71);

тръгна, тръгвам: „Я са *сбирам*, *тàрнавам*” (У – № 8), „колчиш ми *тòрнеиш* на вода” (Т – № 61), „кога ми *тòрнеиш* Ленинко” (Т – № 84), „моми пèят, *тàрнувай* си” (Т – № 107), „Нюрийо са *сбира*, *тòрнаво*” (У – № 50), „Минка со *сбира* *тòрнова*” (Т – № 15,

20), „юнак со сбира и *тòрнова*” (У – № 67), „Мехмет нах земе *тòрнова*” (Т – № 26), „Заринка си *йо тòрнала*” (У – № 4, Т – № 2), „Момкай *тòрнай* на вадòно” (У – № 26), „станало е акшам – *търнала си е*” (У – № 55), „Турци са сбират *тàрноват* / ...*Тàрнаха* си ми *тàрнаха*” (Т – № 110);

ходя (и отгл. същ. *ходене*): „дено *ходем* тебе мислем” (Т – № 60), „кугана лефтер да *ходем*” (Т – № 99), „...йедин да *ходем*” (Т – № 21), „как да си *хòдем* ваз село” (У – № 28, Т – № 108), „Да не *ходем* па селоно” (У – № 34), „да ми не *ходиш*, ей порво любе, / на друго село” (У – № 32), „прис де ми *ходиш* юначе”, „не лй *си хòдил*, ваз планинòна”, „не лй *си хòдил* низ джомайòна” (У – № 12), „*Йодила* ли *си йодила* / на нашне йофчере” (Т – № 11), „*йòди* ли *наòди* ли *со*” (Т – № 43), „*Ходила* ми *сам*, *ходила*, / на нашгьне си йовчере” (У – № 40), „...планиной, / млочко сам *хòдил* па тебе” (У – № 48), „Юнак *хòдил* и *вàрнал са йа*” (Т – № 45), „дòно *хòди* по балканан” (У – № 18), „на мечит *ходиме*” (Т – № 66), „Крати са, майко, и дократи са / ...мойно сетно *ходене*” (Т – № 27), „Крати са, севдо, крати са / нашото с тебе *òденйе*” (Т – № 65).

Интерес представлява употребата на архаични глаголни форми като формите за бъдеще време с нюанс на условност *дòйде ща(м)* ‘ще дойда, бих дошъл, -а, -о’, *дòйде ще* ‘ще дойде, би дошъл, -а, -о’, *щиш утй* (със съкратен инфинитив) ‘ще отидеш, би отишъл, -а, -о’, сегашната и имперфектната форма на глагола *дохождам* – *дахòдеш* ‘идваш, дохождаш’, *дохàдех* ‘идвах, дохождах’, изявителните и повелителните форми на старинния глагол *пòда(м)* – *пòдем*, *пòдиш*, *пòде*, *пòдат* ‘да ида, да идеш, да иде, да идат’, *пòди*, *пòдите* ‘иди, идете’.

Количествените характеристики на фолклорното време и пространство могат да бъдат сведени до опозициите *голям* / *малък*, *близък* / *далечен*, *дълъг* / *къс*, *ранен* / *късен* и т.н., които „практически нямат абсолютен смисъл, не съответстват на реални математически величини, но по своята същност относителни, получават смисъл само в зависимост от избора на гледна точка” (Цивян 1990: 10).

Опозициите *голям* / *малък* и *дълъг* / *къс* в темпорален план, отнасящи се за времеви периоди, намират езикова реализация в няколко устойчиви словосъчетания, повтарящи се в песните от Ксантийско: „Прала е *цал ден* и плакала е” (У – № 55), „Там са ходи за *три дене*” (Т – № 45), „тя щти са вàрне за *три вèчера*” (Т – № 32), „седè щим *цèла недèле*” (Т – № 81), „на *трйнкъ дèне* – млада невяста, / на *аннò годйно* – сас малко дете” (У – № 73), „*цàла годйна* немо го” (У – № 57), „Нюрийо йот как е легнала, / *цела и равна годйно*. / *Цела и равна годйно*, / *годйна и полавйно*.” (У – № 50), „Кому си нишан даржала, / *гудина и половина?*” (У – № 30), „комо си нишан даржала / *година и*

половина” (Т – № 61), „та се галиха *ца̀ла годѝна*, / *ца̀ла годѝна*, джанѝм и палавѝна. Дошло е време, джанѝм, ... / *дошло е време* те да се земат” (У – № 54), „ѝем сам главена / *три години и чѣтри месеца*” (Т – № 119), „галиме со *цели три године*, / *цели три године половино*. / ...се дойде време да со земеме” (Т – № 51), „седѐла я *три години*, / *три години и половина*” (№ 58), „*три сом години* женена” (Т – № 23), „*девет гудини* ялва сам” (У – № 69), „*десит*⁵ години ялва сам” (Т – № 111). Тези времеви опозиции са твърде размити и относителни – *цал ден* е дълъг период от време за снахата, която е прала и плакала, както *девет години* за жената, която няма деца. Прилагателните *цал*, *цала* / *цела*, *цели* показват завършеност и изчерпаност, добавката *и половина* подсилва внушението за продължителност, а числителните *три* и *девет* означават сакралните за народното творчество числа.

Опозицията *близък* / *далечен* е застъпена в пространствен аспект: „Я утре подем, ей порво любе, / *млого далеко*” (У – № 32), „енѝчка майка у сѣстра / и те са *я̀це далѣ̀че*” (У – № 52), „Дорде е любе *далече*” (У – № 56), „чи ми ѝе бате *далеко*” (Т – № 121), „на Смихан⁶ село *делѣ̀чно*” (Т – № 94), „какво ѝе Хасан загалил / *близно* комшуцко девојко” (Т – № 42), „нашене *близни* кумшуйе” (Т – № 116), „чи си ми идат утзат / нейнине *близни* ...” (Т – № 114). Признаците *далечен* и *дълъг* се намират в синонимни отношения: „на инози *дльòги* пòтеве” (Т – № 94) – тези дълги пътища, които ще отведат сина далече, чак в Стамбол. Опозицията е несиметрична на лексикално равнище (повече са лексемите за *далечност*), но признакът *близост* се проявява и на семантично равнище: „ам ваз мене да седиш / и ваз мене да лежиш” (Т – № 71), „Ти ще ваз мене да лежиш, / на мое десна ръчица” (У – № 24), както и на морфологично равнище – чрез определителния член за близост: „мàне главàса не балѝ. / Хем си ма балѝ сарцѣ̀са” (Т – № 90), „Стани ми Гьолие ѝотвари / най-мàлачкисе вратѝнки” (Т – № 105).

Според Т. Цивян „в полето на оценъчната опозиция *добър* / *лош* (...) положителното се оказва *вътрешно*, *близко*, *свое*, а отрицателното – *външно*, *далечно*, *чуждо*” (Цивян 1990: 77). Тази констатация се потвърждава от някои примери: „Драчко ми падна, Асан аго, *на сарцесо*, / на сарцесо, Асан аго, *на душоса*” (У – № 16), „Чу̀здо сѣ̀ло, *потѣжа̀ло*, / като дѣте на маще́ха” (У – № 58), но невинаги *близкото* е *добро* от гледна точка на героите или на лирическия говорител: „Мене бе майка душманка” (У – № 21), „Момина майо пòрво душмàнко” (Т – № 121), „юнашка майка – първа душманка” (У – № 54). Срещат се случаи, при които признакът *близък* е натоварен

⁵ В гръцкия превод е употребена лексемата за числото *девет* – εννιά.

⁶ Неправилно е записано името на село Смилян.

контекстово с отрицателна семантика: „*душмане близни кумиуѝе*” (Т – № 14), „да ми ни чуйет *душмане*, / *нашене близни кумиуѝе*” (Т – № 116). Негативната оценъчност се подсилва и от употребата на членната морфема за далечна определеност: „*вейкана* да со пречòпи, / *майкана* да со *пребие* / и ние да со зьомиме” (У – № 21), „Да са пукот, мари, *душманене*, / *душманене*, мари, *душманкине*” (У – № 49), „в *чòрнана* земя *длибоко*” (У – № 50), „каде мо, майко, давашо, / на *чуждо сèло низнаѝено*, / на не *гàлено кòпеле*, / в *чòрнана* земя *длибока*” (У – № 59).

Пространствената опозиция *вътре* / *вън* в смисъл на *затворено* / *отворено пространство* е представена чрез наречията *вàтре*, *навòтре*, *извòтра* / *йодвàn*, *йодвòнка*, *извòн*, *навòн* и предлога *извòн*: „Какно се *вàтре* думеха” (Т – № 116), „Флези на *вòтре*, юначе... / Ни влизам, Айшо, на *вòтре*” (У – № 67), „флези малку на *вòтре*” (Т – № 26), „*Фàтминка навòн*, *навòтре*” (У – № 65), „*Гюлсюма навòн*, *навòтре*” (У – № 72), „*Извòн* сарцèна ваздòхна / ...*Йога* си влела *навòтре*, / че си излела *йодвòнка* / на среденине *врацìнки*” (У – № 40), „*извòн* сарцèно ваздòхно / ...*извòн* кирèч мазота / *извòтра* пильо шарено” (Т – № 11), „я *йзлезей* ми, *извòн* капòе... / ...я *йзлезей* ми *йодвàn* на двòран, / *йодвàn* на двòран, *йодвàn* на пàтен” (У – № 12), „я излези ми *извòн* *врацìнки*... / ...я излези ми *извòн* капуйе” (Т – № 34), „да излèзи *йотвàn* на двори” (Т – № 112), „йзлези малко *йедвòнка*” (У – № 59). Топоси на външното (отвореното) пространство са *дворан* / *двори*, *бахчана*, *градина* / *градìне*, *друм*, *разпòтъ*, *пàтен* / *пòте*, *сокаче* / *сокаця*, *мейдàне*, а на вътрешното (затвореното) – *конак* / *конаця*, *чердак*, *пòтани*, *удая* / *одайе*, *съндък* / *съндъце*. Макар и външно, *хорото* е затворено пространство: „Да ги *вкарам*, мари, на *хорòно*” (У – № 49). Междата между двете пространства е маркирана с лексемите *вратìнки* / *врацìнки*, *капòе*⁷ / *капуйе*, *портана* / *порти*, *пенджуран* / *пенджуре*, преходът от едното към другото се изразява чрез глаголите *флези*, *излези*, *влела*, *излела*, *вкарам*, *йотнесòт*, а проникването във вътрешното (затвореното) пространство – чрез глаголите *йотвори*, *раствари*, *растварей*, *разградай*, *йотключи*, *рàзключи*. Примери: „Да *йотключи*, мари, шарен *съндък*” (У – № 49), „Да *йотключи* шарен *съндък*” (Т – № 87), „Когà мо, майко, *йотнесòт*, / на *ширòкакне мейдàне*, / ...и си ми, майко, *рàзключи* / *мойене* ми *пòстри съндъце*” (У – № 59), „пак ти ше с мене да дойдеш / вас *тесно длього сокаче*” (Т – № 29), „йоставет *ситни сокаця* / предават *бели конаця*” (Т – № 6), „Ти ли ми *влезе* в *бахчана* / ...те та *йе* майка *глядала* / от *високана одайе* / *йот високине пенджуре*” (Т –

⁷ Входна врата на къща, капии.

№ 33), „я ще та, севдо, отведа, / в най-горничкана удая” (У – № 22), „полни градине косуве / полни пòтани конуве / полни одайє грошаве” (Т – № 16), „И ще си идиме, джанъм, на друм, на разпòть” (У – № 70), „прис пòте, майко, пат пенджирьòно” (Т – № 18), „Расти ми расти люлечок / да ми заникнеш пенджуран...” (Т – № 53), „Яла ми яла Хасанаго / на пенджурес” (Т – № 83), „Йотвари майко раствари / и двата кати капуйе” (Т – № 21), „Майчинка, мое, майчинка / растварей капуге...” (Т – № 48), „Стани ми Гьолие йотвари / най-малачкисе вратинки” (Т – № 105), „слези ме, мамо, йотвори / твойене порти шерени” (Т – № 114), „Яла ми Сафие, йотвори, / твоине порти шерени” (Т – № 116), „Разградай, майко, портана” (Т – № 115).

Пространствената опозиция *долу / горе* намира лексикален израз чрез наречията *дòло(у), надòло(у), йодòл, удол / нагòре, йотгоре, утгòре* и прилагателните *дòлна, дòльне(о) / гòрне(у)*: „Тя йетиде сьй дòло, дòло. / Сьй дòло, дòло, на малко ряко” (У – № 13), „я си ми бешо йатишлала / сй *доло* *долу* низ долувене” (Т – № 104), „сей *долу, долу*, низ ряко, / ...*Нагоре* – вòрше висòце, / на дòло – пòле ширòко” (У – № 59), „Заринка си йо тòрнала / нис тенко брало *надòло*” (У – № 4), „йам да ми слезе *надоло*” (Т – № 77), „ейтус *надолу*, низ реко” (У – № 10), „Ам си ма дайте сей *надолу*, / сей *надолу* ду двене реки” (Т – № 97), „Шем да минам ейтус, *надолу*” (У – № 67), „мойота либе йотидей, / йот Гюмюжуне *надòлу*” (У – № 42), „йодòл абла ше дойде... / Йодòл си Сульман изрука” (Т – № 116), „Йод удол варвьòт троице” (У – № 9), „не ли си хòдъвал йот тус *нагòре*” (У – № 12), „не ли си хòдил йотус *надòлу*” „не ли си хòдил йотус *нагòре*” (Т – № 34), „нели си ходвал йотус *нагоре* / ...нели си ходвал йотус *надоло*” (Т – № 112), „Айе да идам, момечо / вас планиноно *нагоре*” (Т – № 57), „Колко си лято хòдила, / вас планиноно *нагòре*” (У – № 27, Т – № 118) „че га се майо пададè / мойена либе *йотгоре* / нис тенко брало *надоло*” (Т – № 55), „майка *утгòре* йотиде, / *утгòре*, въз барчинана, / въз планиноно *нагòре*” (У – № 21), „Куковичкана кукова / в нашено дòлно градино” (У – № 41), „Кукавичкана кукнава / фаф нашено дòльне градино” (Т – № 46), „Чòрно шем черга йопьòно / ф нашена дòльне градина” (Т – № 81), „в нашена дòлна градина” (У – № 52), „Долосèлцки мòми, / в дòлнене градинки” (У – № 66), „Цела шем сèла да храним, / гòрне и дòлней махалòй” (У – № 48), „целуну селу плачеха / *долне и горне* махло” (Т – № 91), „Снощи бех минал, мале ле, / през гòрне село Райково” (У – № 28), „прес гòрне село Райкоско” (Т – № 72), „приз гòрну селу гуляму” (Т – № 64).

В народните песни от Ксантийско могат да се открият няколко двучленни и тричленни времеви опозиции: *рано / късно; вчера (снощи) / днес / утре; денем (светлина) / нощем (мрак), сутрин / обед / вечер; пролет / лято / есен.*

Двучленната опозиция *рано* / *късно* е представена чрез наречията *рано(у)*, *ранко(у)* / *геч*, *гечно* и прилагателното *ран* (*р̀анен* е членувана форма на *ран*): „Минка ѝе *рано* станало” (Т – № 15), „м̀ома ѝ *рано* станала” (Т – № 120), „дено ми *ранко* пом̀ина” (Т – № 18), „*ранко* да дойде” (Т – № 77), „в нид̀еле, *ранко* ўтирно” (У – № 59), „Ф нид̀еле мо ѝе сфатбана / ф нид̀еле *ранку* в̀утерна” (Т – № 94), „Лил̀йекон са свива и развива, / защим со *р̀ано*, *р̀ано* разцвети?”, „л̀иллеку *р̀ану*, *р̀ану* л̀иллеку” (У – № 13), „всичко цвете и *ран* босилек” (У – № 14), „С̀естра ще *р̀ано* да иде, / *р̀анен* босилек да праш̀и” (У – № 52), „*гечно* ѝе време станало” (Т – № 62), „Парва са севда *геч* заборава / *геч* заборава *геч* прижелева” (Т – № 97). Наречието *гечно* е образувано от турската дума *геч* ‘късно’ и българската наставка *-н-*.

Тричленната темпорална опозиция, която на морфологично равнище се отразява в трите основни глаголни времена, на лексикално равнище се свежда до употребата на наречията за време *вчера* (*снощи*) / *днес* / *утре*: „*Вчера* бе минал, мале ле” (У – № 28), „*Фчера* ми минах майко ле” (Т – № 64), „Мин̀ол бе *фч̀еро*, мале ле” (Т – № 72), „*фчера* сме насор седели” (Т – № 44), „Їоти ми, любе, *снощи* не дойде / ...*снощи* си дойде не найдо то” (Т – № 18), „*Снощи* духадех, тебе нимеше” (У – № 13), „*Снощи* бех минал, мале ле” (У – № 28), „*Снощи* сам х̀одела, сино ле, на в̀рисевене” (У – № 36), „*снощи* сам ходила на в̀рисевене” (Т – № 69), „де ми си *снощи* лежала” (У – № 47), „*снощи* с̀ъм с̀она гл̀ь̀одалай” (У – № 50), „ам я с̀ъм *снощи* слушала” (У – № 53), „*Снощи* ми гу си варнала, / *ютре* ми варвиш нивяста” (У – № 30), „*Н̀еска* сом тука, любе / ...*утре* мо нема. / Їе *утре* п̀одом, любе / ...на панаире” (Т – № 49), „*н̀еска* сом тука, любе, / *ютре* мо нема. / Їе *ютре* п̀одам, любе, / на Белозлатино” (У – № 31), „Я *ютре* ша идом, ой п̀ърво любе, / я *ютро* ше идам нах Белохграда”, „Я *ютре* п̀одем, любе, / я *ютре* п̀одем”, „Я *утре* п̀одем...” (У – № 32), „*йутре* ѝо кажот пазар панаир” (Т – № 67), „*утре* ще аскер да идеш” (У – № 39), „*ютре* ще хаскер да идеш” (У – № 41), „Кутрана дойде *ютре* най-*р̀ана*” (У – № 77), „*йутре* вечер пак да дойдеш” (Т – № 106). Преобладават наречията, означаващи признаците *предходност* и *следходност*. Среща се и еднократна употреба на темпоралното наречие *довечера*: „*дув̀ечера* сам самичка” (Т – № 116).

В рамките на денонощието се открояват двучленната опозиция *денем* (*светлина*) / *нощем* (*мрак*) и тричленната *сутрин* / *обед* / *вечер*.

Двучленната опозиция *денем* / *нощем* намира лексикален израз в старинните наречия *ден̀о*, *дн̀еском* / *наш̀н̀о*, *н̀ошино*, които се противопоставят в рамките на сложни съчинени безсъюзни изречения: „*Ден̀о* ѝо град̀ют *наш̀н̀о* со тури” (Т – № 4), „*дн̀еском* ѝо град̀ют, *н̀ошино* со сабаре” (У – № 77). Аналогично е противопоставянето при

съпътстващата опозиция *светлина / мрак*, изразена чрез глаголната форма *огрела*, *йогрела* и словосъчетанията *ф маглò останал*, *вав маглò йотòнал*: „врит сам диньона *огрела*” – „там беша *ф маглò останал*” (Т – № 73), „врит сом дюньòса *йогрела*” – „ам бе *вав маглò йотòнал*” (У – № 61). Светлината е обективизирана в греещото слънце, а мракът – в тъмния (черен) облак или тъмната (черна) мъгла, но е назован и чрез лексемите *мрак* и *примрак*: „Излези, булко, да видиш, / какво йе *слòнце йогрелай*” (У – № 42), „òгри *слòнце*, за дечинки, за пильчинки” (У – № 78), „там *гре слòнце пекливо*” (Т – № 57), „кадèно *слòнце не грее*” (У – № 72), „Лице му *слòнце греешо*” (Т – № 19), „коту дзвезда аф *тèван облак*” (Т – № 45), „чòран со *йòблак* подàл, / ...*тòмна йо маглò пàннала*” (У – № 4, Т – № 2), „чèрно е *мàгла претèка*” (Т – № 121), „Гюльсума бела батевò, / каде си при *мрак* ходила?” (У – № 40, Т – № 11), „*Вèчеру примрак*, мари, по *мрàковене*” (У – № 63). Използвана е плурализация – употреба на форма за мн. ч. на неброимото съществително *мрак*: *мрàковене*, която има мултиплициращ ефект.

Тричленната опозиция *сутрин / обед (пладне) / вечер* е представена чрез темпоралните наречия *утирно*, *вутерна*, *ютрена(о)* / *пладнйна*, *планнйна* / *вечер*, *вèчеру*: „в нидèле, ранко *утирно*” (У – № 59), „ф недèле ранку *вутерна*” (Т – № 94), „Кòмуне дойде *ютрена* рано” (Т – № 3), „дено ми дойде *ютрено* рано” (У – № 76), „*ютрена* рано да ми донесиш малконо дете” (Т – № 4), „на сàма *пладнйна*, на *ясноно слòнце*” (У – № 73), „на ден *планнйна по йàсно слàнце*” (Т – № 32), „на ден на *планнина на йèсно слàнце*” (Т – № 75), „*Вечер* му легом на роко” (Т – № 23), „*вечер* со стурва” (У – № 75), „*вечер* со сипе” (У – № 76, Т – № 3), „*вечер* сме клалтй и прелтй, / та ти го сме не позналтй” (У – № 4, Т – № 2), „*Вèчеру примрак*” (У – № 63). Наречието *сутрин* е част от устойчивия адвербиален израз *сутрин рано*, а наречията *пладне* и *вечер* са съпроводени от изрази и лексеми, свързани с опозицията *светлина / мрак*: *на ясноно слòнце*, *по йàсно слàнце* / *примрак*. С признака *мрак* семантично се свързват и предикативните изрази „*Слòнце са сбира и прибира*” (У – № 67), т.е. *мръква* се и „*вечер* сме клалтй и прелтй, / та ти го сме не позналтй” (У – № 4, Т – № 2) – не са го познали, защото е било тъмно.

При дните от седмицата в опозиционни отношения влизат *събота / неделя* и *четвъртък / неделя*, тъй като тези дни са натоварени с обредна семантика : „*В събота срецу ниделя* – / в селону има две сватби” (У – № 22), „*мома йомйра в сàбота вечер* / ... *юнак йомйра в нидяле вечер*” (У – № 54), „*три е недяли ловèн ловèна. / Три е сàботи тебе давана*” (У – № 55), „суфик *четвòртак* Кадйре / *другян четвòртак* и мене” (Т – № 91), „*Четвòртак* ми йе нишàнон, / в *нидèле* ми е сватбана, / в *нидèле*, ранко *утирно*” (У

– № 59), „Ф неде́ле мо ѝе сфатбана / ф неде́ле ранку вѹтерна” (Т – № 94). Само в една песен се среща лексемата *вторник*: „ѝем си ми вѹѝе ѝе́лате, / *вторник* вечер ѝе́лате” (У – № 53).

Опозицията, основана на годишните сезони, вместо четиричленна е тричленна – *пролет* / *лято* / *есен*, нулевият член на опозицията е *зимата*: „*пролети* кана слана” (Т – № 67), „Листена да ми ѝодаржѹш, / ѝот *пра́лет*, дур да *по́дзимѝей*” (У – № 43), „Колко си *лято* хòдила” (У – № 27), „дойде ще *ле́то проле́тъе*” (Т – № 93), „Сакова *льо́то и пролети*” (Т – № 99), „ам ти ѝе дете *ле́тошино*: / Колко си *ле́ту* ходила” (Т – № 118), „че ше да то зе́мом *вас подзимо*” (Т – № 8). Липсата на лексема, обозначаваща зимата, се обяснява с факта, че периодът, който е свързан с трудова и обредна деятелност, е от пролетта до есента, но коренът *зим-* присъства в диалектното название на есента (*по́дзима*).

И така, човекът и неговите представи за времето и пространството в заобикалящия го свят са в основата на народните песни от Ксантийско. Движението е вътрешен мотор на този модел на света, в който пространствените и времевите опозиции очертават неговата специфика и универсалност, като намират езиков израз на лексикално, семантично и морфологично равнище. Архаичните и типични диалектни лексикално-граматични особености категорично потвърждават тезата за единството и непрекъснатостта на родопския диалект от двете страни на границата.

Литература

Теохаридис 1995: Θεοχαρίδης, Π. Πομακοί. Οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης (Ιστορία, καταγωγή, Γλώσσα, Θρησκεία, Λαογραφία). Ξάνθη, 1995.

Ушев 2012: Ушев, Е. „Изсуши ме, изгори ме...” (Южнородопският български фолклор в Ксантийско). Варна, 2012.

Цивьян 1990: Цивьян, Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира. Москва, 1990.

Цивьян 1999: Цивьян, Т. В. Движение и путь в балканской модели мира. Москва, 1999.

Елена Каневска-Николова, професор, доктор на филологическите науки
4700 Смолян, ул. „Дичо Петров” 32, тел.: 0301 62339, elenatn@abv.bg

**SPATIAL-TEMPORAL OPPOSITIONS IN THE IMAGE
OF THE WORLD AND THE MAN
(ON A MATERIAL FROM THE SOUTH-RHODOPEAN FOLK SONGS
IN XANTHI REGION)**

Elena Kanevska-Nikolova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Branch – Smolyan

Summary: The folk songs reflect the picture of the patriarchal world and the man in it as in a mirror. This article aims to highlight the specificity of the Balkan (in particular the South-Rhodopean) model of the world through the spatial-temporal oppositions in it and their language conversions in the folk songs from Xanthi region published in two collections (Theoharides 1995 and Ushev 2012).

Key words: *spatial-temporal oppositions, Balkan model of the world.*

Elena Kanevska-Nikolova, Professor, DSc

University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Branch - Smolyan,

32 Dicho Petrov, 4700 Smolyan, Bulgaria

Tel.: +359 301 62339, e-mail: elenatn@abv.bg

ИНОВАТИВНИ ПРАКТИКИ В ЧУЖДООЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ

Мария Нейкова

Милка Хаджикотева

Нов Български Университет

Резюме: Мобилните приложения намират широко приложение в нашето съвремие. В много образователни институции по света м-обучението вече се е наложило като неизменна част от образователния процес. Редица приложения с учебен и развлекателен характер се използват във висшите и средните училища, като основната им цел е да подпомагат процеса на обучение в учебната зала. Те са в полза както на преподавателите, така и на обучаваните, тъй като в ерата на информацията е от решаващо значение да се придобият умения за ефективното търсене, извличане и обработка. Чрез използването на приложения се развиват редица важни умения, сред които работа в екип, самостоятелно учене и свободна практика. Като лидер в България, Нов български университет интегрира м-обучението в свои програми и курсове по английски като чужд език. В статията се разглеждат няколко приложения, напр. „English Grammar in Use“ на Реймънд Мърфи, LearnEnglish Grammar, Британски съвет, 4pics1word и Akinator, които се посрещат с ентузиазъм от студентите в НБУ, както и представя проучване, проведено сред първокурсници в бакалавърска програма „Англицистика“ в Нов български университет. Анализът на отговорите на студентите води до заключението, че повечето от използваните в учебната зала приложения се превръщат в неразделна част от личното, академично и професионално развитие на анкетираните.

Ключови думи: мобилни приложения, м-обучение, таблет, чуждоезиково обучение

Съвременните достижения на науката и технологиите оказват все по-силно влияние върху всички аспекти на живота. Вече хора на всякаква възраст, деца, тийнейджъри и възрастни, все по-често използват мобилни устройства, за да постигат различни свои цели – да се забавляват, да работят или да се образоват. Характерно е от все по-ранна възраст децата да играят онлайн игри, но мобилните устройства все още не са широко разпространени като средства за обучение по време на учебните часове или у дома. Вместо да се използва всеобщата положителна нагласа към мобилните устройства като неизменни спътници на съвременния човек, ние сме заобиколени от строги правила, които забраняват използването им в учебните зали поради факта, че се счита, при това не без основание, че преносимите устройства са основна причина за нарушаване на дисциплината и отвличане на вниманието при обучаваните по време на учебните занятия.

Същевременно изследвания в областта на електронното чуждоезиково обучение, проведени през последните години, сочат, че електронното учене „може да се прилага на всички нива на владене на чуждия език и при всички възрастови групи“ (Нейкова, 2015). Като форма на електронно обучение, обучението от смесен тип (blended learning) създава необходимите условия за оптимизиране на възможностите за редуване на контактното обучение в учебната зала и асинхронното електронно дистанционно обучение, без да се наблюдава превес в значимостта на едната среда спрямо другата (Нейкова, 2014). Чрез интегрирането на традиционната учебна среда, която представлява учебната зала, с електронната учебна среда обучаваните могат да се възползват както от предимствата на електронното обучение, така и от утвърдените през годините методи за преподаване на чужд език (Нейкова, 2013). Вече навлезлият термин М-обучение (мобилно обучение), който може да се разглежда като най-новото развитие на обучението от смесен тип, създава още по-широки възможности за самостоятелно учене и прилагане на най-подходящите за отделния обучаем индивидуални стилове на учене.

Още от 80те години на миналия век се наблюдава интерес към различните типове личности и потенциала им за усвояване на знания, особено в сферата на чуждите езици. В теорията за типовете личности на д-р Джон Холанд (1973), основаваща се на изследвания, проведени със студенти във висши учебни заведения, се описват шест различни типа

личности. Изводът е, че потенциалът на студентите да разширяват знанията си и да развиват своите умения по чужд език е по-висок, когато съществува съответствие между личностните им и професионалните им характеристики. Според Хаджикотева (2005) учебната зала, в която се преподава чужд език, е изпълнена със студенти, които избират да учат специалности в синхрон с личностния си тип, но и със студенти, които впоследствие решават да променят специалността си или не се вписват в нея. Всички те трябва да се насърчават да учат в съответствие със собствения си стил и според собственото си темпо. По тази причина и поради факта, че в днешно време много хора предпочитат да използват потенциала на технологиите и да бъдат част от виртуални класни стаи и среда се налага и да се използва потенциала на мобилните устройства при обучението по чужд език.

Достиженията в сферата на технологиите отдавна вече предлагат все по-големи възможности за високо качество на общуване в мрежата в реално време, която се осъществява чрез платформи за електронно обучение. Някои от тях са вече установени и се внедряват институционално, напр. Moodle, докато други се разработват за целите на определена образователна институция, напр. „Е-платформа в помощ на обучението по общ и специализиран език“ (Стамболиева и др., 2017). Платформите за електронно обучение предлагат набор от възможности за индивидуална и съвместна работа, за самообучение, обучение по групи и т.н.

Мобилните приложения за образователни цели, включително насочените към усвояването на чужд език, се увеличават по брой и вид с всеки изминал ден. Обучаващите ги намират за полезни, тъй като мобилните технологии създават необходимите условия да се премахнат ограниченията, които налагат определено място и време на обучение. Ролята на компютрите за целите на електронното обучение е незаменима и несъмнено стопява разстоянията, но ограничава обучаваните да усвояват чуждия език единствено на мястото, където са инсталирани те. От друга страна, м-обучението включва методи и материали, предназначени за зареждане на носими устройства, основно мобилни телефони, телетаблети и таблети, което позволява да се установи пълен контрол над мястото, темпото и времето на обучение от страна на обучаваните и преподавателите (срв. Macmillan Dictionary). Първоначално приложенията, насочени към усвояване на чужд език,

са насочени главно към средношколци. С течение на времето подобни приложения са вече разработени и за по-широк кръг от обучавани.

Обучение с помощта на мобилни устройства може успешно да се реализира в училища и университети при условие, че образователната институция е в състояние да осигури необходимото оборудване. М-обучението може както да функционира в допълнение към обучението в учебната зала, така и в синхрон с него. Хаджикотева (2005) твърди, че „интерактивните програми не могат да заместят ролята на преподавателя, но комбинирани с преподавания по време на занятията материал, те действат особено благоприятно за моделиране на действителността“. Резултатът от смесването на тези два учебни контекста е полезен за обучаваните в много аспекти. Например, обучаваните се приучават лесно да намират информация за всяка тема, над която работят. В допълнение, относително малкият размер на преносимите устройства е полезен, когато преподавателят планира дейности, които предполагат работа по групи или в прегрупиране, разговор и обмен на идеи. Предоставят се възможности и за коренно противоположните дейности, а именно заниманията в учебната зала е възможно да се индивидуализират, тъй като изпълнението на различни видове задачи, заредени на мобилните устройства от отделните студенти, не нарушава общия ритъм на учебния процес в залата. И въпреки всичко, пълният потенциал на м-обучението се реализира чрез дейности, които не са ограничени във времето и пространството, поради факта, че естествено се вписва в ежедневието на обучаваните, без ограничения във възрастта. М-обучението създава необходимите условия за активно самоуправление, като по този начин стимулира самостоятелността на обучаваните.

М-обучението бързо печели популярност в сферата на чуждоезиковото обучение и успешно се реализира в много университети в България. Като пионер в тази област Нов български университет е интегрирал м-обучението в курсове по английски език като чужд език. Иновативната техника процъфтява благодарение на нарастващия брой приложения за езиково обучение, разработени от институции и издателства с дългогодишни традиции в разработването на учебници и помагала за обучение. Студентите го посрещат с ентузиазъм, защото бързо осъзнават потенциала, който носи в себе си за академично, професионално и личностно развитие (Хаджикотева и Нейкова, 2015).

Разнообразието от мобилни приложения за обучение по чужд език позволява на преподавателя да избере тези, които най-добре отговарят на нуждите обучаваните студенти. Чрез използване на приложенията те могат да развиват уменията си за говорене, слушане, четене и писане, да подобряват произношението си, да обогатяват граматичните знания, както и да развиват речниковия си запас.

Мобилните приложения за чуждоезиково обучение са предимно насочени към развиване на знанията, особено полезни са за слушане, четене и граматика, като изключително разпространени са и езиковите игри.

Едно от приложенията, използвано от студентите в НБУ, в чиито курсове се използват мобилни устройства, е „English Grammar in Use“ на Реймънд Мърфи. Помагалото се използва от няколко поколения обучавани и е в обращение в продължение на десетилетия. В електронен вид то е проектирано като мобилно приложение (Murphy 2012), с което отговоря адекватно на очакванията на съвременния обучаван. Така традиционните и модерни тенденции заработват заедно с цел да се създаде иновативен ресурс за изучаване на английски като чужд език. По този начин се представя сложен, надграждащ се материал по лесен и достъпен за употреба начин. Приложението може да се използва за самообучение, но същевременно и като допълнение към основния учебник по английски език, което позволява на обучаваните да работят със свое собствено темпо в спокойна атмосфера, лишена от стрес.

Целта на приложението Learn English Grammar (UK), Британски съвет, е да подобри и автоматизира граматичните знания. Всеки обучаван, от начинаещ до напреднал, може да открие множество полезни интерактивни дейности (пренареждане на думи, съставяне на изречения, групиране на думи по категории, избор на правилна дума и т.н.). Освен това е възможна проверка на отговорите и проследяване на индивидуалния напредък. Не на последно място, приложението е ефективен инструмент за разработване на стратегии за работа с тестове, тъй като дава възможност всеки от обучаваните да засича времето, което му е необходимо за справяне със задачите.

Езиковите игри под формата на приложения представляват ефективен и забавен начин за поддържане на знанията по чужд език и затвърждаване на наученото. Приложението *4pics1word* е забавна образователна игра, играна от над 220 000 000 души

по целия свят. Заглавието загатва за правилата на играта, а именно четири снимки се характеризират от една обща дума. За да се отгатне коя е думата, са необходими знания и логическа мисъл. Освен разширяване на речниковия запас, тази предизвикателна глъвоблъсканица активира мисловните процеси и развива наблюдателността. За да подобри един обучаем речниковия си състав се изискват много работа и упоритост, а приложението гарантира натрупване на знания чрез забавление в стимулираща атмосфера.

Езиковата игра Akinator е създадена от френските програмисти Джеф Делеу и Арнауд Оливи през 2007 г. Играчът си намисля анимационен герой, а джинът задава въпроси преди да отгатне кой е истинският или измислен герой. Приложението използва правилата на играта "20 въпроса" и има двадесет *да / не* въпроси, на които играчът трябва да отговори. Така играта се превръща в забавен гид, който позволява да се овладее изкуството на задаване на въпроси и затвърждава основните въпроси, задавани в разговор.

Изказаните по-горе твърдения се потвърждават и от резултатите от проведено анкетно проучване (Приложение 1) със студенти от програма „Англицистика (английски език, литература, култура) през академичната 2015/2016 г. В анкетното проучване участваха 12 студенти от първи курс, чието ниво на владение на английски език е B2+ според Общата европейска езикова рамка. Анкетата е структурирана в три части. Първата част обхваща въпроси, свързани с навиците и отношението на изследваните лица към използването на мобилни устройства като цяло и при изучаването на английски език, както и самооценка на тяхната езикова компетентност и компютърни умения. Втората част е насочена към проучване на честотата и целите, с които се използват таблетите, както и съпоставка на употребата на таблети с употребата на други мобилни устройства. Третата част проучва конкретни аспекти на работата с таблети – степен на трудност, оценка на функционалността, конкретни ползи при обучението по английски език и др. Въпросите са от затворен и отворен тип, което дава възможност да се направи както количествен, така и качествен анализ на навиците, отношението и приложението на таблетите в работата по английски език, като и да се очертае цялостна картина на съвременното обучение от смесен тип (blended learning).

За целите на настоящото изследване ще се спрем на няколко от отворените отговори в анкетата.

1. *“Мисля, че използването на таблети в класните стаи с цел изучаване на чужди езици е наистина много полезно и интересно за студентите. По този начин като на игра усвояваме много умения и подобряваме нивото на владение на английски език.”* В изказаното мнение ясно се открояват два основни акцента, а именно - полезността, която се изразява в повишаване на езиковата компетентност, и привлекателността на м-обучението, която се дължи както на ученето в лишена от стрес атмосфера, така и на присъщата за мобилните приложения интерактивност.

2. *„Използвам таблет, за да чета електронни книги, да сърфирам в интернет и да уча английски език. Използвам смартфон, за да сърфирам в интернет и да слушам музика.”* Този коментар насочва вниманието към една специфична характеристика – удобството, което има своето значение дори когато се съпоставят различни носими устройства. Пригодността на таблетите за четене и учене е по-висока от тази на смартфоните и поради чисто физическите параметри – по-големият дисплей улеснява зрителната активност и постоянното активиране на различни функции чрез допир.

3. И накрая, в типичния за съвременния млад човек стил на изказа: *„Tablets rule! ☺”*.

Мобилните приложения за обучение по чужд език, насочени към развиване на знанията и към развлечение, могат да се използват както в университетите, така и в средните училища. Те представляват успешно средство за подпомагане на процеса на обучение в учебна зала, от интерес както за преподавателите, така и за обучаваните. Причината за това е, че в информационната епоха, в която живеем, използването на технологии позволява незабавен достъп до информация и редица ресурси. Освен това използването им не изключва уменията, необходими за работа в екип, а напротив, дава възможност да се индивидуализират заданията и позволява на обучаваните да разполагат с необходимото време за работа и изпълнение на поставените задачи. Не на последно място, чрез използването на съвременните технологии обучаваните се превръщат в автономни учещи се, които разчитат на уменията си да търсят, обработват и използват необходимата им информация. Редица университети вече са възприели м-обучението в своите учебни програми. Нов български университет е лидер в България, който включва преносими

устройства и в курсовете по английски като чужд език. Приложенията, разработени за целите на обучението по чужд език, стават все по-разпространени и обучаваните ги приемат с ентусиазъм, което се доказва и от проведеното анкетно проучване със студенти от първи курс в бакалавърска програма „Англицистика“ на НБУ. Те се превръщат в неразделна част от тяхното личностно, академично и професионално развитие.

Приложение 1: Анкета

Част 1

Име:

F:

Дата:

1. Кои мобилни устройства обикновено използвате? ☐ PC ☐ таблет ☐ смартфон

(отбележете верния отговор)

2. Използвате ли мобилните си устройства за учебни цели? ☐ Да ☐ Не

(отбележете верния отговор)

3. Учите ли английски език с помощта на компютър, таблет, смартфон?

☐ Не, защото

☐ Да, за да

4. Използвате ли тези устройства, за да изучавате английски език?

☐ Не, защото

☐ Да, (посочете с кое устройство) (правите какво)

.....

5. Споделяте ли следното твърдение: „Мобилните технологии са полезни за изучаването на чужд език”? (отбележете верния отговор)

☐ Напълно го споделям, защото

☐ Споделям го, защото

☐ Нямам мнение, защото

☐ Не го споделям, защото

☐ Категорично го отхвърлям, защото

6. Оценете нивото на компютърните си умения? ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 (1 = начинаещ, 5 = експерт)

(отбележете верния отговор)

7. Оценете нивото си на владеење на английски език? ☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5 (1 = начинаещ, 5 = напреднал) (отбележете верния отговор)

Коментари

.....
.....

Благодарим Ви!

Част 2

Име:

F:

Дата:

1. Днес използвахте ли таблет? (отбележете верния отговор) ☐ Да ☐ Не

2. Къде и колко време използвахте таблет днес? (отбележете верния отговор)

☐ В учебната зала, в продължение на часа

☐ Вкъщи, в продължение на часа

☐ На път , в продължение на часа

3. С каква цел и колко време използвахте таблет днес? (отбележете верния отговор)

☐ В продължение на часа изучавах английски език с таблет.

☐ В продължение на часа сърфирах в Интернет с таблет.

☐ В продължение на часа четох електронна книга на таблет.

☐ В продължение на часа играх на игри на таблет.

☐ В продължение на часа гледах филми на таблет.

☐ В продължение начаса слушах музика на таблет.

☐ В продължение начаса на таблет.

4. Предпочитате ли да използвате таблет или смартфон и кои от гореизброените предпочитате да правите с помощта на смартфона си, а кои – с таблета си. За какво друго използвате мобилните си устройства, които притежавате?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Част 3

Име:

F:

Дата:

Уважаеми студенти, моля оградете цифрата, която изразява мнението Ви относно следните твърдения:

1 = Отхвърлям 2 = Не споделям 3 = Нямам мнение 4 = Споделям 5 = Напълно споделям

1. Затруднявам се да използвам таблети.	1	2	3	4	5
2. Лесно работя с таблет.	1	2	3	4	5
3. Изнервям се, когато използвам таблет.	1	2	3	4	5
4. Лесно правя всичко, което искам с таблет.	1	2	3	4	5
5. Таблетът не е достатъчно гъвкав за работа.	1	2	3	4	5
6. Лесно изпълнявам функциите, които има таблета.	1	2	3	4	5
7. Работата с таблет ме напруга.	1	2	3	4	5

8. Служа си с таблет без усилие.	1	2	3	4	5
9. Полагам големи усилия да използвам таблет.	1	2	3	4	5
10. Общо взето предпочитам да работя с таблет.	1	2	3	4	5
11. Таблетът ми помага много да уча английски език.	1	2	3	4	5
12. Решавам сам какво да уча, когато уча с таблет.	1	2	3	4	5
13. С таблет бързо изпълнявам поставените задания.	1	2	3	4	5
14. С таблет сам/а намирам нужната ми информация.	1	2	3	4	5
15. С таблет се обучавам по-успешно.	1	2	3	4	5
16. Таблетът ми е в помощ по време на занятията.	1	2	3	4	5
17. Таблетът ми съдейства да уча английски език.	1	2	3	4	5
18. Запомням по-добре, когато уча с таблет.	1	2	3	4	5
19. Интересно ми е да уча английски език с таблет.	1	2	3	4	5
20. Мисля, че таблетът ми помага да уча.	1	2	3	4	5
21. По-интересно ми е да уча с таблет.	1	2	3	4	5
22. Интересно ми беше да участвам в експеримента.	1	2	3	4	5
23. С удоволствие работя с таблет в занятията по английски.	1	2	3	4	5
24. Искам да използвам таблет в занятията по английски език.	1	2	3	4	5
25. Искам да участвам в подобни експериментални обучения.	1	2	3	4	5
26. Искам да продължа да се обучавам с таблет.	1	2	3	4	5
27. Доволен/а съм, че използвах таблет в занятията.	1	2	3	4	5
28. Бих искал/а да продължа още по-успешно да уча с таблет.	1	2	3	4	5
29. Доволен/а съм от възможностите, предоставени от таблета.	1	2	3	4	5
30. Доволен/а съм от обучението по английски с таблети.	1	2	3	4	5

Благодаря Ви за участието!

Вашето мнение е особено ценно за нас. Моля, споделете Ваши коментари, препоръки и идеи относно настоящия експеримент, както и желанието Ви да участвате в други подобни изследвания.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Литература:

Deleau, J., Olivi, A., Akinator, The Web Genius, 2007, <<http://en.akinator.com> > (Retrieved August 2017).

4pics1word. <<http://4pics1word.ws>> (Retrieved August 2017).

Hadjikoteva, M., Types of Students and Relevant Input. BETA-IATEFL Conference Proceedings, 2005, <<http://www.beta-iatefl.org/1109/blog-publications/types-of-students-and-relevant-input>> (Retrieved August 2017)

Holland, L. Making vocational choices: A theory of careers. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 1973

LearnEnglish Grammar (UK Ed.), British Council, <<http://learnenglishkids.britishcouncil.org/en/apps/learnenglish-grammar-uk-edition>> (Retrieved August 2017)

Macmillan Dictionary. <<http://www.macmillandictionary.com/buzzword/entries/m-learning.html>> (Retrieved August 2017).

Murphy, R., English Grammar in Use. 2012.
<<http://www.cambridge.org/bg/cambridgeenglish/catalog/grammar-vocabulary-and-pronunciation/english-grammar-use-4th-edition/apps>> (Retrieved August 2017).

Neykova, M., An Action-oriented Approach in the Context of Blended Learning. In: Markova, Z. & Velikova, S. (eds.). The English Language Classroom: Can Research Meet Practice? Papers from the 23rd BETA-IATEFL Annual International Conference 11th – 13th April 2014, South-West University, Blagoevgrad, Bulgaria. 2014. <http://www.beta-iatefl.org/cogitoergosum/wp-content/uploads/2014/12/BETA_E-Newsletter_November_December_2014.pdf> (Retrieved August 2017).

Neykova, M., Project work in the context of blended learning. In: Velikova, S., Markova, Z. & Harakchiyska, T. (editorial board). Openness and Connectedness: Exploring the Landscape of English Language Teaching in the Modern World. Selected papers from the 22nd Annual International Conference of BETA-IATEFL (21st – 23rd June 2013, Varna, Bulgaria). BETA E-Newsletter, Issue 7, Year II, September-October 2013. 2013. <http://www.beta-iatefl.org/cogitoergosum/wp-content/uploads/2013/10/Newsletter_September-October-2013.pdf> (Retrieved August 2017).

Stambolieva, M. et al., Stambolieva, M., Hadjikoteva, M., Neykova, M., Raykova, M., Ivanova, V. The NBU E-Platform in Teaching Foreign Languages for Specific Purposes. Proceedings of the 13th Annual International Conference on Computer Science and Education in Computer Science. Petya Assenova, Vijaj Kanabar (eds.) New Bulgarian University, Hochschule Fulda University of Applied Science, Boston University, 2017.

Нейкова, М. Дейностно-ориентиран подход към изучаването на чужд език в контекста на електронното обучение от смесен тип. София, Издателство Фараго, с. 26, 2015.

Хаджикотева, М. Мултимедийните продукти в обучението по чужд език : Прагматико-семиотични аспекти. In: Език, литература, култура : Годишник на департамент "Чужди езици и литератури". Нов български университет, София, pp. 184-189, 2005

Хаджикотева, М., Нейкова, М., семинар-обучение на тема „Приложения за мобилни устройства в обучението по английски език”, НБУ, 2015,

<<http://www.englishstudies.nbu.bg/bg/aktualno/prilozheniq-za-mobilni-ustrojstva-v-obuchenieto-po-anglijski-ezik!395?page=2>> (Retrieved August 2017)

Мария Нейкова, гл. ас. д-р, НБУ, София 1618, ул. „Монтевидео“ 21, 0887733983,
mneikova@nbu.bg

Милка Хаджикотева, гл. ас. д-р, НБУ, София 1618, ул. „Монтевидео“ 21, 0887989674,
mhadjikoteva@nbu.bg

INNOVATIVE PRACTICES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Mariya Neykova

Milka Hadjikoteva

New Bulgarian University

Summary. Nowadays mobile applications are pervasive. M-learning has already been adopted by many educational institutions throughout the world. Either study or entertainment-oriented, apps are possible to be used at universities and schools. Their major aim is to assist the process of in-person education. Both teachers and students benefit from them because in the information age it is crucial to learn how to search for, process and use information effectively. Through using apps various skills are developed, including team work, autonomous learning and independent practice. Being a leader in Bulgaria, New Bulgarian University has integrated m-learning in its English as a foreign language courses. The article discusses a number of apps, e.g. English Grammar in Use, Raymond Murphy, LearnEnglish Grammar (UK Ed.), British Council, 4pics1word and Akinator accepted enthusiastically by students and presents a survey conducted among first year university students in the English Studies BA programme at New Bulgarian University. The students' answers come to show that most of the apps used in class have become an inseparable part of their personal, academic and professional development.

Key words. mobile applications, m-learning, tablet, foreign language teaching

Mariya Neykova, chief assistant professor, PhD, 21 Montevideo Str., 0887733983, mneikova@nbu.bg

Milka Hadjikoteva, chief assistant professor, PhD, 21 Montevideo Str., 0887989674, mhadjikoteva@nbu.bg

ТОТАЛИТАРИЗМЪТ КАТО МОРАЛНА АТРОФИЯ В ЕСЕТАТА НА ГЕОРГИ МАРКОВ „ДО МОЯ СЪВРЕМЕННИК”

Гергана Начева

Бургаски Свободен Университет

Резюме: Текстът прави опит да осмисли посланията на Георги Марков в книгата му „До моя съвременник” (2015). В една дисидентска източноевропейска традиция Марков се опитва да покаже морална инверсия на Утопията във всичките ѝ аспекти – философски, социален, културен, политически, морален. Изследването демонстрира авторовия стремеж за анализ на генеалогията на насилието, моралната поквара, лъжата, демагогията и най-вече страха. Проследява се моралния императив, от който той говори за щастieto, унижението, разбирането, грубостта, подозрението, приятелството, Другия, спира се на някои религиозни парадигми, проблематизира се разрушаването на традициите, изхвърлянето на България от коловоза на Европа и света, изпадането ѝ в изолация, стагнация, духовна пустота.

Наративът осмисля идеите на писателя в българската култура и литература, паралелите, които той прави с други големи дисиденти като Александър Солженицин, Вацлав Хавел и др. Анализът стига до извода, че тези есета могат да бъдат прочетени и като микроистория на литературата за това до какви поражения довежда комунистическото псевдоизкуство, фалшивата наукоподобна теория на социалистическия реализъм, бягството на писателя от действителността, затварянето му в един канон, който е зададен от режима, партията и вожда.

Ключови думи: български чадър, дисидент, „Скитник”, Георги Марков, източноевропейски дисиденти, тоталитаризъм, комунизъм, изолация

„Остани си на мястото, всъщност ми казваше издателят приветливо. Остани си в твоето гето. Опиши си парченцето от (Юго)източната история. Пиши за твоята Секуритатя, за твоя Чаушеску, за твоя Народен дом. За твоите кучета, за бездомните ти деца, за твоите цигани. Гордей се с дисидентството си от времето на комунизма.. Остави ни нас да пишем за любовта, смъртта, щастieto, агонията и

екстаза. Остави ни нас да правим авангарда, да обновяваме, да дишахме културната нормалност.”

Мирча Картареску, из есето „Европа има формата на моя мозък”.

Есето е интелектуален жанр, според Октавио Пас то е „нервно”, „гъвкаво”, чувствителността е изострена, но не жестока, духът – състрадателен, без снизходителност или съучастничество. (Пас, 2006, 9) Есето най-кратко можем да определим като жанр на съвестта, но българските изследователи на есетата на източноевропейските дисиденти веднага ще допълнят, че то е емигрантски жанр.

Есетата на Георги Марков са исконно политически, предназначени за медийно реализиране. Те са четени по радио „Дойче Веле”, където той започва да сътрудничи след 1972 г. Както пише изследователят и документалист Христо Христов, тази германска радиостанция, за първи път откакто е в Лондон, му дава възможност да изрази лична позиция и мнение, да дава оценки в качеството си на писател, да прави анализи – нещо, което не се позволява поради медийната политика в БиБиСи, където Марков е на щат.

Българската програма е ограничена до 15-минутно предаване, а редакцията се състои от 7-8 българи емигранти. От самото начало тя се завежда от Михаил Антонов, който на свой ред свидетелства за Георги Марков: „Направи ми впечатление, че той не иска да се крие под псевдоним, защото имаше такива случаи с хора, които се страхуваха за близките си в България. Не – каза той – аз съм Георги Марков, такъв ме познават и ако ще пиша, ще пиша с името си.” (Христов, 2005, 177)

Есето, с което дебютира, е „Празникът на българските студенти”, следват „Ще изчезне ли българският народ”, „Спомени за Иван Башев”, „Представянето на съвременната българска литература”, „Проблеми на българската култура”, „Сваленият балон или българското кино през последните години”, „Традиция, новаторство и модернизъм” и др. Есетата в книгата му „До моя съвременник” в по-голямата си част са четени по радио „Дойче Веле”, но има и такива, които остават неизвестни до намирането им в чекмеджето му. Един по-задълбочен поглед върху есетата показва, че Марков акцентира върху „идеологическата борба между Изтока и Запада”, а според Антонов той е един от най-ценните сътрудници на радиото. (Христов, 2005, 178)

Всички тези есета се излъчват в рубриката „Лични мнения”, постепенно тематичната територия се разширява по посока на обществено-политически теми из българския живот, смятани за забранени, които биха коствали свободата и дори живота

на всеки, осмелил се да ги огласи. Образно казано, Марков бръква дълбоко в Системата – той дискутира властта и доносничеството, врагоманията и др. Писателят успява да покаже кой е в дъното на големия манипулативен процес - това е комунистическата лъжежурналистика – тази, която създава митове, промива мозъци, размножава заблуди, метафорично назована „Бимбилистанска журналистика”.

Радиото започва да излъчва материалите на Марков в седмичното предаване „Литературни понеделници”. Именно тук, в централата на радиостанцията в Кьолн, ще стане срещата с другия голям български дисидент Димитър Бочев, написал едни от най-интересните текстове за приятеля си Георги Марков. Ето какво си спомня Бочев: „Една личност, която беше абсолютно безразлична към всички външни ценности и пристрастена към вътрешните ценности. Един човек с вродено природно великодушие. Той беше невероятен писател, имаше литературен талант, който можеше да пръсне космоса. Само сърцето можеше да го разбере и само умът можеше да го почувства.” (Христов, 2005, 180)

Много след смъртта на Георги Марков Бочев написва емблематичната книга „Хомо емигрантикус” (като алюзивитив към книгата на Ал.Зиновиев „Хомо Советикус”), в която посвещава няколко есета на личността и морала на своя приятел. Текстовете на Марков прехвърлят мостове през времето и са изключително актуални и днес, особено ако ги четем през призмата на съвременната наука съветология.

Големият британски историк и оксфордски професор Норман Дейвис говори за „шестточковия синдром”, в който развива граматиката на тоталитаризма. (Дейвис, 2005, 948) Много от есетата на Георги Марков като например „Грубостта”, „Насилието”, „Подозрението”, „Тука е така”, „Имаше такъв” и др. не са нищо друго, освен моралния кодекс на комунистическата идеология. В исторически дискурс Дейвис изследва генеалогията на социализма, а Марков говори за стадния нагон в „Собствения фашизъм”, разкривайки колективистичната стихия: „Винаги ме е смущавало, че милиони отделни хора прегръщат идеята за остадняването си доброволно, често пъти с ентузиазъм, стават фанатични членове на стадото. Защо? Поради какво те се отричат от свободата си, за да приемат покорно и подчинено някакво място в стадото.” (Марков, 2015, 40) Подобно на британския историк, той разкрива в есетата си „Система и хора”, „Сталинчетата”, „Промяната – блян и илюзия”, „Кой е свободен” цялата архитектура на тоталитарната държава като дуализма партия-държава, лидерския принцип, гангстеризма, бюрокрацията, пропагандата, естетиката на силата, диалектическия враг и др.

Много пъти Марков се позовава на Достоевски, в „Лицето на Солженицин” той използва един от класическите похвати в есеистиката – разгърнатата аналогия, като непрекъснато го симетризира с лицето на Достоевски, изтъквайки типично руския месианизъм, стоицизъм, мистицизъм и ярката им антизападна насоченост, Солженицин е едновременно „дете, или праведник, или фанатик”. В евангелската парадигма на Достоевски бесовете на нихилизма и комунизма пълзят по земята, за Солженицин те са „десетките хиляди танкове, строени в полетата на Източна Европа и комунистическият империализъм зад тях. И двамата ги заклеят с цялата си пламенна ярост. Солженицин се изправя срещу тях в някакво тържествено мъчително предчувствие, че той ще бъде първата жертва.” (Марков, 2015, 292)

Модерният писател Георги Марков не приема у него нагласата на източноправославния проповедник, пророк и дори светец. И Йосиф Бродски, и Георги Марков усещат дистанцията между Солженицин и другите. Българският дисидент начева болезнената тема за геноцида над руския народ: „онези великолепни, последователни и всеотдайни, никому неизвестни хора, които бяха смлени в кървавата мелница и за които никой нищо не знае, нито ще узнае”. (Марков, 2015, 288) Тук започва диалогът с Йосиф Бродски – в разказа му за неграмотен руски селянин, чието провинение е открадната торба жито от совхоза, за да оцелее семейството му. На път за общото им сибирско заточение най-вероятно старецът ще умре: „И нито един интелигентен човек – нито в Русия, нито на Запад – няма да се надигне в негова защита. Никога. Защото никой и никога няма да разбере за него.” – казва писателят. (Волков, 2000, 118)

В есето „Имаше такъв” авторовата интенция се фокусира върху творческите съюзи на тоталитарна България, където 95 на сто от членовете им са хора „направени от режима” и само 5 процента са качествено различните, които попълват редиците на източноевропейски дисиденти като Солженицин, Кохоут, Хавел, Ян Кот, Йосиф Бродски и др. Нобеловият лауреат Чеслав Милош конкретизира още по-точно това деление: „Делението на „лоялни” и „престъпници” се осъществява чрез премиране на всякакъв вид конформисти, страхливци и лакеи, докато сред „престъпниците” се оказва особено високия процент на най-обикновените, искрени и оставащи верни на себе си хора. От социална гледна точка тези хора биха представлявали най-добрата гаранция за развитието на социалния организъм. [...] Пример за вина поради глупост е отношението на различни общества към онези мислители, писатели и художници,

които са изпреварили времето си и чиито творби са малко разбираеми за съвременниците им.” (Милош, 1992, 188)

В друго свое есе - „За писателите, които търкалят варели”, Георги Марков показва една от иконите на изобретената съветска непокорност – Е. Евтушенко – „еспортният съветски палячо, [...] автор на креслива и фалшива поезия, чиято шумна арогантност допада на полуинтелигентните западни левичарчета”. (Марков, 2015, 293) Българският дисидент го характеризира като „партиен аристократ”, „последен модел площаден високоговорител”, оценката му е идентична с тази на Й.Бродски, за когото Евтушенко е лицемер, лъжец и интригант, приятел на самия Ю.Андропов, а в САЩ търси протекции на изтъкнати професори, за да популяризира своите стихове. Големият конфликт между него и Бродски е сблъсък между интелектуалеца-лакей и инакомислещия.

Видимо е как есетата на Марков умело смесват диалога, посланието, кратки биографични фрагменти. Но това, което го определя като модерен писател, е искреността му, смелата изразност без уговорки и увъртания, както и блестящите асоциативни преходи от една тема към друга, насеченият му наратив от примери, анекдоти, аналогии и вмятания. Докато в „Задочни репортажи от задочна България” се срещаме с журналистиката му, тук тонът е интимен, преобладава философско-моралистичното начало. Есетата оставят усещането за особена острота и напрегнатост, но тоналността никога не прераства в агресия и е твърде далеч от назидателността. Те излъчват тревогата на интелектуалеца както за морала на съвременниците му, така и на тези, които идват след тях.

Днес можем да се съгласим към мнението на Румяна Таслакова, една от основателките на българската секция на радио „Дойче Веле” в Кьолн: „Марков беше един чаровен разказвач, който знаеше как да разказва. Беше много привързан към България. Неговите неща бяха много хубави, бяха важни за публиката. Спираше се винаги на теми, които имаха актуален момент. Беше блестящ автор, един бисер в нашата програма.” (Христов, 2005, 178)

В една класицистична традиция, която вписва сред жанровете, абсорбирани от есето и писмото, Марков озаглавява книгата си не „към”, а „до” моя съвременник, което показва, че тя е адресирана към бъдещето, а в биографичен контекст може да се разглежда като предсмъртни писма.

Книгата се открива от 14 есета-миниатюри, третиращи екзистенциални и морални дилеми от авторовата съвременност. В началото е „Позицията”, като най-

важна в моралното кредо на индивида. Като четем това есе, няма как да не се възхитим на прозренията на Марков в 70-те години на XX-и век за продължаващото да се случва в България и през следващия век – делението на политическото пространство на ляво/дясно/център. Функцията на интелектуалеца да бъде над политическите страсти и против всяка власт, в интерпретацията на Марков личи в: „Но всеки път, когато си помислиш, че си отляво, всъщност се оказва, че си едновременно и отдясно, и в средата. Защото показателите, които биха определили мястото ти, важат еднакво и за трите места, или въобще не важат. Така че ти си едновременно навсякъде и никъде.” (Марков, 2015, 14)

Авторът прониква дълбоко в политическите абсурди на своето време: „Единственият смисъл да си избереш позиция, е само да се отречеш по-късно от нея”, в „Поръчката” той проблематизира живота под чужда поръчка, която обезличава човека, в „Приказването” се спира на изхабяването на словото в тоталитарното общество, в „Твоята Америка” говори за откривателството на индивида, в „Лицето” са разгледани безличието и „чужденецът в нас”. Есето „Суетата” е намигване към безсмъртната творба на Такъри за човешките пороци, превръщащи хората в „по-талантливи, или по-бездарни продавачи в Панаира на суетата”.

Срещу митоманията и героизирането на комунистите Марков противопоставя човека: „защото героят, със своята изключителност, не е нищо друго, освен нашето отрицание” и още – „героизмът, когато не е акт на лудост, е акт на безчестие” („Героят”). Тоталитаризмът превръща държавите в затвор, - това е смисълът в есето „Пътуването”, в което се издига тезата, че движението е простор и свобода, но най-вече - „преминаването на света през теб”. В „Природата” е уловена екзистенциалната самота - водеща тема в изгнанически сюжет: „ти нямаш енергия, нямаш приятели, нямаш нищо”, последвана от смразяваща метафора: „зъзнеш опрян до студеното тяло на планетата”. Ако есетата „Самозалъгването” и „Нетърпението” третираат бягството от действителността, нетърпението, което обезобразява делата ни, то в „Самотата” е анализиран парадигматично емигрантски проблем – екзистенциалната самота.

Есеистът разглежда нещата през призмата на вечността и надвремието, есетата му са отправени към бъдещето и утрешния читател, те валидизират всяко време и всяко човешко битие. Това предизвиква оценката на Бочев за творчеството на Г.Марков: „С огромно учудване виждаме една нова литература, модерен и радикален език, раздвижена образност, както се пише в модерна Европа”. (Христов, 2005, 916)

Вторият раздел в книгата на Марков е озаглавен „Антитоталитарни есета”. Акцентите са върху Системата и подчинените („Системата и хората”), крепителите на диктатурата и Сталин („Сталинчетата”), вечната източноевропейска лъжа за промяната (Промяната – блян и илюзия”), страните – затвори („Кой е свободен”), разтварянето на личността в папките на досието („Човекът и досието”). Останалите есета – „За правото да казваш какво мислиш”, „Другарят статукво”, „Прага ‘68”, „Имаше такъв”, „Студентът и политикът”, „Врагомания”, „Тука е така”, „Бимбилистанска журналистика” третираат онези големи язви на обществената система, които незабележимо, но сигурно ерозират Системата отвътре. Марков е убеден, че в основата на цялото фалшиво построение стои Злото: „Злото е самата същност на системата”, тя се „идентифицира чрез ония свои членове, които се проявяват най-добре в правенето на зло” – твърди той.

Георги Марков е първият от съвременните български писатели, който подлага на перфектен анализ етичната същност на тоталитарната система, показва скритите ѝ механизми и онези дефекти в човешкия морал, заклеямени от всички големи писатели-хуманисти. Антикомунистът Марков посочва, че режимът „разчита изключително на отрицателното в човека”, целенасочено и йезуитски „с демонична настойчивост да го развива и довежда до крайна степен”.

Продължителната работа с архивни документи му позволява да изследва системата в нейните причинно-следствени връзки, така стига до една труднодоловима на пръв поглед зависимост – „сплав на системата с човешките недостатъци”. Системата освобождава хората от всякакви нравствени задръжки, Доброто се релавитизира и е такова само ако „е добро за Системата”. Всяко престъпление, извършено в името на Системата, се трансформира в подвиг. Така Марков изследва пътищата на девалвация на цялата ценностна система. Личността се развращава, защото в нея се разпалват първичните човешки инстинкти: „Никой друг в света по-силно не разпалва завистта, алчността, себелюбието, жаждата за лесни удоволствия, отколкото прави това всяка тоталитарна система”. (Марков, 2015, 57)

Моралната атрофия, обхващаща цялата система, се разпростира и върху обществото: „Упоритото култивиране на страхливци, подлеци и разни други нравствени бабаити е специално насърчавано (според автора - б.м.) от тоталитарната страна”. Свидетели сме на гигантско девалвиране на вековните човешки добродетели – свобода, независимост, състрадание, взаимопомощ, лична отговорност, а тяхното

спазване е подложено на преследване, наказание, унищожаване, с презумпцията, че са елементи на вражеска идеология и сила.

Нравствената уродливост на тоталитаризма има за фундамент човешките пороци и недостатъци, което според Марков в началото го прави силен, но по-късно – загниващ, разяждан от корупция и нравствена деградация. Най-силната надежда на Източна Европа и най-съкровенията мечта е Промяната. Есетата на Г.Марков съдържат всички онези елементи, които Норман Дейвис посочва в историческия си анализ. Психологията на омразата срещахме в „Сталинчетата” – „сталинчето е посветено на създаването на врагове, защото когато омразата седи вътре в него, тя го задушават, а като си намери някого за мразене, му олеква”. (Марков, 2015, 66) В есето си „Летопис на едно убийство” Д.Бочев посочва, че „убиец на Марков е неговият талант”. От всички свои съвременници Марков пръв достига до идеята, че художественото слово може да разруши всяка диктатура и насилие: „Неговата апостолска преданост към този принцип неуморно тровеше съня и деня на сталинчетата в София”. (Христов, 2005, 921)

Световите, конструирани от есеистичните текстове, са пусти и безнадеждни, излъгани са човешките надежди, обещаната човешка хармония е доведена до морален срыв и светът приема страшни деформации, кореспондиращи с психопатологията. Индивидите са „душевно осакатени, полуумни, добродетелни партийци, които разговарят с клишета и се обясняват в любов с лозунги”. (Марков, 2015, 72)

Авторовият наратив противопоставя схващания и визии за свободата на Изток и Запад по време на Студената война („Кой е свободен”). За критично настроения интелектуалец свобода няма на Запад, а още по-малко на Изток. Марков показва релевантността между етноспецификите и режимите: „Робските характери се чувстват по-свободни при робски условия, докато свободните характери винаги ще търсят своя собствен избор, колкото и скъпо понякога да им струва това”. (Марков, 2015, 85)

„Човекът и досието” е силно-автобиографично есе, а днес вече е и емблематично. Неговото досие с кодовото име „Скитник” мистериозно ще изчезне от архивите на ДС, защото тоталитарните палачи са го унищожили, и когато малка част от него все пак попада в ръцете на разследващия журналист Хр.Христов, първото нещо, приковало вниманието му, е грифът върху него – „убит”, докато началниците от службите отхвърлят версията за българската следа в „Българският чадър”.

Фигурата на интелектуалеца е изсечена върху едно крайнополитизирано време. Неговият глас пледира „За правото да казваме това, което мислим”, това право е свещено и отличава Човека от останалите млекопитаещи. Първостепенна задача на

духовния елит на един народ е да казва какво мисли, а като примери на негативни практики са посочени безличните материали в елитните издания „Литературен фронт” и „Народна култура” – доведени до абсурда „материал има, но мнение няма”.

Марков се включва в дебата на източноевропейските писатели-емигранти за мощната медийна комунистическа пропаганда, която тиражира мита, че емигрантите, които работят за чужди медии, са купени и вербувани от чужди правителства и разузнавания. Един такъв мит е този за Г.Марков.

Като истинска трибуна на свободно слово той посочва емигрантското списание „Континент”, на което сътрудничат големите писатели-дисиденти от Източна Европа А.Солженицин, Милован Джилас, Йосиф Бродски и др. Подобно на М.Булгаков, българският писател доказва, че творчеството и неговия създател съществуват във времето и не могат да бъдат заличени (както са практикували службите след като писателят емигрира). Шизофренното отношение на режима към изкуството естествено довежда до заключението, че: „нищо друго в Източна Европа не разкрива така ясно и даже дълбоко разкапаната гнилост на режима”. (Марков, 2015, 118)

Есето „Прага ‘68” е отговор на въпроса „Защо една власт, дошла в името на народното добро, прави само зло?”. Тук той громи политиката на партията от ленинско-сталинистки тип, която ефектно е сравнена с лудница – „институт, където ненормални човешки същества дават израз на властническите си, параноични или психопатологични комплекси, за да упражняват волята си върху други, нормални човешки същества, които нямат тези комплекси”. (Марков, 2015, 113) Уродливото лице на комунизма постепенно се сглобява чрез големия пъзел на грубостта, насилието, убийствата, жестоките инквизиции и целия човешки деструкт.

Като „всеобщ модус на обществено поведение” е посочена врагоманията. Това е зараза, обхванала в метастазите си цялото тоталитарно общество, всичко и всички се мразят, толерантността завинаги е изхвърлена, както и всеки естествен междуличностен контакт. В анализа на писателя тя е атавистично, „антиинтелигентно и инстинктивно чувство”, обхванало и Изтока, и Запада по време на Студената война и е един от най-характерните портрети на епохата. Диктатурата през очите на есеиста е видяна чрез ехтенето на „полковнишките призови за омраза”, подкрепяни от медийните пейзажи, размножаващи рефрена на думата „врагове”. Клишетата – врагове на комунизма; на работническата класа; на българския народ (външни и вътрешни) изобретяват света като „черна злодейска маска”, която логично трябва да бъде убита и

смазана (думи от обичайната лексика на комунистите). Врагове са буржоазните партии, селяните-кулаци, та дори и собствени членове като Тр.Костов.

Самите досиета, според автора, са писмена документация на врагоманията. Външен враг, освен фашизма, капитализма и империализма, е западната култура, попмузиката, танците, „Бийтълс“, Рей Чарлз, Луис Армстронг, модерното западно изкуство. В очите на партийните строители, всичко, което противоречи на сектантската комунистическа идеология, е вредно и разрушително. С убийствен сарказъм Марков пита: „но какво ще му стане на социализма от епиграмите на Р.Ралин, стиховете на Конст.Павлов, филмите на Хр.Ганев?“ и заключава - управляващите в България не са нищо друго, освен „шепа мрачни субекти“ и „две шепи неосъществени интелектуалци, които правят кариерата си върху мътните вълни на врагоманията“.

Моралната поквара е разобличена във всеки ред от цикъла „Морални есета“. В „Есе за щастието“ като основен фермент отново е посочена омразата: „издигната в култ и знаме на човешките отношения“, докато „ненавистта е узаконена от човеконенавистни философи чрез т.н. „теория за класовата борба“. В „Есе за унижението“ пък са противопоставени материалното благоденствие и безцветния живот. Извратена е човешката комуникация, а един чужденец коментира, че в България хората говорят един на друг, а не един с друг. Нарушеното общение между хората е действителна картина на жестоко отчуждение, а в духовната пустиня свободно виреят страха, грубостта и насилието. („Есе за взаимното разбиране“)

В същото време в „Литературен фронт“ води демагогски дискусии на тема „Нарушеното общуване. Измеренията на малката грубост“ с участието на съдия, писател и философ. С истинска гражданска доблест Г.Марков посочва разпада на българското общество в периода 1947-1954г. - „Време, при спомена за което няма български гражданин, все едно партиец или безпартиен, който да не потръпва“. Като втори фактор за моралната разруха е посочено насилието. То е най-зловещото случване в новата българска история – арести, концлагери, интернирания, побоища и инквизиции – „насилие, което ни остави не само рекордите на свирепост и низост, на душевно опустошение и нравствено осакатяване на цели поколения, но което главно установи ВЛАСТТА НА ЧОВЕКА НАД ЧОВЕКА.“ („Грубостта“) (Марков, 2015, 178)

Тематиката в есетата „През очите на Другия“ и „Екзотичният образ на българина в чужбина“ показва тревожния симптом за неразпознаването на България в контекста на западната рецептивност. Историята в своите популярни версии свързва страната с мощната духовна експлозия, разтърсила средновековна Европа и довела до

антисхоластичните идеи на Ренесанса – богомилството. Авторът нарича това „едно от малките очарования”, които България е създала. Но той не може да отговори на въпроса на западния интелектуалец „Е, как вие, които сте наследници на богомилите, сега представлявате жалки и послушни марионетки и сте единствените, които робски мълчат. Вие сте единствената страна на света, с която Съветския съюз не си е имал неприятности.” (Марков, 2015, 220)

Дори западноевропейски марксисти, посещавайки България визират две неща – красива природа с добросърдечни и мили хора, но с изключително потискаща обществена атмосфера. Марков привежда мнението на един университетски преподавател в Амстердам, който прави аналогии с швейцарската, австрийската и английската природа, като нарича красотата им „далечна”, докато естествената българска природа почти сетивно докосва човека, но обществената атмосфера въздейства със своята „смразяваща конкретност” и обобщава, че „България – това е драмата на нашето време”. (Марков, 2015, 221)

Но ако социализмът довежда страната до изолация, още по-силно периферната травматичност я капсулира.(„Екзотичният образ на българина в чужбина”) Извън Източна Европа тя е малко позната и буди асоциации с нещо екзотично и невероятно интересно. В същото време комунистическата журналистика прокламира, че светът се прекланя пред българското социалистическо изкуство и култура. Рядко България се идентифицира с певци, музиканти или най-обикновени българи, впечатлили чужденците със своите човешки жестове на щедрост и духовна чистота. Само отделни специалисти в областта на старата българска история и култура или дипломати, пребивавали в България, говорят с дълбоко уважение за уникалността на старобългарския език и култура.

Един от най-големите духовни сривове, според Марков е изличаването на религиозните традиции, забраната да се празнува Коледа и Великден, но не това трови душата на демократа, колкото обезсмислянето на основния християнски закон „Обичай ближния си”, който в неговата философска концепция е приближаването и разбирането между хората като най-високи нравствени и интелектуални качества, които комунизмът преобръща в антитези, а светът в своето развитие има само една алтернатива – Любовта.

Цикълът Литературни есета има за отправна точка филологически и литературни проблеми – богатството на българския език, отбелязвано от чуждите българи; трудностите, с които се сблъскват европейските му (на Марков – б.м.)

преводачи. Писателят се прекланя пред езиковата красота и изтънченост на българската литература, като за образци посочва Яворов от френските му бележки, „страстната и пъстра реч” на Захари Стоянов, словесната прелест на Йовков и Е.Пелин. В противовес демократът осъжда законоустановената употреба на думата „другарю”, довела до нейното обезценяване, съпоставяйки я с лексикалната ѝ обогатеност и семантична пълнота у Захари Стоянов, докато при съвременниците му тя е грозна безсмислица.

Марков е един от големите противници на социалистическия реализъм и специално обръща внимание на „явлението Радичков”, което марксисткият догматик Т.Павлов се опитва да разкритикува. В есето „Положителният герой” дисидентът находчиво определя соцреализма като „картонена пирамида” – едната страна е положителния герой, другата е отрицателния, а третата – фалшифицираната действителност. Той категорично отрича съществуването на изкуство на социалистическия реализъм.

В края на 70-те години на XX-и век, когато българската критика доктринерски затваря писатели и произведения в идеологически рамки, Георги Марков прави актуални литературни интерпретации, които днес приемаме за научно обосновани. Той очертава партийната кохорта, включваща Ст.Ц.Даскалов, П.Вежинов, А.Гуляшки, Л.Станев, Б.Божилов, Др.Асенов, Кл.Цачев, и тяхната категорична алтернатива – творци като Н.Русев, И.Радоев, В.Петров, Р.Ралин, Б.Димитрова, отразили забележителни политически и социални конфликти в най-новата българска история.

Нито един български литературен историк – и тогава, и сега – не е изрекъл това, което Марков преди 40 години смело оповестява в ефира на „Дойче веле”: „Никой няма да прости на българската литература, че се е скрила от времето си”. Един от най-големите блюстители на партийните принципи според него е казионният Съюз на българските писатели и неговите конгреси. Пустословните им доклади и речи навеждат на мисълта, че ”много години от вашия живот са били похабени от общуване с Нищото”.

В есеистичната книга „До моя съвременник” се сблъскваме с големия абсурд на тоталитарната държава – разминаването на писателите с действителността. Анализаторът Марков не е яроsten отрицател-нихилист, а мъдър интелектуалец, пророкуващ бъдещето. В драматичния му диалог с Времето и с нас – неговите съвременници, той изтъква творчески присъствия като Хр.Ганев, Г.Гочев, К.Павлов, Г.Мишев, като внушава мисълта, че творбата на писателя трябва да е еквивалент на

историята, посочвайки творбите на М.Булгаков, И.Бабел, М.Шолохов, спрямо които задава въпроса дали техните произведения принадлежат на соцреализма...

Оригинален е прочитът в есето „Ботев” („икона пред олтара на Свободата”), забелязва се усилието на автора да изведе Ботев от историческия и политическия контекст на всички български времена. За него Ботев е излъганият от един народ самотен човек, който мъчително и трагично търси истината: „Революционерът, който беше човек, поетът, който беше човек, и човекът, който беше човек”.

Георги Марков цени високо присъствието на А.Далчев в българската литература, изпълвайки я с мъдрост и чувствителност, останал верен на истината на живота, родственик на всички големи български поети, радетел за красотата на езика, блестящ преводач, автор на културния феномен „Фрагменти” и поетичния шедьовър „Родина”.

У нас няма традиции по отношение на дисидентството по обясними причини. Разправата с писателя Г.Марков е част от мащабна кампания в 70-те години на комунистическите режими срещу дисидентите в Източна Европа. Името му вписваме сред борците за детрониране на тоталитаризма, като Пьотър Якир, Виктор Красен, А.Сахаров, А.Солженицин. В България са издадени присъди на Г.М.Димитров (Гемето), Ценко Барев, Евгени Силянов, Цв.Марангозов и др. Изготвен е план за убийството на Борис Арсов, а след това и на Г.Марков.

С творчеството си Марков допринася за това името на България, българската литература и култура отново да зазвучат в Европа. Неговият приятел С.Цанев твърди: „Джери вбеси властта, като я разобличи”, а Л.Левчев споделя: „Той просто се отличаваше от всички останали”, „Това, което пишеше за времето си, минаваше за много смело”, „Това, което той пишеше в „Задочните репортажи”, ние сме си го говорили помежду си [...] Той отиде там и го написа!” (Христов, 2005, 892-895)

Днес остава да звучи въпросът „Какъв е смисълът на неговото варварско убийство”. Д.Бочев ни отговаря: „Марков имаше много убийци. ДС е само физическият убиец. Духовен убиец беше БиБиСи [...] Беше и Дойче веле, беше и до голяма степен „Свободна Европа”. За БиБиСи писателят Г.Марков не съществуваше, той беше журналист, говорител, чиновник даже. БиБиСи не правеше абсолютно никаква разлика между Г.Марков и някой машинописец”. (Христов, 2005, 925)

И тук се сблъскваме с проблема за голямото предателство на Запада спрямо Изтока, на което са посветени едни от най-гневните страници в книгите на дисидентите. Огромните парични потоци, които текат от Москва към западните

комунистически партии и леви интелектуалци, спомагат цялата негация да се концентрира върху дисидентите, да се формират обществени нагласи, граничеши с шпиономания. За това говори големият руски дисидент Вл.Буковски: „Западният елит яростно ни ненавиждаше [...] Западът сdade фронта като новобранец, попаднал в ръцете на КГБ, и онова, което беше само една обикновена чекистка провокация, се превърна в огромен пропаганден успех”. (Буковски, 1997, 12)

Българският писател Георги Марков е пример за борбата на инакомислещите в Източна Европа, която и до днес за Запада остава непозната. С кодовото име „Скитник” той пресича историческите епохи между диктатури и демокрации, между интелекта и насилието, между омразата и високия човешки хуманизъм – някъде във Вечността.

Литература

Буковски, В. Един дисидент сред архивите на Кремъл. Предателството. С., 1997

Волков, С. Разговори с Йосиф Бродски. С., 2000

Дейвис, Н. Европа. История. С., 2005

Марков, Г. До моя съвременник. Есета., С., 2015

Милош, Ч. Поробеният разум. Варна, 1992

Пас, О. Предговор в: Алберто Руи Санчес. Горестта на истината. Андре Жид се завръща от Русия. С., 2006

Христов, Х. Убийте „Скитник”. Българската и британската държавна политика по случая Георги Марков. С., 2005

Гергана Начева, доц. д-р, Бургаски свободен университет (ЦХН), 8001 Бургас,
ул. „Сан Стефано” № 62, тел. 056 900 546, e-mail: gnacheva@bfu.bg

THE TOTALITARIANISM AS A MORAL ATROPHY IN GEORGI MARKOV'S ESSAYS "DO MOYA SYVREMENNIK"

Gergana Nacheva
Burgas Free University

Summary: The text attempts to reflect on the messages sent by Georgi Markov in his book "Do moq syvremennik" (2015). In a dissenting Eastern European tradition Markov tries to show the moral inversion of Utopia in all its aspects – philosophical, social, cultural, political, moral. The study demonstrates the author's intention for a genealogy analysis of the violence, the moral corruption, the lie, the demagogy and, above all, the fear. It follows the moral imperative, from which he speaks of happiness, humiliation, understanding, rudeness, suspicion, friendship. Markov focuses on some religious paradigms, the destruction of traditions, the discarding of Bulgaria from the track of Europe and the rest of the world, its falling into isolation, stagnation, spiritual emptiness.

Narrative reflects on the writer's ideas about Bulgarian culture and literature, the parallels he makes with other great dissidents such as Aleksandr Solzhenitsyn, Vaclav Havel etc. The analysis concludes that these essays can also be read as a microhistory of literature and a proof for the damage caused by the communist pseudo-art, the fake science-like theory of socialist realism, the writer's escape from reality, his isolation in a canon, that is set by the regime, the party and the leader.

Key words: *Bulgarian umbrella, dissident, "Wanderer", Georgi Markov, Eastern European dissidents, totalitarianism, communism, isolation*

Assoc. prof. dr. Gergana Nacheva, 8001, Burgas, San Stefano str. 62, phone 056 900 546,
mail - gnacheva@bfu.bg

ОСОБЕНОСТИ НА СТАРАТА ТУРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ ВТОРИЯ КЛАСИЧЕСКИ ПЕРИОД

Вежди Хасан

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”

Резюме: През XVII и XVIII век Османската империя е в застои, а в някои отношения се забелязва и изоставане. Макар и начело на държавата за определено време да застават по-силни личности, негативните процеси не са овладени. Страната не може да се похвали с големи успехи нито във външната, нито във вътрешна политика. Напрегнатият политически живот обаче не оказва голямо влияние върху литературата и това се дължи на основите, положени и доразвити през вековете. През този период турска литература дава добри образци и вече не отстъпва на иранската поезия, която векове наред ѝ е служела за пример. Именно тогава са писани едни от най-добрите месневити. През Втория класически период се утвърждава лириката. Намалжава влиянието на иранската литература. Поетите се вдъхновяват от своите учители като Баки, Фюзули, Неджати и др. Касидетата и газелите им достигат нивото на творбите на иранските поети. Поетите все повече предпочитат турския език. Стилът себки хинди се проявява в творбите на поетите Нешати, Исмети, Наили, Нефи, Фехим и Шейх Галиб. Дидактичният стил бележи връх в поезията на Наби. В поезията се набляга на местните особености. Засилва се влиянието от една страна на народната поезия, а от друга истанбулския диалект. Поезията се обогатява и с фолклорни елементи. Има съществени различия при изображението на действителността при възхвалата и при сатирата. В първия случай действа принципът на отдалечаване от реалността, идеализация, възпяване на положителното, което съществува или това, което трябва да бъде според поета. Всичко това, взето заедно, способства за разбиване на литературните канони на традиционната поезия. Поетите дават воля на своето въображение, създавайки образи, почти осезаеми в случаите, когато се вдъхновяват от непосредствени жизнени впечатления. Изобличаването на виновниците, на неправилните порядки и хорските страдания изпълват сатиричните

произведения. Тяхната дейност е критикувана от позицията на доброто и справедливостта. Силен тласък получава и прозата, която се развива като чиста и украсена проза.

Ключови думи: *Турска литература, диван, поезия, проза.*

Политическо и социално-икономическо положение на Османската империя.

През Вторият класически период на Старата турска литература, който започва от началото на XVII век и стига до средата на XIX век, Османската империя, макар и на пръв поглед да изглежда все така велика, навлиза в етап на застой. Избухват нови въстания и на много места се пролива кръв. Външната политика бележи слаби успехи. Страната, която при султан Сюлейман I Законодателя¹ се е разширила най-много, се сблъсква с типичните за големите империи проблеми. Многобройните езикови, религиозни и расови различия на отделните общности създават заплаха за цялостта ѝ. Зародилата се през втората половина на XVI в. социална криза се задълбочава и предвещава нови социални конфликти и сътресения (Садулов 2000: 97). В Европа е започнала епохата на Ренесанса с реформи, които водят до ново разбиране и нови виждания. Изграждат се нови институции. Новите открития дават тласък за развитието на европейските държави. Войските им се реструктурират и се снабдяват с нови оръжия. Макар и начело на държавата за определено време да застават по-силни фигури, тези негативни процеси не са овладени. Единствено султан Мурад IV още като млад вижда реалното положение. Поел управлението, за кратко той въвежда ред, ограничава правомощията на армията, а във външната политика възвръща полагащия му се авторитет. При слаб монарх длъжността велик везир почти винаги се заема от непросветен и неподготвен човек. Интригите в двореца много често водят до смени на великия везир, като някои от тях се задържат едва по няколко месеца. Жаждата за власт и богатства подсилва апетитите на много хора към тези привлекателни постове (Mantran 1990: 154). Въстанията в Анадола много често завършват с грабежи, мародерства и разбойничества. Османската държава загубва своя авторитет и сила. Войниците вече не участват във военни походи за завоюване на нови територии, а се грижат за запазване на стабилността и спиране на разпада. Теократичната политическа, правна и морална система има за цел да утвърди и защити обществеността.

¹ В Западните страни е известен като Сюлейман Великолепни. Той е най-дълго властвалия османски султан – 46 години. Това му дава възможност да осъществи голяма част от своите начинания.

държавния строй в Османската империя, която е закрыта, догматизирана и канонизирана оценъчно-нормативна система. Това пречи да се опознава действителността такава, каквато е, да се преценят реалните перспективи за развитие и да се предприемат преобразувания в съответствие с новата ситуация в Османската империя и в света. Това е една от причините, която задържа с векове провеждането на реформи в Османската държава. При поемане на управлението от султан Ахмед I се водят войни с Австрия и Иран. По негово време войските претърпяват поражение срещу дългогодишния противник шах Абас (Yücel 1991: 307). Като цяло Османската империя през този период не може да се похвали с големи успехи нито във външната, нито във вътрешната политика.

Развитие на литературата.

Напрегнатият политически живот не оказва голямо влияние върху литературата. Това се дължи на основите, положени и доразвити през вековете. Макар, че държавата е в затруднено положение, през Втория класически период старата турска литература продължава своето възходящо развитие и дава добри образци (Levend 1980: 223). Тя вече не отстъпва на иранската поезия, която векове наред ѝ е служела за пример. По това време диванската литература² развива своеобразно моделите на източните литератури, с особено силно влияние на персийската литература (Mengi 2005: 10), но все по-често се употребяват турски думи и изрази. Още през XVI век диванската поезия е успяла да подготви поети, като Ахмед Паша, Неджати и Баки. През XVII в. Османските поети вече са преминали периода на "учене от персийските майстори" и са придобили самочувствие и съзнание за собствената си идентичност. Много поети следват своите класици, а не иранските поети (Banarlı 1971: 679). Встъпленията към касидетата³ (*несиб*) съставляват

² Самият термин *диванска литература* представлява стара турска (османска) литература и по-точно османска поезия. Поетите събират своите стихове в сборници, наречени *диван*. Употребява се и названието *класическа турска литература*.

³ Касиде се пише за възхвала на определено племе или водач. В частта *несиб* се говори за удоволствието от виното и физическата красота, вместо пустинята се описват цветните градини, описанията на коне и камили вече отстъпват на ловните и военните действия. Класическото касиде е стихотворна форма, в която двата стиха на първия бейт се римува помежду си, а втория стих на всеки следващ бейт се римува с първия. Съставено е от 30 до 120 бейта, но са известни и изключителни касидета (например на Ибни Фариз), при които бейтовете надхвърлят 700. Касидето завършва с *дуа* (молитва). За да се изтъкне майсторството на поета, е включена една част, наречена *тагазюл*. Ако е в началото, тази част се нарича *тешибиб*. Много често се среща и една друга част, наречена *фахрие* (самовъзхвала). Частта *фахрие* стои непосредствено пред *дуа* (молитва).

главното художествено достойнство на одическите им стихове. Дълбоко лирични, изпълнени с възхищение към природата несибите притеглят към реалността. Те обогатяват турската поезия с майсторски обрисувани пейзажи. Поради предназначението си, хвалебствените части на касидетата (*медхие*), изискват от поета не искреност и правдивост, а набор от пишци епитети и създаване по възможност за нови мащабни образи. Пишат се шехренгизи, които дават информация за географското положение, климата, релефа и забележителностите на населеното място (Pala 1995: 463). Чрез тях придобиваме много важна информация за традициите и обичаите в съответния период. В шехренгизите присъстват златари, месари, бакали, хлебари, сладкари, халваджии, бръснари, дърводелци, грънчари, сарачи, общари, шивачи и др. През 1613 г. са публикувани шехренгизите на Кятиб за Истанбул и Визе (İsen 2002: 258). Голяма част от поетите, писали шехренгизи са с румелийски корени (Çeltik 2009: 804). Като столицата на Османската държава, Истанбул се споменава най-често. Градът заема важно място в турската литература и вдъхновява много поети и писатели. Хвалебствени стихове се пишат и за други по-важни градове като Едирне (Одрин), Бурса, Маниса, Урфа, Халеп (Алепо) и др. През този период са писани едни от най-добрите месневита⁴. Повечето от тях са любовни, приключенски и нравствено-поучителни. Появявя се шаркъ (*şarkı*) - стихотворения с оформена строфна композиция и сричкова метрика. При тази стихотворна форма доминират персийските правила на стихосложението, но връзката ѝ с оригиналната тюркиска форма се проявява най-вече в езика. Наблюдава се една по-естествена, по-неутрална фразеология. Основен мотив е любовта. Предназначени са за музикално изпълнение. Не са отминати и малките удоволствия от живота. Развиват се всички стихотворни форми. Лириката се утвърждава. Засилва се критическото направление в старата турска литература. Появяват се нови стилове в поезията. В Анадола се откриват школи на Фюзули, Баки и Рухи. Има и такива като Нефи, Наби и Наили Кадим, които подражават на иранските поети.

През XVII и XVIII век има и султани, които се изявяват в областта на поезията. Те традиционно се интересуват от поезия, а немалка част от тях пишат стихове (İnalçık 1993:

⁴ В старата турска литература месневи е разновидност на стихотворен разказ. Преобладава любовната лирика. Произведението е съставено от няколко части и приключва с епилог. Стиховете във всеки бейт на месневи се римува помежду си: aa, bb, cc,... Това римуване предполага писането на много дълги месневита.

430). Султан Ахмед I (1590-1617)⁵ е член на Мевлевийския орден създаден от Мевляна Джеляледдин Руми в основата, на който е мистицизма. В Османската империя Мевлевийският орден придобива важно държавно значение и влиянието сред правоверните. Сред тях има учени, писатели и влиятелни общественици. Султан Ахмед I пише стихове с псевдоним Бахти (Kut 2014: 173), султан Осман II (1604-1622) - с псевдоним Фариси. Той, както и всички останали турски дивански поети разглеждат темата за любовта пречупвайки я през призмата на тогавашните човешки взаимоотношения във феодалната общност. Ахмед I възхвалява в стиховете си жертвготовността и героизма на войниците, пише и за пророка Мохамед. Младият султан Осман II започва да пише още като престолонаследник. Възкачилият се на престола на 11 години, султан Мурад IV (1612-1640) ползва псевдонима Муради. Той покровителства поетите Шейхюлислам Яхя, Нефи, Невизаде Атаи, Халети, Джеври, Нефи, Надири. Поетът Нефи му посвещава 11 касидета, в които освен султана възхвалява и конете му (Kut 2014: 173). В следващите столетия, въпреки застой в социално-икономическото и политическо развитие на Османската държава, диванската поезия се обогатява с нови стилове и бележи нови постижения. Османските султани Мехмед IV (1642-1693), Ахмед II (1643-1695), Мустафа II (1664-1703), Ахмед III (1673-1736), Мустафа III (1717-1774) и Селим III (1761-1808) също пишат стихове. Ахмед III освен с поезия, се занимава и с калиграфия. Той е „архитекта“ на Епохата на лалетата (Lâle Devri) (1718-1730), когато се дава изключителен тласък на изкуствата, поезията и въобще всякакви изяви в областта на културата (Erdemir 1999: 332). По негово време твори великият поет Недим. Един изключителен ценител на поезията и музиката е султан Селим III (1762-1807). Той също пише стихове.

През този период турските поети Наили Кадим (поч. 1666), Наби (поч. 1712), Веджди (поч. 1660), Фехими Кадим (1627-1648), Риязи (1573-1644), Расих (поч. 1699), Сабит (1650-1712), Сабри (поч. 1645), Недими Кадим (поч. 1670), Шейхюлислам Бахаи (1595-1653), Нешати (поч. 1674), Исмети (поч. 1664), а най-накрая и Шейх Галиб (поч. 1799) прибегват до богатата символика и изразни средства на стила *себки хинди* (Dilchin 1986: 178-179). *Себки хинди* развива дълбочината на мисълта. Поетите се стремят да

⁵ В скоби след името на султаните са посочени годината на раждане и годината на смъртта, а не годините, през които са били на престола.

избегнат често използваните словосъчетания и клишета. Появява се един по-различен начин на изразяване. Поетическите послания се изразяват по начин, който е далеч от естествения строй на езика и на природата на човешката мисъл. Поетите създават един вид мистически газел⁶, който съдържа заплетени мисли, цветисти и неясни метафори и загадъчни фантазии. Това се забелязва, както в газелите, така и в касидетата и по-точно в частта фахрие⁷. Поради това поетите нерядко са упреквани, че не се придържат към наложените правила. Те не се ограничават в строгите рамки и именно затова им се удава да създават впечатляващи произведения. Строго се следи да се запази единството на мисълта. Поетите си позволяват да “разрушат” донякъде класическата структура на бейта, като се отклоняват от миродавното дотогава правило един бейт да изразява една мисъл. Друга особеност на *себки хинди* е широко използване на хиперболата като изразно средство. Поетите използват хиперболата, за да представят по един вълнуващ начин събитията около себе си. Понякога хиперболизирането е прекалено. Хората се описват такива, каквито поетът би искал да ги види, далеч от човешките възможности, като колоси. Това потвърждава тяхното богато въображение (Karahana 1986: 16). Последователите на стила *себки хинди* използват сложни словосъчетания и понякога е трудно да се вникне в тяхната символика. Творчеството им като цяло съдържа индикатори на формирането на нова ценностна система, зараждането на нови социални отношения и желанията в тогавашното общество за преосмисляне на социалните пространства. Суфийската философия, застъпена в *себки хинди* въздейства върху поетиката и естетиката на поезията. Мистично-философската ѝ система прониква дълбоко в поезията и тя не би могла да бъде напълно разбрана извън контекста на нейната философска основа. Турската диванска поезия се просмуква от тази мистична философия, възприета от персите. Тя прелива от чувственото към надсетивното, която позволява активната интерпретация на читателя и поражда с богатството на естетико-философските си внушения (Бибина 2000: 96). Като представител на стила *себки хинди*, известният дивански поет Шейхюлислам Бахаи (1601 – 1653), отдава голямо значение на мисълта в

⁶ Газелът е стихотворна форма, която се състои от двустихия (бейтове) и се римува по схема aa, ba, ca, da и т.н. Първият бейт се нарича матла (от арабски – изгрев на слънцето и други светили). Тя съдържа идеята на творбата, която се развива в следващите бейтове като последният бейт - макта може да съдържа името (псевдонима) на автора.

⁷ Фахрие е частта, в която поетът възхвалява своите поетични умения. Всеки известен поет в класическата турска поезия се е самовъзхвалявал. Това е нещо обичайно.

стиховете (Uludağ 1992: 3-15). Прецизен е по отношение на правилата в стихосложението и това му позволява, въпреки малкото запазени произведения (известни само четиридесет и един броя), да се прослави като майстор на газелите. Задълбочава се и в науката (Mengi 2000: 22-29). Шейхюлислам Бахаи изследва философията на религията като се докосва и до мистицизма. Въпреки това Бахаи не смесва религиозните си възгледи с поезията.

Дидактичният стил (*hikemi tarz*), който получава силен тласък през този период набляга на поучителни творби. В стихотворенията се вплитат пословици и поговорки. Набляга се повече на мисълта, отколкото на чувствата. Описва се обкръжаващата действителност, реалността. Представителите на този стил смятат, че поезията трябва да дава послания. Най-изявеният представител на този стил е поетът Наби (1672 - 1712). С активната си обществена позиция, роденият и прекарал детството си в Урфа Наби заслужава доверието на валията, който го изпраща в Истанбул. По препоръка на Мусахид Мустафа Паша пише фетихнаме⁸ за Каманич, с което привлича вниманието на султана. По-късно е признат за придворен поет (Karahana 2008: 258-260). Творбите му са изпълнени с напътствия и поучения. Даже и в газелите си на любовна тематика той засяга моралното падение в държавата, изказва мнение по социални проблеми. Наби гледа философски на нещата. Жизнерадостен и оптимистичен тон характеризира творчеството му. Той вярва, че редът и справедливостта ще възтържествуват, че подтисниците не ще могат да владеят света вечно, защото животът е по-силен от тях и се развива по своите исконни закони (Бибина 2000: 191). Много поети по негово време го сочат за пример и се влияят от творчеството му. Изгражда се една своеобразна школа на Наби. Поетът има последователи и през XVIII век. Диванът му се състои от 23 касидета и 834 газела. Една от най-известните творби на Наби е неговото месневи *“Хайриеи Наби”*. Тя е поучителна творба, в която учи сина на Ебулхаир каква професия да избере, да бъде честен и как да се отнася с хората. Той описва живота в Османската държава, отношенията между хората през XVII век и говори за най-предпочитаните професии. В творбата си Наби описва и обществено-политическите процесите през този период. Друго месневи на Наби е *“Хайрабад”* (Страната на доброто). Представлява разказ, който е превод на турски на творбата на Шейх Феридюддин Аттар. Наби продължава разказа и го превръща в криминален роман с непредсказуеми действия. Прокарва идеята, че даже крадците при подходящо отношение

⁸ Фетихнаме е книга за завоеванията.

от страна на държавниците, могат да се променят и да станат благородни и честни хора (Татарлъ 2004: 39). Наби пише както лирични, така и прозаични произведения. Има един диван и едно диванче⁹. Той пише с еднакъв успех в почти всички жанрове - касидета, газели, месневи и др. Лиричните и романтични теми се преплитат в творчеството му. Не са му чужди и философските и мистични мотиви. Наби пише исторически и географски съчинения. Той открива нова епоха в старата турската литература. Има редица последователи, защото се стреми да излезе от канона, особено по отношение на съдържанието на стиховете, да забрави за розите, славеите, виното и виночерпците, а да описва обкръжаващата го действителност - фонтаните на площада, градините с лалетата, високите кипариси. Това е пръв опит в турската поезия да се опише реалния живот (Бибина 2000: 187).

Наред с класическия стих, себки хинди и дидактичният стил се появява и една нова тенденция, а именно появата на местни особености в поезията, известна като *махаллилешме* (mahallileşme). Това течение получава силен тласък по време на Епохата на лалетата (1718-1730). Засилва се влиянието от една страна на народната поезия, а от друга - на истанбулския диалект. Употребата на арабски и персийски думи е сведена до минимум. Поезията се обогатява и с фолклорни елементи (Kortantamer 1993: 39). Стихове на изчистен турски език са писали още поетите от XVI век Махреми от Талавла, Висали Айдын и Назми от Одрин. Тази тенденция е подкрепена през XVII век от Шейхюлислам Яхя (1561 – 1643), който се прославя със стиховете си при султан Мурад IV. Предизвиква уважение сред съвременниците си с поезията (Cengiz 1983: 490), в която възпява природата и любовта. Поетът се нарежда сред най-известните по това време майстори на газели (Uraz 1944: 40). Той е своеобразен мост между великите Баки и Недим. В поетичните си творби е изключително емоционален. Освежава езика на диванската поезия с истанбулския диалект. В шехренгиза за Едирне (Одрин) описва променящия се облик на града. Газелът започва с описание на красивите и благоуханни рози: *„Едирне е проспериращ град, с чар, величие, елегантност, с достигащи до небето високи куполи, с красиви реки.“* През XVIII век *махаллилешме* се превръща в мощно течение и най-изявеният представител е Недим (1681-1730). Поетът пише на изчистен турски език, без много чуждици. Старателно подбира турски думи при римуването. В неговите стихове

⁹ Диванче е малък (непълн) диван.

има и елементи на народното творчество. Описва живота в Истанбул през Епохата на лалетата. Творчеството му е пример за следващите поколения дивански поети и оказва влияние на диванските поети през Танзимата¹⁰.

Сатирата е друго направление в турската литература, което през този период заема важно, може да се каже и определящо място в изразяването на напредничавите хуманистични идеи на своето време. Поетите се обръщат към сатирата за изразяване на своите чувства, за изказване на възгледите си по най-важните проблеми в живота. В това се крие причината за широкия резонанс, който получават тези произведения и дава основание да се твърди, че изживява своя възход. Историята на турската литература е значително по-богата на сатира и хумор, отколкото можем да си представим. Поетите категорично осъждат посегателствата срещу живота и личността на човека. Те свързват отговорността с вината, наказанията с престъпленията. Ярък представител на сатирата е поетът Нефи (1571–1634). Газелите му са с мистична окраса, а според авторите на тезкирета (летописи), персийските му стихове се отличават с голямо майсторство. В тях се долавят философски разсъждения. Нефи се справя успешно с писането на класическите стихотворни форми, но повече набляга на касидетата (İpekten 2000: 81), а те са класика в диванската литература (Akkuş 1993: 23). Въпреки, че използва дълги словосъчетания, изказът му е естествен. Използва тази техника за да украси стихотворенията и да подсили тяхното въздействие. Частта фахрие става неразделна част от касидетата му. Нефи е известен колкото с възхвалите си, толкова и с осмиването на своите опоненти и неприятели (Saffet Sıtkı 1943: 16). Остро поставя въпросите за справедливостта, за доброто и злото, т.е. за основното, което трябва да се има предвид, оценявайки дейността на хората, облечени във власт, и въобще на всички човешки постъпки. Справедлив и честен е, но и бунтар по природа (Akkuş 1993: 21). Нефи показва обекта на сатирата в неговата реална негативност, в максималното несъответствие на правдата в живота, за да предизвика у читателя чувство на осъждане, на неприемане на факта. Много известни поети, творили

¹⁰ Танзиматът, чието началото се поставя с прочитането на Гюлханския хатишериф на 3 ноември 1839 г. в парка Гюлхане, се свързва с обществени реформи в Османската империя, започва с въвеждане на пакет от закони, обнародовани от султан Абдул Меджид (1839-1861) при встъпването му на престола. Завършва с приемането на първата османска конституция през 1876 г. Танзиматът поставя началото на модернизация и европеизация на държавата. Социално-икономическите и културни промени, които характеризират прехода към модерната епоха оказват сериозно влияние върху всички сфери на турското общество.

след Нефи, го сочат за пример и му подражават. По този начин го признават за майстор на касидета в старата турска литература. Подбора на думите, лекотата, скоято постига изключителна рима и богатия му речников запас подтикват следващите поколения поети да пишат назирета¹¹ по негови стихове. Сатиричното творчество на Нефи е представено предимно в сборника *“Сихамъ каза”* (Стрели на съдбата). Това метафорично заглавие говори за високия замисъл на автора на сатирата, за мащабността на неговите цели. *“Сихамъ каза”* е един шедьовър на сатирата (Saffet Sitki 1943: 10). Нефи безстрашно отправя своите стрели към висшите чиновници в империята. Той се опълчва срещу невежите и безчестни хора, които по една или друга причина са на власт и почит. Сатирата е начин за изява на Нефи. Той достига своеобразен връх в сатиричното майсторство, самоиронията, умението да осмее себе си и дори собственото си нещастие. И това опровергава мнението, че турските поети доста по-късно достигат до самоиронията като висше качество на интелектуалеца. Поетът разбира страшната сила на сатирата и вижда предназначението му в достигането на определени обществени цели. Прибягва към реалистичното изображение на действителността, особено там, където е настроен критично и се опитва да въздейства на своите съвременници. За щастие не е сам в сатиричното творчество. Често, в унисон с него звучи и гласът на Вейси, чуват се критичните стихове и на други поети.

През XIX век се засилват реформистките политики в Османската държава. От друга страна продължава взаимодействието на диванската литература с народната литература. Наблюдават се промени, както в съдържанието така и в стихотворните форми. С новите стихотворни форми, навлизащи от западната литература започва формирането на новата турска литература и във втората половина на века старата турска (диванска) литература губи своя блясък (Mengi, 2003: 264). Почти никой султан през XIX век, освен Селим III не се занимава поезия. Засилва се тенденцията за изчистване на езика от чуждици. Диванските поети все по-често използват думи и изрази от народните говори. От друга страна народното творчество остава под влиянието на диванската поезия и набляга на арабски и персийски думи. Както в началото, така и в залеза на старата (диванска) литература се засилва влиянието на суфизма. Това се дължи на принадлежността но

¹¹ Назире е жанр, при който поетите създават своите творби по подражание на друг автор, издържана в духа на оригинала със същия метричен размер и със същата рима и редиф.

поетите към едно или друго религиозно течение в исляма (Mengi, 2003: 264). Поетите продължават да пишат в различните стихотворни форми на диванската поезия, но се пишат по-малко месневита, а тези, които виждат бял свят са значително по-къси (Abbasoğlu 2014: 146). Още в края на XVIII и началото на XIX век се наблюдава позитивно изменение в социалния статус на жената в турското общество (Салим 2015: 56). След много векове гласът ѝ започва да се чува отново (Чуфадар 2015: 80). Стиховете на поетеси като Адиле Султан (1825-1898) са в духа на суфизма. С цел да се възроди диванската поезия поетите Ариф Хикмет Бей, Галип Бей, Осман Шемс Ефенди, Кязъм Паша, Халет Бей, Ходжа Наили Ефенди, Авни Бей, Реджаизаде Джелал Бей и Хаккъ Бей създава сдружение на поетите. По-късно към тях се присъединяват Намък Кемал и Зия Паша. Те търсят начини за продължаване на традициите на диванската поезия и донякъде успяват.

През Втория класически период се пишат и доста прозаични произведения. Някои от историческите и географските творби, както и пътеписите са известни и извън пределите на Османската империя. Прозата се развива като чиста (*sade nesir*) и украсена проза (*süslü nesir*). По-важните творби като истории, пътеписи и научни произведения са известни като чиста проза, написана на турски език. Събитията са предадени реалистично, ясно и точно. Цели се да се предаде или опише определено събитие или забележителност, максимално близо до фактите. Не са рядкост и тези, които използват чуждите думи и словосъчетания по-често и от диванските поети, както и метафори и други изразни средства. През 1631 г. Кочи Бей (поч. 1654) подготвя рисале¹² за султан Мурад IV Кочи Бей. Според него изоставането на страната е следствие от корупцията в различните нива на управление. Той посочва и начините за преодоляване на тази разруха. Султанът е впечатлен от анализа му на ситуацията и се възползва от съветите му през следващите години. Кочи Бей посвещава рисале и на султан Ибрахим. Кятиб Челеби (1609-1657) пише две фезлекета¹³. Едното от тях е на турски, а другото на арабски език. Книгата на арабски е кратка обща история, а книгата на турски представлява история на Османската държава. Фезлекето на арабски започва със създаването на света. Разказва се за пророците на владетелите. Османската империя присъства в книгата започвайки от султан Осман и

¹² Рисале е трактат, в който високопоставен служител по поръчение на султана търси причините за упадъка на империята.

¹³ Фезлеке е кратко изложение на историческо събитие.

завръшва с управление на султан Ибрахим. Изброени са всички султани, велики везири, шейхюлислями¹⁴, казаскери¹⁵ на румелия и Анадола, както и кадиите¹⁶ на Истанбул. Важна творба е пътеписът на Евлия Челеби (1611-1682). Той проучва историята, географията, паметниците, събира сведения за езика, бита и традициите на народите. Реалистично са предадени разказите му за места, където е бил. Езикът му е изчистен от чуждици. Пътеписът му е в обем десет тома (Кабаклъ 1997: 696-713). Историята на Наима (1655-1716) обхваща времето от 1547 г. до 1659 г. По всяка вероятност частта, обхващаща времето от 1659 г. до 1702 г. не се е запазила. Според него, историкът трябва да се придържа до първичните източници на информация, както и да покаже значението на тези факти. За да може да стигне „разгаданото от интелигенцията“ до народа езикът, на който се пише историята, трябва да е максимално изчистен и читателят да не се затруднява и прибегва до честата употреба на речници (Kabaklı 1997: 714-715). През XVII и XVIII век се пишат много тезкирета (антологии). За разлика от предишното столетие, те са с повече биографични данни за поетите. Писани са осем сурнамета¹⁷ от общо тринадесет в историята на турската литература. Писани са много сефаретнамета¹⁸, като най-известното е Сефаретнаме за Франция на Йирмисекиз Челеби Мехмед. Създадени са много творби на религиозна тематика.

Заклучение

Състоянието на политическото и обществено-икономическо положение в Османската империя през XVII и XVIII век дават признаци за упадък на държавата. Военно-ленната система се разпада, страната претърпява военни поражения, загубени са територии, засилват се народните вълнения. Това не се отразява на развитието на турската литература. Почти всички автори в турската литература през този период са активни участници в обществения живот, те не само са високообразовани хора, но често пъти вземат участия в икономическия живот. Повечето от тях са официални съветници или

¹⁴ Шейхюлислямът е главен ислямски духовник в Османската държава. Произнася се по въпросите на шериата, традициите и религиозната доктрина.

¹⁵ Казаскерът е висш съдия който ръководи съобразно принципите и каноните на исляма. Биват двама – за европейската и за азиатската част на империята.

¹⁶ Кадията е висш съдия, който се ръководи от принципите на шериата.

¹⁷ Сурнаме е описание на развлекателно тържество в османския дворец.

¹⁸ Доклади на посланичествата. В тях се описват наблюдения и впечатленията. Те са важен източник на информация за западните общества.

дават съвети чрез творчеството си на владетелите. Първоначално използват богатите изразни средства на персийската поезия, но все по-често започват да пишат на изчистен турски език. Създават се школи на турските поети Баки, Фузули, Рухи и др. Познавайки прекрасно персийската литература, поетите обогатяват турската поезия с достиженията на персийските стихотворци. Те дават воля на своето въображение, създавайки образи, почти осезаеми в случаите, когато се вдъхновяват от непосредствени житейски впечатления. Богатата им фантазия ражда блестящи хиперболи, съвършени по стил и лексика, които превръщат касидето в своеобразно писмо, адресирано до определената личност. Мисълта в стиховете се пренася и в следващите бейтове и спомага за реалистично представяне на събитията.

Критичната линия в турската литература се въплъщава най-ярко в сатиричните стихове на поетите. Турската сатира се обогатява с художествените завоевания на поети като Нефи и Вейси. Техните традиции в областта на сатиричното се съхраняват в литературата и предизвикват директни отзиви в стиховете на поети от следващите поколения. Дори днес стиховете им са актуални. Те са не само обикновени, тихи желания, свързани с негативните явления на времето, а енергично изказани негодувания. Те разчитат на популярността на своите произведения, като целят да повлияят съществено върху хода на събитията. Сатирата следва да се разгледа като правдиво изображение на тогавашните взаимоотношения в османския двор и като загриженост на почтените хора срещу несправедливостта. В своите прозрения поетите са на нивото на напредничавата обществена мисъл, която е отразена и на страниците на турските исторически хроники и ред други съчинения. Основополагащите критерии, при извяването на това направление в творчеството са признаването на човека с целия му свят на идеи, чувства и постъпки за главен обект на литературата. Силен тласък получава и прозата, която се развива като чиста и украсена проза.

Литература:

Бибина, Й. История на турската литература. От зараждането ѝ до Танзимата. София, 2000.

- Садулов, А.** История на Османската империя (XIV – XX в.). София, 2000.
- Салим, М.** Жената и нейният образ в турската преса през XIX – началото на XX век. // В: *Места на всекидневието на Балканите*. Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2015, с. 56-65.
- Татарлъ, И.** Турската литература в контекста на световната литература. София, 2004.
- Чуфадар, Н.** Непознатият-познат съсед: турската жена в историята на турската култура и литература. // В: *Епископ-Константинови Четения*. „Непознатият съсед” Т. 21. Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”. Шумен, 2015, с. 73-87.
<http://shu.bg/faculties/fhn/izdaniq/ek-cheteni> (20.07.2017)
- Abbasoğlu, G.** Leyla Hanım'ın Hayatı ve Divan'ında Sevgiliye Yapılan Umumi Hitaplar. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. ½, 2014, 146-164.
- Akkuş, M.** Nef'î Divanı. Ankara, 1993.
- Banarlı, Nihat Sami.** Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. C.II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Cengiz, H. E.** Divan Siiri Antolojisi. Ankara: Bilgi Yayınevi, say. 490, 1983.
- Çeltik, H.** “Rumeli Şairlerinin Klâsik Türk Şiirine Katkıları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/8, 2009.
- Erdemir, A.** Anadolu Sahası Musikişinas Divan Şairleri. Ankara: Türk Sanatı ve Eğitimi Vakfı Yayınları, 1999.
- İnalcık, H.** "Osmanlılarda Batı'dan Kültür Aktarması Üzerine", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993, 425-430..
- İpekten, H.** Nef'î – Hayatı, Sanatı, Eserleri. Ankara, 2000.
- İsen, M.** “Türler”, *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara, 2002, Grafiker Yayınları
- Kabaklı, A.** Türk Edebiyatı. C.1, İstanbul, 1997.
- Karahan, A.** “Nâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. ., XXXII İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Kortantamer, T.** "Nedîm'in Manzum Küçük Hikâyeleri", *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1993, 391-412.
- Kut, G.** Payitaht İstanbul'un Sultan Şairleri (Seyf Ve'l Kalem Sahipleri). *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, S.9, 2014, 161-178.

- Levend, A. S.** Divan Edebiyatı, (Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar). 3. bsk., İstanbul: Enderun Kitabevi, 1980.
- Mantran, R.** 17 YY“ın İkinci Yarısında İstanbul. Türk Tarih Kurumu, C. 1, (çeviren:Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara, 1990.
- Mengi, M.** “Divan Şiiri ve Bîkr-i Mana”, Divan Şiiri Yazıları, 1.Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- Mengi, M.** *Eski Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Mengi, M.** Eski Türk Edebiyatı Tarihi. (11. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Pala, İ.** Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, C. I-II. Ankara: Akçağ Yayınları., 1995.
- Saffet Sıtkı** [Bilmen], Nefî ve Sihâm-ı Kazası. İstanbul, 1943.
- Uludağ, E.** Şeyhülislâm Bahâyî Dîvânı: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1992.
- Uraz, M.** Seyhülislam Yahyâ Hayatı, Sahsiyeti ve Siirlerinden Parçalar. İstanbul: Tefeyyüz Kitaphânesi, 1944.
- Yücel, A.** Türkiye Tarihi, 2. Osmanlı Dönemi (1566 - 1730). Ankara, 1991.

гл, ас д-р Вежди Хасан

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”

гр. Шумен 9700, ул. "Университетска" 115

тел.: 0887702093

e-mail: v.hasan@abv.bg

Specifics of The Old Turkish Literature During The Second Classical Period

Vejdi Hasan
Konstantin Preslavsky University of Shumen

Summary: In XVII and XVIII century a standstill is observed in the Ottoman Empire and even a delay in some regards. Despite the fact that some of the heads of the Empire at that time were prominent figures the negative processes were not overcome. The country did not have success in the foreign or domestic politics. However the tensed politics life did not affect the literature and this is because of the fundamentals, settled and developed through the centuries. During this period the Turkish literature produced some excellent works and it on the same level as the Iranian poetry, although it was serving as an example for centuries behind. Some of the best mesnevies were written during this century. During the Second Classical Period lyric poetry won recognition. The influence of Iranian literature decreased. Poets found inspiration in their masters, such as Bâkî, Fuzûlî, Necâtî, etc. Their qasidas and gacelas reached the level of the Iranian poets' works. Poets tended to increasingly prefer the Turkish language. The Sebk-i Hindi style appeared in the works of poets, such as Neşâî, İsmetî, Nâ'ilî, Nef'î, Fehim and Sheikh Galib. The didactic style marked its peak in Nabi's poetry. Poetry was focused on local specifics. Folk poetry on one hand and Istanbul dialect on the other hand increased their influence. Poetry was enriched also with folk elements. There were significant differences in the depiction of reality between eulogy and satire. The former used the principle of remoteness from reality, idealization, praise of the positive that exists or the positive that should exist according to the poet. All this in its aggregate contributed to breaking the literary canons of traditional poetry. Poets unleashed their imagination, creating almost tangible images when inspired by immediate life impressions. Satirical works were filled with exposures of the guilty, of the wrong orders and people's sufferings. Their acts were criticized from the position of good and justice. The prose got a lot better as well and it developed itself into two branches – simple and decorated.

Key words: *Turkish literature, diwan, poetry, prose.*

Chief Ass. Dr. Vezhdi Hasan
Konstantin Preslavsky University of Shumen
115, Universitetska St, 9700 Shumen
tel.: 0887702093
e-mail: v.hasan@abv.bg

ПОЗНАНИЕ И ЦЕННОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

Петър Хаджинаков

ПУ „Паисий Хилендарски”, филиал „Л. Каравелов”, гр. Кърджали

Резюме: В предлаганата работа се опитвам да синтезирам естетическите търсения и постижения на утвърдени български автори, с определен афинитет към философско-екзистенциалните аспекти на анималистичната проблематика и доминиращи психоаналитични ракурси в определено аксиологически план. Като креативна основа за когнитивните параметри на изследването, са закодирани традициите и тенденциите на Анималистичния жанр в неговия генезис, еволюция и постижения в контекста на новата и съвременна българска литература.

В определено когнитивен, аналитичен и психографски план се анализират текстове на Емилиян Станев, Георги Райчев, Йордан Йовков, Елин Пелин, Илия Волен, Николай Хайтов, Дончо Цончев, Васил Попов, Кольо Георгиев, Васил Попов, Страшимир Кринчев...

Ключови думи: *анимализъм, когнитивност, въображение, естетика, нестандартност, експериментална проза, творческа визия, психография*

Проблеми и тенденции на художествено-естетическото изображение на художествени текстове (разкази и приказки) за деца и юноши - аспекти на рецепцията в контекста на анималистичния жанр.

Животинският свят, животните, диви и/или опитомени/домашни, във взаимоотношенията им с хората - това е тема, която заема определено и своеобразно място в нашата анималистична литература. Благодарение на Й. Йовков, Ел. Пелин, Г. Райчев, Ил. Волен, Ем. Станев, Дончо Цончев, Н. Хайтов и др. тази тема се налага като художествена територия, в която писателят има възможност да положи своята идейно-естетическа система, да изяви своето психологическо устройство и да открие в дълбочина социалноисторическата характеристика на героите.

При Йовков например, меката, чудновата и вълшебна светлина на романтичното изображение, ни откриват нов, екзотичен и примамлив свят, в който красотата на природата разрушава психо-естетическите граници между животните и хората и създава убедително и сугестивна, атрактивно-екзотична и правдива мярка за

естетическото и морално-етичното начало. Героите на този писател никога не се стремят да оценят отношенията между човека и животните откъм тяхната полезност, нито пък се впускат в разсъждения върху социалната дейност на тези отношения, защото животното за тях е с равностойни качества.

Целият цикъл разкази от сборника “Ако можеха да говорят”, както и включените в книги произведения, където главен обект на художественото изображение е отново домашното животно (“Другар”, “Балкан” и др.), освен опоектизирането на човешката обвързаност към природата откриват и основните принципи, в чието конкретно съдържание Йовков търси и защитава модуса на живота, смисъла и перспективата на една или друга човешка постъпка.

Неслучайно в повечето творби между човека и животното съществува една открита вътрешна свобода на отношенията, която именно съдържа според автора красотата на природно даденото и нравствените естества на човека. Когато определя същността на това единство между човека и природата, между човека и животинския свят, Йовков запазва тяхната индивидуалност. Те остават единни точно в сферата на ония категории, в които най-цялостно се оглежда хармонията на света. Йовков очовечава животното, прави го равностойно на ценностите, които то носи в себе си, и в същото време извисява неговия свят. В този свят той търси критерия за красотата, която често пъти човек така нелепо и глупаво унищожава.

Елин Пелин се интересува предимно от социално-нравствената страна на тези взаимоотношения. Боне Крайненеца и Сивушка от разказа “На нивата”, са по-скоро герои-жертви, необходими да се определят границите, в които ще протекат битово-психологическите амбиции на бедния селянин, отколкото стремеж да се потърсят и уточнят естетическите нива на една или друга постъпка. Животното при Елин Пелин е другарят, неизменният помощник на човека в неговата драматична борба за съществуване.

Сравнете двата близки по сюжетния си финал разкази на Йовков и Елин Пелин – “Другоселец” и “На нивата” – и ще разберете колко силно и самите писатели се вълнуват от нечовешката трагедия на селянина, останал без най-верния си другар и помощник. Но при Йовков, това вълнение естетически се издига до върховете на космическото страдание, в което изчезват различията между човека и природата. В такива моменти Йовков е поет и философ; той търси и открива оная сила на преживяването, която ни убеждава в трагичната същност на човешката личност. Докато при Елин Пелин на преден план е изведена социалната самота на Боне Крайненеца. Тук, сред

недоизораната нива, героят е останал сам с умиращото добиче, няма ги съчувстващите на Другоселеца от Йовковия разказ селяни. И над цялото това страдание е легнало мълчанието на природата, стъписана и безгласна, изоставила човека сам със смъртта. Равновесието на този селянин е нарушено от неговата бедност, от неволята, в която се намира след загубата на единствената му социална опора.

Психологическият анализ тук следва плътното страдание на героя и авторът се стреми да бъде пестелив в щрихите си. И ако героят на Йовков след смъртта на животното все пак не е сам сред това безкрайно пространство на страданието, защото в загасващите очи на коня проблясват далечните светлини на красивото и на доброто, което в крайна сметка никой не е способен да унищожи, като част от космическата хармония, то за героя на Елин Пелин трагизмът се предопределя именно от тази необходимост-загубил социалната си сигурност, той вече няма никакъв изход.

Логиката на художественото действие при Йовков, естествено извежда до страданието, без което човек трудно би могъл да се докосне с красотата на света. Затова болката е съсредоточена в драматичното пътуване до мига, в който героят открива колко е тънка нишката на живота. Докато Елин Пелин се интересува от болката, само защото тя е органическа част от социалната характеристика на героя. И нещо друго. Когато разказва за случилото се – например с героя от "Грехът на Иван Белин", Йовков следи повече онова, което е *извършено*, без обаче да се интересува от обществено-битовото съдържание на случката.

За писателя от особена важност се оказват "грехът", нравствено-естетическият нерв на постъпката, по който ще премине енергията на целесъобразното. Убитото животното тук не е просто една вълчица, а преди всичко майката – убивайки я, Иван Белин всъщност е посегнал на материнството. В това посегателство писателят търси причините за срина между смисъла на човешкия живот и извършеното от героя; тук той търси и открива вътрешните причини както за личната драма на Иван Белин, така и за промяната в отношението на неговите скъпи и романтично устроени съселяни.

Като издига животното до височината на човека, и като показва колко неубедителна е илюзията на този човек в готовността му да поддържа хармонията в природата, Йовков успешно защитава оня основен нравствен императив, който ще стане неизменна мяра за красотата в човека и в природата. От такъв ъгъл впрочем, трябва да се приемат разказите от "Ако можеха да говорят" – в тях е залегнало убеждението на големия художник, че истината е винаги там, където е естественото, защото то е най-сигурната опора на действителния свят, спасението на човека и на

неговото общество. До такива изводи Елин Пелин не стига, тъй като той не се стреми към тях като творческа цел. Неговата задача е с една по-опростена структура да докаже, че човекът и животното са звено от сложната верига, наречена “битие”. Този писател не се интересува от ония закони, които властвуват в природата, тъй като погледът му е насочен към социалната уязвимост на човека, към неговата неспособност да решава самостоятелно своята съдба.

Такава впрочем е целта и на Илия Волен - писател, който по своите житейски възгледи и творчески принципи стои най-близо до Елин Пелин. И макар в едно изказване да изразява недоволството си от начина, по който Йовков и Елин Пелин анализират света на животното.¹ И. Волен винаги изпитва необходимостта да определи конкретно съдържание на социалните връзки между селянина и животното.

В няколкото анималистични разказа (“Мургата” и “Ваклуша”), повествованието е обърнато изцяло към социалната, битово-психологична страна от всекидневието на селянина. Ето защо може да се каже, че те са условно анималистични произведения. Чрез отношението на своите герои към животното Волен открива някои от особеностите на човешкия характер, които при други обстоятелства не биха могли да се видят.

борниците “Кръстци” и “Божи хора”, се насочват все към хора, чиито определящи черти не са нито деликатността, нито пък изтънчеността на навиците. Селянинът на Волен в същото време крие своята нежност, избягва да изразява открито чувствата си, в известна степен той дори се срамува от тях, изпитва известно неудобство да ги изявява пред другите, пък и пред себе си. По-открит е само пред добитъка си, когото обича като че ли повече от близките си. Чичо Върбан полага много грижи за Мургата, но тези грижи съдържат не само безпокойството и заинтересуваността на селянина, а и дълбоките вътрешни връзки, които свързват човека с животното.

В изобразяването на грижите за добитъка, на отношението към него Волен постига своето специфично интерпретиране на връзката човек - животно. Животното при този писател е част от всекидневието на човека, но и нещо повече. Чрез него писателят ще открие и духовния свят на своите герои, своеобразието на техния манталитет, на чувствата и постъпките им. Разбира се, срещата на човека с животното

¹ Елин Пелин, пише И. Волен, дава домашното животно сантиментално, опоектизира го; Йовков пък го издига до човека, оразумява го. Аз не бях доволен от тях и се опитах да дам животното такова, каквото е. (Волен 1974: 229)

не се осъществява върху територията на оная висша нравственост, която откриваме в творчеството на Йовков.

Волен не тръгва също така от сложните философски проблеми на битието, на дълбоките изконни връзки между човека и природата, както прави това Ем. Станев. Подобно на Ел. Пелин, той въвежда тези отношения в социалната атмосфера на бита, където именно се очертават практическите измерения на действителността. И в двата разказа раздялата с животното отразява преди всичко социалните стойности на отношението между човека и природата.

Чичо Върбан искрено страда, когато се разделя с Мургата, и това негово чувство като че ли е по-силно от болката по починалото му дете. Продажбата на кравата за героя, пък и за цялото му семейство е скъсване на една от нишките на живота, загубване на една от опорните точки. Но двете страдания не са противопоставени едно на друго-авторът няма амбицията да показва алтернативния избор на селянина. Не това е неговата цел: с подробното описание на чувствата, които предизвикват продажбата на кравата заради “курбан на детето”, авторът се стреми да улови социалната кулминация в живота на бедното селско семейство.

Чрез нея идеята на разказа открива своето критично острие, изобличителната си насоченост. Отивайки си от дома на чичо Върбан, Мургата отнася със себе си онова тихо и спокойно щастие, което царувало до смъртта на детето-малкото щастие да се посрещат “криво-ляво борчовете”. Така и със смъртта на Ваклуша си отива светът на изпълнените малки очаквания, свят, в който нещо отзвучава в унисон с дребните мечти на селянина. Свообразието на Волен идва и от факта, че съгъства естетическото напрежение в изобразяването на отношението човек-животно.

Писателят например не забравя да спомене за Ваклуша, че и “другите овце от тази порода бяха добри, но нейното мляко нямаша”. Едва ли обаче това отношение към животното отразява, както смятат някои критици, “грубия практицизъм на селянина”. Да се обобщава така художествената позиция на автора, означава да се премълчат някои особености на неговия натюрел, които запазват своето значение и в най-суровите линии на изображението. Случайно ли Волен и в двата си разказа отделя толкова място за раздялата на човека с домашното животно? Наистина практичното тук направлява в известна степен действията и постъпките на героите, но то не се оказва единствено и най-важно.

Същественото писателят търси и открива в дълбоката привързаност на човека към животното, за което е мислил и се е грижил като част от неговото семейство.

Именно тук, в тази “недоизказана”, “недоизречена” обич, авторът открива истината за спотаената под огрубелите привички и навици душевност на селянина.

Георги Райчев и Емилян Станев стоят малко встрани от тази идейно-художествена интерпретация на темата за животното. В разказите те търсят предимно ония отношения и действия, които извеждат анализа в сферата на антропологическото обяснение на живота. И ако, както ще видим, това обяснение при Райчев е подчинено на определени психологически задачи, на влизане в генетическата диалектика между природно даденото и човешко придобитото, то при Станев ясно се откроява желанието да се открият сложните философски проблеми на битието, чиито отговори природата носи в себе си.

Най-общо казано, в разказите на Ем. Станев светът на животното е автономен, със своя целесъобразност и свои особености. И тази действителност няма за източник някакво божество, което невидимо и строго направлява нещата. Вгледайте се внимателно в разкази като “Смъртта на една птица”, “Един зимен ден”, “Несполука” и др., и ще откриете колко важно се оказва за техния автор естествената протяжност на събитията, на този най-висш закон за самосъхранение и продължение на рода, който регулира вътрешна хармония в природата. Психологическият анализ в тях постоянно търси и следи присъствието на човека на този човек, чиито действия непрекъснато рушат нейното величие и красота.

В идейно-естетическата позиция на автора се налага схващането, че именно човекът с неговата вътрешна противоречивост и социална деформация е този, който руши, вместо да създава. Именно в диалектическата точка, където става срещата между човека и природата, Ем. Станев събира линиите на обществения морал на природата.

В анималистичните разкази присъствието на природата и нейното скрито въздействие върху личността се налага преди всичко като философско-психологическа позиция и чак след това като конкретна художествена цел. Казвам това защото тяхната съдържателна структура е определена изцяло от философско-естетическия постулат на Станев: природата е една саморазвиваща се сила и в нейните прояви са заложени законите на хармонично битие.

Ето защо тук става дума не за един умъртвен от излишни мъдрувания критерий, а за болката на психолога и художника, успял да вникне в динамиката на социално-генетическия процес. Писателят е убеден, че когато личността руши всичко около себе си (а причината за това са преди всичко придобитите в обществения опит навици!), тогава закономерният развой на нещата е затормозен и винаги извежда духа до

нарушаване на неговото равновесие, до загубване на оная мярка, която в последна сметка определя целостта и силата на характера. Неспокоен и несигурен в себе си, човекът внася едно ново състояние в природата, като я прави по този начин зависима от амбициите и грешките на самото общество. Така социалните елементи в повествованието се издигат до една дълбоко зашифрована в наблюденията и размислите на писателя алюзия, която отразява верните реалистични наблюдения за обществено-историческия опит на човека и на неговата нравствена перспектива.

Като писател-философ, Ем. Станев се възхищава от естественото, от скритата логика в развитието на природата, от нейната простота във формите на изява, но в същото време открива, че всичко е толкова сложно, че във външното спокойствие на гората, в тихите води на езерото, се крие изключителният драматизъм на борбата за съществуване. И че този драматизъм и това неспокойство не са в състояние да унищожат хармонията, защото са част от самата нея, нещо повече - неин източник и следствие.

Застанал сред поречието на безсмъртната, неунищожима природа, пред това величие, което се крие в смъртта на една патица, на една сърна, на една видра, човек разбира колко нищожни са неговите амбиции. Мимолетността, преходността на човешкия живот, на обикновените човешки желания, ограничавани в рамките на всекидневието, съдържат скритата социална критика на писателя, който за разлика от Йовков не спира пред затворените в нравствения императив обобщения, а търси космичното, онова, което излиза в безкрайните кръгове на галактиката.

Какво ново внася Георги Райчев в развитието на анималистичната традиция в нашата литература? В своите разкази той създава у читателя впечатление за трагично, разкъсано и неспокойно действие, хаотично и пълно с неочаквани обрати в логиката на повествованието (“Карачакал”); съсредоточава енергията на сюжета в една или няколко случки, които ще изяснят духовната същност на човека (“Вълчето”); въвлича епизоди, взривяващи успокоената обстановка на едно човешко всекидневие (“Човекът и лисицата”) и др.

Животното при Райчев е своеобразна проекция на човешки качества и особености. Като следи и анализира изявата на непосредствените реакции на животното, писателят психолог се стреми да утвърди своята концепция за атавистичната връзка, която съществува между човека и природата. Амбицията на Райчев е насочена преди всичко към откриването в животното на ония стимули, които биологически предопределят двойствената природа на човека, неговата противоречива

същност, разположена между подсъзнателната импулсивност на инстинктите и разумността на социалния опит, между двете постоянно враждуващи помежду си начала-вроденото и придобитото.

Разказите “Карачакал”, ”Вълчето”, ”Хишници” от Георги Райчев, са анималистични и с демонстрираното белетристично майсторство, името на писателя се нарежда в контекста на анималистната ни проза сред имената на Й. Йовков, Елин Пелин, Ем. Станев, Д. Калфов.

В емблематичния разказ “Карачакал”, своеобразна емблематична творба, фабулата е интригуваща, майсторски са описани натуралистичните сцени със сляпата биволска сила, акцентира се на подсъзнателното като решаващ компонент в поведението на необузданите инстинкти, съпроводени с уродливото, страшното, спонтанно агресивното и демонично начало. Биологическият примитивизъм доминира като метод на повествованието, достоверността на описанията се базират на автентичен случай със своите оригинални и автентични, истински прототипи. Животното се превръща във враг и угроза за живота на човека, хармонията е нарушена и самият рецидив не подлежи на логичен коментар.

В разказа “Вълчето”, е проследен сложният и противоречив процес на опитомяване, като се акцентира на релациите/човек-природа/ и /човек-животно/. Чрез детайлен и проникателен, аналитичен психологизъм писателят достига до белетристичния ефект на Е.Станев с неговата екзотична повест “Чернишка”. Човекът побеждава животното. Преди всичко с интелект и проникателност успява да наложи своята воля така, както се случва в разказа.

Разказите с вицово-анекдотично начало, заемат особено място в творчеството на Г. Райчев. От лъжата никой не печели и сама за себе си, тя е порок, от който сме длъжни да се пазим (Лъжлив Додю”). Повечето от този тип разкази като архитектоника напомнят схемите на миниразказите от епоса за Хитър Петър - с битово-етнографската си стилизация, с фолклорните елементи, с пряката образно емоционална характеристика на селянина както персонаж, неговото лукавство, практическият ум им и познатия мотив за надхитряването.

В типично детските си разкази - “Кукли”, ”Елхичката” и “Коледен гост”, писателят въвежда съня и съновидението като решаващи компоненти в структурата на повествованието и дидактичните послания на свръхестествените сили. Куклите носят своя вътрешна чувствителност, те също имат личен живот и взаимоотношения а това озадачава и поучава малката Стефка, в чиито сън преди първия учебен ден се

разиграват драматичните ситуации. Милка също разчита на посланията от съня си и настоява баща и да пощади елхичката не му позволява да ѝ причини болка, като я окастри. Желаният и чакан Коледен гост е Дядо Мраз, който възнаграждава само добрите, ученолюбиви и послушни деца.

Пестеливостта е наистина пословична добродетел на българина и тя се създава в продължение на години, култивира се като качество още в детска възраст така, както малкият Любчо от разказа “Черното левче”, отново под внушение на одухотворяната ценна монета, започва да събира паричките си в спестовна касичка. Под знаменателя на утилитарно–прагматичното начало, се развива цялата наша следосвобожденска детска литература, като достойно продължава традицията от възраждането.

Никой автор не е застрахован от несполуки и самият Г. Райчев плаща данък на схематизма и грубата декларативна дидактичност, качества които определят същността на алтруистичния като тематика разказ “Пакостник № 1” и нито сантименталната мелодраматичност, нито носталгията по хармонията в човешките взаимоотношения компенсират художествената му недостатъчност. В “Малкият спасител”, Бочо спасява от нещастие баща си при непредвидения инцидент в гората и така изведнъж израства както в очите на родителите си, така и в собствените си очи.

Разказите “Врагове” и “Съседки”, са сходни по тематика и илюстрират убедително идеята, че общите страдания, несгоди и нещастия ги облагородяват, правят ги по-добри, болката ги прочиства от злите, демонични сили. В “Панковият грях”, отново сънят като метафора изразява силите на възмездието и по привантивен начин злите последици за животинките са предотвратени. Малкият палавник се разкайва за поведението си и пуска на свобода затворените лястовочки. Разказът “Колело” е изграден в стила на патриархално-идиличната, възрожденска традиция, дидактична по характер и проповядваща алтруистични постулати. Моралната поука е изведена във финала на творбата като квинтесенция и звучи убедително в думите на чичо Милан «Митко чувал ли си приказката, дето казват старите хора направи добро, пък го хвърли в морето ако щеш-то когато и да е все ще ти пометне...».

В “Златната връвчица” обикновената битова вещь е фетишизирана и има символно-метафорично значение, ритуално-обредно предназначение с надконтекстовата си допълнителна, семантична натовареност. Връвчицата е олицетворение на честността, трудолюбието, благоденствието. В този разказ намира израз мотивът за богоборческото начало, за магическата сила на такива фолклорни жанрове, като благословените пожелания и наричанията, експонирани в сюжетната

тъкан на творбата, завършваща с пророчески думи: ”който добро прави, добро сполучва”.

Лало от едноименния разказ има сходни черти с Йовковия Люцкан, батален в жанрово отношение, той засяга проблема за тихия подвиг и истинския героизъм на обикновения войник, типизиран обобщен персонаж на човека от народа. Внушава се идеята за безкористната същност на подвига като художественият образ фрапира с асиметричността и чуждачеството си, с идеализма и ентузиазма да извърши нещо добро. Той е апотеоз на алтруистичното, възвишено начало.

В “Пъстрата броеница”, ставаме свидетели на трагичния край на бедния и онеправдан дядо Климент, чийто единствен син Кирил е жертва във братоубийствената война. На същия въпрос е подчинен и разказът “Майчина вяра”, отразяващ вездесъщата и свещена майчина любов, с която започва и свършва всичко. Драматичните перипетии на чакащата сина си майка, е претопена в сантиметално-мелодраматичната атмосфера на повестованието.

Във “Врагове”, писателят навлиза в сложния и противоречив свят на селските люде, разделени от омразата, но идва и момент на осъзнаване на човешкото достойнство и просветление в тяхната душевност.

Разказът “Работа”, е великолепна апология на работния труженик. Всички негови добродетели и най-вече е работоспособността му -висше благо в йерархията на народо психологическите ценности. Старецът прави неволна равностметка на целия си, изпълнен с труд живот в критичния момент и разбира, че смисълът на всичко се изразява в работата при всички нейни измерения. Сантименталният изблик на спомените, в ретроспективен план, ни връща в далечното детство и чрез субективно-изповедният монолог на изстраданиято минало ни се предлага поучителната история на личното замогване. Въпреки апокалиптичното предчувствие за смърт, старецът се чувствава удовлетворен от изминалия жизнен път.

В разказите “Очите на скъперника” и “Лошият приятел”, доминират приказните елементи, но те са подчинени на реалистичното повествование. Тава практически са и единствените опити в римуваната проза за деца, която има своята плодотворна традиция в творчеството на Ран Босилек, Ел.Пелин, А.Разцветников и др. Проблемите за възмездие за лошите дела на алчния цар-скъперник и обратите в живота на бедния Доколенко, изпаднал под влияние на дявола лежат в основата на фабулното повествование. И докато първата приказка завършва със справедливо назидание, то

бедният Доколенко благодарение напътствията на мъдрия дядо Кондолко и прекия допир със злато, се избавя от тежките последици в неспокойния си живот.

Училището като институция е един от трите решаващи фактора в процеса на моделиране психологическата същност, възпитанието, ерудицията, мисленето и интелекта на подрастващите. На училищната тематика са посветени голяма част от разказите на Г. Райчев. В “Добро дело” учителят е този, който възпитава, учи, раздава справедливост и проповяда добрите дела. Отклоненията от напътствените думи водят до нелепия случай с Пенчо. Безобидната детска игра, кражбата на круши от чуждата градина, завършва драматично и все пак Митко спасява своето другарче в бедата, а това вече е добро дело.

В повечето произведения за деца на Г. Райчев, събитията се развиват в малки селища, където хората познават отлично всички свои достойнства и недостатъци и липсата на тайни между тях ги прави уязвими. Традиционността, изграждана дълги години, народопсихологията е практическият съдник за деянията на подрастващите. И по това какъв резонанс ще намери едно дело в съзнанието на хората, се съди дали то е добро или зло.

С разказа “Матвей и грозденото зърно”, писателят разкрива пагубната сила на алкохола и въобще темата за трезвеността звучи многократно и актуално в различни аспекти и нюанси. Одухотвореният образ на злите сили, които причиняват пакостите, назиданията и поученията на възрастните, са основните компоненти на схемата в разказите на писателя. Те притежават класическа архитектурника и много често кулминационната точка съвпада в композиционен план с развързката на творбата, изразявани чрез сентенции мъдрости, поучения. “Всеки гост е благословен пратеник”, това е народната мъдрост, дала повод за благородното отношение на чичо Мартиновото семейство към бедния дядо Матейко, случайно попаднал на празничната семейна трапеза, сред голяма гостоприемна челяд и успял да предотврати грозящото ги нещастие.

В ”Добрият син” е внушена идеята за магическата сила на благородното дело, разрушаваща всички изкуственосъздадени прегради от злините и човешката ненавист. Децата отново са в епицентъра на повествованието, те реализират и замисля от алтруистични влияния, с красивите си постъпки премахват враждата между семействата. И тук доминират фолклорните сентенции, които помага за нравствено-етичното, естетическото и алтруистично възпитание на подрастващите ”Свой своя не храни, но тежко му който го няма”.

Разказът "Мирю Крайненчето" е апотеоз на трудовите и морални достойства на обикновеното селско момче, синтезирано в обобщен вид качествата на съзидателното, конструктивно начало. Мирю извършва подвиг, но в съзнанието му това е само обикновена случка, в сравнение с големите приживелици на съучениците му. Писателят използва вътрешния монолог, смяната на имена за да представи още по-ярко картина на бедствието.

В "Отплата", на доброто дело с добрина се отвръща и Младенчо се отблагодарява с добрина, а това е най-голямото благодееие за него. В този разказ алтруизмът е съчетан със сантиментално-мелодраматични елементи. "Който се труди той добрува" е основната идея на Първа печелба като на базата на този мотив е изграден разказът за ползотворния труд на Велко.

В "Сговорна дружина" е перифразирана мъдростта: "сговорна дружина планина повдига", която е основна идея на творбата. Трудът като благоденствие и отплата на любовта на малкия ученик към родната майка и свещените подбуди, които го карат да я отмени се основават на въпроси в разказа Донкова тайна. "Една добрина ражда три добрини" е заглавието на разказ, в който двете момиченца предотвратяват пожар и се богато възнаградени.

Във "Водният цар" се осмиват глупавите консервативни предразсъдици на невежни селяни от село Вирово, чието съзнание робува на мистичната и анахронична легенда за водния цар. Значително място в творчеството на Г.Райчев заемат легендите, историческите предания и разказите, съдържащи митологични, компоненти изградени на принципа на сказово начало.

В "Момини сълзи", интригуващият сюжет с тема от турското робство, се разкрива в естетично-апологичен план. Чудната легенда за героизма и себеотрицанието си чувство и достойство през угрозата от смъртта.

В разказа „Майчина клетва“, проклятието наистина превръща омразните турци в побити високи камъни, а сълзите на страданието в красиви цветя, илюстриращи есенцията, страданието ражда красота благородство се сплитат в едно цяло за да превърнат прозаически отказ в поезия на душевното благородство и селското човешко достойство. Сказовото начало е изразено в руслото на фолклорната стилизация в преизказно наклонение, предава автентичност на творбата. В легендарен стил е изразено и преданието за трите реки – Тунджа, Арда и Марица, одухотворени като персонажи неверната Арда легендата поднася обилна информация в историко-географски аспект.

В “Две сестри”, са представени образно-метафорично старата и нова каледарна години. В художествено-стилистично отношение откриваме общи черти с поетиката на А.Разцветников.

В “Майчина клетва”, писателят увлекателно ни запознава с преданието за появата на кукувицата и чухала. Битово-социалните приказки в творчеството на Г. Райчев притежават доминиращи морално- етични категории, като най-често в схемата на повествованието е изтъкната борбата между злите и добрите сили, персонифицирани в алегоричен план.

Проблемът за възмездието заема основно място в приказките, той преопределя и възпитателните му идеи. В “Калинка“, писателят отново прави апология на вездесъщата сила на любовта, над която никакви зли сили нямат власт. “Диви птици” е анималистичен разказ, с битово- реалистично повествование за несполучливия лов на патици, изграден на комична основа. В “Зимна нощ” приоритетна е баталната тематика, в която са вплетени мистичните мотиви за суеверието, внушени са идеи за наличието на свръхестествени сили. Повечето от тези творби са изградени на сказовото начало като маниер на повествование.

В разказа “Дядо Мраз”, писателят акцентира на идеята за неутралимата човешка сила и солидарност, за силата на благородство, достойнство, за красотата и възвишената душевност. В стила на всеотадащата доброта и християнско милосърдие са експонирани няколко основни нива на човешките взаимоотношение. Чувството за хумор е присъщо за творческия натюрел на Г. Райчев и то присъствува в широк диапазон, обхваща модификациите на ироничното, комичното, смешното, гротесково-карикатурното, сатиричното и пародийно начало. Например в разказа “Кооперативен кожух”, на фона на училищния живот весел е проследена съдбата на стария дядо Благо, екзотичен като душевно и физическо излъчване, синтезирал мъдростта и силата на годините. Финалът на разказа е в стила на благородната българска народопсихология, доминиращ е радостният, щастлив завършек...

Ето защо в разказите на този автор няма да открием естетическата платформа на Йовков, чрез която идеята за отношението човек-животно, минава винаги през оразумяването на природата и утвърждаване на естественото начало у човека. Въвеждането на животното като герой при Райчев има определена функция-наблюденията върху него да се извеждат като скрит аналог, чрез ще се обяснят сложните движения в човешката душа. Това в никакъв случай не означава, че този писател вулгаризира ролята на инстинктите, нито пък че абсолютизира тяхното

значение-наблюденията винаги са въведени в социално-нравствена сфера на психологически анализ. Като тръгва от животното към човека, Райчев не се стреми да обяснява “мълчанието” на природата. Целта му е да открие преди всичко драматичното съдържание на един свят, от който човекът отдавна се е откъснал, но все още в определени моменти изпитва нуждата на контакт с него. С това впрочем трябва да си обясним защо в разказите, където животното е обект на въображение, психологическият анализ следва две постоянно пресичащи се линии на идейно-естетическа и социално-философска интерпретация. Едната линия въвежда наблюденията в директното изобразяване на животински свят, като в борбата между човека и природно даденото открива скритото присъствие на двете противоречиви същности у човека. Ония критици, които разглеждат в такъв аспект творчеството на Райчев, поставят тази линия като основна в анималистичните му разкази.

С подобен смисъл е анализът, който Р. Ликова, а по-късно и проф. Е. Константинова правят на една от най-силните творби на писателя - “Карачакал”.² Мисълта на проф. Розалия Ликова, че в образа на това животно писателят е успял да определи основните стойности на своята философия, е интересна сама по себе си. И в същото време намира известно покритие в художествения текст на произведението. “В този разказ-подчертава тя-са събрани като във фокус основните идеи на писателя, разпръснати из цялото му творчество”(Ликова, 1965: 243).

Приемането обаче на един разказ като идейно-естетически синтез на цялото своеобразие на даден автор, крие известни опасности, най-голямата от които е опростяване на неговите мирогледни и художествени възгледи. “Карачакал” е психологически етюд (като извеждане на тези черти в пространството на обществени отношения), но с цялото си богатство от наблюдения и майсторски изпълнена образна система разказът не може да покрие творческия натюрел на Райчев. „Грешката” на Р.Ликова идва от схващането, че психологизмът на този писател е изцяло подчинен за изясняване на природата на едно противоречие, което, съдържайки в себе си две взаимоизключващи се дейности, е винаги антагонистично по характер.

Другата линия на интерпретация изяснява моралния комплекс, върху който Райчев поставя разбирането си за нарушената хармония в природата и обществения живот на човека. Това разбиране продължава разсъжденията на писателя за социалната зависимост на психиката, за нейните предопределени от битието посоки на развитие и

² Виж Ликова, 1965 и Константинова, 1982)

изява. Чрез тази линия Райчев утвърждава една по-трезва и задълбочена оценка за исторически сложилите се форми на съществуване. Разбира се, тези линии трудно биха могли да се изолират една от друга, защото те постоянно си взаимодействуват и именно в тяхното взаимодействие лежи силата както на психологическия анализ, така и на философско-естетическите обобщения. И за да разберем в какво се състои своеобразието на Райчев, нека очертаем параболата на тези две линии в разкази като “Карачакал”, “Вълчето” и “Човекът и лисицата”.

Предисторията на “Карачакал”, както подчертава Е. Константинова, е свързана с някакъв спомен от юношеските години на писателя, когато “видял в съседното на своето село, в Коларово, един грамаден и окован бик”. Вероятно този спомен ще е бил така натрапчиво впит в съзнанието на Райчев, че той години след това се връща към него, за да му даде художествен израз след едно продължително предварително проучване на легендите от този край, както и на научния материал по въпросите на животинската биология и психология. И от обикновен житейски факт, темата за животното прераства в задълбочен анализ на вътрешния свят на животното, на неговите взаимоотношения с човека.

Когато четем разказа, първото нещо, което прави силно впечатление, е откритата в детайли социално-обстановка, в която ще се разгърнат по-късно наблюденията на психолога върху Карачакал. И това е обяснимо, защото целта на Райчев е не само да разчете движенията на инстинктите и да определи границите, вътре в които животното ще се окаже символ на една предизвикана враждебност, но и оня съпоставителен план между животното с целесъобразността на неговото природно битие и човека, като система от социални навици, в които ще легне предупреждението на писателя-хуманист. Ако не се отчете това, тогава трудно би могъл да се разбере философско-естетическия модел, който Райчев защитава в разказа си “Карачакал”. Такъв пропуск впрочем правят Г. Константинов и Е. Константинова, когато свеждат “случая Карачакал” до една художествена алюзия за силите, които преследват човека и при определени обстоятелства могат да се окажат фатални за него (Константинов 1940, Константинова, 1982: 208-212.).

Така животното се открива като носител на първична алчност, сляпа сексуалност, гола инстинктивност и стихийност-все черти, които при човека “социалният опит е изменил само външно, като ги е подчинил на редица условности” (Константинов, 1940). А Е. Константинова пише по този повод: “Георги Райчев много мисли, много се вълнува от мисълта за този властен зов на плътта, който иде от

праисторическото минало и остава не заглушен, непокорен и от най-сложно и деликатно устроената човешка психика, и от най-силния човешки ум” (Константинова, 1982: 209.).

В този смисъл двубоят между животното Карачакал и човека се разглежда като художествено уплътняване на непримиримите противоречия, определящи природата на личността. Едната страна на това противоречие са обществени условности, чийто “носител” става селският говедар, а другата-биологичната същност на човека, законспирирана дълбоко в неговата душевност и персонифицирана от Карачакал. Или, с други думи, човекът в светлината на тая постановка представя “биологичен атрибут”, а не съвкупност от обществени отношения. Съзнателно или несъзнателно, между природата и обществото, се поставя изкуствена граница, която е преодолима единствено чрез прехода в атавистичното, чрез оная необяснима и необузdana стихия на “праисторическото”, което “помита всичко по пътя си, всичко руши, изпепелява, смачква”.

В контекста на една такава концепция победата на човека в двубоя му с животното се въвежда като завоевание на човешкия разум над биологичното, чиято неовладяност и неконтролираност се “обаждат” от време на време в обществения опит на личността: “Зловещата гибел на Карачакал”, ще заключи Е. Константинова, „е израз на вярата в човешкия разум, който ще победи сляпата стихия на пола, в неограничените възможности на човешкия технически напредък. Техническият прогрес, разумът побеждават карачакаловското начало у човека, овладяват оная древна, наследствена стихия, която руши, газии, помита всичко, което ѝ се противопоставя, но която в същото време е очарователна с първичната си мощ, с неизтощимата си жизненост” (Константинова 1982: 211-212).

Мисълта, че в човек са залегнали две взаимноизключващи се същности, които го водят към гибел, лесно би могла да се обори. Нейната несъстоятелност е очевидна и аз няма да се опирам върху нея. Трудно би могла също така да се приеме и тезата за техническа революция като изход от разрушаваща човешката цялост зависимост, съподчиненост на природно-инстинктивното, защото така според мене една революция (дали ще бъде научна, или техническа, това е просто въпрос на социален опит) има своя смисъл само когато води до усъвършенствувaне на връзката между човека и природата. Подчиняването на нейните възможности за потискане на едното в името на другото винаги води до трагични последици. И не е изключено Райчев в този разказ да е

ситуирал именно тази опасност, убеден в неподготвеността, а оттук и в неспособността на едно общество да реши въпросите на историческото развитие.

Може обаче да се приеме тезата на Г. Константинов и Е. Константинова, да потърсят и определят спецификата на отношението човек-природа, защото природата малко или много упорито поставя своя отпечатък върху личността и независимо от общественото въздействие запазва някои свои позиции. Но оттук именно започва и неубедителната трактовка на споменатите критици. Неправилно още в самото начало на анализа те се опитаха да наложат убеждението, че Райчев съзнателно е оголил художествената идея на разказа-човек е естествено съчетание от разумното и от животинското, съзнателното и биологичното, и че наблюденията на писателя са насочени именно в търсене на жизненоправдив материал в защитата на тази идея. Дали обаче е така?

Погрешността на една такава постановка идва преди всичко от това, че в случая се приема като единствена творческа задача изучаването на животното Карачакал и на неговия предопределен от самата му природа антагонизъм с човека. Но ако е така, си мисля, тогава наистина трудно бихме могли да разберем цялата философия на Райчев и вероятно ще звучи доста правдоподобно поставеният от Е. Константинова знак за равенство между Карачакал и самия писател. “Подобно на Карачакал” - пише тя - писателят е могъщ владетел на полето, с тънки обоняния за мириса на ливадите, закопнял за съживителните лъчи на тракийското слънце, което събужда сладострастни тръпки по могъщата снага на бика. Както Карачакал и Райчев сякаш съзнава своята сила на единствен, непокорен, непобедим в своето царство. Неограничаван от никакви предразсъдъци, от никакви книжни канони и тези, той свободно разгръща първичната сила на таланта си и изстрадания се житейски концепции” (Константинова, 1982: 212).

Едно такова заключение звучи почти неубедително. В действителност нещата стоят другояче и не в подобни разсъждения е затворена истината за този разказ, пък и за самата концепция на автора. Повествованието на “Карачакал” започва с един съзнателно успокоен ритъм на художествено действие, въвеждайки ни в някои битови подробности на случката. И още тук Райчев залага основните елементи на интригата, от които не е трудно да се разбере, че през цялото време ще става дума за определен тип взаимоотношения.

Защото от обещанието на говедаря (“Дядо хаджи, главата си залагам, ако дам да падне косъм от него-нека селото ме съди”) до първоначалното съприкосновение на животното с човека лежи едно пространство, в което Райчев ще разположи причините

за непрекъснато задълбочаващия се антагонизъм. “Говедарят държеше пред себе си дълга дрянова сопа, изрязана от корена на дървото. Той дигна сопата на рамо и подвижна - Карачакал тръгна покорно навън. Отначало той не разбра както правят с него, извърна глава и спря. Може би не му се искаше да се отдели от другите. Същия миг покрай очите му профуча дряновата сопа и ако не беше отклонил овреме глава, щеше да опита тежестта ѝ. Чу се пак отсеченият вик на говедаря. И Карачакал пое напред”.

Това не само ни въвежда в атмосферата на разказа, но и открива характера на първия контакт, който Карачакал има със средата, сред която му е отсъдено да живее. Тук животното се сблъсква с човека, като претърпява първото си сериозно поражение. И в тоя двубой не се крие никаква алюзия за подсъзнателното, за биологичното. Всичко е един естествен ход на събитията, които са реални както в своето раждане, така и в своята реализация. Като поставя върху такава основа творческата си задача, Райчев насочва анализа към откриване на ония върхови моменти, в които най-ясно и категорично ще се открие същността на философско-естетическата опозиция човек-животно.

Неслучайно, когато става дума за тази опозиция, писателят ще се стреми да фиксира психологическото състояние на животното с глаголи, които не само ще определят близостта му до човека, но и ще посочат конкретния смисъл на всички качества, които издигат Карачакал в символ на едно обществено съобразно поведение: ”Карачакал не *разбра* какво правят с него”, ”Карачакал спря настрана и *дигна любопитно* глава”, ”Карачакал не *подозираше* това”, ”Карачакал *знаеше* “, ”Карачакал *чувстваше* “, ”Карачакал *съзнаваше* силата си”, ”В очите на Карачакала *блеснаха* ядовите пламъци”, ”Карачакал не *забравяше* стадото”, ”Карачакал *обичаше* да гледа” и др.

От друга страна, изборът на такива обстоятелства ще зависи точно от движението на нравствено-естетическите стойности от животното към човека и след това, проверени в директността на техните взаимоотношения, ще се върнат като философски извод за природата на обществото. Ето как например изглежда изчистената от подробности на действието структура на сюжета: раждането на Карачакал - първият му сблъсък с човека и със света въобще-избухването на биологичната страст у него - второто му поражение при сблъсъка с човека и неговото унизяване-трагичният му край.

Вътре в тази структура Райчев включва допълнителни елементи, които доуточняват социално-нравствения характер на двубоя между човека и животното, всекидневната философия на живота, разсъжденията върху изблора като отношение към заобикалящия свят и като отстояване на възможни и на илюзорни права на съществуване.

При художествено уплътняване на своята идея Райчев следва оная последователност на събитията, чрез която най-убедително би могло да се стигне до истината за човека и животното. Ето защо тезата “злото ражда зло, насилието-насилие”, разделя художественото действие на две части, всяка една от които откроява социалната обреченост на определен тип държане (самотата на силния!) и природната енергия на инстинкта за самосъхранение. В същото време прераства чрез участието на Карачакал във философско обобщение, от една страна, за природата, която се оказва неспособна да съхранява достойнствата на собствената си целесъобразност и от друга-за обществото, което не може да отговори на най-високите изисквания, събрани от разума в кодекса от разума на човешкия морал.

Убеждението на Райчев, че разминаването между природата и човека става именно тогава, когато едната страна направи опит до подчини другата, се издига в разказа като универсален код, чрез който би могла да се разчете диалектиката на общественото развитие. В двубоя на Карачакал с говедаря Куно и с младия пъдарин в самото държане на животното, осъзнало своята физическа сила, има нещо, което логически извежда нашите съждения в сферата на нарушената целесъобразност, на едно взаимно несъобразяване, което именно тласка в повечето случаи човека и животното в смъртен двубой.

Тук Райчев вече се интересува от тази вътрешна симетрия, която винаги е била нарушавана; неговият поглед е насочен към всичко, което в своята генетическа предопределеност или социална формираност пречи на човека да се издигне над собствения си егоизъм и късогледство. Има нещо показателно и доста интересно като замисъл в това движение на Карачакал подир стъпките на непрекъснато изплъзващата се от животинския му разум, истината за устройството на света като враждебност, като влечение и като несигурност. Природно даденото в него му пречи да осмисли нещата и затова винаги по-силна се оказва сляпата възбуда пред неизвестното, готовността по-скоро да го отрече, отколкото да го приеме като една необходимост. И тази крачка, ни подсказва авторът, е длъжен да направи именно човекът, но и той се оказва неспособен поради ред причини, залегнали в самия него и в неговото общество.

Ето защо психологът Райчев никога не изпуска възможностите, които предоставя логиката на художественото действие, за да докаже, че цялата сила и красота, неповторимост и трагичност на живота се крият в неговата пълнота, в постоянството, с което този живот се открива непрекъснато като нещо ново, като нещо противоречиво в своята конкретност и единно в своята същност. От тази именно философска позиция Райчев ще тръгне, за да обясни “явлението Карачакал”. И ако се вгледаме внимателно в перипетиите на разказа, несъмнено ще ни направи впечатление тая съзнателно търсена диалектика в отношението на Карачакал като враждебно настроена сила и като търсене на топлина и разбиране.

“Онова, което беше забравено на другите-разказва Райчев-нему се позволяваше. Дори Куно говедарят беше друг вече - не господар, а приятел и закрилник. Той го гледаше през студените зимни дни, хранеше го, поеше го. Решеше го утрин с кръгъл железен гребен, милваше го и му приказваше галени думи. И Карачакал му отвърщаше със същите ласки. Той духаше ръцете му, търкаше челото си по гърдите му и махаше с късите си рога, а пъстрото му око се смееше с весел смях”.

Следващите епизоди (борбата с младия пъдарин, пакостта, която Карачакал прави на селяните, и т. н.) се наслагват в устойчивото убеждение на писателя, че и във връзката човек-животно решаваща се оказва необходимостта от опазването на ония морални закони, които са способни да съхраняват единството на правата и на задълженията. За Райчев това единство е с общовалиден характер и се отнася с еднаква сила както за човека, така и за животното. Тук именно писателят психолог търси и открива вътрешните причини за утвърждаването на оня модус вивенди, в който се оглежда трагическата съдба на Карачакал. Може ли едно същество - човек или животно - се пита авторът - да бъде щастливо, когато се подчини на по-силния? И неговият отговор е отворен към логиката на житейските обстоятелства.

Този въпрос впрочем усложнява естетическата фактура на разказа и открива пред читателя цялата трудност, която е трябвало да преодолее Райчев в опита се да разбере и обясни сложната парабола на живота. И без да се впуска в излишни разсъждения, писателят сменя тази парабола в битието и трагичния край на Карачакал. Победен от човека, единствено в полето животното осъзнава своята сила, изживява сладките тръпки на свободата. В полето, сред природата то разбира какво е загубило в своето примирение, в близостта си до света на човека. В тая обстановка Райчев анализира подробно неговите преживявания, преживявания на “обезвредния, обкования, унижения”.

Оттук авторът тръгва към яростния и безумен бунт на животното срещу онова непознато общество, готово да му отнеме всичко, което би го направило щастливо. И цялата сложна амалгама от чувства е така плътно обрисувана, така зрима, че се възприема безрезервно, изцяло, с всички рецептори на читателя. А краят на фабулата разрешава убедително психологическата и философската загатка за животното Карачакал, в което се съдържат повече човешки черти, отколкото животински инстинкти.

Има нещо показателно и в сюжета на разказа: Карачакал защитава своята свобода, а човекът я покушава. Нарушена е хармонията в техните взаимоотношения и това според Райчев е следствие на битието. Към този смисъл писателят насочва логиката на художественото действие, в него той търси признаците на една голяма опасност, надвиснала над човека и човешкото общество.

Може би краят на разказа е едно хрумване на Райчев, но дълбоко в него са вплетени нишките, по които изтича енергията на отрицанието, на безпаметния бунт, на дълбоката убеденост в онова, което така точно и силно звучи в думите на индианския вожд Сиатъл, казани в края на миналия век: "Какво е човекът без животните? Изчезнат ли всички животни, човекът би умрял от голяма самотност на духа. Каквото и да се случи на животните - то скоро се случва и на човека!" И без да насилваме идейния контекст на произведението, естествено ще стигнем не до някакъв крайпътен знак, изписан с фройдистки йероглифи, а до нещо много реално и правдиво: нарушената хармония в живота. Така Карачакал прераства в дълбок символ не на биологичното, сякаш сексуалното, да но и в дълбоко човешкия стремеж към свободата, към волността.

В подобен аспект са решени и другите два разказа-"Човекът и лисицата" и "Вълчето". И в двата случая Райчев търси отново пресечните точки на прагматичното битие с природната целесъобразност на нещата. Двубоят между човека и животното в действителност е защита на правото на съществуване. А идеята, че в защита на това право винаги побеждава по-силният, се налага като възможност да се определят конкретните стойности на тази почти атавистична враждебност, която разделя разума от инстинкта, прави почти невъзможно откриването на онова пространство, където те биха могли да се установяват като хармонична даденост. Хитростта на човека и на животното винаги имат една и съща цел, която е подчинена на тази враждебност, но в същото време формите на нейната изява подсказват колко различна е стойността на вътрешно-нравственият стимул, който поддържа разума и инстинкта в тяхната амбиция да надделеят един над друг.

Както в “Човекът и лисицата”, така и във “Вълчето” побеждава разумът, но тази победа винаги води до едно трагично състояние-самотата на победителя. За нея авторът подготвя своя читател с началните думи на повествованието (“Посред заснеженото поле усамотено лежи сградата на малката гара. Селището е на няколко километра от гарата и началникът с двамата си чиновници и стрелочникът са като загубени в околната снежна и виелиците”). С нея ще завърши двубоят между човека и животното. След смъртоносния изстрел всичко ще изглежда “толкова пустинно и човек можеше да си помисли, че по земята няма вече топли селища, шумни градове през полета влакове, а че открай време под просторите цари това ледено мълчание”. Има нещо йовковско в тези заключителни акорди, които подсказват, че на Райчев не е била чужда философията за съхранената красота на поддържаната и усъвършенствуванa хармония.

Човек е дошъл на този свят, ще заключи авторът, не само за да взема, а и да раздава, да поддържа, да укрепва, да създава. Безсмъртието на живота не може да се подчинява на никакви условности и съображения. Безсмъртието на живота се крепи върху непрекъснатото движение и особено място в това движение се пада на човека. Той трябва да е готов да приеме своите задължения (като следствие от природната закономерност!) и да не злоупотребява със своите права (като следствие от обществено сложилите се условия на живот!); да се стреми към такъв начин на съществуване, при който единствено природно съобразното може да стане оправдание на извършеното.

На този философско-етичен принцип Райчев подчинява и сюжета на “Вълчето”, разказ, в който темата за взаимоотношенията между човека и животното, е изведена като директна защита на определен морално-дидактичен кодекс на човешкото присъствие в природата. Омекотените линии на повествованието, топлата атмосфера, битовите подробности, дълбокото навлизане във вътрешния свят на човека и на животното- всичко е подчинено на желанието да се докаже, че добротата и грижата, искрените чувства могат да създадат и от “звяра помощника и другаря” и че злото събаря онова, което е съграждано така дълго и търпеливо.

Хармонията тук се нарушава не защото “вълкът козината си мени, а нрава никога”, а понеже човекът, на когото е съдено да поддържа тая хармония, да я създава и направлява, не проявява във важния момент разумността на своята сила. Затова Райчев прави цялостен психологически разрез на сцената, в която си дават среща човешката непоследователност и грубост и животинският инстинкт. За Георги Райчев животното е част от природата и носи в себе си нейните сложни измерения и нейната свършена хармоничност. При взаимоотношенията се с човека то открива ония страни от живота,

които, без да бъдат вулгаризирани, се налагат като един нов и интересен свят, в който е определено благородното място на човешката разумност.

Затова разказите “Карачакал”, “Човекът и лисицата” и “Вълчето” са повествование не само за животното, но и за човешката етика, за красотата и грозотата на човешкия жест и в не по-малка степен-предупреждение към хората, увлечени в своите амбиции, забързани в решаването на въпросите на своето битие, забравили, че истинският живот е там, където не е прекъсната връзката между природно даденото и обществено придобитото.

Но също влиянието на Елин Пелин като писател-анималист над творческата еволюция на Емилиян Станев е значимо и неоспорвано, както и сам писателят споделя в литературната анкета. Но още по-категорично и радикално е влиянието на другия класик на родната белетристика Йордан Йовков. Става дума за неговия сборник анималистични разкази “Ако можеха да говорят” (Хемус, 1936), съдържащ двадесет и два разказа, обединени в цикъл от конструктивен, новелистичен тип с общи герои, единство на време и място на действие. В жанров аспект критиката възприема това произведение, като първи опит за фрагментарен роман в нашата литература!

Модерният представител на психоаналитичната проза в българската литература-писателят **Георги Райчев** е също утвърден и признат класик в детско-юношеската ни литература, като е оставил значими постижения в жанра на приказката и разказа, от които Емилиян Станев също черпи безценен опит. Най-силните му анималистични произведения образуват цикъл от няколко разказа: “Човекът и лисицата”, “Вълкът”, “Карачакал” и др. В модификацията на анималистичния приказан жанр, писателят също постига ефектни резултати, които определят и оригиналното му присъствие в националната ни детска литература: “Най-хубавото птиче”, “Котешки Заговезни”, “Коледари”, “Кума Лиса наказана”, “Беглеци”, “Синчец” и др.

Изходният текст на разказа “Човекът и лисицата” поражда до болка познати асоциации и реминисценции с анималистиката на Емилиян Станев-синкретични жанрово-сюжетни компоненти, при които авантюристично-приключенското и драматично-психологическото се съчетават в единна органична цялост. Както в новелата “Чернишка”, така и тук ловецът е обладан от дива и нечовешка, свирепа жестокост и омраза към лисиците и във финала на творбата той побеждава.

Оригинална е художествената концепция на разказа “Вълчето”, в който се проследява сложният и труден процес на “облагородяване” на дивия, млад хищник в кошарата на овчаря Калю, след като останалите пет вълчета са пленени и раздадени из

селото. Естествено, този експеримент се оказва изключително рискован и в крайна сметка неудачен и носи много драматизъм и разочарования на овчарите. Разказът е изграден в маниера на подробното и обстоятелствено битописание, с бавен темпоритъм на изказ, с паралелен монтаж на повествование в класическата архитектура на интригуващата сюжетност. Пасторално-идиличните живописни картини се редуват с романтичната визуално-пластична екзотика на патриархално-рустикалната природа.

Аналогична е проблематиката, залегнала в небезизвестната новела “Карачакал”. Отново авторът **Г. Райчев** ни прави съпричастни към опитите в трудния и сложен процес на адаптиране дивия и непредсказуем нрав на необуздания селски бик към стереотипите на домашния живот. Дилемата човек-животно, е закодирана в основната интрига, и от нея се генерират и пораждат последващите логични и алогични, дори абсурдни “верижни реакции”...Писателят илюстрира сложните схеми на нестандартни положения и ситуации и неординерните модели за разрешаване. Колкото и велика да е една сила, когато тя е без контрол, обезсмисля своето съществуване. Трагично, нелепо и безсмислено завършва живненият си път и Карачакал. Неистовият му порив към борба с околните носи небивал драматизъм и напрежение, за да завърши в схемата и със знака на нонсенсовата поанта в глупавия и предопределен двубой с влака.

Автор, който заема своето, макар и непретенциозно място, в анималистичния жанр, е Страшимир Кринчев, творил в първото десетилетие на нашия век. Практически двата му разказа “Смъртта на ранобудника” и “Черният щъркел”, са приносят му в дефицитния анималистичен жанр в българската литература.

В жанров аспект разказът “Черният щъркел”, отговаря по-скоро на критериите на приказна повест или новела с определено дидактичен, морализаторски характер. В известен смисъл сюжетно-фабулната интрига ни води към реминисценции и аналогия с класическата приказка “Грозното патенце” на Х. К. Андерсен. Приказно-поетичните елементи се експонират в тоталната персонификация на зооперсонажите, и пикантноекзотичната събитийна схема и възторжено-апологичният финал, в който черният щъркел Кебар избира лично и без задръжки смъртта като възможно най-достойният житейски изход и алтернатива на съществуване.

Писателят умело интерпретира широк спектър от морално-етични и естетически проблеми: трудният, сложен и противоречив процес на опитомяването, облагородяването и самовъзпитанието, грехът и разкаянието, вината и наказанието, покаянието и надеждата, възмездието и авторефлексията, чувството за вина и морално-

етичната равностметка като самонаказание, великолепно изразено с визуално-пластическите инвенции на последния горд полет към другия, истинският живот на черния щъркел. Смъртта, като присъствие и трактовка в този случай, е героизирана и апологично изразена в патетичните инвенции на възторжения акт.

В поетиката и стилистиката на Емилиян Станев такъв вид романтико-патетично решение на проблема е изключено, а и самата смърт като синдром и интелектуално-биологическо присъствие, би намерила други варианти като естетическо решение. Допирни точки в стилистиката и поетиката на двамата автори откриваме в специфичния начин на обективно отражение и изображение индивидуализираните и типизирани зооперсонажи с великолепно чувство за детайл и ефектна визуално-пластическа илюстрация на обективната реалност чрез многоаспектната “кинематографична” техника.

Писателят Дамян Калфов има изявено присъствие в анималистичния жанр на българската литература, като до голяма степен той воюва за спазване и възпроизводство както на природата и околната действителност с флората, фауната и животинския свят, така и за чистотата и бескористността на човешката душевност. Повечето от анималистичните му разкази и приказки за деца са събрани в произведенията му: “Едрата мряна” -разкази за деца (1930), следват “Край реката” – рибарски разкази (1940) и “Гора, малката сърничка” – повест за деца (1943). В поетиката и стилистиката на този писател впечатлява сантиментално-мелодраматичният, фамилиарен подход към проблемите. До голяма степен неговата естетика на изображение е близка и сходна с тази на писателите-народници от началото на века - Тодор Влайков, А.Старашимиров, Ц. Церковски, Христо Максимов-Мирчо, Михалаки Георгиев, Павел Спасов и др.

Анималистичният жанр – модели на съществуване и версии на проявления.

Ем. Станев е изключителен познавач на човешката природа и психика, владее до съвършенство майсторството да осъществи сложния психологически портрет в цялостен или фрагментарен план, свят наситен с трагизъм, красота, героика, жестокост, бруталност и цинизъм- антиподен и взаимноизключващ се с илюзията на красотата и любовта. Умелата ирония в стила се съчетава органически с нонсенса и глупостта в номиналната и същност, с грижливата систематичност и постоянното, латентно вдъхновение, това са творби на социалнопсихологическото и философско-интроспективно самопознание, от текущото човешко битие, от непознатия и екзотичен свят на природата, от промисъла на висшите, мистериозни и мистични сили. Съчетават

се органически философия и космогония, диалектика на живота и онто и филогенезис на нещата в натуралния свят, художествената историография, биоетичната психография, нравствено – моралните норми на психографията като състояние и екзистенция.

Романът му “Когато скрежът се топи”, притежава жанровите характеристики на новела, като в самия текст авторът достига до висотата на ефекта на изображение на такъв изключителен психолог и психограф, какъвто е Кнут Хамсун, един от любимите на писателя автори от детско-юношеските и младежки години. Глобална като замисъл е идеята за общуването на индивида, на човека с природата, нейното опоектизиране и естетизиране като своеобразен феномен, той е художник на словото с въображение и стил на артист, залагащ на пластическо-изразителното начало като даденост и предпоставка, на дълбоките интерпретации и ефектния психоанализъм. Има ярко изразен афинитет към тишината и съзерцанието, с впечатляваща пластика и концептуалност на стила, с дълбочина на визията в процеса на изображение на хората и зооперсонажите, залага на етичните и естетически категории като цялост.

Времената, които “реставрира” в историческите си и философски романи, са обвеяни с романтиката на отминалата екзотика, наситени са с противоречивост и дисхармоничност, с екзалтирани протестни настроения и религиозни форми на общуване, с мистика и интроспективни самоанализи. При естетическото оформяне на образите, се достига до стихията на художествените инвенции, до космогоничните идеи за мисията на твореца и демиурга като предопределеност на съдбата, до драматичната версия за борбата между позитивното и негативното като концептуалност. Доминира като иманентна даденост духовното движение на мисълта, господството на личния копнеж по щастие, драмата на любовта.

Житейската му биография е била винаги неразривно свързана с лова като ритуал и иманентен атрибут на пантеизма като специфичен фактор и наративен синдром. Впечатляват още и невероятната концентрация и особената устременост на героите му, невероятната пластическа мощ на изображение, невероятното и неистово удовлетворение на вътрешния свят и жаждата за опиянението и възторга от съществуването на духовното и телесното като цялост. Като типичен представител на интелигенцията през 50-те години, писателят успява да конструира свой собствен идейно-тематичен свят, интелектуално наситен и извисен, структуриран като вид високо организирана МАТЕРИЯ, генерираща и възпроизвеждаща множество сюжетно-фабулни истории в стилистиката, маниера и поетиката на писането през тридесетте

години, т.е. от позициите на днешното време в екзотичен и пикантен РЕТРОСТИЛ, присъщ и на автори като К. Константинов, Д. Немиров, Г. Белев, П. Вежинов, Ем. Коралов, Т. Харманджиев, Г. Караславов, О. Василев, Св. Минков, К. Малина и др. Духовният, вътрешен свят на персонажите му е строго индивидуален, специфичен и дефицитен, наситен с множество интроспективни характеристики и параметри.

Той работи с образи метафори, натоварени с полифункционална, надконтекстова семантика, зад чиято номинативна същност са закодирани многоизмерните и многопластови смисли и версии на паратекстовия и метатекстовия, (алюзорно-метонимичен) прочит на всички възможни смислови нива. В контекста на цялостното, единно и космополитно битие (микро и макросвят, начин на съществуване на персонажите), еволюират и глобалните, креативни и изпълнени с фантазия, въображение и интелектуален потенциал ИДЕИ, генериращи все по-нови версии на съществуването като феномен и екзистенциален синдром.

Дебютирайки със сборника разкази “Примамливи блясъци” (1936), той залага на една фундаментална, креативна концепция – за апологията и възторга, за естетическото и хуманно преклонение пред съвършенството и красотата във всичките им измерения и проявления, за изключителното въздействие на Природата и пантеизмът като модерна и актуална философия на мислене, поведение и начин на световъзприемане. Конструктивната функционалност на творческото кредо се проявява в семантичните измерения на текста в повечето от анималистичните му творби.

Животното като тип съществуване се стреми всячески да оцелее, да избегне угрозата от СМЪРТТА, така както се случва в емблематични разкази като “През зимата” и в “Пролетни стремежи”. Тайните на природното съществуване като концепция и версия, в този екзистенциално-прагматичен модел са закодирани основните идеи, проникнати и от есхатологичните версии на естетическите и прагматични хипотези, на този начин на рецепция и възпроизводство на бита и битието в органическото им цялостно единство.

Светът на животните (зооперсонажите) е опростен, неосъзнат, първичноинстинктивен и интуитивен, истините са семпли и едноизмерни, доминират силовите, груби и варварски взаимоотношения особено тогава, когато се намесат и хищниците в субординационната система на релативните персонификации, в чийто базис са закодирани и константните, априори дадени стойности на аксиологическия модел. В съвършения и тайнствен свят на ПРИРОДАТА, отношенията са освободени от скрупули и угризения на съвестта, а практически всичко в този суров свят се диктува

като вид морално-етична, нормативна база от инстинкта за самосъхранение и оцеляване и основен, водещ мотив е „Целта оправдава средствата”. А човекът като контрастен антипод на зооперсонажите се респектира единствено от страха и авторитета, от магията и мита за силата и властта.

Убийството на всяко животно е своеобразен ГРЯХ за извършителя - самият мистичен ритуал и акт на преминаването в небитието за животното има свят смисъл. Битието на природата игнорира представата за високата интелигентност на животните, а много често се робува и на презумпцията за трансгресията на енергиите в реципрочен план (от мъртва енергия в жива и обратно!).

В сравнение с анималистичната проза на Йовков, при Емилиян Станев светът на животните не е очовечен и стилизиран като етика и хуманност, а е груб, суров, натоварен с делничните проблеми на битието. Авторът акцентира на същността и спецификата относно психиката на животните като решаваща доминанта са неистовата борба със заобикалящия ги свят и със самите себе си. У писателя липсва и религиозно-мистичното преклонение пред света на животните, защото доминират реалиите на действителността в номиналната им същност и вид.

С изключителната си интуиция авторът се докосва до съществените обобщения в контекста на художественото съдържание - той успява плавно да опише трансгресията на съзнанието у животните като вид осъзнаване на реалностите и действителността. При него времето има други измерения и стойности, съобразени със законите на природата и естествения свят на еволюция и осмисленост. Чрез силата и сугестията на пастелния и пластичен рисунок, се достига до интуитивно-медитативния процес на рецепция на околния свят. Към загадките на битието и на инобитието той подхожда от философско-психологически ракурс на визия, одухотворява целостта на реалиите и условностите в анималистичния микросвят, илюстрира живота на безсловесните с инстинктивното им отношение към заобикалящата ги действителност, към природата, а с философския си, пантеистичен подход одухотворява и ирационално-мистичните компоненти в цялостната структура на творбата.

Обсебен от креативните инвенции на артистичната си мисъл, той се изявява като новатор по отношение техника на повествуване в аспект на многоплановата композиция, асоциативно-фрагментарното мислене, поток на съзнанието, великолепен психограф на човешките характери чрез художествената поетичностна изказа си, органически интегрирана със сложната психоаналитична и философскоаналитична мисъл. Основен художествен похват е съзерцанието, медитацията на нежната, извисена

и сурова в натуралната си органичност ПРИРОДНА красота, а също обаянието на човека и животното като компоненти на една цялостна система на съществуване. Творческата мощ на художника намира израз и в духовните озарения и откровения чрез живото слово, което владее до съвършенство (вид избор на оръжие – интелектуалното като висша еманация на креативността), отразяващо се и на нравствените трепети и вълнения на художника и делото му.

Той е в дълбочината и в смисъла на всеки вид познание-историческо, философско, естетическо, психоаналитично, етическо, есхатологично, гносеологическо, мистично, трансцендентално, интроспективно и т.н. - у него впечатлява синтезът на личностно-персоналното и глобалните тайни на света, синтезът между обективното и ирационално-трансценденталното ПОЗНАНИЕ.

Философската природа от висш порядък на текстовете му е изпълнена с мислене, медитация и съзерцание, носещо опиянението на романтичните блянове и мечти, копнежи по красотата и съвършенството. В цялостното му творчество съществуват и множество символни образи- метафори, с надконтекстово семантично значение, в което са закодирани и художествени образи и персонажи със специална, полифункционална и поливалентна осмисленост на присъствието си, такива каквито са повечето представители на социалните прислойки и обществени категории-учителството и интелигенцията като лабилен фактор в процеса на провеждане екстремални, революционни действия, офицерството, градският еснаф с бюргерското си самосъзнание и манталитет на поведение, идеологическите и политически касти, организации и партии, bankerите и лихварите, хората на големите пари и на властта, от които практически зависят пряко или косвено всички жители на малкиото, еснафско градче със своя атмосфера, дух и стереотип на мислене и поведение на обитателите му.

Всъщност точно в хронологията на тази идейно-тематична предпоставка и логика, на проблемите и подходите при разрешаването им могат да се открият множество общи характеристики с творческите търсения и постижения на редица представители на по-младите творчески генерации в прозата. Тук са предимно Вл. Зарев (“Битието”, “Изходът”, “Изборът”) - трилогия от осемдесетте години, но също и в жанра на историческия роман (“1850”, “Четири гъри на поп Богомил”), Васил Попов, Златомир Златанов, Иван Голев, Дончо Цончев, Любен Петков, Димитър Коруджиев. В тази анималистична повест се експлоатират интензивно елементи както от устното народно творчество, така и от фолклора за деца в традициите на художествената литература, като в повечето от епизодите (респективно в цялото му

творчество) се натъкваме на основни характеристики, по чиито правила и закони се изгражда архитектониката на не едно от неговите произведения за деца.

В своето задълбочено, анималистично и с приносен характер изследване “Русское, устное народное творчество”, теоретиците Н. И. Кравцов и Д. Лазутин подчертават ”В приказките ни за животни са се отразили древните представи на човека за природата-анимизъм, антропоморфизъм и тотемизъм”.

Сами за себе си повечето от пероснажите в анималистиката на Емилиян Станев са от опита на “жертвите”. Те олицетворяват слабите страни и са вид аутсайдери, каквито са и повечето от неговите герои от първите му сборници с разкази, отразяващи провинциалния бит и живота на еснафа. Както се отбелязва в изследването на Кравцов и Лазутин -“Структурата на приказките за животни е проста. За основите на композицията служи граденето на сюжета. В зависимост от хода на действието се разпределя целият повествователен материал. Най-забележителната особеност на постройката е “нанизването” на епизодите. Особено характерно за развитието на действието е срещата на животините едно с друго...”

В приказната повест на Емилиян Станев “През води и гори”, се подвизават изключително много персонажи, които имат своето място и значение в аксиологическата субординационно-йерархична система. Но никой от тях, независимо от епизодичната си или незначителна функция, не е лишено от смисъл и не присъства случайно в хода на събитията.

Богатата информация, която поднася авторът за животинския свят, има богато познавателно значение, носи възпитателен характер в етичен и естетически план. Редуват се познати герои като Язовецът и нощната лястовица, Чаплите и Гмурците, Черните косове и Кеалугерите, Керкенезите и Кадънките, Бухала и Ястребите, Вълчицата и Порът, Лисицата и Дивите свине и т.н. Един изключително богат и разнообразен калейдоскоп от познати и непознати персонажи. Всеки от тях е строго индивидуализиран и типизиран, носител на специфичните и отличителни качества на своя род или вид, като това не изключва индивидуалния стил и начин на мислене и поведение.

Самите имена на част от тези герои съдържат закодирана анималистична символика и предопределят семантиката на тяхната психография и поведение-вълчицата Мрам, нощната лястовица Козодоя, водната костенурка Жълтунка, водният кос Гурльо, старият катерик чичо Рунтавелко и палавата катерица Гина Катина, потайникът(водна птица), “Рошоглавецът” и др. Семантичната същност на имената е

многоизмерна, но и конкретна като послание, асоциация и смисъл на поведение. Повечето от тези персонажи отговарят на своите имена на всички нива на присъствие: физиологическо, психологическо, “интелектуално” рефлексивно, които контрапунктни координанти мотивират начин на мислене, действие и поведение, генерират нови, неочаквани идеи, авторски коментари, анализи, самоанализи, наблюдения. като дивата котка, мечката и др.

Във всеки от случаите на досег с част от тези животни получаваме нова информация, разкриваща тяхната същност и облик. Финалният епизод “В родното поле” е изграден на принципа на сказовото начало като начин на рефлексия и коментар на реакцията от феноменалното завръщане на пътешествениците. Игровите елементи, като част в цялостната постановка в сюжетно-фабулната структура на творбата, отново доминират. Продължава и животът такъв, какъвто е бил и ще бъде винаги-непредсказуем и жесток, изпълнен с приятни и повече неприятни изненади, с драматични събоносни обрати, носещ повече отрицателни отколкото положителни емоции и тръпки, и въпреки всичко-съблазнителен и очарователен, желан и любим и за хората и за зооперсонажите.

В структурата на изображението доминират тъмните лабиринти на човешката душевност, с всички възможни противоречия и невъзможности за позитивна трансгресия на енергията и достъп до един по-добър свят и смислен живот. В жанровите концепции на анималистичната проза като приоритетен демографски персонаж е конструиран малкия провинциален градец и социалната йерархия, субординация и разделения на социалните групировки, повечето в плен на обсебията елементарен екзистенц-минимум, с егоцентрични надежди и мечти за биологическото и материално оцеляване.

В целия органически синтез се ражда симбиозата на личното с народностното и историческото, а чрез синдрома на провинциалното, локално и регионалното начало, се достига до философията на космополитизма. Впечатлява необикновеното богатство на човешки съдби и характери, специфични черти на личността, органическата психография на интелигенцията като социален статус, нравствените парадокси и превъпласания в същността на човека като централен персонаж в текстовете му. Той навлиза в структурите на обществото, концентрирайки поезията на нравите в битовата атмосфера.

Битието за индивида е вид социално изпитание, осмислящо богатствата на миналото, настоящето и преходното. Визират се основните психографски параметри и

характеристики на малкия човек, решил да надскочи сам себе си в мизерията на малкия провинциален градец, в безперспективността и безизходицата от ужаса на проблемното ежедневие и ужасният стереотип на стагнацията, инравствената деформация и деградация. Ефектно е изразена драматичната мъка по личното ЩАСТИЕ в тежката криза и колизията на неосъществените мечти и копнежи, решени в стилистиката и естетиката на неоромантизма.

В причудлива и странна симбиоза се синтезират разнородни естетически и морално-етични категории: трагично и комично, възвишено и низко, извисено и пошло, смешно и героично, а прагматичното желание трансгресира в дълбока агония след множеството опити за овладяване и преодоляване болката и страданието, а негативните категории (завист, ограниченост на мисленето, интригантство, сплетни, еснафско упорство, простодушие и простотия) се моделират като консервативна догма в психологическите аспекти на психографския алгоритъм и същностните му проявления като характер, темперамент, манталитет. Доминантата на търсещата мисъл у писателя провокира повечето от естетическите решения в модела на традицията и класическото естетическо мислене и световъзприемане.

С приоритет е визията на гротесково-негативните решения на проблемите в естетиката и стилистиката на фамилиарно-драматичното, сантиментално-романтичното и народническо начало. Персонажите се отличават с изключителна сетивност и свръхчувствителност на процеса на рецепция бита и битието, микро и макросвета като цялост. Явен е и контрастът между гротесковия модел на света и девствената, непорочната чистота на ПРИРОДАТА като субект на съществуването, доминира и визуално-пластическата романтичност и одухотворената поетичност на художествените образи. В единно цяло се синтезират задълбочената проблематичност на съществуването, изтънчената рецепция за света, изострената сетивност, импулсивната аналитика-синтетична възбуденост на мисълта.

Новелата “В тиха вечер” разглежда въпроса на социално-политическите борби през Втората световна война, като се акцентира на философията на поведението на човека и практицизма в мисленето като алтернатива за оцеляване. Философията на ловеца е свещена с обсемята на земята като извор на здраве, морал и щастие. Акцентира се на позитивните добродетели на човека у ловеца-покровител и пазител на природата и хармонията. Изразена е поетичната любов на писателя към земята.

В статията си “За писателския труд”, Емилиян Станев споделя поразителни в същността си откровения и истини за мистериите на творческия процес: ”Писателят остава писател дори когато сънува. Безкрайни съмнения, колебания, недоволства и противоречия съпровождат неговата работа. Въображението се превръща в същински демон. Той изважда сякаш от небитие и хаос явленията, разрушава стари представи и открива нови истини, като създава на разума най-тежки грижи. То се опитва да проникне навред-в тайните на човека... То е неудържимо, трябва да се обуздае, за да не извърши някакво безумие. То има своя логика и срещу тая логика разумът непрекъснато води борба, за да я подчини на себе си”.

Емилиян Станев навлиза в неизследваните и неизвестни територии, свързани със страданието и вдъхновението, магията и възторга, трансценденталното и ирационално начало на творческия процес. Той създава свои аксиологически модел за генезиса и еволюцията на изкуството: ”Изкуството, както и науката, е средство да се уясни тайната на битието. Науката търси истината по пътя на опита: колкото повече опит се натрупва, толкова по-точен е научният извод. Изкуството търси характерното във фактите, в душевните явления, във феномените. То дири отвътре, в душевността, ала това съвсем не изключва познанието на физическото битие. Въпреки че то не е най-важното за художника, той държи сметка за него, както държи сметка за формата”.

Рационалното, авангардо-евристичното мислене на писателя се изразява в неговия притчо-сентенциозен, афористично-лапидарен стил. В краткото си есе “Мисли за книгата” той констатира и поучава: “Не чакайте от никоя книга да ви научи как да живеете. Искайте от нея да ви покаже правдата и красотата, без да ви поучава, защото художникът не е нито философ, нито моралист”. Той стои над тия неща, изобразява ги и предоставя на нас да размислим върху тях.

За психографията на Емилиян Станев съществено значение имат десетките интервюта и коментари от автори като Атанас Свиленов, Ганка Стоилова, Стефан Коларов, Светлозар Игов, Стоян Каролев, Атанас Натев, Розалия Ликова, Драган Ничев. В тези творби доминаращи герои са животните, обитатели на гори и планини, органически вписващи се във флората и фауната на природата. Дори и там, където има хора, действието е отново експонирано около зооперсонажите и множеството екзотични игри на лов. Но специалният прочит на текстовете декодира невероятното богатство на етични проблеми, очертали периметъра на богатото и самобитно творческо дело, интензивно наситено с прозренията на човека в естетическите съвършенства и неразгадаемата романтична тайнственост на вечната природа.

Творецът се вижда във вечните закони на битието, открива множеството прояви на житейски ситуации на всякъде около себе си-дивната красота на различните сезони, в играта на багрите и на светлината и тъмнината, в интензивното дихание на живия живот с всекидневните му поврати и превратности на съдбите, в неизменните битки за съществуване и оцеляване, в екзотиката на родния пейзаж и душевност.

В приказното повествование всичко е любопитно, интересно и интригуващо, не само защото е изключително като събитийност, а защото е “терра инкогнита”-един нов свят, поразяващ с другостта си, естетизиращ приятелството и даващ приоритет на изконните позитивни нравствени категории. Тази примадлива другост е далечна и трудна, но достижима и малкият читател върви към новата действителност, въоражил се с трепета на невероятната сетивност, обсебил красотата на първичното в лоното на природата, съществуващ в естествените си параметри на личностното присъствие.

Писателят осмисля у зоперсонажите богатото и духовно дълбоко съдържание, макар че те никога не напускат територията на реалното си битие-съществуват в номинативната си същност, в контекста на реалиите и реалността точно такива, каквито са. Алюзията с поведението на хората е плод на виталността и величието на пантеизма и цялата природа, доминираща като наративен, нравствен императив в цялостната проза на автора.

Психоаналитични модели на мисленето и поведението при животните.

Повечето от чутиите, видени и разказани истории имат своя генезис, логична предистория от традицията на възможните и невъзможни версии на човешкото въображение и фантазия-причудливо, тайнствено и загадъчно, екзотично, красиво и необратимо в уникалността си. Илюзорна и лъжлива е версията, че обикновените, прости хора имат банални и семпли, традиционни като версия истории и, че интелектуално извисените и по-сложно устроени люде, са с по-богати и респектиращи с екзо и езотеризма си модели на разказване.

На принципа на библейско-християнската стилизация, се конструират и “наслагват” импулсивно основните художествени образи, в чийто епицентър на естетическо присъствие се фокусират нравствените, морални измерения на личността, пречупена през призмата на етико- естетическите категории и версии.

Анималистичната проблематика в художествената литература е специфичен и дефицитен жанр и няма богати традиции като естетическа интерпретация в националната и европейската (световната) художествена литература. Генезисът и еволюцията ѝ започват от фолклорните произведения за деца и възрастни, които заемат

престижно място в системата на митотворчеството. Актуални и модерни са и днес сентенциите на Платон: ”Който веднъж види с очите си природата и красотата ѝ, той не принадлежи на смъртта...”

Фолклорната, анималистична приказка съдържа класическите елементи от архитектурата на жанра -условност на повествуването, изразено в преизказно наклонение, доминация на кумулативните техники на сказа, задължителен щастлив завършек („хепи енд”), приоритет на диалога в цялостната структура на творбата, контрастна поляризация и диференциация в същността на персонажите в аспект на морално- етичините и естетически категории.

Тези съществени параметри и характеристики на повествуването в приказния жанр (фолклорен, авторизиран и авторски), намират ефектни интерпретации в изследванията на Ник. А. Кравцов и Дм. Лазутин -“Руското устно народно творчество”- (1977), Иванка Ковачева -“Да разкажеш приказка” и Ем. Рускова -“Трикстерските приказки”(1982), а през 1985 г. се появи монографията на Божанка Константинова-“Заровеното имане”. Дисертацията на Светлана Стойчева -“Приказките на Николай Райнов - между магическото и декоративното”(1992), има също приносен характер с разработване проблематиката свързана с историята, теорията, естетиката и поетиката на приказния жанр. Фундаментални като новаторски тип интерпретации са трудовете на В. Проп „Морфология и корени на вълшебната приказка”, Вячеслав Аникин “Изкуството на психологическото изображение на приказките за животни”, на Н. Кравцов “Специфика на фолклорните жанрове” (1963), на В. М. Мелетинский-“Поетика на мита”, на Марк Сориано, Борис Успенски, Любомира Парпулова, Бруно Бетелхайм, Джани Родари, В. Н. Соколов и др.

За първата сигнална система, или душата на животните можем естетически да изходим от максимата на Анри Бергсон: ”Всяко съзнание е памет! А всъщност ПАМЕТА като признак на изящната, префинена и перфидна чувствителност и чувственост у животните е до голяма степен по-развита, отколкото у хората.”

По принцип емоционалната същност и природа на животните доминират над интелекта, или са интензивно наситени. Агресивните изблици на гняв, любов, състрадание, омраза, солидарност са им органически присъщи и са с по-далечен генезис отколкото у хората, за които се смята, че притежават висшата първа сигнална система. Широк и многообразен е спектърът от качества, които се визират в понятието (дефиницията) ДУША: абстрактната и несубстантивирана част на човека, източник на чувствителност, разум и воля, мисли и чувства, привързаност и страсти, поривите към

всякакъв вид промени на индивидуалността. Прозренията на Питагор говорят за това, че думите на животните са безсмъртни като тези на хората, тъй като и едните и другите произлизат от БОГА...Всъщност подобно на човек и животното е проекция на божественото. Човешката душа е нематериална субстанция, притежаваща способността да мисли...

В класическата и модерна философия, интерпретацията на проблема приема разнопосочни версии от Аристотел до Бейкън, като презумпцията е, че човешката душа е триединна: вегетативна (хранителна), чувствителна и рационална, което всъщност е проявление на божественото...По времето на Рене Декарт и след него се моделира версията за сатанинското начало у ЖИВОТНИТЕ, като висша проява на дяволското, агресивно и глобално намерение... Автори поддържащи позитивистичните концепции на тези версии са Пиер Масе "Елементи на модерната философия"(1752), Жан Ристар и Жан Приор "Душата на животните" (1986). Естествено разликите на цялостната същност и специфика на дивите и опитомените животни е драстична, радикална и качествена, нещо което може да се илюстрира чрез художествените творби на автори като Емилиян Станев и Йордан Йовков, или Джек Лондон и Михаил Пришвин.

Приоритетите на опитомените животни над дивите са драстични, както по отношение психофизиологията, така и по отношение на интелект. Проблемът се експонира в дилемата за наличието на първа и втора тема у животните или поне в част от тях. Сензитивната култура на рецепцията е вид авторефлексия, а мисловно-интелектуалните операции са не само рутинни, но и следствие на сугестивно-интуитивните проникновения, каквито откриваме в художествено-творческите трансгресии на зооперсонажите при различните им превъплъщения, трансформации и модификации, водещи и до специфичната трансгресия на креативните енергии в цялостния процес на екзистенция. Така се провокират и усложненията като образно-визуални елементи, виртуални представи у читателя.

Рецепцията на елементарното (сюжетно-фабулно), контекстово-събитийно ниво е комплицирана във факта, че ловецът помага и съпреживява трагедията на кучето си Фокер. Тази нова констатация се опосредствува чрез замяната на директно-контекстовата илюстрация с механизмите на изразяване на сугестивно-емоционалната съвместимост между разнородните и разнопосочни текстови фрагменти.

Емилиян Станев е духовен предшественик на тенденцията на т.н. "инфантилна проза" в детската литература и на аналитико-философската, екзистенциално-психологическа и рефлексивно-медитативната линия в съвременната българска

литература. Едновременно присъствие на толкова разнородни и разнопосочни елементи между литературните критици и специалисти задължава дешифрирането на трудния проблем за творческата специфика и своенравност на автора. Повечето от творбите му за деца са еднакви (за разлика от произведенията му за възрастни) като идейно-тематична основа, философска ориентация, изобразително-стилистични решения и въпреки формалната им разнопосочност, те са единни като креативна (творческа) нагласа. П

При Емилиян Станев смисълът и същността на героите е в движението, непрекъснатото движение, чиито смисъл и цел е нещото-експонирано като себенамиране и себереализация. Всички герои, независимо от изходната си точка, и предварителната схема-модел на поведение, претърпяват драстична еволюция. Генезисът на оптимизма и радостта при Емилиян Станев имат различна база, механизми и семантични характеристики.

Основните параметри и измерения на поетиката му, се пречупват през неговите персонални, нравствено-философски лутания и търсения, оцветени са от краховете на илюзиите и разочарованията, възторга от победите и горчивината от пораженията. Романтичните приключения на двамата му герои (и в четирите му повести за деца) из екзотичните му пространства на природата, са възпроизведени с необичайна ефективност, а в алогизма и деструкцията на релативните връзки между двата субекта (участници в играта), се илюстрира модела на съвременното човешко общество.

Писателят буквално засища читателя с огромния обем информация, разиграва традиционни и неординарни схеми и модели с психологически ескизи и виртуозни илюзии. Текстовата фактура на повестите е усложнена от индиректната, опосредствена връзка с фолклорно-сказовото начало. Неговото влияние в съвременната българска литература е интензивно - от Й.Радичков през Д. Цончев и В. Попов, до Зл. Златанов.

Всички тези компоненти водят към стимулиране на мисълта и интензивна авторефлексия. Разликата между произведенията за деца и за възрастни при Емилиян Станев, се изразява най-вече в това, че вторите са изградени от хетерогенни текстови елементи: художествени, философски, психологически, социологически, екзистенциални, религиозни, етико-естетически, историко-хипотетични и др. Проявленията на героите му притежават най-голямата си потенциална възможност в диапазона на механизмите на психологическите процеси.

Особено интересен и актуален е въпросът, свързан с присъствието и живота на художествения образ “художествени тропи с допълнителна, надконтекстова

семантика“, с ново, изненадващо, пейоративно значение и надконтекстова (мета и паратекстова) семантична многозначност.

В поетиката на Емилиян Станев, с доминираща, интензивна метафорична насоченост, се отличават повечето от текстовете му, на всички възможни нива и полифункционалните алгоритми като версии, начини и възможности за естетическо съществуване.

В специфичния методологически подход се визират и множеството персонажи и зооперсонажи от различен генезис и порядък, на диференцирани смислови нива и разнопосочна алгоритмична, естетико-аксиологическа база на възможните, хипотетични версии на житейско-философско и естетическо съществуване. Тази сложна, поливалентна картина на съществуването им е в същността си богат и многоизмерен, естетически спектър на цялостната им екзистенция, обхващаща множество одушевени и неодушевени предмети, абстрактни понятия и категории с допълнителна, надконтекстова семантика и полифункционалност. Това например са Природата във всичките и възможни измерения и превъпласания, спецификата на различните и сезони, флората и фауната като екзотичен мизансцен на събитийността, богатото разнообразие от действащи персонажи в различните им възможни трансформации и модификации като хипотетични версии за множеството алтернативни възможности за съществуването им, като вид АЛТЕРНАТИВИ.

Емилиян Станев е регионален (локален) писател, органически свързан с родния си град Велико Търново, а особено с град Елена, в който изживява юношеските и младежките си години. За специалното му отношение към тези въпроси има достатъчно публикации, като красноречиво доказателство са мемоарно-автобиографичните, психографски изследвания на Христо Медникаров “По следите на Емилиян Станевите герои” (1976), на Елена и Илия Пачеви - “Аз съм тук”(1982), на проф. Стоян Каролев “Неутолимият”(1983), на проф. Чавдар Добрев “Забранените плодове на познанието” (1984); книгите на Надежда Станева “Дневник с продължение” и “ Ден след ден”, множество от изследванията на проф. Ив. Сарандев, Тончо Жечев, специалните авторски коментари на писателя Йордан Радичков, на проф. Ст. Илиев и Симеон Янев.

Много любопитни, важни и значими като психографски фактор са мемоарите на писателя от том седми на Събраните му съчинения. В някои от тези статии той споделя изключително важни креативни истини, свързани предимно с тайните на творческия акт, касаещи генезиса, същността, израстването и оформянето на твореца и мистичните тайни на творческия АКТ.

В повечето от творбите му, при тяхното богатство, динамика и жанрово разнообразие, зад първичната художествена условност се декодират региони и персонажи от личната БИОГРАФИЯ на писателя. В по-голяма част от творчеството му за възрастни (в най-условен план на жанровото позоваване и определение), в епицентъра на СКАЗА е експонирано малкото провинциално, еснафско и патриархално ГРАДЧЕ, имащо свой собствен живот и специфичен демографски и урбанистичен ракурс на визия и физиономичност, съдържа интересни фолклорно -битови, етнографски и народопсихологически реалии, много често стилизирани по изключително ефектен, убедителен и издържано-стилен начин.

За да се постигне креативният ефект от силата на текстовата сугестия, задължително трябва да дешифрираме повечето от основните идеи, концепции на Емилиян Станев, заложили най-вече в историческите му романи и повести, а също и анималистичните, екзистенциално-психологически, философски нравственодидактични и социални творби. Това проникване в същността, проблематиката и основата концептуалност на произведенията води до своеобразен “Нов прочит” в аспектите и инструментариумите на интелектуално-философското и рационално-религиозното, мистично познание и нови, непознати аспекти и ракурси в процеса на трансгресия на възможните и вероятни по-високи нива на мисъл, съществуване и поведение на висакорганизираната материя., каквато всъщност е ПСИХИКАТА на животните като цялост в структурата на творбата по принцип.

Синкретизмът в цялостното му творчество се представлява от целостта и своеобразните органични, разнородни, семантични компоненти в структурата на едно художествено-естетическо цяло. Неговият стил на изображение респектира с убедителна сугестия, енергия и сила, с убедителната специфик, индивидуален профил и датируваност на модуса в алгоритъма и структурата на героите (зооперсонажи, техните инстинкти, рефлексии, промисъл като догадка-инсайд, атрибут на “втората сигнална система”), което ги доближава до хората и техните сложни мисловни операции при вземане на решения, при мислене и действие, като плод на висшата нервна дейност.

В неговите текстове художествените тропи са с интензивна наситеност и са иманентни елементи на всеки дискурс в различните му проявления: като художествено-образен, метафорично-пейоративен, терминологичен и прагматично-семантичен. Концептуалният модел на нравствено-възпитателното начало е въведен в схемата на темпоралния обхват с по-широки параметри. Така възпитателният процес приема

индиректни характеристики на внушение и въздействие. Текстът има конципирано, иносказвателно значение, което се дешифрира от семантиката на самите внушения. Любопитна е и етиката на тъждеството при Емилян Станев, която се възприема след опитите за оригинална интерпертация на констатациите, хипотезите и догадките, оригиналността на новите констелации в художествено-естетическото пространство в текстовете на автора.

Повечето от неговите персонажи (хора и животни) съществуват най-често на прага на и в критичната ситуация, обусловени в естетическата алтернатива “ДА ИЛИ НЕ” от периметъра на множеството възможни решения на естетическите алтернативи. Тази креативна сублимация на присъствието често се проектира и в периметъра на нравствения модел на „САМООСЪЩЕСТВЯВАНЕ”, по определението на руския философ мистик Владимир Соловьев.

Произведенията на Е. Станев от цикъла ФИЛОСОФСКИ романи (“Антихрист”, “Легенда за Сибин”, ”Тихик и Назарий”), както и повестите и новелите (“Язовецът”, “Скот Рейнолдс и непостижимото”, “Черния монах”), бележат специфичните естетически върхове в цялостната еволюция на националната художествена литература. В този смисъл в сравнително-типологичен (компаративистичен) план, са особено близки като търсене и художествена реализация постиженията на редица автори Умберто Еко („Името на розата, „Махалото на Фуко”, „Островът от миналия ден”, „Баудалино”), Паоло Куелю („Алхимикът, „Петата планина”), Ъруин Уелш, Орхан Памук, М. Кундера, Ян Парандовски, Елиф Шафак, Октавио Пас, Елизабет Гилбърт, Мишел Уелбек, Фредерик Бегбеде и др.

В литературната анкета с проф. Иван Сарандев, Е. Станев обстойно говори за позитивното, непрестанно влияние на класиците на българската литература: Иван Вазов, Елин Пелин, Йордан Йовков, П. К. Яворов и, като освен художествените текстове в детското съзнание на автора изключително въздействие имат книги с научно-популярен и философско-психологически характер: “Система на етиката” от Фридрих Паулсен, ”Нашите птици” от д-р Ерих Клайнер. Тези примери са показателна илюстрация за стойността на творческия процес като мистичен акт в процеса на трудното търсене на оригиналната самобитност в креативните му психографски параметри и характеристики на народопсихолог и психограф.

Със значим приносен характер са изследванията (тип художествено-културологични, литературни анкети) на Ганка Найденова-Стоилова, Розалия Ликова, Румяна Йовева, Чавдар Добрев, Атанас Натев, Светлозар Игов, Боян Ничев, Драган

Ничев, като в техните интерпретации и анализи се акцентира на глобалните философско- психологически измерения на текстовете му и тяхната сугестивност и проникновеност, дори в прогностично-футурологичен план (например Жечев, 1966), а също на проф. Ив. Сарандев, Чавдар Добрев, Стефан Коларов и др.

Естествено този паралелен опит за сравнително-типологичен АНАЛИЗ носи рисковете на по-голяма или по- малка степен на аналогии, като съдържа и предимството да се навлезе още по- задълбочено в същността и структурата на текста в комплексен план.

В аналитико-синтетичен ракурс се проявяват алтернативно и множество естетически характеристики на всички нива. Например в определено фрагментарния анималистичен роман “Януарско гнездо”, хронологията на повествуването е опростено максимално. През дългия и горещ, но влажен сезон на лятото през двадесетте години, в началото на века и в локалния демографски периметър на малкото планинско градче, двамата неразделни приятели Старецът-мъдрец и ДЕТЕТО, ходят много често, практически ежедневно на РЕКАТА на риболов, като стереотипизирането на свещения РИТУАЛ носи елементите на езотеричното и екзотерично НАЧАЛО. Същевременно се подготвя и ГОЛЯМОТО СЪБИТИЕ в ГРАДЧЕТО - откриването на ловния сезон. Сладостната тръпка и предчувствието за празник, безкрайна радост и удоволствие трансгресира в мистично- обреден РИТУАЛ, подчинен на изключителна тържественост.

В цялостния субординационен МОДЕЛ (схема) на текстовете на писателя, йерархичната съподчиненост на семантичните алгоритми, в хоризонтален и вертикален ракурс, доминира модерният тип конструиране в системата на полифункционалната многожанрова определеност, наситена интензивно с множество художествени тропи, метафори, инвенции, параболи, алюзии, асоциации, креативни препратки и аналогии. Разчитането и декодирането на специалната символика в мета и паратекстов РАКУРС се извършва с познаване инициацията на специфичните художествени образи, инплантирани органически в многоизмерната смислова тъкан на текстовете като монолитен КОРПУС от ЗНАЧЕНИЯ.

Централният персонаж в анималистичните версии на писателя е ЧОВЕКЪТ в амплото му на ЛОВЕЦ, в контекста на сложното му и противоречиво съществуване и възможните начини на проявление към ЖИВОТНИТЕ. Тяхната органическа и натурална същност се проявява в пиковите, върхови моменти на съществуване в контекста на естествения интериор и екстериор на ПРИРОДНАТА среда, в чийто

глобален или локализиран МИЗАНСЦЕН играта и игровото НАЧАЛО проявяват специфичната си органика, чрез множеството персонажи и чрез ЛОВА, като смисъл и ЦЕЛ на присъствието. Точно ловът и свързаните с него ритуали, са изключително богати на впечатления и преживявания, превръщайки баналните случки и премеждия, приключения в специален обред и ритуал. Сивото и еднообразно, стереотипизирано ежедневиe в еснафското градче трансгресира в нова, позитивна, носеща радост и удоволствие ПОСОКА, като потенциална алтернатива на ефектното и пълноценно СЪЩЕСТВУВАНЕ.

Всеки допир и досег до природата извисява и облагородява, прочиства и причиства, дава нова енергия на битуващите в нея обитатели. Магическата сила на самопознанието и самоанализа са истинският път към намиране на себе си и собствената СЪЩНОСТ. Сенсуалистичните измерения на събитийността са закодирани и в генералната идея за персоналното САМОУСЪВЪРШЕНСТВУВАНЕ като комплициран, интроспективен ПРОЦЕС. Визуално-пластичното и предметно-сетивното начало носят рецепцията на цялостната ЕМАНАЦИЯ на персонажите като даденост и ЦЯЛОСТ.

Писателят естетезира повечето от обредите и ритуалите, свързани с ЛОВА. Интересни и любопитни са наблюденията на проф. Тончо Жечев за зависимостта между законите на природата, живота, анималистичния свят и относителността на морално-етичните качества, тяхната релативност, взаимозависима реципрочност и константност (Жечев, 1964). Впечатлява аналогичното становище на същия автор от неговия сборник “История и критика” (Жечев, 1977), където по аналогичен, аксиологически начин, той разрешава проблема.

Писателят Ем. Станев естетезира лова като обред и ритуал, придава му митологичен характер, издига го в култ, фетишизира го като вид игра от висш порядък, когнитивна предпоставка за съвършено проявление на интелекта, рацията и разума у човека. Именно доминацията на втората сигнална система предопределя човека като победител в тази своеобразна война на всички нива-психологическо, екзистенциално, естетическо, гносеологическо, морално-етично.

Писателят превръща играта на ЛОВ (респективно война) в своеобразна философия с дълбоки гносеологически корени, този неин философски характер я превръща в универсална, класическа, художествена литература, “надскачаща” условностите на анималистичния жанр и достигаща звучението на притчово-

сентенциозните, есеистично-лапидарните текстове на класически автори като Монтен, Русо, Мопасан, Монтексьо и други.

Достатъчен е само един пример - това е класическият разказ "Смъртта на една птица", в който само от няколко кратки странички на баналната "ловджийска" случка, се откроява неподозираният и непредсказуем като концептуалната си проблематика свят на класически модерно и нестандартно мислене, с абсолютната си драстичност се поставят въпроси от изключително дълбок екзистенциален, психологически порядък (анализ на разказа), затова именно писателят фетишизира лова (войната) и в цикъла "Янурско гнездо" - изключително интригуващо и убедително, до педантичност е описан всеки детайл от старателната, предварителна подготовка за лова, сладостният трепет и тревожното напрежение в душата на детето, изпълнено с очакване в дългите до безкрайност безсънни нощи. И в самия процес на прецизната, перфидна и издържана до перфекционизъм предварителна подготовка и ритуал, свързан с лова са закодирани игровите компоненти, разчитащи на езотеричното, екзотичното, забавноавантюристичното, екзотеричното, ирационално-романтичното, мистичното, трансценденталното, мистично-загадъчното.

Именно в неизвестното и непредсказуемостта (непредвидеността) в тази игра, ражда смъртните и тайнствени, анималистични предчувствия за магическа ритуалност и образност за лова загадката, догадката (инсайта), предполагат богатството на въображението, асоциирането да доведе до моделиране на хипотетичните инварианти във всичките им възможни вариации, трансформации и модификации от цялостната система на теорията на вероятностите. Мистерията на предчувствието и очакването, в емоционален план е по-възбуждаща и със сладостна тръпка за блаженство, постигане на победата (покоорояване на цел, достигане към нея), отколкото самият краен продукт (резултат).

Тук се крие изключителното възпитателно значение на текстовете на Емилиян Станев за психологическото мислене в съзидателно-конструктивен, (креативен) аспект, защото и малкият читател се учи да мисли в рационален и ирационален план, да предугажда интуитивно възможностите, по стъпките и действията на художествените герои, паралелно с това натрупва огромен обем информация, свързана с флората и фауната и естествената органическа природа като компонент и фактор на света около него. В теоретичен план са любопитни постановките на тези сложни процеси на автори като Жан Пиаже, Джани Родари, Лев Виготски и др., в чиито монографични изследвания намираме великолепна илюстрация на другите противоречиви мисловни

процеси, свързани предимно с нестандартното (креативно, латерално) мислене и подкрепени с изходните художествени текстове на Е.Станев чрез модерни похвати, методи/техники и прийоми/похвати като “поток на съзнанието”, ”асоциативно-фрагментарно мислене”, „непряка свободна субективност”.

Играта на мисълта и чувството/въображението и фантазията-латерални и неконвенционални, нестандартни в същността и генезиса си/, в творбите на писателя винаги до най-голяма емоционална степен концентрира и основните идеи (квинтесенции) на текста/творбата, заложили в епицентъра на повествованието-в пиковите, съблемни, върхови и критични моменти на процеса на сакралната логическа подготовка и хронологията на провеждане на лова-тези компоненти предопределят и адресата на текстовете-не само на детско-юношеската аудитория, но и на универсалния читател.

Острата фабулност и интригуваща сюжетност намират своя субективен характер в повечето от отделните разкази на цикъла. Многообразно и артистично, с великолепни творчески инвенции, са описани инстинктите и рефлексията, начина на поведение на дивия животински свят в почти цялостната му пъстрота на разнообразие и предпочитаните алтернативни разновидности. Например спонтанната първична рефлексия у птицата, готова да се жертва в името на рожбите си е прецедент, в който позира аналогия със света на хората и в свещеното майчино чувство, готов винаги на саможертва в името на любимата си рожба.

Акцентиращ се на свещения алтруизъм, наподобяващ достолепието, благородството и великодушието на истинската човешка природа. В поетиката на разказа, еволюцията като основен художествен похват, се акцентира и внушава идеята за задължителната солидарност между всички живи същества. След като старецът убива една и ранява втора птица, цялото ято се спуска да помогне на ранената. И тя оцелява. Като художествен похват е използван коментара “постфактум”. Практически всяка една от случките е последвана от аналитико-синтетичен разговор, фамилиарен, аналитичен разбор между стареца и момчето (креативна асоциация и перифраза на прословутия семантичен модус на Ърнест Хемингуей-Старецът и морето...).

Този специфичен модел на композицията, включващ аксиологичните аспекти на централния персонаж, съдържа дидактичното-познавателно начало, превръща се в еманация на най-висша хуманност.

В повечето от разказите, новелите, приказките и повестите на Е. Станев, чрез алюзията и иносказанията се разкриват във втори, по-дълбок план човешки

взаимоотношения, т.е. зад всяка съдба в обществен план и неговите многообразни, сложни и противоречиви взаимоотношения, прозират метонимично-алегорично човешките взаимоотношения. Тази тенденция на лирико-пластичната традиция в творчеството на Емилиян Станев води често до убедителни аналогии, съпоставки и асоциации с произведенията на М. Пришвин и В. Бианки.

Изображението на неразрушимата връзка с любовта като еманация на възвишени благородни чувства, са основата на повествователната хронология. Творбата завършва със смъртта на дивия паток, което е следствие на изгубената органическа връзка и хармония (единство, симетрия) с драматичните, апокалиптични догадки. Много съществен е глобалният и актуален проблем за ролята на цивилизацията и човешкото присъствие (деструктивно или конструктивно) в контекста на екзотичния чудноват свят на животните, в чийто модел и стереотип на поведение изискват принципите и законите на морала и нормите на поведение.

В “Пролетни води”, един своеобразен микромодел на целия анималистичен свят на Е. Станев, откриваме много общи черти с някои от анималистичните произведения на Йордан Йовков, Г. Райчев, Елин Пелин, Йордан Радичков, Николай Хайтов, Дончо Цончев, а също и с класическото произведение на Иван Тургенев “Записки на ловеца”, своеобразен „критерий за шедьовър” в художествената литература, дори според самият Нобелов лауреат и велик Писател Ърнест Хемингуей.

Литература:

Атанасов, В. Съвременната българска проза - проблемните полета.//

Съвременната българска проза. ВТ, 2000, с. 131.

Библия. Издание на Светия Синод на българската църква. С., 1991.

Библия – фолклор - литература. Сборник на ВТУ “Св.св. Кирил и Методий”, ВТ, 1996.

Бланшо, М. Литературното пространство”, С, 2000, с. 196.

Бучков, А. Емилиян Станев и проблемът за кризата на авторството. Пловдив, 1996, с. 186.

Гадамер, Г. История и херменевтика, С., 1994, с. 454.

Добрев, Ч. Забранените плодове на познанието. Пловдив, 1982, с. 128.

Петров, М. Смисъл и семантика на литературния дискурс”, Шумен, с.184.

Йовева, Р. Философско-историческите романи на Емилиян Станев”. С., 1981, с. 246.

«Емилиян Станев – личност и творческа съдба». Сборник доклади от юбилейна конференция, В.Търново, 1997.

Елиаде, М. Посвещаване, ритуали, тайни общества. Мистични раждания. Есе върху няколко посвещавания. С., 2000, с. 224.

Елиаде, М. Трактат по теория на религиите. С., 1995.

Йовева, Р. Философско- историческите романи на Емилиян Станев”, С., 1981, с. 214.

Камю, А. Разбунтуваният човек. // *Европейски екзистенциалисти*. С., 1993, с. 463.

Каролев, С. Неутолимият. С.,1977, с. 288.

Всички цитати и позовавания са по пълното издание на **Емилиян Станев. Събрани съчинения. Том 1 – 7.** С., 1981 – 1983.

Петър Хаджинаков, ас.

ПУ „Паисий Хилендарски”, филиал „Л. Каравелов” – Кърджали

бул. „Беломорски” 26

6600 Кърджали

тел. 0898 559365; e-mail: hadjinakov@abv.bg

LITERATURE AS A SOURCE OF KNOWLEDGE AND VALUES

Summary: The paper explains a possible model of “a genre”, presenting the animals’ world in some prose works of different Bulgarian writers. Critical analysis reveals implicit connections with the pantheism (as an organic essence and naturalist images) together with some psychoanalytic and existentialist motifs.

Key words: *animalism, cognitivism, imagination, aesthetics, unconventional, experimental prose, creative vision, psychography*

Petar Hadzhinakov, Assistant
Kardzhali Branch of the University of Plovdiv
26 Belomorski Str.
6600 Kardzhali
Bulgaria
tel. + 359 898 559365; e-mail: hadjinakov@abv.bg

ПЕДАГОГИКА, ДИДАКТИКА И МЕТОДИКА – ИСТОРИЧЕСКИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЧНИ ГРАНИЦИ

Иван Чолаков

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Процесът на диференциране между педагогика, дидактика и методика започва в Западна Европа през XVIII век, а в България едва в края на XIX век, когато се институционализира българската образователна система. Статията разглежда различни становища относно терминологичните граници на тези понятия, като отчита както тяхната историческа динамика, така и най-новите тенденции в посока към обособяването им като отделни науки със собствен предмет на изследване в рамките на педагогическия научен комплекс.

Ключови думи: педагогика, дидактика, методика, взаимоотношения, граници

Методиката на обучение по български език е сравнително нова хуманитарна област, чието начало се свързва с просвещенския рационализъм на XVIII век и характерния за него култ към рационалното познание, към образованието, към езика като обществено явление, като комуникативно средство и психофизична дейност на личността. Както нейната поява, така и нейното развитие е в тясна зависимост със социокултурния контекст и езиковата политика на държавната власт. Ето защо в България нейното зараждане става възможно едва след Освобождението в условията на новосъздадената трета българска държава, когато тепърва се изгражда българската образователна институция и обучението по роден език се очертава като приоритет за формиране на новия тип личност. Постигането на обществено признание, свободното и успешното комуникиране с високите нива на обществената йерархия е вече немислимо без добра езикова култура, в името на която се въвеждат нови модерни принципи за обучение по роден език.

За да проследим процеса на зараждане на българската методическа мисъл и на нейното ранно развитие до началото на XX век, е необходимо най-напред принципно да изясним въпроса за генетичната връзка на методиката с педагогиката и дидактиката, която се оказва определяща и за първите методически издания у нас. Неоспорим е фактът, че за да разглеждаме дадено явление, ние трябва най-напред да очертаем неговата същност и да го разграничим от най-близките до него понятия, които в случая са педагогиката и дидактиката. На тази основа ще можем да преценим първите проявления на методическата рефлексия и нейната еволюция в посока към обособяването ѝ като самостоятелна наука.

Взаимовръзката между педагогика, дидактика и методика е генетично обусловена и е трайно закодирана в европейската образователна система чак до края на XVIII в., когато за първи път методическите проблеми се отделят от общодидактическите в самостоятелна област. Както отбелязват Белчо Кръстев и Стефанка Стефанова в своята *Методика на обучението по български език* (2000), „за баща на методиките се смята класикът дидактик Йохан Хенрих Песталоци (1746 – 1804), който всъщност интерпретира методически, а не чисто дидактически проблеми в книгите си *Как Гертруда учи своите деца* (1801 – 1804), *Книга за майките*, *Азбука на наблюдението*“ (Кръстев, Стефанова, 2000: 22). Този процес на диференциране на методиката от педагогиката и дидактиката ще започне у нас по-късно – едва към края на XIX в., когато се изграждат основите на новата българска държава. Дотогава въпросите от методически характер ще бъдат претопени в общата педагогическа и дидактическа проблематика.

Идентифицирането на методиката като самостоятелна наука със собствен предмет на изследване се затруднява и от факта, че обучението по роден език е обект на внимание от страна и на други хуманитарни науки: логика, педагогическа социология, педагогическа психология и др. Това е така, защото „освен основния организационно-функционален аспект, учебният процес, като сложно обществено явление, има и други аспекти: психологически, социологически, логико-познавателен и пр. Следователно всяка една от изброените науки има свой предмет на изследване в този общ обект“ (Здравкова, 1996: 7 – 8).

Тезата за наличието на връзки и зависимости между отделните науки в системата на педагогическите науки е неоспорима. Тези взаимоотношения, според Петър Лазаров имат „не само важно теоретично, но и изключително значимо

практико-приложно значение, тъй като те интересуват педагогическите дейци в тяхната преподавателска практика. От тази гледна точка особено важно е да се прецизират и мотивират научните основи и практическите реалности на закономерностите при взаимодействието между общата педагогика, общата дидактика и частната дидактика (методиката) в методологическо, процесуално и технологично отношение” (Лазаров, 2001: 60). От цитираното мнение се вижда, че някои изследователи определят методиката като частна дидактика. Този, както и други въпроси, ще ни помогнат да очертаем някои от най-дискуссионните и все още нееднозначно тълкувани проблеми, свързани с границите и предметната същност на методиката. За да разграничим понятията педагогика, дидактика, и методика, ще се спрем на някои от най-авторитетните възгледи по този въпрос и ще се опитаме накратко да дадем различни становища за предмета на отделните науки и тяхното отношение към обучението по роден език.

Общоприето е схващането, че **педагогиката** (от гр. *παιδαγωγία* – „детеръководство“) е социална наука за обучението, образованието и възпитанието. Тя разкрива закономерностите на тези процеси и тяхната роля за развитието на отделната личност посредством участието на специфични методи, принципи, форми и средства за реализация на учебно-възпитателния процес. Педагогиката има обществено-исторически характер и се развива и променя в зависимост от промените в самото общество. През древността и Средновековието тя стои най-близо до философията, а за пръв път се оформя като самостоятелна наука през XVII век от английския философ Френсис Бейкън, който в книгата си *За достойнството и усъвършенствуването на науките* (1632) прави опит да класифицира науките и изкуствата и поставя педагогиката към раздела „Приложение към изкуството за съобщаване”. Според Пламен Радев именно през XVII век се поставя началото на историята на образованието и педагогическата теория. Списъкът на изброените по-важни заглавия, който той прилага, започва с труда на К. Фльори¹ от 1686 г. *За избора и метода на учебните занятия*, снабден с историкообразователен предговор (Радев и кол., 2003: 9).

¹ **Клод Фльори** (Claude Fleury, 1640 – 1723) – френски педагог, теолог, адвокат, историк на Църквата, приближен на Луи XIV, член на Френската академия. Посоченият труд е в два тома, а оригиналното му заглавие е *Traité du Choix et de la Méthode des Etudes*. Смятаме, че по-правилно е заглавието да се преведе *За избора и метода на обучението*. За него вж. Raymond E. Wanner. *Claude Fleury (1640–1723) as an Educational Historiographer and Thinker*. Martinus Nijhoff – The Hague, 1975.

Димитър Цветков определя общата педагогика като „теоретична система от обобщени модели на основните педагогически явления и техните взаимовръзки с външния свят“ (Цветков, 1988). Авторът подчертава разликата между общата педагогика и частните педагогически дисциплини, каквито според него са педагогическа психология (психология на обучението, психология на възпитанието), педагогическа социология (социология на възпитанието, социология на образованието), дидактика, теория на възпитанието и теория на училищните системи. Вниманието си обаче авторът насочва към общата педагогика: „В методологическо отношение общата педагогика създава теории и методи, които служат за обосноваване и интерпретиране на частно научни педагогически знания и методи. В съдържателно отношение общата педагогика разкрива най-общите свойства и закономерности на педагогическите явления, валидни за видовете им отличия и проявления, като същевременно обобщава частните свойства и закономерности, разкривани от други педагогически науки“ (пак там: 44). Цветков се спира на различните етапи в развитието на общата педагогика и приноса на видни педагози за развитието на тази наука. Разглеждайки *Велика дидактика* на Коменски, той акцентира върху използваните термини „панметодически“ книги и „пантодидактика“. Според Цветков с тях (той цитира и мнението на професор Красновски в книгата *Я. А. Коменски. Избрани педагогически сочинения*, Т. 1. Москва, 1939, 298) чешкият педагог „означава създаването на научна литература по такива предмети, които днес наричаме ‘обща педагогика’ и ‘дидактика’ за разлика от частните и специално-педагогическите и методическите дисциплини“ (Цветков, 1988: 152).

Съотношението между общата педагогика и частните дисциплини много ясно определя Георги Бижков в *Основи на педагогиката и методи на педагогическите изследвания* (1986). Изхождайки от въпроса за динамиката на интеграционните и диференционните процеси в сферата на науките, той прави опит да уточни дали педагогиката е една наука, или е система от науки. Авторът изтъква дискуссионния характер на този въпрос, дължащ се на комплексния характер на педагогиката като „съвкупност от група научни педагогически дисциплини, които обаче са компоненти на едно научно направление – педагогическото. От друга страна, педагогиката определено вече се разграничи от другите социални науки, т.е. стана равноправен компонент в научната система“ (Бижков, Белова, 1986: 103 – 104). Г. Бижков е на

мнение, че всички педагогически дисциплини са с общ обект на изследване, който се диференцира, специализира и задълбочава в изучаването на педагогическите явления, и стига до извода, че „общата педагогика е компонент в системата на социалните науки. А в себе си тя съдържа по-частни науки, които непрекъснато се диференцират“ (пак там: 104). Притежавайки този общ понятиен апарат, частните педагогически дисциплини създават и свои понятия в зависимост от спецификата на изследователския обект. „Класификацията се извършва въз основа на диференциацията на науките, която отразява връзките и взаимодействията между различните педагогически направления“ (пак там: 102). Според Бижков общата педагогика включва цикъл от дисциплини, които изследват общометодологическите и общотеоретичните проблеми на педагогиката, а именно обект и предмет, понятиен апарат на педагогиката, развитие и възпитание на личността, общи закономерности на възпитанието и обучението, методи на педагогическите изследвания и др. В тази връзка авторът говори за възрастова педагогика, отраслова педагогика, специална педагогика, дидактика (Бижков, Белова, 1986). (За особеностите на педагогиката като наука виж още Бижков 1986: 33 – 37).

За предмет на педагогиката като наука Пламен Радев определя „общите свойства, връзки, отношения, динамика, структури, закономерности, форми и технологии на функционирането и развитието на училищните процеси на възпитание, обучение и образование като фактори и средства за развитие на човека през определени възрастови периоди“ (Радев и кол., 2001: 8). Нейната специфична същност се проявява в това, че има собствен предмет, който не се дублира с други науки. За да изясни нейните граници, Пл. Радев отбелязва следните особености: „съчетава относителна универсалност и специфичност; фундаменталност и приложимост; съединява абстрактност и конкретност; изследва основните отношения учител – ученик (възпитател – възпитаник) и личност – група (ученик – ученическа група); става компонент на духовната култура на едно общество; стреми се не само да познае, но и да промени възпитанието, обучението и образованието в посока на тяхната релативна оптималност; търси и намира връзки в междудисциплинните отношения“ (пак там: 8 – 9). Интерес според Пл. Радев предизвиква и въпросът дали педагогиката е номотетична наука и дали като такава търси общи закони, или е идеографска наука, която търси фактите, неповторимото, индивидуалното, единичното. Радев я определя като наука, която търси баланса

между номотетика и идеография. За него тя е и финалистична наука, защото „търси и предписва крайни резултати във функционалното развитие на личността на учениците, които са следствие от възпитанието и обучението“ (пак там: 11).

Изтъквайки общоприетия факт за Питагор като пръв теоретик на педагогиката, Пламен Радев приема за първо ръководство по педагогика по българските земи книгата на Йосиф Ковачев *Школска педагогия* от 1873: „Книжката е компилация от идеи на немски автори, отпечатана е във Виена и всъщност представлява една съкратена дидактика“ (Радев и кол., 2001: 18). Цитираната мисъл показва, че границата между педагогиката и дидактиката е била дълго време неясна, тъй като трудове, озаглавени като педагогика, в съдържателно отношение се приближават повече до дидактиката.

Думата **дидактика** има старогръцки произход („дидаско“ означава „обучавам, наставлявам, „дидаскалия“ – „обучение, образование“, „дидагма“ – „урок“). Според Петър Петров, който се позовава на *Основи на дидактиката* от М. Герасков (Герасков, 1944: 4), често пъти „гръцки и латински наименования се използват и за възникналите по-късно науки, а също и за понятийно-терминологичния им апарат поради интернационалния характер на тези езици в миналото“ (Петров, 1998: 5). Това важи и за дидактиката, която се оформя като наука много по-късно след старогръцката и римската култура. Според общоприетото определение дидактиката е наука за преподаването и обучението, която се явява част от педагогиката. Тя включва в себе си теоретични разбирания (модели, концепции) за това какво трябва да бъде образованието, а също така и практически методи, които да се използват в тази насока.

Като предвестник на дидактиката някои автори определят античната софистика, а като първо дидактическо ръководство – *Quintilianovo dilo Institutio oratoria*, в което се определят отношенията между учител и ученик, методите на учене и обучение (Labischová, Gracova, 2010: 11). Самият термин дидактика се появява в началото на XVII век във връзка с лютеранската идея за реформа в областта на образованието. Янка Тоцева отбелязва, че първият, който е написал съчинение, озаглавено *Дидактика*, е немският педагог Айнхард Лубин (1571 – 1635). Със същите години на раждане и смърт е и Волфганг Ратке (1571 – 1635), който в своята книга *Общи точки, върху които се основополага дидактиката или изкуството на преподаването на В. Ратиций* според Янка Тоцева „поставя

началата на дидактиката като наука и я обвързва с теорията на познанието“ (Тоцева, 2009б).

Развитието на дидактиката е неделимо без името на Ян Амос Коменски (1592 – 1670) и неговата *Велика дидактика* от 1657 г. В рамките на това понятие чешкият философ и педагог не включва само обучението, а идеята за възпитанието и обучението в училище. Той апелира към промени в организацията на обучението: въвеждане на класно-урочната система, структуриране на учебната година и др. Ето защо Пламен Радев изразява основателното мнение, че педагогиката започва своето научно развитие като дидактика, защото „с тази книга се слага край на процеса на създаване на педагогическата наука и се поставя началото на нейното дисциплинно развитие (така или иначе наричана „изкуство“), тъй като неговата дидактика (на Коменски – б. м. И. Ч.) съдържа знания за възпитанието, обучението, образованието, тяхното съдържание и институции“ (Радев и кол., 2001: 18). Великият немски педагог Йохан Хербарт (1776 – 1841), който създава своя школа в педагогиката и чието влияние според Пл. Радев продължава в България до 20-те години на XX век (Радев и кол., 2001), също не прави отчетливо разграничение между педагогика и дидактика, но маркира тяхната понятийна субординация, като приема, че дидактиката е част от педагогиката, защото се занимава и с възпитанието, и с обучението като процес.

Според Дениса Лабишова и Блажена Грацова първите опити за разграничение между педагогиката и дидактиката се правят едва през XVIII век, когато автори като А. Х. Нимейер² и Ф. Шлайермахер³ определят педагогиката като теория на възпитанието, а дидактиката – като теория на обучението (Labischová, Gracova, 2010: 11). През втората половина на XIX век наред с наименованието обща дидактика започва да се използва и терминът „специална дидактика“ или „методика“. През 30-те години на XX век се появява и терминът „предметна дидактика“.

Петър Петров разглежда няколко периода в развитието на европейската дидактика, чието обособяване той приема за твърде условно. На първия най-

² **Аугуст Херман Нимейер** (August Hermann Niemeyer, 1754 – 1828) – немски теолог и педагог, професор, автор на фундаменталния труд *Принципи на образованието и обучението* (*Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts*, 1796).

³ **Фридрих Шлайермахер** (Friedrich Schleiermacher, 1768 – 1834) – виден немски теолог, философ, изследовател на Библията. Относно неговите възгледи за педагогиката вж. Kenkies, K. „Educational theory as topological rhetoric. The concepts of pedagogy of Johann Friedrich Herbart and Friedrich Schleiermacher.“ // *Studies in Philosophy and Education* 31, 2012: 265 – 273.

елементарен етап се извършва постепенно натрупване на фактологичен материал и се дават съвети и препоръки за обучението от общ характер. Вторият етап, който започва с делото на Коменски през XVII век, е систематичният, където е налице целенасочен стремеж за систематизиране и обобщаване на натрупания опит за разкриване на най-общи закономерности на обучението и формулиране на основните му принципи. Съвременният стадий е системният, където дидактиката постепенно се превръща „в системно-теоретична, интегративна наука за обучението“ (Петров, 1998: 7).

За да изясним съдържанието на понятието дидактика, ще посочим някои становища на съвременни български педагози. Доминиращата идея е за тясна зависимост между педагогиката и дидактиката. Вероятно подобно становище отразява съществуващата до този момент тенденция, заявена и в специализираната литература. От друга страна, динамичният характер на историческото развитие предполага промяна на съдържателния характер и на границите на педагогиката и дидактиката. Тяхната историческа еволюция много нагледно очертава френският учен Мишел Дьовеле, сравнявайки ролята на педагога в Древна Гърция и в съвременната цивилизация: в древността педагогът не е преподавал, а е изграждал у учениците си ценностна система, докато съвременният педагог има праксеологична роля. Сформирането на клас ученици всъщност според френския учен води до разграничаване на педагогиката от дидактиката: дидактичният аспект се състои в изграждането на определени знания, докато педагогическият отчита по какъв начин тези знания се репрезентират (Develay, 1998). Съотношението между педагогика и дидактика обаче в българската специализирана литература в продължение на дълги години се тълкува по-скоро с оглед на тяхното родство. Така например Петко Цонев⁴ в *Дидактика и методика на обучението по български език в основните и средни училища* (1924) определя дидактиката като „оня стрък от педагогиката, който има за цел научно да обоснове обучението като едно от главните средства за

⁴ Професор д-р Петко Цонев (1875 – 1950) завършва Цюрихския университет по педагогика и философия с докторат, професор по дидактика и методика в СУ от 1921 г. Той е написал следните по-значими трудове в областта на дидактиката и методиката на обучението по роден език: *Методика на първоначалното обучение по български език* (1924), *Дидактика и методика на обучението по български език* (1924), *Кратка гимназиална дидактика* (1927), *Теория и практика на образованието* (1929), *Военна педагогика* (1933), *Дидактика, част I, теория и практика на обучението* (1943) и др. Като привърженик на експерименталната педагогика той разработва ново виждане за учебния процес със схема, включваща наблюдение, преработка и изложение на учебното съдържание. Той предлага по тази схема и структура за разработка на уроците (вж. Радев, 2003: 218)

възпитанието“ (Цонев 1924: 1). Цитираната мисъл ни показва, че когато се разсъждава в посока на тяхната диференциация, се изтъква предназначението на дидактиката да изгражда концептуални модели на обучението. Затова за Петко Цонев тя е наука, която изследва обучението като процес и в резултат на тези научни изследвания препоръчва правила, норми, средства и методи на обучение. Подобна теза застъпва в статията си „За отношението и диалектичното единство между общата дидактика и методиките“ (1968) Александър Маджаров, отбелязвайки, че „дидактиката се занимава с откриването на закони и закономерности, които отразяват съществуващата връзка и взаимната зависимост между педагогическите явления и факти, като учебен процес, учител, ученик, принципи на обучение, учебни методи, организационни форми на обучение и т.н. Основна задача на дидактиката е да обоснове целите и задачите на образованието, да разкрие съдържанието му и посочи пътища за реализиране на образованието и обучението“ (Маджаров, 1968: 6). В цитираната по-горе монография на Георги Бижков за предмет на дидактиката също се определя „обучението като средство за образование и възпитание в процеса на организираната учебна дейност“ (Бижков, Белова, 1986: 102). Марин Андреев в *Дидактика* обръща внимание върху различията в разбирането за характера и предмета на дидактиката и посочва, че автори, като О. Вилман, П. Ф. Каптерев и др., разглеждат дидактиката единствено като теория на образованието, а други, като Б. П. Есипов, Ш. И. Ганелин, Н. А. Сорокин, я разглеждат като теория на обучението и образованието (Андреев, 1987: 5). Тези схващания, както посочва Андреев, са неприемливи за Н. Г. Казански и Т. С. Назарова – автори на *Дидактика* (1978), защото по този начин се игнорират възпитателната и развиващата функция на образованието. За Марин Андреев най-приемливо е да се гледа на дидактиката като „интегративна наука за обучението и ученето като негова съставна част. От обучението като обект за изследване обаче дидактиката извежда на преден план най-същественото отношение, което отразява неговата цялост – отношението между преподаването и ученето, и го обособява като свой специфичен предмет, който не се покрива с предмета на нито една наука, която има отношение към обучението, но не е педагогическа“ (Андреев 1987: 7). В подкрепа на своето твърдение авторът цитира и В. В. Краевски, който в *Проблеми научного обоснования обучения* (1977) твърди, че „предмет на дидактиката е взаимодействието между преподаването и ученето в тяхното единство“ (Андреев, 1987: 10). Андреев смята, че „дидактиката е част от системата на педагогическите науки и поради това тя е свързана най-тесно с всички

педагогически науки“ (пак там: 38). Той обаче не изяснява какъв е характерът на тези взаимоотношения.

Пламен Радев определя дидактиката като „социална наука с фундаментално-приложен характер за общите закономерности и технологии на обучението. Дидактиката е развиваща се система от знания и предписания за обучението, чрез които се обяснява и теоретично обосновава структурирането и функционирането на обучението като особена преднамерено конструирана социално връзка. В своето развитие дидактиката се подчинява на редица закономерности, по-важни от които са обусловеност от потребностите на общественото развитие, относителна самостоятелност, приемственост на възгледите, взаимодействие с другите педагогически науки, връзки с други науки, изследващи обучението. (...) Структурата на дидактиката произтича от нейния предмет и обхваща следните компоненти: цели и задачи на обучението, процесуалната организационно-функционална същност на обучението, съдържание на обучението (образователно съдържание), технологии на обучението, организационни форми на обучението, проблемите за индивидуализация, диференциация и интензификация на обучението, подготовката на учителя като специалист и преподавател и др.“ (Радев, 1992: 13 – 14). Пламен Радев подкрепя тезата на Андреев за дидактиката като интегративна наука и прибавя аргументи в нейна подкрепа (Радев, 1996: 58). Забелязваме обаче известно противоречие в дефинициите на Пламен Радев за дидактиката. Цитираният по-горе пасаж от неговия *Кратък речник на теория и история на обучението* (1992) всъщност акцентира върху това, че както структурата, така и предметът на дидактиката обхващат различни страни на обучението. В началото на втората част на своята *Дидактика и история на училищното обучение* (1996), озаглавена „Дидактика“, той обаче казва следното: „Да се посочи, че обект на дидактиката е обучението, не е достатъчно и необходимо условие за нейното съществуване и функциониране.“ Същевременно в същия параграф по-нататък той заявява, че „обект на дидактиката следователно е обучението“ (Радев 1996: 55). Най-вероятно това противоречие произтича от намерението на автора да разграничи общата дидактика и училищната дидактика, тъй като след това продължава, че „предмет на училищната дидактика като страна, свойство и отношение в този обект са общите закономерности, технологии и форми на училищното обучение“ (пак там).

Отново с процеса на обучение свързва дидактиката и Петър Петров, който в своята *Дидактика* определя дидактиката като наука, обхващаща такава сфера на дейност, „която е насочена към изграждането на относително цялостна система от знания, предписания, принципи, обяснителни схеми и модели, прогнози, хипотези, концепции и идеи като предпоставка за ефективно обучение“ (Петров, 1998: 8). Според него обучението като вид социална дейност функционира в системата на учебно-възпитателния педагогически процес, което му дава основание да смята, че дидактиката не може да се развива изолирано от педагогиката, а дидактическите обобщения той определя като специфична категория педагогически знания. Разглеждайки спецификата на дидактиката, Петров стига до извода, че главното дидактическо отношение е отношението между преподаване и учене. „От обучението като обект на изследване и конструиране дидактиката извежда на преден план това именно отношение и го обособява в свой специфичен предмет, без той да се покрива с предмета на която и да е друга педагогическа наука, изучаваща в един или друг аспект обучението“ (Петров, 1998: 9 – 10). Авторът поддържа становището на М. Андреев и П. Радев, че дидактиката е интегративна наука за обучението: „От една страна, осигурява взаимовръзката не само между отделните теории и обяснителни модели, които разработва, а и между абстрактните концепции за обучението и неговата функционално-технологическа интерпретация, а от друга страна, дидактическите обобщения пронизват всички останали науки, имащи отношение към обучението“ (пак там 11). Според същия автор „в основата на структурата и съдържанието на дидактическата проблематика следва да се постави субект – обект – субективният подход, който характеризира бинарността на обучението (дейността на неговите субекти) и обектната му същност (неговото съдържание)“ (пак там).

В *Педагогика* (2001) под съставителството на Пламен Радев се отбелязва, че днес дидактиката като дял от педагогиката е позната в почти всички европейски страни. За разлика от английско говорещите страни, където проблемите на обучението и образованието не се разглеждат в отделна област под наименованието дидактика, тези проблеми широко присъстват в съвременната немска и френска наука. Пламен Радев представя възгледите за дидактиката на някои френски и

немски автори. От френскоезичните той се спира на Кр. Лавил⁵, Жан-Пиер Астолфи⁶, Мишел Дьовеле⁷, Ханс Аебли⁸. Пл. Радев посочва, че според Кр. Лавил (Laville, C., *Considérations de la nature de la didactique*, Laval, 1989) дидактиката е понятие с неясни контури, разпростиращо се между учебните предмети и педагогиката. Подобно становище според българския изследовател застъпват Жан-Пиер Астолфи и Мишел Дьовеле в книгата си *Дидактика на науките* (Astolfi J. P. et Develay M. *La didactique des sciences*. Paris, 1989), които смятат, че към 1980 г. на дидактиката се гледа като на епистемологични и психологични разсъждения, насочени към различни образователни практики, а понастоящем дидактиката отговаря за избора, организацията и овладяването на учебното съдържание. Другият френски изследовател, когото представя Радев, е Ханс Аебли (Aebli, H. *Didactique psychologique*. Neuchatel, 1966), за когото основният въпрос на дидактиката е как ние да мотивираме ученика при овладяване на определени понятия или при извършване на определен вид когнитивно-приложна дейност. Той акцентира и върху приоритетите на частните дидактики, които трябва да концентрират вниманието си върху организацията и провеждането на обучението по отделните предмети. За целта те трябва да определят и най-добрите методологически насоки в учебния процес, целящи подпомагане на образователния процес. В цитирания труд на Пламен Радев са представени и основните насоки в немската наука и са очертани няколко дидактически направления: дидактиката като теория на образованието (О. Вилман⁹, В. Дилтай¹⁰, Х. Бланкертц¹¹, Х. Нол¹², Е. Венигер¹³ и В. Клафки¹⁴); дидактиката като

⁵ **Кристиан Лавил** (Christian Laville) е канадски професор в Университета Лавал в Квебек с научен принос в областта на педагогиката и дидактиката. Директор на издателската поредица Éditions du Repouveau pédagogique. Неговата *История на западната цивилизация* получава Награда на министъра на образованието за 2001 г. За него вж. повече на <<https://www.ulaval.ca/notre-universite/prix-et-distinctions/professeurs-emerites/2008/christian-laville-faculte-des-sciences-de-leducation.html>>, ползван на 13.09.2017. Пламен Радев неправилно го посочва като френски автор.

⁶ **Жан-Пиер Астолфи** (Jean-Pierre Astolfi, 1943 – 2009) – професор по дидактика в Университета в Руан; <<http://www.editions-retz.com/auteur/jean-pierre-astolfi.html>>, ползван на 13.09.2017.

⁷ **Мишел Дьовеле** (Michel Develay) – професор по науките за образованието в Университета Люмиер – Лион 2; <<http://www.ac-grenoble.fr/occe26/printemps/develay/>>, ползван на 13.09.2017.

⁸ **Ханс Аебли** (Hans Aebli, 1923 – 1990) – швейцарски изследовател в областта на еволюционната психология и дидактиката, ученик на швейцарския психолог и философ Жан Пиаже.

⁹ **Ото Вилман** (Otto Willmann, 1839 – 1920) – немски педагог, последовател на Й. Хербарт. Учи в Бреслау (Вроцлав) и Берлин и специализира педагогика в Берлин. Професор по немски в Карловия университет в Прага (1872 – 1903). Разделя педагогиката на три дяла – историческа, теоретическа и практическа. Смята, че основна функция на образованието е да предава „вечните идеи“. Основният му труд е *Дидактиката като теория на образованието* (*Aus Hörsaal und Schulstube*, 3rd ed. Freiburg, 1912); <<http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Otto+Willmann>>, ползван на 18.08.2017>.

¹⁰ **Вилхелм Дилтай** (Wilhelm Dilthey, 1833 – 1911) – немски философ в областта на психологията и социологията. Пръв въвежда понятието „науки за духа“ (Geisteswissenschaft), които противопоставя на естествените науки. Под влияние на неговите възгледи педагогиката започва да се определя като „наука

теория за ученето в училищни и други социални условия (П. Хайман¹⁵, Е. Дауенхауер¹⁶); еманципиращо критична дидактика или „хамбургски модел“, изследваща въпроси как обучението и образованието могат да създават еманципация, солидарност и компетентност (В. Шулц¹⁷); „учителско-ученическа“ дидактика, която разглежда отношението „преподаване – учене“ (Йозеф Долч¹⁸); „информационно-кибернетично“ направление, в което обучението и образованието се определят като категории на информатиката и кибернетиката (Х. Франк, Ф. фон Кубе¹⁹); системнотеоретична дидактика, в която проблемите на обучението и образованието се решават с помощта на теорията на системите (Е. Кьоних²⁰, К. Ридъл²¹); критично-комуникативна дидактика, в която учениците стават субект на обучението чрез комуникацията и изразяват своето критично отношение към състоянието на обществото (В. Поп²², К. Шалер²³, Р. Винкел²⁴); карикюларна дидактика (В. Клафки), в която проблемите на обучението и образованието се съсредоточават върху техните цели процеси и дейности за овладяване на учебните съдържания и контрола върху това. Определението „карикюларна“ е неясно и за самите съставители на *Педагогиката* (Радев и кол., 2001: 14). Информацията, представена от Пламен Радев, е в „телеграфен стил“ и поради това не е достатъчно прегледна. Въпросите относно участието на някои философи и психолози в

за духа“. Основното му съчинение е *Въведение в науките за духа* (*Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 1880).

¹¹ **Хервиг Бланкерц** (Herwig Blankertz, 1927 – 1983) – немски педагог.

¹² **Херман Нол** (Hermann Nohl, 1879 – 1960) – немски философ и педагог теоретик.

¹³ **Ерих Венигер** (Erich Weniger, 1894 – 1961) – специалист по история на дидактиката.

¹⁴ **Волфганг Клафки** (Wolfgang Klafki, 1927 – 2016) – професор по педагогика, представител на интеграционните тенденции в педагогическата философия. Създава нова версия на своята теория, която определя като критично-конструктивна дидактика; <<http://www.dates.gnpbu.ru/2-7/Klafki/klafki.html>>, ползван на 28.08.2017.

¹⁵ **Паул Хайман** (Paul Heimann, 1901 – 1967) – немски професор по педагогика.

¹⁶ **Ерих Дауенхауер** (Erich P. Dauenhauer, 1935) – професор по икономика и педагогика в университета в Ландау. Счита се за основател на категориалната икономика и дидактика.

¹⁷ **Волфганг Шулц** (Wolfgang Schulz, 1929 – 1993) – професор по дидактика в Хамбург.

¹⁸ **Йозеф Долч** (Josef Dolch, 1899 – 1971) – професор по педагогика в Университета в Мюнхен, член на Германското дружество за образователни науки и ръководител на Педагогическата секция.

¹⁹ **Ф. фон Кубе** (Felix von Cube, 1927) – професор по обща дидактика в Педагогическия университет в Берлин. През 2006 г. той получава наградата на Обществото за образование в сътрудничество с Дружеството за кибернетика.

²⁰ **Ернст Кьоних** (Ernst König – автор на *Systemtheoretische Didaktik* (Beltz Monographien: *Erziehungswissenschaft*).

²¹ Най-вероятно става въпрос за **Харалд Ридел** (Harald Riedel), разработил през 1968 г. заедно с Е. Кьоних модела на „системната дидактика“.

²² **Волфганг Поп** (Wolfgang Popp) – автор на *Projekt schulpraktische Studien: Grundlegung u. Konzeption*.

²³ **Клаус Шалер** (Klaus Schaller, 1925 –) – професор по педагогика. Изследва Коменски, критичната педагогика, основател на комуникативната дидактика и педагогика.

²⁴ **Райнер Винкел** (Rainer Winkel, 1947) – професор по педагогика. Работи в областта на образованието, философията, психологията и психиатрията.

развитието на педагогиката изискват повече изчерпателност при изясняване на отделните направления, което обаче излиза извън настоящата ни изследователска тема.²⁵

Тенденцията към вътрешно диференциране на отделните науки в рамките на меганауките педагогика и дидактика е израз на дивергентните процеси, които ще настъпят на различни равнища: по линия на разграничаване на дидактиката от педагогиката вследствие на историческите промени, които настъпват във всяка една от тях, по линия на тяхното разслояване и вътрешно профилиране на отделните проблемно-теоретични кръгове в самостоятелни науки със собствен предмет на изследване. Поради тези закономерности на историческото развитие на педагогиката и дидактиката – а по тази логика и на методиката – естествено е да очакваме, че и в България първоначално педагогическите и дидактическите проблеми ще бъдат недиференцирани и ще се взаимодопълват и взаимопроникват.

В България проблемите на педагогиката и дидактиката се поставят за първи път едва през XIX век. По думите на Н. Ванков „до Освобождението на България по обща теория на възпитанието са излезли две брошури: едната е *Педагогика или основна наука за възпитание и наставление* излязла през 1873 г. Тя била извлечение на теоретическата педагогика на Фридрих Дитес²⁶. Другата била *Школска педагогика или методическо ръководство за учителите и управителите на народните школи* от Йосиф Ковачев (1873), печатано през 1873 год. Това е дидактика“ (Ванков 1926: 51 – 52). Казаното от Ванков за изданието на Ковачев всъщност показва точно тази хибридность, която е характерна и за *Великата дидактика* на Коменски²⁷. Сигурно неслучайно именно това фундаментално за научното формиране на педагогиката и дидактиката произведение е представено

²⁵ За най-новите тенденции в европейската дидактика вж. още изследванията на академик Грозданка Гойков 2011 в съавт., 2012.

²⁶ **Фридрих Дитес** (Friedrich Dittes) – професор във Виенския педагогиум. Най-превежданият педагог у нас до края на XIX в. Посоченият труд на Дитес – *Педагогика*, е издаден през 1873 г. в Русе в печатницата на Дунавската област в обем 64 страници. Неговият преводач Тодор Хаджистанчев (1850 – 1904) е виден книжовник и театрален деец, учи в класическа гимназия и семинария в хърватския град Карловац (1863 – 1870), който по това време е под австрийска юрисдикция. След Освобождението излизат в български превод още три съчинения на Дитес: *История на възпитанието и обучението за учители и възпитатели* (1892), *Практическа логика* (прев. от нем. Д. П. Ангелов, ученик на Дитес във Виенския педагогиум. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1896), *Очерк на практическата педагогика. Ръководство за учители и родители* (1894).

²⁷ *Велика дидактика* от Ян Амос Коменски е издадена през 1905 г. в печатница „Просвещение“.

чрез свои откъси още през епохата на Възраждане на страниците на списания „Слава“²⁸, „Училище“²⁹, „Читалище“³⁰ и др.³¹

След Освобождението най-голямо участие в изграждане на педагогическото направление у нас безспорно имат издадените през 90-те години на XIX век методики на Вела Благоева, Дмитрий Белобради (Драган Манчов), Петко Цачев и П. Д. Вълков, а наред с тях и ръководства с практическа предназначеноост като например излезлите през 1882 г. в Пловдив *Кратки практически наставления за как да се преподават уроците в началните училища* от Димитър Душанов (1837 – 1904). През същата година във Видин Д. Коцев издава *Лекции по педагогика*. Важна роля през този първи етап има и преводната методическа литература, особено *Педагогия в четири части* на хърватския педагог Стефан Басаричек и *Очерк на практическа педагогика* от Фр. Дитес. Тези две преводни издания според Янка Тоцева засилват влиянието на хербартианската идея за методите, формите и средствата за организация и провеждане на обучението. По думите на същата авторка български педагози, които развиват идеите на хербартианството на родна почва, са Т. Бенев с *Учебник по педагогика за петокласните девически училища и долния курс на девическите гимназии* (1900) и *Ръководство по педагогика* (1903), В. Николчов с *Теория и практика на формалните степени* от (1902), К. Свраков и П. Минев, автори на *Ръководство по дидактика* (1906) и др. (Тоцева, 2009а).

Значителен принос за развитието на дидактиката в началото на XX век има Петър Нойков (1868 – 1921) – първият професор по педагогика и автор на трудовете *Активното образование* (1902) и *Учение за активното образование* (1906). Той заедно с Димитър Кацаров (1881 – 1960), който популяризира подобни идеи на страниците на списание „Свободно възпитание“, са привърженици на теорията за свободното възпитание, залегнала в трудовете на Ж.-Ж. Русо и Л. Н. Толстой. Кацаров е автор и на *Теория на образованието* (1947), в която разглежда обучението като съставна част на образованието, неразривно свързана с възпитанието (Тоцева, 2009а).

²⁸ „От август 1871 г. под редакцията на Т. х.Станчев започва да излиза „Слава“, повременно (периодично) духовно списание за нравствено образование и умствено развитие“ (Ренета Рошкова. Образованието в Русе през Възраждането. // <http://www.museumruse.com/ruseznanie/education.html>). Хаджистанчев редактира списанието до 1873 г.

²⁹ Списание „Училище“ излиза от 1870 г. до 1876 г.

³⁰ Списание „Читалище“ излиза в Цариград два пъти в месеца в периода от 1870 до 1875 г.

³¹ По въпроса за рецепцията на Коменски у нас вж. Известия на института по педагогика. Т. 7-11. София: БАН, 1958, с. 100; <https://www.google.com/>).

Като следващ етап в развитието на дидактиката Янка Тоцева посочва трудовете на професор д-р М. Герасков³² *Дидактика или теория на обучението* (1921), *Основи на дидактиката* (1925), където авторът обръща особено внимание на личностните и професионалните качества на учителя, които той трябва да притежава, за да организира и реализира процеса на обучение; на професор д-р П. Цонев *Теория и практика на образованието (основно и средно)* (1929), *Теория на образованието (Дидактика)* (1933), *Дидактика. Част Първа. Теория и практика на обучението* (1943), който поддържа идеята за свободното възпитание и смята, че целта на обучението е да подпомага естествения развой на детето чрез преподаване на определени знания. Издадената през 1943 г. в Стара Загора *Дидактика (теория на обучението)* от Петър Теохаров прави опит, по думите на Тоцева, да разграничи обучение от преподаване, без обаче да дефинира разликата между учебен и познавателен процес. От този период е и трудът на професор д-р Христо Николов³³ *Метод и принципи на обучението* (1924), полагащ акцент върху анализа като косвен метод на обучението, с който се цели развиване на познавателните способности на децата. Издадени от същия автор след 1944 г. са *Дидактиката като наука* (1947) и *Дидактика* (1950). П. Цонев в *Дидактика. Част 1. Теория и практика на обучението* (1943) се спира на въпроси за организацията на училищната дейност, условията на обучение, а Д. Кацаров в *Теория на образованието – обща педагогика* (1947) акцентира върху ролята на учителя, най-важните принципи и постулати на образованието. След 1950 година според Тоцева българските дидактики са

³² **Професор д-р Михаил Герасков** (1877 – 1957) завършва с докторат Цюрихския университет със специалност философия и педагогика. Бил е учител, преподавател във Врачанския учителски институт, професор по дидактика и методика от 1924 г. в Софийския университет. Работи в областта на дидактиката, методиката на обучението, логиката, етиката, педагогическата психология, училищното законодателство. Автор е на *Дидактика или теория на обучението. Ръководство за учаци се във висши педагогически курсове, за студенти и учители* (1921), *Основи на дидактиката* (1935), *Теоретична педагогика* (1938) и различни методически ръководства като *Методика на първоначалното и прогимназиалното образование. Ръководство за учащите се в учителските институти, педагогическите училища и за самообразование* (1923), *Методика на учебните предмети в основното училище. Ръководство за курсистите от учителските институти и за студенти по педагогика* (1942) и др. По отношение на методите на обучение той приема, че те имат логическа и педагогическа страна. Логическата страна са учебните пътища – аналитически, синтетически, генетически и т.н., а педагогическата страна са учебните форми: разказна, въпросна, евристична, показвателна, изследователска и интуитивна (вж. Радев 2003: 262).

³³ **Христо Николов** (1889 – 1957) е завършил философия и педагогика в Софийския университет. Работи като учител, училищен инспектор, а от 1938 г. и като преподавател в СУ. Професор по дидактика и методика от 1952 г. Автор на *Метод и принципи на обучението* (1924), *Първи стъпки при обучението по четене и писане. Непосредствено-аналитичен метод* (1931), *Основи и същност на цялостното обучение* (1940), *Методика на български език* (1952), чието второ издание през 1955 г. е озаглавено *Методика на български език в началното училище*. Разработва и научно обосновава аналитичния метод за начално ограмотяване, разпространен в българските училища до 1944 г.

„изместени“ от преводни съветски. Настъпват процеси при които „в чисто научни понятия (авторката визира обучение, образование и възпитание – бел. м. И. Ч) се внася определено идеологическо и политическо съдържание“. (За повече информация за историческия развой на българската дидактика виж Тоцева, 2009а.)

Структурата и съдържанието на дидактиката непрекъснато се променя и допълва и това е в резултат от нейното развитие. В съвременните дидактики акцентът пада върху целите и задачите на обучението, разглеждат се въпроси за съдържанието на образованието и обучението, принципите, методите, средствата, застъпени в него, неговата организация, същността на обучението като процес и пр.

Някои от посочените педагози поставят в своите изследвания и въпроса за границите и съдържанието на понятието за **методиката**. Думата е от гръцки (methodos) и означава „път“, в смисъл на най-сигурен начин за постигане на определена цел“ (Кабасанов, 1979: 10) През 20-те години се налага мнението, че методиката няма собствен предмет на изследване. Според Петко Цонев, когато се препоръчват правила, норми, средства и методи на обучение с оглед на конкретен учебен предмет, дидактиката на този предмет се определя като частна дидактика или специална методика. Той предпочита използването на термина частна дидактика, защото „думата методика ни внушава подразбирането, че тя има да се занимава само с методите на обучението по даден предмет“ (Цонев, 1924: 2).

Подобна несамостоятелност присъжда на методиката и Александър Маджаров, според когото „проблемът за взаимоотношенията между общата дидактика и частните дидактики (методики) е основен проблем на педагогическата наука“ (Маджаров, 1968: 4). Авторът застъпва тезата, че върху основата на дидактиката се изграждат частните методики, чийто предмет е обучението по отделните учебни предмети. Общата дидактика и частните методики съществуват като отделни науки, които имат свой предмет и свои методи на изследване, но са взаимно свързани. „Законите и закономерностите, които общата дидактика изследва и открива като: принципи на обучение, учебни методи и т.н, важат за всички или само за обучението по някои учебни предмети; (...) методическите изследвания имат общодидактическо значение само при положение, че надхвърлят рамките и особеностите на даден учебен предмет“ (Маджаров, 1968: 5). В подкрепа на своето твърдение Маджаров цитира източници като *Дидактика* на М. Данаилов и Б. Есипов и *Педагогика* на Г. Хрусанов, В. Данаилов и Ив. Иванов. Той изтъква както

субординативното отношение на методиката спрямо дидактика, така и автономния характер на всяка една методика: „Всички частни дидактики без изключение имат почти еднакво отношение към общата дидактика, затова те са и частни дидактики и затова са съществена част на педагогическата наука. Но всяка методика има нещо специфично, собствено, което я отличава от другите методики и което ѝ дава право на самостоятелно съществуване“ (Маджаров, 1968: 10). Тази специфика авторът вижда във връзката на методиката с науката, от която тя черпи учебното съдържание за дадения предмет. В това отношение методиката на обучение по роден език има връзка с граматиката, фонетиката и т.н.

Върху общото проблемно поле на дидактиката и методиката обръща внимание и Кирил Димчев, който отбелязва, че „изучаването на обективните закономерности в процеса на обучението е основна задача на съвременната дидактика. Познаването на тези закономерности е необходимо условие да се проникне в същността на педагогическите явления, да се разкрие взаимната връзка и зависимост между тях, да се установят факторите, които влияят върху формирането и развитието на личността. От такъв анализ на научните основи на обучението се нуждаят и частните дидактики, една от които е методиката на обучение по български език“ (Димчев, 1970: 17).

Неразривната връзка между педагогика, дидактика и методиката (частната дидактика) подчертава Анатолий Щукин. Дидактиката е наука, която се занимава с теорията на обучението, а частната дидактика (методиката) използва и прилага научните постижения на дидактиката при обучението по конкретен учебен предмет. Това обстоятелство, според Щукин, е дало основание на френските методисти да използват наименованието (*didactique des langues*) за методика на обучението по конкретен предмет: „Основните категории на педагогиката – обучение, образование, възпитание, учене, развитие, усвояване – са станали водещи и в методиката, макар че много педагогически понятия в методиката на обучението по езика са получили ново съдържание в съответствие със спецификата на учебния предмет. По тази причина в методиката наред с общодидактическите принципи се използват и собствени специфични за тази дисциплина. Например паралелно с общодидактическите принципи на обучение (нагледност, съзнателност, достъпност) в методиката са разработени и се използват специални методически принципи (комуникативност, устна основа на обучението и др.)“ (Щукин, 2003: 19).

Пламен Радев определя методиката на обучението по учебен предмет като „педагогическа наука, която изследва частните закономерности на обучението по отделните учебни предмети (и изкуства) и предписва някои специфични форми и технологии за тяхното овладяване“ (Радев, 1992: 35). За връзката ѝ с дидактиката авторът е на мнение, че тя (методиката) „интерпретира на конкретно-предметно равнище съдържателните и формални дидактически обобщения и технологии“ (пак там). Радев също застъпва тезата, че дидактиката дава на методиките по отделните предмети една обща теоретична постановка, с която те да си послужат при конкретния предмет на обучение.

Според Стойка Здравкова „дидактиката разкрива и обосновава общите организационно-процесуални закономерности на обучението (характерното, закономерното за обучението по всички учебни предмети, за всички възрасти), методиката на обучението по български език и литература разкрива закономерностите в протичането на учебния процес по роден език, условията за ефективното му организиране и провеждане“ (Здравкова 1996: 8). Подобен преход от общодидактическите закономерности към конкретната организацията на обучението по даден предмет според авторката е в основата на необходимостта от съществуването на методиката като наука. Между методиката и дидактиката съществува диалектическо единство, което се изразява в общата теория на обучението като система от идеи, възгледи, принципи залегнали в основата на методиката, с помощта на които се разгръща спецификата на обучение по отделния предмет. Това дава основание на Здравкова да приеме, че „дидактиката може да се разглежда като научна теоретическа основа на методиката“ (Здравкова, 1996: 15).

С развитието на науките в педагогическия комплекс отношенията между дидактиката и методиката на обучение също се развиват. Това дава основание на автори като Петър Петров да твърдят, че „с развитието на педагогическата наука и практика отделните методики започват да придобиват собствена теоретическа надстройка и сега вече са се обособили като относително самостоятелни педагогически дисциплини, наричани частни дидактики или педагогики (дидактика или педагогика на математиката, на биологията и пр.) (Петров, 1998: 17). При това всяка методика има свой предмет, специфични задачи и методи на изследване. Важна задача на общата дидактика по отношение на методиките е да осигури необходимото единство в подходите им към учениците при избора на учебното

съдържание, на пътищата и формите на работа. Всяка една методика се занимава с целите и задачите, съдържанието, принципите, формите и методите на обучение по съответния учебен предмет, изучаван в училище. От тази гледна точка Петров приема, че „по отношение на методиките на обучението дидактиката е базова наука (метанаука) и изпълнява методологически функции“ (пак там).

Разглеждайки връзките и взаимоотношенията между общата и частната дидактика, Петър Лазаров излага възгледа, че „частната дидактика е наука, която разработва и адаптира конкретни технологии на учебна дейност с оглед на постигането на максимални резултати в образованието, възпитанието и развитието на учениковата личност. Това се отнася главно до използваните методи на обучение в организационен и функционален аспект, т.е до формите на взаимодействие между учител и ученици в процеса на обучението“ (Лазаров 2001: 64). Авторът застъпва становището на П. Петров, че частната дидактика (методиката) проверява в практиката всяко едно нововъведение в учебната дейност от организационен, структурен или функционален характер. Използват се изследователски методи и техники, с помощта на които се прави оценка за неговата приложимост и ефективност.

На въпроса за съотношението между дидактика и методика се спират и авторите на *Методика на обучението по български език в прогимназиалните и гимназиалните класове на СОУ* (2002). Според Белчо Кръстев и Стефанка Стефанова „дидактиката разкрива и обосновава общите закономерности на обучението, а методиката на родноезиковото обучение – закономерностите в протичането на един конкретен учебен процес – учебния процес по роден език в училище“ (Кръстев, Стефанова 2000: 17).

Кирил Димчев в статията си „За предмета на изследванията в методиката на обучението по български език“ (1992), разглеждайки отношенията между МОБЕ и останалите научни дисциплини, подчертава динамиката в отношението на връзките между тях. Това в най-голяма степен се отнася до лингвистиката и дидактиката. В началните етапи на развитието на методиката отношението им към дидактиката е като на теория към практика. Дидактическите норми и правила се прилагат от методиката в обучението по роден език като базисни в методическите изследвания.. И днес това е валидно в пълна степен но с „уточняване на предмета на МОБЕ, обогатяването на нейното собствено научно съдържание, свързано със спецификата

на учебния предмет роден език, дава основание отношенията на методиката към дидактиката и към теорията на възпитанието да се разглеждат като отношения на теория към теория“ (Димчев, 1992а: 18).

Пламен Радев смята, че при своето зараждане като наука „методиката на обучение (също като дидактиката) е била съвкупност от практически предписания за учителя и фактически е била отделена във времето като приложно-нормативна част на дидактиката“ (Радев, 2009: 18). Тя става самостоятелна наука през втората половина на XIX век в резултат на развитието на научното познание и практиката в областта на образованието и обучението. Нейното развитие според същия автор преминава през няколко етапа. През първия етап тя се стреми да бъде различна от дидактиката, при което започва във всеки конструкт или събитие, описани в дидактиката, да търси съответствие (действие или операция) за пресъздаването им в съответния учебен предмет. При следващата си стъпка методиката на обучението променя своето име – специална дидактика в Германия (*fachdidactic*) и скандинавските страни (*fagdidaktikk*), частна дидактика в Източна Европа и Русия. За специална дидактика в Германия според същия автор се смята „конкретизация на дидактиката по отношение на учебните предмети“, когато тя се явява „точката на пресичане между педагогиката и конкретната наука под формата на учебен предмет“ (пак там). В Германия се използва и паралелно наименованието методика, например „методика на математиката“ (*methodic der mathematic*). Авторът дава езиковите еквиваленти за същия предмет в други страни: в Португалия – „*didactica matematica*“, в Италия – „*didactica della matematica*“, във Франция – „*didactique des mathématiques*“, с което се означава проектиране и подготовка на методите и практиката за обучение по математика, в Англия – „предметна дидактика по математика“, на което съответстват три относително автономни области на знанието: (1) „*practice of teaching and learning mathematics*“ (практика на преподаването и ученето по математика) (2) „*mathematics educations research*“ (изследване на математическото обучение), (3) „*the relationship of teachers conceptions of mathematics and mathematics teaching to instructional practice*“ (отношението на учителските концепции по математика и обучението по математика в преподавателската практика). В заключение Пламен Радев споменава, че „навсякъде е наложена синтагмата според предмета: дидактика на история, дидактика на биологията, дидактика на математиката и т.н, но все още се среща и наименованието методика“ (пак там). С

този процес „бягството на методиката от дидактиката и търсенето на свой облик се трансформира в нормално развитие на една наука“ (пак там).

Възможно е да посочим и още примери за отношенията и зависимостите между дидактиката и методиката, но и казаното дотук ни навежда към заключението за значимостта на тези реални връзки за образованието, възпитанието и обучението в училищна среда.

Очертавайки историческото развитие на проблема за отношението между педагогика, дидактика и методика, който е бил обсъждан у нас преди всичко от педагози, изтъкнахме някои водещи становища относно въпроса за обособяването на методиката и излизането ѝ извън границите на дидактиката, но при поддържане на общи проблемни зони. Би било според нас уместно да направим кратък преглед на възгледите на българските методици за същността на методиката, за да може да се очертае концептуалната посока на развитието ѝ от практико-приложни предписания до статута ѝ на самостоятелна наука. Първите български методики от края на 90-те години слагат акцент на нейния прагматичен характер. Така например за Вела Благоева методиката е „тая част от педагогиката, която се занимава с различните начини на преподаване и с правилата, при които целта на образованието се постига най-добре“ (Благоева, 1892: 10). Според нея методиката използва принципите и методите залегнали в педагогиката. Благоева препоръчва да се избягват „хипотези и такива начини на преподаване, които още не са проверени на практика и непризнати от педагогиката за истински“ (пак там: 4).

За Любен Георгиев методиката е наука, която трябва „да изгради учебния процес върху здрави начала“ (Георгиев, 1933: 6). Осъзнавайки необходимостта от конкретни методически указания за работата на учителите по роден език, той подчертава практическата предназначеност на методиката (пак там). Според Иван Хаджов „методиката на обучението по родния език се свързва, от една страна, с педагогията, защото най-първо учи как да се построи самият учебен процес. От друга страна, тя се свързва с науката за езика“ (Хаджов 1941: 9). Авторът е категоричен в становището си, че науката за езика и методиката са неотделимо свързани. Според Ангел Петров именно „чрез труда на Иван Хаджов се осъществява концептуализация на различни методически явления, които до този момент не са ставали обект на системен анализ. Такива са например следните: предмет на методиката; методика на граматиката; методика на устните упражнения; методика на

обучението по старобългарски език; методика на преговора; методика на изпитването и оценяването; урокът по български език; проблеми на използваната в ОБЕ терминология и др.“ (Петров, 2006).

След 1945 година се откроява тенденцията да се докаже не само прагматичната стойност на методиката, но и нейният статут на наука. Тази теза е определяща за изследователската дейност на Кирил Димчев, според когото методиката като наука „има за цел да създаде научно обоснована теория на обучението по български език – основа за търсене на резултатни методи за управление на учебния процес“ (Димчев, 1970: 17). В обекта на изследване на методиката той определя няколко основни проблема: „изясняването на особеностите на учебното съдържание и какви са възможностите за педагогическо въздействие чрез него, характеристика на учителската дейност в процеса на обучение, анализ на познавателната дейност на учениците, в процеса на която се осъществява усвояване на езикови понятия и формиране на умения и навици“ (пак там: 18).

Определяйки в своята *Методика на българския език* (1979) обучението като „сложен процес на преподаване, усвояване и създаване усет за практическо приложение на знанията в устната и в писмената реч“, Стойко Кабасанов изтъква, че „предмет на методиката по роден език е целокупният учебно-образователен и учебно-възпитателен процес в училище и извън него, който се осъществява чрез обучението по роден език в тази училищна степен“ (Кабасанов, 1979: 9). Обект на методиката според него са методите, принципите и системата от средства и похвати при обучението по роден език. Ангел Петров правилно отбелязва, че във възгледите на Ст. Кабасанов „нейният обект е определен според господстващото тогава схващане, че ядрото на методическата проблематика е преди всичко технологията на преподаване на родния език“ (Петров, 2006). Методиката според Кабасанов изяснява обективните закономерности, характерни за процеса на обучение по роден език, както и основите на преподаване по фонетика, синтаксис, лексикология, стилистика и развитие на книжовния език. Акцентира се и на връзката между теоретичните знания по роден език с езиковата практика (Кабасанов, 1979: 9). Целите и задачите на методиката по роден език са определени изключително с прагматична насоченост. Методиката цели „да подобри и усъвършенства методите на обучението (...), да рационализира учебния процес (...), да помага да се определят съдържанието и обемът на учебния материал, да се уточнят темите (уроците) и да се съставят най-

целесъобразна програма и план, по който да се води обучението“ (пак там: 10). Кабасанов подчертава значението на методиката на родния език за учебната практика, като за него тя (методиката) „помага на учителя да изясни всички теоретични въпроси, свързани с учебната практика“ (пак там: 11).

Според Стойка Здравкова методиката на обучение по роден език е педагогическа наука с теоретико-приложен характер и „разкрива специфичното проявление на дидактическите закономерности в обучението по роден език и (...) изследва специфичните организационно-процесуални закономерности, характерни само за това обучение“ (Здравкова, 1996: 9).

Белчо Кръстев и Стефанка Стефанова определят за предмет на методиката на обучението по български език „закономерностите на обучението по роден език с цел да създава оптимална система за управление на този конкретен учебно-възпитателен процес“ (Кръстев, Стефанова, 2000: 18). Авторите поддържат тезата, че Методиката на обучението по български език е теория на обучението по роден език.

В статията си „Методиката на обучението по български език в съвременното научно пространство“ Кирил Димчев приема становището на немския дидактик Денисхаус, подкрепено и от О. Д. Митрофанова в „Коммуникативно-когнитивная парадигма современной методики обучения иностранному (русскому) языку студентов и специалистов-нефилологов“ (XII конгрес МАПРЯЛ. Пленарные доклады. Варна, 2007), че „обновяването на методическата парадигма се осъществява на всеки 15 – 20 години“ (Димчев, 2010). Върху еволюцията на възгледите за МОБЕ влияние оказват различни фактори: засиленият интерес към науките с антропологична насоченост, промените в българската езикова среда и свързаните с това трансформации в обучението по роден език, нарастващата роля на речевото общуване в различните сфери на обществения живот, непрестанната нужда от подобряване на езиковата подготовка на младите хора и др. Особено е важна и ролята на „методическата рефлексия“, която търси отговори на въпроси за разволя на обучението по роден език и за приемствеността между отделните периоди. Така според Димчев МОБЕ в настоящия момент е „науката, която единствено има за предмет подобряването на езиковата подготовка като фактор за резултатно развитие на обществото и на отделната личност“ (Димчев, 2010). Така определен, предметът на МОБЕ обуславя преди всичко връзката с лингвистичните науки (езикознание, граматика, лексикология, стилистика и др).

Разглеждайки мястото на МОБЕ в съвременното научно пространство, Кирил Димчев подчертава и връзките ѝ с науки като: културология и лингвокултурология, психология и психолингвистика, педагогическа психология, социология и социолингвистика, дидактика, аксиология, праксеология и пр. В същото време обаче той подчертава нейната тенденция към изграждане на собствена научна територия: *„През последните двадесетина години се откроява процесът на нарастване самостоятелността на МОБЕ. Тази самостоятелност намира израз при интерпретацията на структуроопределящи понятия. Отчетлива е тенденцията към отказ от „апликационизма“, схващан като пряко прилагане на информация от различни науки в съответствие със системата и структурата им; информацията се оценява само от гледна точка на стойността ѝ в съответната наука“* (Димчев, 2010).

От направения преглед на основните становища за зависимостите и връзките между педагогика, дидактика и методика, става ясно, че все още липсва единно мнение за техните взаимоотношения. Налице е обаче тенденция към тяхната равностойна диференциация като науки, участващи в педагогическия научен комплекс.

Литература

Андреев М., *Дидактика*, София, 1987.

Бижков, Г., Белова, М., *Основи на педагогиката и методи на педагогическите изследвания*, Благоевград, 1986.

Благоева, В., *Методика по български език за народните елементарни и трикласни училища*, Пловдив, 1892.

Ванков, Н., *История на учебното дело в България. Ръководство за педагогическите училища и учителските институти*, Враца, 1926.

Георгиев, Л., *Родният език в прогимназиите(опит за методика)*. София, 1933.

Гојков, Гр., Метатеоријски концепти функције образовања и иновативност високошколске наставе. // В: *Годишњак Српске академије образовања*. 2012, Год. VIII, с. 21 – 52; <www.sao.org.rs/documents/G2012.pdf>, ползван на 3.04. 2017.

Димчев, К., Методи на научно изследване в методиката на българския език. // В: *Български език и литература*. 1970, кн. 2.

Димчев, К., а), За предмета на изследванията в методиката на обучението по български език. // В: *Български език и литература*, 1992, кн. 2.

Димчев, К., Методика на обучението по български език в съвременното научно пространство. // В: *Образование*, № 3, 2010; <<http://litenet-bg/public/kdimchev/metodika.htm>>, ползван на 18 01. 2017.

Здравкова, Ст., *Методика на обучението по български език в началното училище*, Пловдив, 1996.

Кабасанов, Ст., *Методика на обучението по български ези*, София, 1979.

Кабасанов, Ст., Етапи в развитието на методиката на обучение по роден български език след Освобождението. // В: *Хиляда и триста години България и българското образование*. Съст. Любомир Георгиев, Панайот Дражев, Иван Стаменов. София, 1983.

Кръстев, Б., Стефанова, Ст., *Методика на обучението по български език в прогимназиалните и гимназиалните класове на СОУ*, Велико Търново, 2000.

Лазаров, П., За връзките и взаимоотношенията между общата и частна дидактика. // В: Пламен Радев и кол., *Педагогика*, Пловдив, 2001.

Маджаров, А., За отношението и диалектическото единство между общата дидактика и методиките. // В: *Народна просвета*, 1968, бр. 9.

Петров, А., За същността на понятията в методиката на обучението по български език. // В: *Български език и литература*, 2004, бр. 2.

Петров, А., Дискурсът на методическите изследвания. // В: *Български език и литература*. 2006, кн 5., <<http://litenet.bg/publish/apetrov/metodicheski.htm>>, 17.06. 2017.

Петров, П., *Дидактика*, София, 1998.

Радев, Пл., *Кратък речник на теория и история на обучението*, Пловдив, 1992.

Радев, Пл., *Дидактика и история на училищното обучение*, Пловдив, 1996.

Радев, Пл., Взаимните отношения между общата училищна дидактика и методиките на обучение (предметните училищни дидактики). // В: *Сп. Педагогика*, 2009.

Радев, Пл. и кол., *Педагогика*, Под съставителството на Пламен Радев, Пловдив, 2001.

Радев, Пл., Атанасова, В., Колев, Й., Александрова, А., Витанова, Н., *Обща и българска история на образованието и история на училищните и някои предучилищни теории на възпитанието и образованието*, Пловдив, 2003.

Тоцева, Я., а), Кратка история на българската дидактика от средата на XIX век до 80-те години на миналия век, <[http://ytotseva.blogspot.if/2009\(07\):blog-post_31.html](http://ytotseva.blogspot.if/2009(07):blog-post_31.html)>, ползван на 22.06.2017.

Тоцева, Я., б), Какво става с българската дидактика?, <http://ytotseva.blogspot.com/2009/07/blog-post_31.html>, 1.05. 2017.

Хаджов, И., *Методика на обучението по български език (бележки)*, София, 1941.

Цветков, Д., *Общата педагогика като наука и учебен предмет*, София, 1988.

Цонев, П., *Дидактика и методика на обучението по български език в основните и средни училища*, София, 1924.

Щукин, А., *Методика преподавания руского языка как иностранного*, Москва, 2003.

Gojkov, G., Stojanovic, A., *Participativna epistemologija u didaktici*, Vršac, 2011.

Develay, M., Didactique et pédagogie. // В: *Printemps de l'Education*; <<http://www.ac-grenoble.fr/occe26/printemps/develay/didactique.htm>>, ползван на 3.04.2014 г.

Labischová, D., Gracova, Bl. *Průručka ke studiu didaktiky dějepisu*, Ostrava, 2008.

Иван Чолаков, главен асистент доктор
Катедра „Българска литература и теория на литература“
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
4000 Пловдив
Улица „Цар Асен“ 24
0882 279 115
tcholakovjean@abv.bg

PEDAGOGICS, DIDACTICS AND METHODS – HISTORICAL RELATIONS AND TERMINOLOGICAL BORDERS

PhD Ivan Cholakov

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The process of differentiation of pedagogics, didactics and methods in separate scientific fields started in the 18th century in Western Europe and in the end of the 19th century in Bulgaria when the Bulgarian educational system was institutionalized. This article examines various statements on the terminological borders of those concepts by taking into consideration both their historical dynamics and the newest trends towards differentiation of pedagogics, didactics and methods as separate sciences having their own subject of study within the pedagogical scientific complex.

Key words: pedagogics, didactics, methods, relations, borders

Ivan Cholakov, Assistant Professor Ph.D.

Department of Bulgarian Literature and Theory of Literature

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

4000 Plovdiv

24 “Tsar Asen” Str.

0882 279 115

tcholakovjean@abv.bg

ДУШАТА И ТЯЛОТО КАТО ПРОБЛЕМ В ПЕДАГОГИЧЕСКАТА АНТРОПОЛОГИЯ

Нина Герджикова

ПУ "Паисий Хилендарски", Филиал – Смолян

Резюме: В доклада се представят исторически значимите концепции за тялото и душата във философията, психологията и психоанализата. Те са важни за развитието на училищната институция в миналото и днес. Ето защо двете категории – тяло и душа – повлияват теорията и практиката в съвременното училище. Затова са необходими нови интердисциплинарни изследвания за тях.

Ключови думи: *душа, тяло, перформативно, антропология*

Педагогическата антропология е част от цялостното познание за човека. Тя има за свой фокус човека, който се обучава и възпитава. Институционалните процеси на обучение и възпитание обхващат по-голямата част от предметната област. Ето защо е важно разглеждането на училището през призмата на педагогическата антропология. Както отбелязва Оелкерс (Oelkers, 1997, S.780), училището е организация, която създава специално пространство. В нея децата влизат без да се ползват от специални права, усвояват публично достъпни знания и умения в рамките на определено време. Правото на образование днес е безусловно и не е свързано с никакви привилегии. До това равнище на развитие на институционалността се достига след дълго историческо развитие. През 1762г. в Амстердам се появява един трактат на йезуитски монах, който по-късно е обработен от Д.Дидро. В него, по сведения на проф. Оелкерс, се описват изискванията към съвременното училище: то е свързано с държавата, освободено е от подчинение на църквата и се подчинява на обществения интерес. Образованието се определя като „предлагане на полезни и необходими знания, които произтичат от модерните науки” (Oelkers, 1997, S.780). Всеки клас обхваща по две години, за всеки клас има учебен план, учебното съдържание е разпределено по учебни предмети, а от учениците се очаква непрекъснат напредък в ученето. Обучението се състои от изложения, които трябва да се възпроизведат след това. Трудността на учебното съдържание нараства и в края на обучението се усвояват всички знания заложи в „предметния канон”. Общественият характер на училището се проявява чрез

създаването на държавни институции и чрез изграждането на мрежа от образователни институции, започващи от началното училище и стигащи до университетите и още - чрез материалното осигуряване на образователния процес и чрез добре подготвени учители.

Това описание на училищната институция до голяма степен се отнася и за съвременното училище. То също отговаря на подобни изисквания с известна степен на модернизация. Класовете обхващат по една година, а съвременните информационни технологии са част от обучението във всеки край на света. Основните характеристики на училищната институция са запазени. Предметният канон се възпроизвежда – изучават се роден език и литература, математика, биология, химия и физика, география и история, изкуства, спорт. Йерархията в институцията продължава да съществува, въпреки демократизирането на отношенията учител-ученик, директор-учител. В закона за предучилищното и училищното образование от 2015г. се посочва как трябва да функционират институциите, за които той се отнася: да провежда единна държавна политика за осигуряване правото на образование, да мотивира ученика в съответствие с неговите възрастови потребности, да не допуска дискриминация и да възпитава в дух на толерантност и хуманизъм.

Дотук би могло да се направи изводът, че съществуват устойчиви традиции в разбирането за същността и функциите на училището като институция. Институционалната му рамка създава едно вътрешно пространство, в което протича взаимодействието на човек с човека. Същевременно всеки човек е носител на определена идентичност, от където възниква своеобразието на структурите и механизмите на взаимодействие. Именно те от своя страна пораждат „особеното“ за всяко отделно училище. Следователно изучаването на човека и междучовешките отношения е един от продуктивните начини за осмисляне на функционирането на училищната институция. Поставянето на живия човек във фокуса на проучването на училището извежда на преден план две форми на неговото проявление: като душа и като тяло.

Тази дихотомия пронизва съдържанието на педагогическите дискусии още с появата на „Емил или за възпитанието“ на Ж.-Ж.Русо през 1762г., т.е. в годината, в която се формулират принципите на обществената организация на училището от неизвестния монах в Амстердам. Русо се застъпва за „свободното развитие“ на тялото,

за значението на естествено придобивания опит, за развитието на сетивата. Другото гледище отразява схващането за ролята на систематизираното знание за напредъка на ученика. Ето защо си заслужава да се проследи какво е значението на двете категории – „душа” и „тяло” в контекста на педагогическата антропология.

Душата е категория, която се използва за обозначаване на „невидимата” част от човека още в древността. Тя е елемент на културата, който отразява еволюцията в схващанията за вътрешната същност на човека. Душата опосредства възприемането, усещането за света, пречупва ги и ги трансформира в индивидуален опит.” Душата е принцип на живота, причина за движението и причина за създаването на формата”, посочва Вулф (Wulf, 1997, S.968). В този смисъл душата отразява историческите промени в културата на човека и се проявява в различните по характер проявления на човешкото, каквито са фантазията, музиката, картините, литературата. Според Вулф ако в гръцката античност Бог търси душата, то в средновековието от съчиненията на Августин знаем, че тялото и душата се намират в йерархично отношение. Душата се явява „второто тяло” на човека. При това душата се явява по-важната част от човека. Затова в християнската живопис могат да се намерят различни „образи” на душата като напр. гълъб, изгряващо слънце, светлина. Свързването на тялото с душата през средновековието създава предпоставките за научното разглеждане на двата феномена.

Един от най-големите мислители – Имануел Кант – в глава 70 на своята прочута „Критика на чистия разум” представя учението за душата и противоречията, които се съдържат в него. Той сравнява „учението за душата”, разбирано като физиология на вътрешните сетива с „учението за тялото” - като физиология на външните сетива. В първото знанието се дължи на мисленето, което не може да се опознае а priori синтетично. Във второто знанието се възприема чрез самите понятия, а priori. Макар че и двете са „привидности”, смята Кант, то от познанието на тялото остават „видими следи” на нещо съществуващо. Душата съществува като чист дух, който се проявява в самото съществуване на човека. Докато тялото е онова, което ние имаме. Онова, което наричаме душа непрекъснато „протича” и не остава нищо. Душата „означава” нещо. Схващането за символичния характер на душата е крачка напред в нейното разглеждане, не само във философията, а и в другите науки, които ние наричаме природни. Тя дава тласък и за развитието на психоанализата на Фройд.

Ако „Критиката” се появява за първи път на немски език през 1781г. то Вундт, няколко десетилетия по-късно създава отделно направление в психологията, свързано със съзнанието. За него душата е съзнание, казано накратко. В „първата Лайпцигска школа той се опитва да разгледа експериментално всички явления, свързани със съзнанието: усещане, възприемане, памет, мислене” (Brühlmeier, 2012). Той се придържа към традицията на Кант и ги разбира като „вътрешни процеси”. За установяването им създава специален метод – „интроспекцията”, същността на която е самонаблюдението. За Вундт (Eisler, 2012) съзнанието се състои от свързани състояния, поради което то наподобява организъм. Това води до предпоставката да определим онова, което наричаме душа като „вътрешната страна” на единството, което представлява съзнанието. Външно ние разпознаваме душата чрез тялото, на което тя принадлежи.

Основателят на психоанализата – Зигмунд Фройд – прави нова голяма крачка в опознаването на душата. В основата на неговия метод залягат разговорът, хипнозата и свободните асоциации, чрез които несъзнаваното става осъзнавано. По такъв начин чрез използването на символите Фройд превръща „невидимата душа” в нещо външно, което може да се тълкува и разбира. Структурният модел на психичното, който Фройд създава, влияе и до днес върху теориите за личността със своите три компонента – „То”, „Аз” и „Свръх-Аз”. Съдържимото на психичното е свързано със съзнания и несъзнания личен опит, който човек започва да придобива в детството си и продължава да разширява като възрастен. Душата се проявява чрез всеки един от трите елемента на личността: „Свръх-Азът” наблюдава какво се случва; „Азът” отразява схващанията за самия себе си и функционира чрез преценката, изпробването на реалните ситуации, контролът; „То” представя егоцентричната гледна точка на човека към неговите преживявания.

Кант, Вундт и Фройд са мислителите, които трасират разглеждането на душата от XVIII в. насам. В съвременната духовно-научна литература, както отбелязва Вулф (Wulf, 1997, S. 967), понятието душа изчезва. Кои са научните предпоставки за това е въпрос, върху който може да се разсъждава. Едно обаче е сигурно, че душата е важна за разбирането и на съвременния човек, защото той, както и преди хилядолетия продължава да се ражда, да расте, да се опознава и да умира.

Като противоположност на душата се явява тялото. Това обаче е само на пръв поглед, когато го свързваме с „чистата природа”. В действителност биологичната физиология на тялото на човека е само един от аспектите за неговото разглеждане. Еволюцията на човека не е само биологично изменение. Тя е и приспособяване на човека към заобикалящата го среда, в която природното постепенно отстъпва на социалното. Възникването на човека всъщност се дължи не само на биологичното, но и на действащото социално. Извън тялото си човекът престава да бъде *Homo sapiens*. Както изтъква Вулф (Wulf, 2006, S.271), тялото е условие за съществуването на човека. В резултат на това той придобива специфично знание, което променя отношението му към самия себе си и към себеподобните. Благодарение на знанието за тялото си човекът променя същността на биологичните процеси. Те винаги се съпътстват от специфични форми на представяне и изразяване на знанието за себе си, чрез което се проявява културно-историческият му характер. Същевременно целият цивилизационен процес е белязан от противодействието, от съпротивлението на културата спрямо спонтанните проявления на тялото. В особена степен това се отнася за възпитанието в училище. Една от функциите на училището е да оказва „възпиращо” въздействие върху проявленията на природното телесно. Затова са измислени наказанията, правилата за поведение, изискванията към учителя и ученика. В този смисъл училището създава специфична култура на тялото. Според Вулф тя се състои от различни теории и практики на перформативното, от ритуалите като израз на чувството за съобщност, от особен език, който се разполага между универсалното и частното, от възникващите отношения между образа и фантазията (Вулф, 2016).

Търсенията в педагогическата антропология за ролята на тялото във възпитанието са свързани с размишленията за „подобряване на неподобряемото”(Вулф, 2016 с.13). Идеята вдъхновява мислители като Коменски, пиетистката педагогика, Русо, Хумболт, Шлаермахер. Като продукт на модерното педагогиката е свързана със стремежа към рационализиране и универсалност. Същевременно обаче, човешката природа се съпротивлява на посочените две тенденции при обосноваването на педагогическото. Именно този факт е причина да настъпи обрат в педагогическите дисциплини и да се избере интердисциплинарният подход към изследването на тялото в училищната институция. Тялото е нещо материално, което може да бъде видяно, докоснато и проследено във времето и пространството. То остава такова, въпреки влиянието на новите технологии, които водят до неговото дематериализиране и фрагментиране.

Достатъчно е да споменем тук телевизията или киното. В тях ние можем да „видим” тялото и неговите части с най-големи подробности. Или фотографията, която „запечатва” моментното „излъчване”, „жест” на тялото без да можем да усетим телесното. Театърът и балетът сякаш са изкуствата, в които тялото запазва своята първоначална роля – да представя знанието на човека за самия себе си. Подобна е ситуацията в училището, където човекът усвоява знанието за своето тяло и придобива уменията да го представя според своето желание или според очакванията на другите спрямо него.

Ето защо в училищната институция перформативният характер на тялото се проявява в най-голяма степен. В училище се говори и усвоява един „междинен език”, който е едновременно езикът на актьорите – учители и ученици и същевременно езикът на науките, представени чрез учебните предмети. В училищния живот ритуалите имат особено значение – те структурират духовното пространство, в което функционира индивидуалното. Ритуалите като посрещане на първокласниците, празникът на буквите, изпращането на абитуриентите символизират различието между онова, което е в и извън училище; обозначават разликата между умеещия да чете и пише и неумеещия да го прави. В този смисъл ритуалите улесняват преминаването от една фаза на живота в друга. Най-сетне благодарение на възпитателните практики се формира „социалният пол”(Вулф, 2016, с.79) на учениците. Те се учат да различават жената от мъжа и заедно с това усвояват правилата чрез възпроизвеждане на традиционните и съвременните им възгледи за двете начала в живота; учат се да изпълняват частично или изцяло ролите на противоположния пол.

Изложеното по-горе убеждава, че душата и тялото са важни категории за осмисляне на педагогическите процеси в училищната институция. Те задават дискурсите за изучаване на индивидуалното и общностното във възпитанието и обучението. То не може да бъде нито само емпирично, нито само теоретично. Проявленията на човешкото трябва да се търсят в контекста на цялостния културно-исторически подход. За целта особено подходяща е педагогическата антропология, която схваща проявленията на човешкото в тяхното многообразие.

Благодарности: Публикацията е реализирана в рамките на проект „Memoria de futuro“ – Памет за бъдещето: мултидисциплинарни аспекти в изследванията за човека, ПУ”Паисий Хилендарски, ФП17-ФС-011.

Литература:

Вулф, Кр.(2016). Антропология на възпитанието.София: Изток-Запад, Закон за предучилищното и училищното образование, ДВ бр.79, 13.10.2015г.

Brühlmeier, A.(2012). Einführung in die wissenschaftliche Psychologie.
<http://www.bruehlmeier.info/einfuehrung.htm>

Eisler, R. : Philosophen-Lexikon. Berlin (1912) Wundt, W.S. 830-846
<http://www.zeno.org/nid/20001838288>

Kant, I.Kritik der reinen Vernunft.(1990). Hamburg: Felix Meiner Verlag.

Oelkers, J.(1997). Schule.Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie, Hrsg.Chr.Wulf.Weinhei&Basel:Beltz Verlag, S.780-787.

Wulf, Chr.(1997). Seele. Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie, Hrsg.Chr.Wulf. Weinhei&Basel: Beltz Verlag, S. 967-973.

Wulf, Chr.(2006). Grundzüge und Perspektiven Historischer Anthropologie, Philosophie, Geschichte, Kultur. In: Historische Anthropologie, Hrsg. A. Winterling, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, S.265-290.

Автор: Нина Герджикова – доцент, доктор на науките; ул. Дичо Петров № 32, Смолян 4700, ПУ”Паисий Хилендарски” – Филиал Смолян; моб.тел.: 0889 752 890; имейл: nina.gerdzhikova@yahoo.de

SOUL AND BODY AS A PROBLEM IN PEDAGOGICAL ANTHROPOLOGY

Nina Gerdzhikova

University of Plovdiv “Paisii Hilendarski” – Branch Smolyan

Summary: The report presents the historically significant concepts of body and soul in philosophy, psychology and psychoanalysis. They are important for the development of the school institution in the past and today. That is why the two categories - body and soul - influence the theory and practice of modern school. Therefore new interdisciplinary research is needed.

Key words: *soul, body, performative, anthropology*

Author: Nina Gerdzhikova – Ass. Prof., D.Sc., Dicho Petrov Str.32, Smolyan 4700q University of Plovdiv, Branch Smolyan , +359 889 752 890, E-mail: nina.gerdzhikova@yahoo.de

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СЪВРЕМЕННАТА ПСИХОЛОГИЯ И МЕТОДИКАТА НА ОБУЧЕНИЕ ПО ПСИХОЛОГИЯ

Проф. Милка Василева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме: От множеството предизвикателства пред съвременната наука се посочват няколко, свързани с обучението по психология: -противоречива роля на личния житейски опит при усвояване на знания; -неделима връзка между обективно и субективно в психологическото познание; -специфична роля на психологическите знания в процеса на самопознание и самореализация; -разнообразие на школи и подходи към изследване и преподаване; -трудности в практическото приложение на психологическо познание. При тези условия са необходими особени компетенции и умения за създаване на актуален дидактически опит, на способност да се търси „златното сечение“, на хармония и синтез между елементите на познанието, т.е. синергетичност в приложение на психологическото познание.

Ключови думи: *психологическо познание и психологическа наука; Методика на обучението /преподаване и учене/ по Психология; специалист-психолог-педагог-учител .*

Въведение

Процесите на глобализация, динамично и противоречиво протичащи, пораждат множество предизвикателства пред съвременните общества и пред техните граждани. Психологическата наука все още фрагментарно обхваща и отразява тези предизвикателства във взаимоотношенията и взаимодействията на „обектите-субекти“ на изследване, на обучение и управление-самоуправление. Нравствено-психологическият потенциал на психологическата наука не се реализира пълноценно. Преувеличени са страховете от „нарушения на личното пространство“, на правата за автономност на личността. Забравя се за едно не по-малко важно право- правата на другите в общността, в която личността е интегрирана; правото да споделя, да дава и взема от другите, без да нарушава тяхните права; да се „уравновесява с общността“. За пълноценното функциониране на личността еднакво необходими са както нейните

права, така и отговорностите към правата на другите в общността. Всяко право е неделимо свързано със съответни отговорности.

Парадоксално е че мнозина изследователи в психологическата наука отстояват своеобразен „неутралитет” спрямо „обект-субектите” на изследване и въздействие; по-конкретно: не изграждат мотивирана позиция към проблемите за правата и отговорността, не се инициират адекватни промени в демократизиращите се общности, не се правят критични оценки на постигнатото. Публиката: читатели и слушатели доста повърхностно, неефективно и субективистично използват психологическото познание за личностното си развитие, отстоявайки едностранчиво своите права и игнорирайки тези на другите в общността. Особено тревожно е състоянието на правата на децата и авторитета на възрастните.

Под влияние на пазара и конкуренцията, в обществото се зараждат дълбоко нездравословни модели на поведение: агресивни или депресивни, ирационални и деструктивни. Мнозина субекти в самото гражданско общество се въздържат да влизат в противоборство с налагани чрез медиите и рекламата едностранчиви псевдоценности /права, без отговорности/. Развиват се нови опасни зависимости: от познатите алкохолни и наркотични вещества до зависимости от храни, от модерните комуникативни технологии, от модни тенденции, от някои жанрове музика и мн.др. Държавата и гражданите неуспешно търсят алтернативи за сътрудничество в областта на правата и отговорностите. Безделието и инертността на голяма част от гражданите стават източник на непозната до сега самоцелна агресия и нарушаване на неизменните морални ценности. Държавата, в лицето на голяма част от своя управленчески елит, проявява недостатъчна компетентност и неадекватна търпимост, едновременно либерализъм и консервативност в законодателството и правораздаването.

Либерализацията на държавата и обществото от една страна и деморализацията на гражданите- от друга неочаквано се свързват по парадоксален начин. Пазарът на идеи е монополизиран и манипулиран по нелегитимни пътища. Моралът и нравствеността остават извън обществените приоритети като „пожелателни правила”. За единствена ценност е приета личната свобода /неограничавана до деструктивност/, консумирана по недопустими начини. Игнорира се връзката на личните права с „плеада морални ценности от времето на Христа”. Конфликтите на „личното право” със същото това право на другите в общността, с интересите на самата интегрираща общност /семейството, работния екип, държавата/ са неизбежни и трудно разрешими.

Нужни са „двустранни реципрочни отговорности”: взаимно зачитане правата на другите, на общността.

„Свободната от отговорности личност” неизбежно се саморазрушава, разрушава и общността, без която „личните права” се обезсмислят. От друга страна, отдавайки приоритет на правата на другите, помагайки на по-слабите, отговорната личност самоограничава /понякога и жертва/ свои права. Във всички случаи следва да бъде търсено динамично уравновесяване на страните, разумен диалог, самоконтрол и превенция на конфликти и зависимости.

Нравствено-психологическото познание е „скъпа стока, която има висока цена”. Нужна е смелост не само да се изричат истини, но и да се поемат разумни рискове, да се преодолява съществуващата едностранчивост на „опасно либералните представи” за поведението на съвременните граждани и тяхните общности. Това е отговорност преди всичко на управляващите, когато изработват законите, но и когато ги интерпретират в медиите, в социалното общуване. Не бива да се отминава с мълчание нито елементарно-прагматичния /откровено пазарен/ подход в управлението на държавата, нито псевдолиберализацията на човешките отношения /формално-деловите и личните/. Пасивността и страховете да не се влезе в противоречие с общоприетите „либерални догми”, с всеки изминат ден застрашават общността и всички в нея по трудно предвидими начини. Ежедневно ставаме свидетели на отчуждение и враждебност, на завист и отмъщения в обществото, дори и между най-близки хора, в семействата и между родители и деца.

Разбираемо е, че тотално разрешаване на социалните проблеми с психологични средства е невъзможно. Редът и хаосът са неделимо свързани във всички социални дейности и процеси в обществото. Нашата задача като психолози-специалисти и граждани е да укрепваме адаптивните възможности на индивидуалната и груповата психическа готовност, за да могат субектите-граждани по-успешно да се справят с различните предизвикателства; като упражняват правата си, да не накърняват правата на другите и държавността. В тази връзка, според нас възможностите на училищното обучение по Психология са големи и непълноценно използвани. Важно е още чрез университетската подготовката на психолозите за учители в СОУ /това е една основна тяхна функция/ да се прилагат и усвояват актуални и ефективни дидактически модели; изгражданите социално-практически умения да се развиват творчески в учебно-възпитателния процес в средното общообразователно училище и да се усвояват от подрастващите своевременно и трайно.

1. Психологическата наука е обособена като самостоятелна научна дисциплина на границата между природните и социалните науки в системата на философското познание. Както при всяка друга наука, историята на психологията се разпростира върху изследвания и теории на много поколения учени. Някои от по-старите теории все още се „ползват“ в съвременната психология, но повечето са преосмислени /напр. неопсихоанализа, необихевиоризъм, когнитивната психология/. Едностранчиво приемани или противопоставяни, днес границите между множество научни школи са размити и оспорвани.

Изследователски „обект-субект“ на психологията са както личността, така и нейното социално обкръжение- групите и общностите. Изследователският обект на психологията е обективно-субективен, материално-духовен, реалистично-прогностичностен. Необхватната област на психологическото познание е обобщена и систематизирана в наука, която се редуцира целесъобразно в учебен предмет. Психологическото познание е обобщено и систематизирано в науката Психология, а за целите на обучението - в учебен предмет в СОУ, във висшите училища и др. образователни форми.

Психологическото познание, за разлика от психологическата наука е необятно, динамично и противоречиво. Съвременни автори предлагат различни подходи към преподаването, усвояването и прилагането на психологически познания. Философско-теоретичният подход, който е предимно умозрителен, предполага съсредоточаване върху концепциите за съзнанието и личността /7, с.11/. В средата на 20 в. както бихевиоризмът, така и психоанализата изгубват популярността си и се наблюдава „своеобразен обрат към научно изследване на умствените процеси“. Това бележи началото на Когнитивната психология, в чиито основи е заложен холистичният подход на гешталтизма. За това допринасят компютюризацията и информационните технологии. Предлагат се модели на изследване на психичните процеси- както интелектуални, така също и емоционално-личностни, социални и индивидуално-диференциални. Мощен тласък получава социалната психология и психологията на личността, чиито изследователски постижения намират широко приложение в психотерапията, в психотренинга, при консултирането и психодиагностиката.

Когнитивните терапевти насочват изследователския си интерес от лечение и терапия - към превенция и здравословен начин на живот, към автотренинги и креативно-личностни постижения. Засилен е интересът към взаимодействието /интерекцията/, към социалното общуване в човешките общности и извън тях /с други

такива/, с природната и социалната среда. Разкриват се нови перспективни посоки за самореализация, за превенция и решаване на конфликти, за ограничаване на нелояна конкуренция и агресия, за отговорна доминантност в общността и конструктивно сътрудничеството. Приносът на тези тенденции в образованието и възпитанието на подрастващите в училище според нас е незадоволителен. Отговорността на психолозите в образованието за това е огромна, но тяхният социален статус – трудно обяснимо- е нисък и не позволява ефективното им участие в образователно-възпитателния процес.

За своята не дълга история, психологията като наука е предоставяла много идеи, които променят начина на мислене и помагат да разберем по-добре себе си и другите. Тя поставя на дискусия дълбоко вкоренени житейски убеждения и предразсъдъци, изважда на повърхността тревожни въпроси, предлага „смайващи прозрения и решения на сложни проблеми”/7,с13./. Нарастващата популярност на психологията в университетските среди и обществото недостатъчно е съпътствана от съответни постижения в училището и възпитанието на подрастващите. Напротив- болезнени и нерешени остават проблемите за правата на децата и родителското отчуждение, за агресията и призивите за толерантност, за сексуалното поведение и зависимостите, за още много други съвременни предизвикателства пред обществата. Тези проблеми пораждаат ежедневни и трудно разрешими междуличностни и междугрупови конфликти. Докато някои концепции в психологията потвърждават нашия житейски опит, други шокират и „разгневяват консервативно мислещите”, „буквално разтърсват традиционната ценностна система”. Според един съвременен автор/ Пол Валери, по 7, с.13/ „Целта на психологията е да ни даде напълно различна представа за нещата, които познаваме най-добре”.

Дяловете на съвременната психологическа наука „покриват целия спектър на психичния живот”, на човешкото /и животинското/ поведение. Тя граничи с почти всички други научни дисциплини, прониква в тях и се обогатява. Психологията е необятна научна дисциплина и нейните открития засягат всеки от нас. В една или друга форма психологическото познание и науката оптимизират решенията, които се вземат в управлението, в бизнеса, в производството и рекламата, в медиите и в личния живот на съвременниците ни. Психологията въздейства върху груповите и индивидуалните субекти, допринася за публичния дебат, за диагностициране, за превенция и лечение на психичните разстройства, за измерване на нормалност и абнормалност, за разкриване на човешката уникалност.

От началото на втората половина на миналия век и особено в началото на настоящия, Психологията е свършено обособена наука с множество направления и със специална роля във всички области на съвременните общества. Особена роля има при самопознанието, при личностното саморазвитие и „самореализацията” на съвременната личност и за нейните комуникации с другите членове в общностите и в обществото. Ако приемем че специалистите по философия имат определени компетенции в методологията на психологическата наука, в другите прагматични и съществени проблеми на така наречената „приложна психология”, философите-специалисти не притежават необходимите познания и умения, които специалистите по психология получават в университетската си подготовка.

Добре известно е че философското познание е възможно най-теоретичното, обобщено методологично познание. Съвременната психология от своя страна, без да пренебрегва методологичните си основи, е развила една изключително актуална функция, касаеща превенция и терапия, формиране и развитие на личностния потенциал и човешките ресурси. Това обстоятелство и още редица съображения са достатъчни основания, Психологията като учебен предмет в съвременното училище да възстанови статута си на самостоятелен учебен предмет в хуманитарния общообразователен цикъл; при това с необходимия учебен хорариум като се започне възможно от по-ранна училищна възраст. Нужно е да бъде добре разбрана сложността и спецификата на проблема за ролята и механизмите на психологическото познание в личностното и социално развитие на младите хора в един конкурентен и несигурен свят. То съвсем не се свежда до методологическите основи на психологическото познание, за което специалистите по философия могат да обучават по Психология.

2.Психологията като учебен предмет. Проблемите на обучението по Психология /не само „на преподаването”, както често се греша!/ са динамично свързани не само с нейното развитие като научно познание /изследване, приложение/. Нейните специфични дидактически проблеми са не по-малко съществени за пълноценно усвояване на психологическо познание в развитието на учащите се. Тези проблеми следва да бъдат обсъждани и решавани /и „пререшавани”/ от компетентни специалисти, от педагози-учители, от професионално заинтересовани и с богат опит училищни психолози. Противно на това, чиновници-„експерти” предлагат и „узаконавяват”/2016 г./ дискредитиране и премахване на учебния предмет Психология в СОУ в ущърб на учащите се и училищните психолози.

Задачата, която поставяме в настоящото изложение е да се предизвика дискусия в тази област с оглед преразглеждане на бюрократично взетите решения в областта на обучението по Психология, възстановяване на Психологията като самостоятелен учебен предмет в СОУ, по който предмет да се обучава от подготвени за това в университетите психолози-специалисти учители.

Психологическото познание предполага специфичен дидактически инструментариум /форми, методи, средства на обучение/, който да осигурява необходимото учебно време и умения за интерактивност, за креативно взаимодействие на учителя с учащите се. Съвременните психолози в университетите са обучавани да практикуват интерактивни /диалог/ и атрактивни форми и методи на обучение, на близки до обучението технологии на общуване като консултиране, драма-методи, тренинги, терапия, пропедевтика - все практики извън философските категории и подготовката на специалистите по философия. Може да се очаква, че в обучението по Психология, психолозите-специалисти като педагози-учители ще използват разнообразен и специфичен дидактически инструментариум, подготвени са за това и ще постигнат по-добри резултати в обучението и възпитанието на подрастващите.

Добре подготвеният психолог като педагог-учител редуцира, проблематизира, актуализира знанията, в съответствие с учебното време и ги свързва с конкретни социални комуникативни умения. Той осъществява своеобразен творчески процес на пресъздаване на структури и взаимовръзки, за да направи разбираемо общозначимото в конкретно-необходимо; да събуди интерес и мотивация да се продължи контактът, да се направят устойчиви резултатите в личностното развитие на обучаваните.

Овлабяването на определено научно познание чрез обучение е твърде сложен когнитивен и емоционално-личностен, социален и информационен процес. Този процес се поддава трудно на алгоритмизация. Свеждайки обучението до преподаване, до „приложна психология”, мнозина биха се заблудили, ограничавайки познавателният ефект до социални умения. Не по-малко се заблуждават и когато надценяват ролята на „интерактивните методи” /разновидности на диалога/, противопоставяйки ги на системно-теоретичната основа, представена обикновено монологично.

Психологическата наука присъства в учебните планове на българските средни общообразователни училища едва ли не от тяхното начало през Възраждането. Първите учители по психология и логика са специалисти по философия. Следва обаче да се припомни, че самата психологическа наука с огромни усилия се откъсва от философското познание и решително разширява обекта-субект на изследване, успешно

използва постиженията на всички съвременни науки и експериментира във всички области на съвременните общества. „Сблъсъкът” между емпиричното и теоретичното в Психологията, характерен за първата половина на 20 в., отдавна е преодолян в полза на тяхното хармонизиране. В резултат на това, динамично нараства практическото приложение на Психологията като психодиагностика, консултиране, психотерапия, тренинги и др

Преподаването и ученето като учебно-възпитателен процес /като обучение/ по дефиниция е социално-психическо взаимодействие /интеракция/ на учителя с учебната група и с отделните нейни членове; транзакции на факти, идеи, действия, в който процес еднакво важно е не само въздействието, но и рефлексията- обратната реакция, взаимодействието, характерът на взаимовръзките и взаимоотношенията между обучаващи и обучавани. Задължително условие за качеството на учебно-възпитаващия диалог е равнопоставеността, сътрудничеството, откритостта, споделената отговорност- морално-психическата основа.

Обучението по психология в СОУ е традиционно утвърдена практика да се подготвят учащите да посрещат предизвикателствата на общественото развитие и на житейския опит. На основата на общоприетата ценностна система, се изграждат индивидуално-личностни умения /и компетенции/ за съхраняване на автономността и автентичността в сложни взаимодействия с окръжаващата среда. Точно поради това, с огромна надежда учениците очакват нашите /на психолозите-учители/ отговори на многото от тревожните въпроси на личностното и социално бъдеще. Известно е че и учителите-предметници, училищното ръководство също търсят консултиране и морално-психическа подкрепа от училищния психолог- техен колега преподавател по психология- в ситуации на спонтанни съпротиви и ежедневни конфликти от една страна с учащите се, а от друга- с колеги и ръководството. В много случаи очакванията към психолозите като учители, диагностици, консултанти, очакванията към психологическото познание са доста преувеличени. Специалистите психолози добре разбираме, че ако нашата помощ не се съпътства от самопомощ, от сътрудничество и споделена отговорност с „клиентите” ни, едностранните въздействия от страна на психолога са слабо ефективни. Своевременно и компетентно, обучението по Психология и учителят по Психология стават незаменими източници за продължаваща работа за личностно и професионално саморазвитие.

Известно затруднение за учащите се, но свършено необходимо за тях, е овладяване термините на психологическата наука, на нейния научен апарат. Естествено

е че тези термини /конструкти, категории и понятия/ имат латински корени. Такъв е езикът на всички науки. Ако своевременно и по подходящ начин този научен инструментариум /апарат/ бъде предоставен на учениците, това им позволява да описват и идентифицират /разпознават/ психичните процеси, състояния и свойства, да дефинират проблемите и да търсят „оптимални решения” /не „най-добрите” – такива няма!/. Тази прагматична страна на обучението по Психология е в компетенциите само на педагози-специалисти по психология и мотивира по по-добър начин учениците да усвояват знания и комуникативни /социални и др./ компетниции и умения.

Личният практически опит на учащите се играе противоречива роля при усвояване на понятийния апарат и систематика на психологическата наука и по-точно на учебните знания. Индивидуалният опит на личността е колкото обективен, толкова и субективен /личен, индивидуален, неповторим/. Житейският опит трудно се синхронизира с обобщенията и теоретичното структуриране, характерни за системното мислене. Нещо повече, в много случаи житейският опит противодейства на възприемането и осмислянето на системното познание. Учебното време не е достатъчно, за да се премине хронологично от философските корени през бихевиоризма и психоанализата, за да се достигне до съвременните постижения на когнитивната и социалната психология, до психологията на развитието и индивидуално-личностните различия. Причините за това са колкото разбираеми, толкова и трудно обясними за хората извън учебните практики в училище. Така се наслагват недоразумения след недоразумения като това, че обучението по Психология е включено във „философския цикъл” и ограничено до „философска методология”, или пък сведено до развитие на социални умения, без теоретична основа.

3.Методика на обучението по психология. Учебно-възпитателният процес в училище има своя специфична методологично-дидактическа и методическа основа. На сходна основа протича обучението по различните учебни предмети в СОУ. Дидактиката играе ролята на специфична методология, на която са субординирани всички частни методики /дидактики/ в това число и на философското и на психологическото познание. Дефицити на компетентна управленческа визия за училищни политики и на подготвени специалисти-дидактици и методици често провокират парадокси и проблемни решения в училищната дидактика и практики. Така например частно-методическите специалисти по отделните учебни предмети /дисциплини/ се опитват да игнорират общодидактическите основи и да „иновират” и преоткриват безспорни теоретични идеи. Описват се например и се препоръчват

„активни”, „интерактивни” и др. методи на обучение при условие че обучението по дефиниция е активен, съзнателен, двустранен и многостранен процес на взаимодействия /интеракции, транзакции/. В случая с методите на обучение става дума за творческа интерпретация на системното познание, за умерено проблематизиране, импровизиране и прагматизиране. Познавателната активност на учащите се е функция на множество фактори. Целесъобразният подбор, редуването и оптималното съотношение на дидактическите форми и методи /”дидактически микс”/ е един от основните фактори за ефективността на дидактическото общуване.

С неудовлетвореност се констатира, че отговорните институции в образованието свеждат психологическото познание до философско-теоретичните му основи и това е предвидено да бъде преподавано от специалисти по философия, в т.н. философски цикъл. Игнорира се фактът, че психологическата наука отдавана е натрупала собствен теоретичен потенциал с огромна практическата значимост. Тези познания, обвързани със съответни социални умения са крестящо дефицитни и жизнено необходими както в личностен, така и в социален план. Тази специфична задача е в компетенциите само на подготвени специалисти по Психология.

На следващо място, учебният хорариумът за предмета „Психология” в учебния план на СОУ е твърде ограничен и не обезпечава необходимата за щатно място на учител учебна натовареност. Дори и да се предоставят учебни часове по психология на специалисти психолози на граждански договор, това не е приемливо за учителите по философия /доколкото отнема часове от тяхния учебен хорариум/. От друга страна, парадоксално е че специалисти по Психология в университетската си подготовка не винаги придобиват педагогическа правоспособност да преподават тази наука. Отсъства необходимата технология за проучване и популяризиране на успешен педагогически опит в преподаването на Психология и съответно супервизия за това.

При тези обстоятелства, разработването и използване на съвременни /модерни/ теорико-методически основи на обучението по Психология в СОУ би се отразило благоприятно в усилията то да се направи по-ефективно; да се допринесе за по-пълноценно използване на психологическото познание за изграждане на полезни социални умения в условията на съвременните предизвикателства на обществената среда.

За обучението по Психология в СОУ се разработват теоритико-дидактически и методически основи в научната и учебна дисциплина ”Методика на обучението по Психология” /както това се прави за всички останали обучения по всички съвременни

учебни предмети в СОУ/. Предизвикателствата пред съвременната наука в това число и пред Психологията, рефлексират в нейните дидактико-методични основи. Така например в някои методически /и дидактически/ публикации, в някои сайтове на Интернет мрежата се препоръчва методическите проблеми на обучението по Психология да се включват в приложна /или практическа/ психология. Чрез това спецификата на обучението по Психология се игнорира в духа на самоцелна либерализация и прагматичност. Изключва се необходимият контрол и „здравословен стрес” в процеса на обучението; личността на учащите се обаче отново е стресирана, този път от „отсъствие на граници”, от дефицит на контрол. Така преекспонирането на една ценност- човешките права, довежда до нейното отрицание чрез нарушаване правата на другите. Предизвикателства пред науката и познанието остават без разумни решения в реалното дидактическо общуване: в обучението, в учебно-възпитателния процес. Многообразието и динамизмът на познанието затрудняват селекцията на учебното съдържание по Психология поради множество причини, най-вече поради ограничеността на учебното време, предвидено в учебните планове на СОУ.

Учебният курс по „Методика на обучението по психология” в СОУ, практикуван вече няколко години в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”/от 2014г./, е важно средство за оптимизиране ролята на психологическото познание пред съвременните предизвикателства към обществата и гражданите. Чрез модерно методично обучение по Методика на обучението по психология /както и при всички други учебни предмети/ в училище, младите специалисти по психология се подготвят да обучават учащите се в СОУ; да използват психологическите познания за разрешаване на актуални житейски ситуации. Методиката на обучение помага да бъдат повишени интересът и мотивацията на студентите към учителската професия, паралелно /без конфликт на интереси/ с консултиране и други форми на сътрудничество в учебната дейност и в цялостния учебно-възпитателен процес в СОУ..

Търсейки отговор на този и на още много въпроси, методиките на обучението по всички учебни дисциплини /неделимо свързано с дидактиката и педагогиката/ динамично се обновяват. За някои специалисти в конкретни научни области и по-специално по философските дисциплини, „дидактиката като методология на учебно-възпитателния процес”/6/ се оказва трудно приемлива дефиниция. Без да се оспорва методологичната функция на философията като научно познание, дидактиката следва да се приеме като „обща методология на методическите научни и учебни дисциплини”

/Методиките на обучение по конкретните учебни предмети/- частните предметни дидактики, които „конкретизират общата дидактика в съответните области на познанието”.

Особено внимание в обучението по Психология заслужават съвременните практики за личностно социално и емоционално обучение –SEL, разпространени /според запознати- П.Р./ в 60% във водещите демокрации в света. Установено е че те не само повишават резултатите от обучението по Психология, но оказват позитивно влияние и за цялостните учебни постижения. Програмата ”Умения за 21 век”/ по фондация „Човек +” на Панайот Рандев/ акцентува на 5 основни умения: комуникативност, креативност, критичност, сътрудничество, отговорност. Препоръчва се в духа на позитивната психология: от „негативния фокус” на проблеми /рискове, конфликти, дефицити и др./, да се премине към: потенциали, ресурси, стимули и др. На такива квалификационни курсове педагогическите съветници /и училищните психолози/, както и всички заинтересовани имат възможност да присъстват и участват главно по собствена инициатива. Това обаче не може да компенсира отсъствието на стратегическа дългосрочна институционална програма, която да регламентира принципи на подбор и структуриране на учебното съдържание по психология и неговата дидактическа целесъобразност. По този и по още други въпроси е необходимо проучване и обсъждане на съществуващия опит в страната с участие на утвърдени и успешни учители и специалисти по философия и психология, за да се изработи по-дългосрочна стратегия за обучението по Психология и методическите основи на този специфичен учебно-възпитателен процес.

В българската образователна традиция всяка научна и учебна дисциплина /главно в СОУ/ разработва като теоретико-приложна част „Методика на обучението по..../конкретни учебни предмети/.” или „Дидактическа технология по /има различия в съдържанието на понятията, но не ще се спираме на това/. Специалистите по Методика- методики с опит в обучението по конкретните учебни предмети играят важна роля в организацията и осъществяването на системно обучение в съответните области. Обикновено те са носители на богат учителски опит и познания в областта на дидактиката и педагогиката. Понякога несправедливо ги подценяват като специалисти в съответните научни области, но тяхната роля в подготовката на специалисти в конкретните професионални направления на практикуване е огромна.

За известна изненада, „Методиката на обучение по психология” има по-ограничен потенциал и традиции като научна и учебна дисциплина. През последните

десетилетия, обучението по Психология /включено във философския цикъл,/ не допуска специалистите психолози в тази дидактическа дейност, което отслабва теоретичния интерес. Учебни курсове по Методика на обучението във висшите училища са рядко срещани, а теоретичните разработки- недостатъчни. Счита се че завършващите специалността психология имат шанс да получат по-привлекателни работни места, отколкото в училище; по различни причини самите студенти не проявяват съответен интерес. Въпреки това, доколкото ми е известно, в някои училища, от отделни учители е създаден богат дидактически опит в обучението по Психология, който опит очаква да бъде обобщен и оценен, да бъде популяризиран и разпространен.

Макар и negliжирана, „Методиката на обучение по психология” е важна предпоставка за по-висока ефективност в овладяване теоретичните основи на психологическото познание и за неговото приложение в личностен и социален план. „Методиката на обучение по психология” има множество задачи за изследване и разработване. Тя подготвя бъдещите учители по Психология да преподават и управляват учебно-възпитателния процес като взаимодействие/интерактивно/, като отговорно партньорство, като субект-субектни отношения; учителят е въздействищият субект и отговорен за субектите на своето въздействие; той оценява и санкционира, контролира, стимулира, партнира, сътрудничи, взаимодейства.

Проследяването и популяризирането на актуален опит на добрите учители по психология / често те са специалисти по философия/ може да бъде първа крачка в създаването не толкова на псевдомодерни, а на ефективни, конструктивни методики-технологии на преподаване и учене. Едновременно с това, учебниците по Психология и помагалата следва да оптимизират обемите и езиковите си характеристики. /Всеобщо е недоволството в това отношение по всички учебни предмети в СОУ/.

4.Парадоксите на научното познание и учебните практики.

Специалистите по психология, дори и да придобият педагогическа правоспособност, нямат шанс да получат щатно място като учител по психология, поради редица причини. Една от тях е че много университетски преподаватели по Психология negliжират педагогическата практика на своите студенти, затрудняват се да я организират. Р.България е единствената страна сред 28-те членки на ЕС, в която Психологията не е регулирана професия, няма контрол върху качеството на психологическите практики, върху квалификацията на практикуващите педагози. Ефективността от преподаването на Психология от неспециалисти /дори и с философска подготовка/ не е проследявана и оценявана. .

Отговорните институции в образованието фриволно и безотговорно negliжират специалистите-психолози и като педагогически съветници, за които се предпочитат педагози и като учители по Психология, за което се предпочитат философи/. Изглежда че на педагозите в училищата не са им нужни специалисти-психолози? Изглежда че присъствието на психолози в училище смущава някои субекти и поражда „инстинктивни страхове” от саморазкриване. Критично следва да се признае, че недобре подготвени психолози могат да навредят повече, отколкото да помогнат. Разбираемо е че учители /и директори/ с ниска самооценка и емпатийност, импулсивно се дистанцират от психолозите. Същевременно има учители с по-високо ниво на самопознание от начинаещите в професията психолози. Необходимо е тези „безценни помощници” на психолозите да бъдат „разпознавани” своевременно и привличани за решаване на конкретни ситуации.

За огромно съжаление, на психолозите в училище се отрежда незавидната роля да поправят това, което другите- обществото, родители, учители са „съгрешили” поради незнание и негативен житейски опит. И ако психолозите понякога не се справят, ако трудно се справят – това остава „техен проблем” на психолозите, на „давящите се” в безпорядъка, създаван от „наблюдаващи и оценяващи”, но не и „носещите” отговорност.

Най-дискусионен е проблемът със съвместяването на консултантската и др. дейности на психолога с преподаване на психология в СОУ. Според една остаряла енигма, обучението и консултирането не могат да бъдат съвместявани, но по принцип при един и същ контингент ученици. „Автономично доказуемо”/и да и не/ е обаче, че тези дейности имат определени общи характеристики и не следва да бъдат противопоставяни /3/. В добре провежданото обучение не липсват елементи на консултиране, както и в консултирането на ученици не са изключени елементи на учене. Така училищният психолог /или съветеник/ може да бъде консултант в началния курс и учител в горния. Учителският опит е необходим на консултанта /а не е противопоказен/ за неговото професионално развитие и кариерно израстване..

В очакванията на педагогическата колегия, психологът- учител играе много важна роля като консултант на самите учители, на класните ръководители, а така също и на училищното ръководство. Учителската практика е незаменим източник на познания и идеи, които психологът не може да придобие по никакъв друг начин, освен чрез педагогическа стажировка, хоспитиране под супервизия на опитен колега и

създаване на личен учителски опит. Училищният психолог като учител е необходимият мост между обучението и консултирането, между знание и социални умения.

Всеизвестно е че учителите се отнасят с недоверие към „съветници, които не са носили училищен дневник”, а добрият педагогически опит трудно се поддава на описание; най-лесно се усвоява чрез наблюдение и подражание. Педагогическият опит на специалиста-психолог е различен от учителския опит на „предметниците”. Преподаването и обучението по Психология поддържа и обогатява теоретичното и системно мислене, предоставя възможности за експериментиране на подходи и умения за комуникация и най-вече- стимулира креативност в професионалното и личностно развитие на специалиста психолог-учител.

При тези обстоятелства, разработването и използване на актуални теоретико-методически основи на обучението по Психология в СОУ, би се отразило благоприятно в усилията да се направи обучението по Психология в училище по-ефективно; да се допринесе за по-пълноценно използване за изграждане на полезни социални умения. Психолозите са принудени и заинтересовани да приемат все нови и нови предизвикателства на научното познание и на актуалните практики.

Преподаването на психология в СОУ неразбираемо „се добавя” към и без това обемния хорариум на философския цикъл, пренебрегвайки методическите компетенции на специалистите-психолози. В новия Закон за предучилищното и училищно образование /2015 г./ тази аномалия е препотвърдена. Опитът на някои Неправителствени организации да коригират тази аномалия в реализирането на психолозите специалисти не се обсъжда достатъчно, приема се „априорно”.

Има повече от сто причини да се отстояват интересите и потребностите на учащите се от по-професионално и адаптивно обучение по Психология при съвременните условия в българското училище. Потребност и възможности за преподаване на Психология от специално подготвени учители по Психология има и могат да се намерят, за да се преодолее тази „въпиюща несправедливост” и „заинтересована некомпетентност”. Става дума за това, че една стара университетска специалност- философията с нови училищни предмети във философския цикъл, следва да преодолее и контролира „мегаломански аспирации на своите специалисти” за учебни часове в СОУ. При това далеч от нормативите за ефективно преподаване на няколко различни учебни предмети освен философия. Въпрос на теоретични компетенции и на добра воля е да бъде преразгледан проблемът с преподаването на

Психология в училище и да бъде пререшен в интерес не само на психолозите, но преди всичко в интерес на учениците.

Училищните психолози все още нямат ясно разписани функции в българското училище /за разлика от педагогическите съветници/. Тези психолози нямат необходимия им достъп до текущия учебен процес, нямат възможност да преподават и обучават, да натрупват и обогатяват практическия си педагогически опит. В същото време психологическите познания се преподават от неспециалисти, по остарели и малко ефективни дидактически технологии. Като първа стъпка е необходимо да се изведе учебната дисциплина Психология от философския цикъл и да се предостави съответен хораиум по Психология като се започне от по-ранна училищна възраст.

Обучението по психология в СОУ може да се възлага на специалисти по Психология като хонорарни ангажименти. Визията за несъвместимост на учебната и консултанско-терапевтична дейност отдавна е опровергана от практиката. Напротив: училищните психолози имат достатъчно голям ресурс на креативност и емоционална компетентност и като учители-педагози.

Управлението и контролът на учебната работа по Психология, като се започне от най-високите нива и се върви към по-ниските, следва да бъде осъществяван от специалисти психолози с доказан опит и постижения в училищната практика. Опитът показва също че университетските преподаватели /даже и „методици“ по Психология/ се оказват недостатъчно /и погрешно/ познаващи училищните реалности, индиферентни към тях и в особен конфликт на интереси с актуалните потребности на училището.

Нужна е специална проучвателна работа и оценка на съществуващия опит в обучението по Психология в страната и ежегодно оценяване и поощряване на всяко професионално постижение на практикуващите учители по Психология. Положителният опит в преподаването на Психология следва да бъде систематизиран, стимулиран и популяризиран. По примера на утвърдените общности от методици по различните учебни предмети /БЕЛ, математика, физика и др./, училищните психолози може да изграждат свои професионални общности по места и на национално ниво.

Изказвам най-искрена благодарност на проф. Веселен Василев и на катедра „Психология“ в ПУ „Паисий Хилендарски“ за изключително компетентното отношение към представената проблематика на „Методиката на обучение по психология“ и за предоставената възможност тази научна и учебна дисциплина да бъде разработвана и преподавана.

Литература:

- 1. Василев В.,** Психологията трябва да се изучава като отделен предмет, интервю mediacafe.bg
- 2.Василев В., Р. Стаматов.** Психология за 9 сл.Задължителна подготовка, Анибус, 2016 г.
- 3.Василева М.,** Психологическото познание в: „Само един живот не е достатъчен, Авагард Прима, 2016 г., с. 104-115
- 4.Василева М.** Релативност на човешкото познание: дихотомии и антиномии, Сп.”Контакти”, 2016 г. кн.3, с.22-30
- 5. Десев Л.,** Синегетика: въведение и речник С., 2015
- 6. Петров П.,** Съвременна дидактика, С.,2015
- 7. Книга за психологията,** С., Книгомания, 2014
- 8. Рандев П.** <http://chovek-plus.alte.bg> ; <http://irok.mon.bg/public/sear>

CHALLENGES IN FRONT OF MODERN PSYCHOLOGY AND METHOD OF TRAINING OF PSYCHOLOGY

Milka Vassileva D.

University of Plovdiv „Paisii Of Hilendar”

Summary: of the many difficulties in front of the science of psychology we point out a few that are connected with the education of psychology in high schools: - an infinite amount of psychological knowledge; contradictory role of personal life experience; the inseparable connection between subjective and objective. The specific role of psychological knowledge in the process of self – knowledge and self – realization. A variety of schools and ways of examining and teaching. Difficulties in practical application of psychological knowledge. In these cases there are needed peculiar competences and skills for creating an actual didactic experience, the ability to search a golden ratio, trace and synthesis of the parties, i.e. synergy in “practicing” the psychological knowledge.

Key words: psychological knowledge, science of psychology, specialist, psychologist, pedagogue – teacher /psychologist/, methodology of teachings in psychology.

Консултирането и съветването в българската социално-педагогическа практика (исторически аспекти)

Марина Пиронкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме:

Докладът представя прилагането на консултирането и съветването като методи в социално-педагогическата практика в историческа перспектива. Разгледани са примери от социалното дело през 20-те и 30-те години на XX в., като фокусът е върху здравно-съвещателните станции и дейността на учителките-съветнички. Персоналът на здравно-съвещателните станции използва в работата си на терен съветването и консултирането за постигането на своите цели – намаляване на детската смъртност, повишаване на здравната култура и битовата хигиена на семействата от района. Консултирането и съветването са прилагани от учителките-съветнички в работата им за постигането на същите цели в българското село.

Ключови думи: консултиране, съветване, социална дейност

Социално-икономическите промени през последните близо три десетилетия оформиха сектора на социално-педагогическите услуги, които целят да подпомогнат решаването на важни обществени проблеми, като преквалификация на работната сила и перманентно образование, превенция на изоставянето на деца, подкрепа на деца и семейства в риск и др. В социално-педагогическата практика се налагат като основни методи консултирането и съветването. Утвърждаването и използването на консултирането и съветването в българската действителност е свързано с осмислянето опыта и с ретроспективно проучване на използването на тези методи.

Настоящият доклад цели да представи историческите аспекти в прилагането на консултирането и съветването в българската социално-педагогическа практика от първата половина на XX в. Постигането на целта се реализира чрез решаването на следваните задачи: издирване на социално-педагогически дейности, в които се

прилагат съветване и консултиране; анализ на особеностите на консултирането, извеждане на специфичните особености и ограниченията на консултирането и съветването в посочения период.

Откриването на здравно-съвещателните станции, осъществяващи консултиране на бременни жени, родилки, кърмачета и малки деца е част от дейността на Българското дружество „Червен кръст“ за намаляване на голямата детска смъртност. От началото на XX век до 20-те години детската смъртност в България се движи в границите около 130-150‰ (Койчев, 1936, с.49), която е една от най-високите в Европа. Причините за това са както икономически, така и субективни, свързани с невежеството и ниското равнище на битова култура на населението.

След двегодишен период на подготовка – проучване на чуждия опит /Берлин, Виена, Прага и Хайделберг/, съгласуване на действията на настоятелството на Софийското дружество „Червен кръст“ и на софийския градски лекар през 1924 г. са открити 3 детски здравно-съвещателни станции. Те са обслужвани без заплащане от лекарите на Университетската детска клиника, начело с д-р Стефан Ватев – инициатор и основен двигател за разпространението на станциите (Топузов, Гладилов, 1998, с. 74). Само за три години Софийският клон на Червения кръст разкрива общо 10 здравно съвещателни станции, от които 1 е извън града – в с. Кумарица, най-много – 6, са за деца, а три са за бременни. Десет години по-късно, през 1935 г. Съюзът за закрила на децата в България отчита съществуването на 42 здравно-съвещателни станции (за бременни жени и кърмачета).

В здравно-съвещателните станции се осъществява профилактична дейност в две направления: проследяване на физическото развитие на новородени и деца до двегодишна, а по-късно и до седемгодишна възраст; и разпространение на здравни и хигиенни знания сред майките (Петрова, 2015, с.15). Второто направление по същество представлява консултиране на майките по въпроса за отглеждането и възпитанието на децата им. В здравно-съвещателните станции персоналят включва лекар, сестра – посетителка и помощница – самарянка (която има начална здравно – медицинска подготовка и е доброволка). В Правилник за детските здравни съвещателни станции в София се подчертава ролята на сестрата-посетителка в процеса на консултиране и съветване. Извън приемните часове в самата станция дейността ѝ е изнесена на терен, като се реализира чрез посещения по домовете. Правилникът изисква тя винаги да иска предварително разрешение от майката както за да влезе и разгледа жилището, така и по

отношение на даването на съвети. Обръща се особено внимание на това сестрата-посетителка да е винаги вежлива и внимателна в общуването си със семейството (т. 10). Посещенията на място се документират и са основа за консултирането не само по въпросите на отглеждането на децата, но и относно здравословните условия на живот на семейството и личната и битовата хигиена. Редовното попълване на лични карти на децата дава възможност да се проследи развитието им и своевременно да се открият евентуални отклонения. Съпоставката на показанията на отделното дете и таблиците с обичайните за съответната възраст измерения е обективна основа за оценяване на развитието и убедителен аргумент при консултирането.

В станциите се приемат здрави кърмачета и деца, проследява се тяхното физическо и психично развитие, дават се насоки за правилното им отглеждане и здравословен живот. Сестрите-посетителки развиват дейността си в три насоки:

- С бременните жени и родилките – проследяване на бременността и съвети за отглеждане на новороденото;
- С кърмачетата и децата – антропометрични измервания и съвети за правилно отглеждане на децата;
- Обществена (социална) дейност – на нуждаещите се бедни деца, които посещават здравната станция, раздава мляко, рибено масло, пелин, каменни въглища и др. (Петрова, 2015, с.14).

Първите две насоки включват наред с медицинската част и консултативна, която е изключително важна. Благодарение на нея постепенно се преодоляват традиционни практики в отглеждането на кърмачетата и децата, които включват спане в леглото на родителите, осоляване, даване на кърмачето на дъвкана от майката храна и др. Здравно-съвещателните станции осъществяват консултиране не само по медицински и здравно-хигиенни въпроси, но и предлагат подходящи модели на пелени и дрехи за децата и бебетата. В това отношение дейността им е допълнена от пътуваща здравна изложба, организирана от Съюза за закрила на децата в България по инициатива на д-р С. Ватев. В нея чрез табла, снимки, макети и предмети нагледно се представят правилни модели на отглеждане и грижи за кърмачето и детето. Основните направления – детска здравно-съвещателна станция, грижи за бременната жена, грижи за новороденото и т.н., са развити в двадесет тематични области. За период от около десет години, от създаването си през 1926 г. до 1935г., изложбата е посетена от над 600 хиляди души от

85 града и 122 села (Попова, 1999, с. 156-157), което я прави ценно допълнение и продължение на дейността на здравно-съвещателните станции в повече населени места.

Една от най-добре работещите здравно-съвещателни станции, разположена в Разсадника, един от работническите квартали на София, организира разширени шестседмични просветни курсове за млади майки и сестри-посетителки. Обучението се води от д-р Радков, главен лекар на станцията с дългогодишен опит и от две старши медицински сестри. Целта на курсовете е разпространение на съвременни методи на отглеждане на кърмачета и деца от предучилищна възраст, хигиена на дома и разпределение на семейните задължения. Занятията завършват с теоретичен и практически изпит, като се демонстрира къпане и обличане на бебета, приготвяне на детска храна, приготвяне на меню на болен, даване на първа медицинска помощ и др. (Величков, 1994, с. 154) Тези първи по рода си курсове имат много добри резултати и разширяват стопанските и хигиенните познания на младите майки, но и създават полезни и практични навици за отглеждане и възпитание на кърмачета и малки деца.

През 20-те и 30-те години на XX в. здравно-съвещателните станции разширяват дейността си, и броят им нараства. Моделът на станция с консултативни функции, обединява фактори с различна компетентност и участие: женската благотворителност предоставя оборудване, издръжка и обществена помощ, дружествата „Червен кръст“ изпращат самарянките, а дирекцията Народно здраве осигурява лекарите и сестрите посетителки. Той се оказва много успешен и постепенно се откриват здравно-съвещателни станции в градовете и в някои от по-големите села. Разширяването на мрежата на здравеопазването в България към 1938-1939 г. води до приобщаването им като поделения на здравните заведения по места.

Съобразно с класификацията, представена от Н. Бояджиева в „Академични полета на социалната педагогика“ (2014), здравно-съвещателните станции осъществяват индивидуално консултиране и съветване при домашните визити на сестрите-посетителки и програмно консултиране чрез курсовете за млади майки. Така в работата на тези социални заведения, осъществяващи здравни грижи и просвета, се осъществяват на практика за пръв път консултиране и съветване. Разбира се, не можем да търсим диференциране на консултирането и съветването, но се открояват някои важни етапи като планиране, развитие, обратна връзка и оценка. В практиката на здравно-съвещателните станции преобладава съветването като „предлагане на съвети, препоръки, информиране и ориентиране на laik... от познавач...“ (Бояджиева, 2014, с.

202-203). Майките получават съвети, препоръки, насоки от компетентни лица – лекари, сестри и самарянки, по въпросите на отглеждането и възпитанието на децата, битовата хигиена и здравословния начин на живот.

Здравно-съветателните станции осъществяват дейността си главно в градовете и в по-големите населени места, а в периода до 1939 г. около 80% от българското население живее в селата (Даскалов, 2005). Тази демографска характеристика на българското общество и потребността от разпространение на здравна просвета сред селското население са в основата на подготовката на специалисти с двустранна подготовка – педагогическа и социална. Учителите се оказват най-подходящи за разпространение на здравно-възпитателни знания в селата и в отдалечените от градските центрове места, където модерните хигиенни практики трудно си пробиват път, където преобладават традиционни методи на отглеждане на децата, често примесени със суеверие.

През 1923 г. в Българското дружество Червен кръст се заражда идея за обучение на учителки-съветнички, които да поемат здравна просвета по селата. Реализацията изисква известно планиране и координация и през 1927 г. по инициатива на Съюза за закрила на децата в България и в сътрудничество с Министерството на народното просвещение се организира първият курс за подготовка на учителки-съветнички. Началото е успешно и през следващите лета, в рамките на ваканцията, ежегодно се провежда триседмично обучение на подбрани от Министерството кандидати, всичките жени, които работят в селските училища в цяла България. Лекторите в курса са професори от медицинския факултет, лекари специалисти в отделните дялове на медицината, училищни лекари и др. Една от преподавателките свидетелства, че се четат лекции по отглеждане и отхранване на децата, детски заразни болести, туберкулоза, алкохолизъм, хигиена - лична, училищна и социална, хигиена на бременните и родилките, даване първа помощ при несчастни случаи, малария, и т. н. (Георгиева, 1930). След обяд курсистките имат практически занятия под ръководството на сестри-посетителки. Вижданията на СЗДБ за дейността на учителките – съветнички са ориентирани към три полета: училището, семейството и обществото. Кръгът от задачи, които се решават в училището е ориентиран към хигиената в училището, към здравното възпитание и изграждане на хигиенни навици у учениците, съдействие на санитарните служби и проследяване на растежа и здравословното състояние на децата, грижи за деца с увреждания, поддържане на детски игрища, откриване на безплатни училищни

трапезарии, създаване на училищни стопанства в помощ на трапезариите. Работата на учителката – съветничка в семейството е свързана с повишаване на битовата хигиена и здравна култура, особено по отношение на кърмачетата и децата. Грижите за родилките, които те полагат, и съветите за правилно отглеждане са важни за снижаване на детската заболяемост и смъртност. Третото поле на изява на учителките – съветнички е обществото, или по-точно казано селската общност, към която са насочени беседи по здравни и възпитателни въпроси. Тук съветничките играят и ролята на инициатор за модернизиране и хигиенизиране на населеното място, на организатор на поделения на дружеството Червен кръст. Осъществяват връзка с най-близкия участъков лекар и следят здравното развитие на децата.

На първо място е поставена, разбира се, дейността в училището, където е естественото поле за изява на учителката и в което учениците са най-възприемчиви. Не по-малко е значението на връзката, която учителката съветничка създава с жените от селото.

Дейността в семейството е разделена в няколко насоки:

- „1. Посещения по домовете и даване съвети по домашна хигиена
2. Посещения и съвети за спазване на нужните хигиенни изисквания на родилките.
3. Среци с родителите и научаване майката за правилното използване на растителни продукти, за да се получи вкусно и хранително ядене, което подобрява жизнените сили у слаботелесните деца и увеличава съпротивителната сила против разни заболявания.
4. Съвети по всички въпроси относно хранене, отглеждане, възпитание на децата и различни домакински въпроси“ (Наставления, 1929).

Широкият кръг от здравно-хигиенни и възпитателни проблеми, които трябва да решава учителката-съветничка, изискват тесен контакт и изграждане на доверителни отношения с жените. Посещенията на място, по домовете, където непосредствено да наблюдава семейните отношения и битовите условия, са от решаващо значение за успешната дейност. В докладите на десетки учителки-съветнички, отпечатани на страниците на списание „Нашето дете“ в периода 1928 -1943 г., са описани успехите и трудностите при постигане на ролята на съветник на семейството. Думите на една от тях обобщава картината на дейността на

„Тук [в семейството] работата ми протичаше гладко, тъй като съумях да спечеля

доверието на селянките. Те се чувствуват свободни пред мен и разкриват цялата си душа. Тази откровенност и близост използвах за да давам по един непринуден начин полезни съвети, било за възпитанието на децата, било за уредбата на домакинството, или по други някои въпроси.

Въздействах на много домакини да си направят юргани или дюшеци и да не спят по земята, а да си пригледат или направят кревати.

Други съм опитвала как да си приготвят питателна храна от продукти, които имат в изобилие и които поради незнанието им гният по земята неизползвани.

С удоволствие, винаги съм давала своите познания по шев и кроеж.

Домът ми не един път е бивал превръщан и на съвещателна станция. Майка, прегърнала болно дете, пита какво да стори с него, друга жена, лично страдаща от нещо, иска моя съвет, а друга идва за да се справи по някои домакински въпроси.“ (Стаматова, 1939, с. 50).

Съветите на учителката се основават на внимание и такт, на компетентност и авторитет. Те насочват към подобряване на бита и използване на наличните материални ресурси за постигане на по-висока битова хигиена и здравословни условия на живот. Особено значение е запознаването на жените, и по-специално бременните и родилките, с модерните за времето медицински практики и своевременно насочване към лекар или фелдшер. Тук виждаме значението на подготовката на учителката-съветничка по широк кръг от здравни, педагогически и стопански въпроси, която е решаваща за успеха ѝ като консултант на семейството.

Успешното реализиране на учителките-съветнички показва жизнеността на стратегията за съвместяването на педагогическата и социалната дейност. През 1938 г. курсовете за учителки – съветнички са вече 11, а завършилите са общо 930 души (XI курс, 1938). Международният съюз за закрила на децата следи с голямо внимание и интерес дейността на учителките-съветнички, а по време на първия Балкански конгрес за закрила на децата в Атина, състоял се в 1936 година, всички балкански страни живо се интересуват от курсовете и търсят подробни разяснения и упътвания за уредба на подобни курсове (Георгиева - Петкова, 1943). Българският опит получава висока оценка и Международният съюз го публикува като добър модел, който да бъде следван от другите държави.

Изследваните исторически данни свидетелстват за начален етап в развитието на консултирането и съветването. В практиката на здравно-съвещателните станции и в работата на учителките-съветнички консултирането е част от цялостната дейност. То

по-скоро допълва основната насока в тези два случая, при първия – медицинската, а при втория – педагогическата. Оформя се фигурата на консултанта като авторитетен и компетентен специалист, който трябва да притежава чувство за такт и уважение към консултирания. Прави впечатление, че Българското дружество Червен кръст и Съюза за закрила на децата в България се ориентират към жените като най-подходящи за подкрепа и съветване на семейството, като техни „клиенти“ са приоритетно младите майки и бременните. Оформя се и кръгът от проблеми, по което се осъществява консултиране и съветване: отглеждане и възпитание на кърмачето и детето, хигиена на бременността и раждането, здравословен начин на живот, поддържане на чистота при домакинските дейности, издигане на битовата култура, първа помощ и насочване към медицински специалист и др. Консултирането най-често е индивидуално, „на терен“, като резултатите от него се проследяват и се събира обратна връзка. Водената документация обхваща здравните карти (в които се отбелязва развитието на децата) и периодичните отчети (на сестрите-посетителки и учителките-съветнички). Резултати от изследването показват развитието на съветването (и в по-малка степен и консултирането) като успешен метод в социалната практика през 20-та и 30-те години на XX век.

Литература:

Бояджиева, Н. Социално-педагогическо консултиране и съветване. //В: *Академични полета на социалната педагогика*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 197 – 281.

Величков, А. Американската благотворителност в България между двете световни войни. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994.

Георгиева, П. Курс за учителки – съветнички.// *Нашето дете*, 1930, 7-8, с. 103-110.

Георгиева-Петкова, П. Дейността на учителките – съветнички.// *Нашето дете*, 1933, 7, с. 96-98.

Георгиева-Петкова, П. Констанца Ляпчева и учителките – съветнички.// *Нашето дете*, 1943, 3-4, с. 30-33.

Даскалов, Р. Българското общество 1878 – 1939. Т. 2. Население. Общество. Култура. София, ИК Гутенберг, 2005.

Койчев, Н. Обществени грижи за детето (в чужбина и у нас). Стара Загора, 1936.

Наставления за дейността на учителката-съветнице в селото. Съюз за закрила на децата в България. // Нашето дете, 1929, г. II, кн. 4, с. 65.

Петрова, Г. Развитие на профилактичните здравни грижи за деца – ролята на медицинската сестра. Автореферат. Стара Загора, 2015.

Попова, К. Националното дете. Благотворителна и просветна дейност на Съюза за закрила на децата в България 1925-1944. София, Издателство Лик, 1999.

Стаматова, Н. Доклад за дейността на учителката-съветничка в с. Старо-железаре, Пловдивско, през учебната 1938 - 1939 година // Нашето дете, 1939, г. XII, кн. 9-10, с. 48-50.

Топузов, В., С. Гладилов Български червен кръст 1878-1998. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998.

XI курс за учителки – съветнички. // Нашето дете, 1938, г. XI, кн. 7, с. 18

Докладът е реализиран като част от проект по Фонд „Научни изследвания“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ с № 80 – 10 – 171 „Съвременни тенденции и технологии за консултиране в социално-педагогическата сфера“.

Марина Пиронкова, доцент, д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски, Факултет по начална и предучилищна педагогика, София 1574, бул. „Шипченски проход“ № 69А, +359889530541 e-mail: m.pironkova@fppse.uni-sofia.bg

CONSULTING AND ADVISING IN BULGARIAN SOCIAL- PEDAGOGICAL PRACTICE (HISTORICAL ASPECT)

Marina Pironkova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Summary:

The report presents the implementation of counseling and advising as methods in socio-pedagogical practice in a historical perspective. Examples of social work were examined in the 20s and 30s in the twentieth century, focusing on health-advisory stations and the activities of teacher counselors. Health counseling staff use counseling and advising in their field work to achieve their goals - reducing child mortality, enhancing health culture and household hygiene for families in the area. Counseling and advising have been used by counseling teachers in their work to achieve the same goals in the Bulgarian village.

Key words: consulting, advising, social work

Marina Pironkova, Ass. Prof, PhD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Preschool and Primary School Education, 1574 Sofia, 69A Shipchenski Prohod Str., +359889530541 e-mail: m.pironkova@fppse.uni-sofia.bg

АРТ-ТЕРАПИЯТА КАТО КРЕАТИВЕН МЕТОД ЗА КОНСУЛТИРАНЕ В СОЦИАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАТА РАБОТА

Проф. д-р Нели Бояджиева
СУ „Св. Климент Охридски”

Резюме. Теорията и практиката на приложение на изкуството в педагогиката и движението за възпитанието и образованието чрез изкуство се развиват интензивно в края на 19 и началото на 20-ти век. По същото време се заражда интересът към изкуството като средство за терапия в клиничната и социалната практика. През втората половина на 20 век и началото на 21 век арт-терапевтичната работа става основна част от системите за социална помощ и подкрепа. В доклада се представят и описват възможностите за използване на арт-терапевтичния метод в на консултативния процес като креативен метод и технология. Той се разглежда в парадигмата на центрирания към личността на клиента подход в консултативната психология и педагогика, развиван и прилаган в социално-педагогическата работа.

Ключови думи: *креативни методи, консултиране и терапия, помагач процес, социално-педагогическо консултиране, социално-педагогическа работа, арт-терапия, арт-терапевтичен метод*

Увод

Навлизането на арт-терапията в образованието и помагачия процес в социално-педагогическата работа е сравнително по-ново направление от нейното развитие. То започва от преустройството на обучението по изкуствата и се проявява като елемент в педагогическото реформаторство в движението за образование и възпитание чрез изкуството от последните десетилетия на XIX век и първите десетилетия на XX век. Експресивната и проективна функция на изкуството намира отражение в практиката на училищното възпитание и обучение в опитните училища в Германия, в новото училище във Франция и алтернативни училища на Англия и новият свят. Изучаването на детските рисунки и техните символни функции в генезиса на детското развитие стават неотменима част от научните изследвания, които се осъществяват на границата на психологията, педагогиката и теорията на изкуството. Новаторите в художествената педагогика помагат и за навлизането на изкуството не само като възпитателно, но и като терапевтично и психо-профилактично средство в образованието. Независимо че движението за образование и възпитание чрез изкуството бележи упадък към средата на XX век, създадените предпоставки и развитите методи и техники са основата, върху която през втората половина на XX век се развива практиката на арт-терапията не само в психотерапията, но и в социално-педагогическата работа и помагачите дейности.

Възпитанието чрез изкуството в широк смисъл е утвърден принцип и подход в педагогиката. Той се прилага от най-ранна възраст в педагогическото взаимодействие на всички степени и етапи на образованието. В съвременните условия той се прилага и в работата с възрастни без да се обособява самостоятелно. Подготовката на специалисти за помагачите професии – социални работници, педагози и психолози, неотменно включва и този подход, в рамките на който се прилага методът на изкуствата с арт-педагогическа и арт-терапевтична проблематика.

През последното десетилетие на XX век и първото на XXI изучаването на изкуството като средство за терапия и профилактика в социалната и педагогическата сфера става актуално. В края на този период се появяват и първите системни курсове по арт-терапия. Изкуството започва да се прилага не само при работата с децата в детската градина и в училище, но и в социалните домове и институции, в извънучилищните дейности и неформалното образование, в сферата на любимите занимания и като елемент на социо-културната анимация в свободното време.

В доклада се прави преглед на съществуващите актуални публикации на научни изследвания и практически варианти на приложение на арт-терапевтичния метод в социално-педагогическата работа и консултирането в помагания процес. Описани са сферите на изследвания и практики за приложение на арт-терапията като креативен метод при консултирането в социалната педагогика чрез анализ на наечните изследвания, публикации и области на приложение.

Арт-терапевтичният метод при консултирането в помагания процес

Терминът „арт-терапия“ („art“ – изкуство, „art-therapy“- терапия чрез изкуство) е разпространен в англоезичната литература и означава най-често лечение чрез пластично изобразително творчество с цел изразяване на собственото психо-емоционално състояние. В научните обзори се твърди, че за пръв път се употребява от през 30-те години във връзка със занятията с болни от туберкулоза в санаториумите. По-късно започва да се прилага при всички видове терапевтични занимания с изкуство (музика, драма, танц и т.н.), въпреки че много специалисти смятат такова определение твърде широко и неточно. В руската литература се използва терминът „изотерапия“ („изкуство-терапия“) или „художествена терапия“, които не са тъждествени на англоезичния аналог и стесняват неговия смисъл. В българската литература се срещат и двата варианта, но понятието „арт-терапия“ или „изкуство-терапия“ не по-малко популярност от „арт-педагогика“, „художествено възпитание и обучение“, „образование и възпитание чрез изкуството“, „творческо възпитание и обучение“ и пр.

Основното *съдържание* на арт-терапевтичните сеанси в тесния смисъл на понятието „арт“, е предлагането на разнообразни занятия с изобразителен и художествено-приложен характер (рисунки, графики, живопис, скулптура, дизайн, малка пластика, резба, пирография, ковано желязо, линогравюра, батик, гоблиниране, мозайка, фреска, витраж, работа с кожа, тъкани и други материали). Тяхната насоченост е свързана с активизиране на общуването между водещия и участниците в терапевтичния процес. Арт-терапевтичният метод помага за по-ясно и тънко творческо изразяване и проекция на преживявания, вътрешни често недостатъчно неосъзнати състояния, проблеми и противоречия. В арт-терапията днес се включват и такива форми на творчество като кино и видео-арт, фото, инсталация, пърформанс, компютърно творчество, където визуалният канал на комуникация играе водеща роля.

Терапията чрез изобразително изкуство (арт-терапията) е сравнително нова терапевтична модалност, но произведенията на изкуството се използват в психиатричната практика с диагностична цел повече от половин век. Спектърът на приложение се прилага е широк – от деца с емоционално-поведенчески проблеми и разстройства до болни от рак (Кич, 1998, 637).

Сесиите се провеждат индивидуално или в групи нуждаещи от социално-педагогическа помощ със специфични креативни средства, методи и техники. Важно изискване е изкуство-терапевтът да има не само подготовка и художествени умения, но и за терапевтично използване на различни художествени форми в зависимост от проблема, очакванията на клиента и изискванията в помагания процес. Централен момент се състои в анализ на спонтанните творчески продукти от дейността (графики, рисунки или скулптури) на участниците. Арт-терапевтичният метод дава възможност за обективизиране на вътрешната динамика и за реструктуриране на преживяванията или деструктивните състояния на нуждаещите се от помощ.

Многобройните начини за използване на изкуство-терапията зависят от теоретичните убеждения на терапевта и конкретните цели на терапията (Levick, 1981).

Независимо от големия фактически материал, арт-терапията е повече в стадия на емпиричните обобщения. Общоприета теория, която да обяснява целителното действие на изкуството и арт-терапията не се търси. Това е свързано етапа на утвърждаване на арт-терапията и краткия срок на нейното съществуване.

Приложението на арт-терапевтичния метод за рехабилитация на лица с Този вид помощ е основан на способността на човека за образно възприемане на околния свят и взаимодействие с него в символна форма. Изкуството като дейност дава възможност за експериментиране с художествени символи като заместители на реалните обекти. Арт-терапията се базира на тези качества на изкуството. За ограничени възможности и дефицити се осъществява чрез различни форми и техники при възприемане на произведения на изкуство и художествено-творчески дейности. ефективната ѝ реализация трябва да се познават и изучават приложението ѝ в помагачия процес за диагностика, консултиране, терапия, корекционна работа и социална рехабилитация.

Помагащите специалисти, които използват арт-терапевтичния метод специално подбират художествени произведения, за да създадат на нуждаещите се определена естетическа среда. Те не се осведомяват за конкретните цели и начини за терапевтично въздействие. Този начин на работа е основан на свойствата на произведенията на изкуството да предизвикват у възприемащия специфични преживявания и психически състояния – радост, тъга, покой, възбуда, гняв, спокойствие и т.н. Целенасоченото изграждане на естетическата среда позволява за субекта на терапия да се създадат условия, които могат да въздействат върху личността по развиващ и компенсаторен начин, а също да се снижава и премахва болезненото напрежение.

В процеса на работа професионалистите арт-терапевти въвеждат субектите в естетическата среда. Двете страни съвместно анализират позитивните и негативните въздействия на отделните компоненти и разкриват причините за това. В хода на взаимодействието субектът на терапията /клиент/ получава възможност чрез произведенията на изкуството в смекчена форма да преживее и реагира на болезнени за него събития, за да започне да се освобождава от стереотипите на поведение и преосмисля и трансформира тези от тях, които затрудняват социокултурната му адаптация. Това се отнася и към позитивните преживявания при контакта на субекта с изкуството. Като разкриват факторите за позитивно въздействие двете страни получават възможност да възпроизведат или в необходимите предели да усилят това въздействие. По този начин клиентът се научава по-активно да може да управлява компенсацията и изживяването на неадекватните реакции.

Заниманието с активна художествена дейност е типичен метод, основан на свойствата ѝ да подрежда индивидуалния и групов културен опит и да представя резултатите от това в интересубективна културна форма с помощта на характерните за изкуството символични изразни средства. Ефективността на арт-терапията от такъв тип е обусловена от непосредственото участие и художествената активност на нуждаещия се от помощ в консултативния процес. Създаването на прозаични или поетични текстове помага не само за разширяване на лексическия запас на индивида и навиците за използване на езика. Това му позволява да изразява по-добре чувствата си и да осъзнае неадекватни реакции, да определи своето отношение към тях и да планира приемливи начини за преодоляването им. По същия начин заниманията с живопис, музика или танц позволяват изобразяване в културна форма представите, преживяванията и настроенията, свързани със собствените жизнени или личностни проблеми. Въздействието се основава на експресивна, катарзисна, проективна, сугестивна, комуникативна, социализираща, сублимационна, физическа и физиологическа и пресъздаваща креативна функции на изкуството. Основните функции при арт-терапията са компенсираща, развиваща, обучаваща. Те са

взаимосвързани и се основават върху преместването на доминантата на активността към области, в които може да се постигне успех, достъпни са за контрол и самоконтрол и по-ефективно въздействие и взаимодействие с околните. Арт-терапията се използва самостоятелно за формиране на умения и целесъобразни за стратегиите за справяне. Този метод може да се използва и като част от етапите на процеса на консултиране.

Развитие на изследванията върху арт-терапевтичния метод в България

Изследвания върху изобразителното творчество на психично болните у нас им през 60-те години в дисертации по медицина - Ал. Маринов (1965). В областта на изкуствознанието се проучва връзката между изкуството, патологичната образност и детската рисунка - П. Цанев (1999). В 90-те години на миналия век в педагогическите науки се разработват дисертации за приложение на изкуството във възпитанието и обучението на деца от различни етапи и степени на образование - С. Нунев (1994), Л. Ангелова (1996), О. Занков (1996), Д. Маркова (1998 и др.). В началото на 21 век методите по изобразителното изкуството започват да се насочват към арт-терапията, да проучват присъщите ѝ техники и методи в процеса на обучението, да експериментират и обобщават резултатите от това в различен тип публикации - П. Цанев (2002), Д. Маркова (2001), Пл. Легкоступ (2006, 2010), Д. Заберска (2008), Кр. Николов (2008), Бл. Папазов (2011) и др. (Виж Бояджиева, 2016).

В различни университети се подготвят докторанти с теми директно или косвено свързани с изкуството като средство за диагностика, профилактика, терапия и корекция. Очертава се тенденция на засилване на интереса към изучаването на изкуството като терапевтично средство в ОНС „доктор” във ВУ в проучвания от дисертационен тип. В тях се търсят доказателства за терапевтичните възможности на изкуството и творческите дейности. Проучва се колективната изобразителна дейност при децата с акцент върху нейните психотерапевтични възможности в процеса на възпитание в началната училищна възраст - С. Нунев (1994), процесите на социализация и ресоциализация чрез самоизява и творчество при децата от възпитателните училища-интернати - В. Борисова (2000). Изследва се развитието на художествения изказ чрез арт-терапевтичен метод при деца от домове (А. Иванова, 2005), при деца със СОП (В. Градинарова, 2017), в развитието на художествения изказ и самоизразяването за психо-профилактика при 5-7 годишни деца в предучилищното възпитание (П. Чешмеджиева, 2009), ефективността на арт-терапията при болни в първите стадии на болестта Алцхаймер и при консултирането на членовете на семействата им (Ю. Максимова, 2008). Резултатите от опитно-експерименталната работа показват категорично позитивна промяна и доказват безспорно възможностите на арт-терапевтичния метод при работата със социално занемарени деца, при възрастни с когнитивни нарушения и на приложение на арт-терапевтични техники в консултирането при работа със семействата.

На базата на преглед на представени подходи в монографии, научни доклади и съобщения на различни форуми, в студии, статии и материали от периодиката, могат да се обособят няколко групи изследвания. В систематизиран вид се представят и разпространени подходи и направления в терапията и профилактиката чрез изкуството на основата на анализ на литературни източници и описание на изследванията върху арт-терапията в световния опит и у нас. (Т Попов, 2004, 2008; П. Марчева, 2016). Издадено е и първото учебно пособие по терапия чрез изкуство от международен екип специалисти на Източно-европейската асоциация по арт-терапия от Университетското издателство на СУ „Св. Кл. Охридски” (Терапия изкуством, 2012).

Диагностичните възможности на рисуването в изследването на личността и на детската рисунка по-специално се проучват в психологическата (Е. Алексиева, 2000), и педагогическата диагностика (Д. Маркова, 2006). Много от авторите представят отделни утвърдени методики, тестове и техники чрез рисунки в различен вид ръководства и помагала за практиката и подготовката на студенти - Ив. Башовски и Д. Маринова (2000), Д.Маркова (2001, 2006), М. Дачева (2005), в статии в педагогическия печат - Бл. Станчева (2004), П. Митева (2005), в учебни пособия (Бояджиева, Н., 2012)

Актуално направление е приложението на арт-терапията чрез изкуство (преди всичко изобразително), при работа с лица с различни проблеми в развитието и комуникацията в спектъра на специалната и/или социалната педагогика и работа -Д. Маркова (2001), Г. Вladoва (2005), П. Терзийска (2008), К. Караджова и Д. Щерева, (2009), Св. Христова и др. По-често се търсят приложение на рисуването в диагностиката и корекцията на различни нарушения при работата с деца -Д. Маркова (2001, 2006), при интелектуална недостатъчност като алтернативен подход при интелектуална недостатъчност - К. Караджова и Д. Щерева (2009). Изучава се приложението на проективни методики чрез детски рисунки за диагностика на сексуалното насилие над деца - Бл. Станчева (2004). Издават се практически ръководства по арт-терапия за работа с различен тип нуждаещи се като например по тактилна керамика за работата с глина при лица със СОП - И. Кънчев-Иванов (2007), практикуми по арт-терапия (Иванова, 2017). Проучват се възможности за възприемането на изкуството от зрительно затруднените деца и техники за работа с глина - М. Цветкова (1995, 2000) (Виж Бояджиева, 2012,168).

Представят се утвърдените видове и направления в световната практика при работа с деца и възрастни в социалната сфера и собствени опити от приложението на арт-терапията в социалната педагогическата работа и консултирането - Н. Бояджиева (1994, 2010, 2012, 2016), Ал. Иванова и Н.Бояджиева (2001), В.Борисова (2001), М. Божилова (2008), Н. Бояджиева и Ю. Максимова (2009), Т. Попов (2004, 2008, 2009), М. Борисова (2007, 2009) и др. (Виж Бояджиева, 2016). Извеждат се принципите и методите за работа с помощта на изкуството в социални центрове в търсене на „интердисциплинарни фериботи” между арт-терапията и социалната работа с деца, лишени от родителска грижа. Някои автори описват опит на базата на различни подходи в социалната работа като хуманистичен, психоаналитичен, индивидуално-психологически, когнитивно-поведенчески, психо-синтез и др. (Бояджиева, 2010, 116).

В много публикации, в т.ч. и някои дисертации, насочени към изследване на семейството, неговото функциониране и влияние върху възпитанието и нарушенията в поведението на децата, се търсят възможности за приложение на рисувателни методи като средство преди всичко за диагностика на взаимоотношенията и за консултиране на семейството. Доказва се подобряване на семейните взаимоотношения чрез занимания с изкуство и като елемент на едно по-широко разбиране за арт-терапията - Пл. Легкоступ и Р. Кузманова (2009, 2011), Пл. Легкоступ (2006, 2010) и др.

Търсят се възможности за приложение на арт-терапията в психологичното консултиране и клиничната работа - Ж. Стойкова и А.Златева (2008), М. Божилова, (2008), Св. Димитров (2008), Д. Първанова (2008), Д. Заберска (2008), Кр. Николов, (2008), дори при кризисното интервенция (Митева, 2015). В много от изследванията се прилага интердисциплинарен подход между клинична, социално-терапевтична и педагогическа работа. В тази насока се работи повече в рамките на медицинския подход при лечение на зависимости, проблеми с репродукцията, справяне с гранични случаи като анорексия, когнитивни нарушения, синдроми от аутистичния спектър, кризисната интервенция, при подпомагането на жертви, претърпели насилие, малтретиране, изтезания и др. (Виж Бояджиева, 2010, 119)

Интензивно се развиват практики на арт-терапевтична работа в центрове за работа, рехабилитация и подкрепа по отношение на работа с деца с поведенчески проблеми, трудности в комуникацията и дефицити в развитието, със специални образователни потребности, с невросоматични проблеми и заболявания, социално занемарени, деца в риск отглеждани в институции, в ситуации на изоставяне, във връзка с превенцията на отпадането от училище и др.

Обобщения и изводи

1. Научните изследвания в областта на арт-терапията и приложението ѝ стават неотменима част от проучванията в областта на педагогиката, психологията, обществените и хуманитарните науки в света. Това е нов етап на развитие, който утвърждава от края на 20 век и първото десетилетие на 21 век у нас.
2. В университетите се развиват отделни направления на арт-терапията и се търсят доказателства за ефективността ѝ. Основни постижения се представят в различен тип публикации, докладват се на научни конференции или са част от дисертационни трудове. Едновременно с това много специалисти от практиката търсят възможности за експериментиране и приложение на арт-терапевтичния метод с различен тип клиенти в помагачия процес.
3. Арт-терапията се прилага от психолози и педагози, изкуствоведи и художници (творци на изкуството) на базата на разпространени и утвърдени подходи и научни парадигми, които не са концептуализирани като цяло, но най-често се осъществяват на основата на хуманно-личностния подход.
4. Разработват се все повече дисертации в областта на арт-терапията в рамките на различни научни направления – психология, педагогика и социална работа, изкуствознание, педагогиката на изкуството, методиката на обучението по изкуства. Нови теми са приложението на изкуствата в творческо- педагогическия, в терапевтичния процес и консултирането .
5. Подходите към този тип проучвания са в зависимост от научната и образователна компетентност на авторите и насоките за приложение – в процеса на обучението и подготовката на специалисти, в социалната практика или в монографични изследвания в т.ч. и от дисертационен тип.
6. В рамките на социалната практика се разгръщат варианти на приложение на арт-терапията в различни форми на работа в комплекси за социални услуги, школи, ателиета, приюти, центрове, кабинети, домове за работа с деца, юноши, младежи, възрастни и инвалиди, които се нуждаят от подкрепа.
7. Тези форми се развиват независимо от участието на академичните среди като центрове за подготовка на специалисти в областта на изкуство-терапията. Те се оформят като паралелни структури за професионална квалификация в областта на арт-терапията. В се съчетава професионална подготовка и се предлагат варианти за обучение в групи за личен опит.
8. Развиват се и се обособяват направленията на терапия чрез изобразителни изкуства, драма, музика, танц, художествена литература -приказки, поезия, басни, притчи, митове и други повествования. Разработват се и методи на

фото- и кино-терапия (синемалогия), както и различни комбинирани форми на творческа, комплексна, музикално-двигателна или ритуална терапия.

9. Налице са някои практико-приложни разработки за приложение на арт-терапията като елемент на психодиагностиката, в консултирането и съветването, корекционно-възпитателната работа при деца със СОП, в социалната рехабилитация и в работа със специфични групи в риск, образованието, като средство за профилактика в широката социалната сфера.
10. Конкретни постижения и доказателства за ефективността от приложението на изкуство-терапията има при деца с емоционални и поведенчески проблеми и повишена агресивност, при проблеми в развитието и комуникацията (говорно, телесно и интелектуално развитие), при социално занемарени и деца отглеждани в институции, при малолетни и непълнолетни правонарушители, с девиантно поведение, във възпитателни училища и интернати, при възрастни с когнитивни нарушения, с дегенеративни заболявания, във фамилната социална работа и семейната психотерапия, както и в клиничната практика при психо-соматични проблеми и болести.
11. Перспективите са за разширяване на тази сфера на приложната функция на изкуството и художествените дейности като основно средство в превантивната педагогика, превенцията на отклоненията в поведението и психосоциалното развитие, в психодиагностиката, консултирането, терапията, корекционната работа, рехабилитацията и психопрофилактиката.
12. Съществуват реални опити за приложението на изкуствата и в клиничната и терапевтична работа освен в психиатричните отделения и при пациенти и болни – в повечето случаи деца с онкологични заболявания, в клиниките за интензивно лечение, психодиспансери, санаториуми и болнични заведения с различен тип. Богатият опит, натрупан в типичното поле на лечението чрез изкуство следва да се проучи по-систематично и цялостно и да се включи в образованието за помагащите професии не само в медицинската сфера.
13. Все още няма стандарти за обучение на специалисти арт-терапевти, които да работят с различни групи клиенти в социалната и педагогическата работа в институциите. Няма и утвърдена професия „арт-терапевт”, а различни варианти на приложение на специални умения за арт-терапевтична работа в образователни, социални, медицински, училищни и извънучилищни, културни и обществени центрове за работа с изкуства, за социална рехабилитация, в комплекси за социални услуги, на общинско равнище, в неправителствения и частния сектор на услуги и специализирана помощ.
14. Теоретическото обосноваване и методическо осигуряване за приложение на арт-терапевтичните техники и подходи в консултирането като креативни технология е основен елемент на психологическата и социално-педагогическата помощ и основан част от подготовката на специалистите.
15. В сферата на социално-педагогическа работа се пилотира проект, подкрепен от „Фонд „Научни изследвания” за приложението на арт-терапията като креативен метод и иновативна технология за консултиране в помагащия процес. Доказват се възможностите му в консултирането на деца, семейства и групи в риск за подкрепа на ресурсите за справяне.

Литература

Бояджиева, Н. (2010). Арт-терапията в научните изследвания и университетското образование за помагащите професии, сп. Съвременна хуманитаристика, кн.2, Бургас: БСУ

Бояджиева, Н. (2012) Арт-терапия в социално-педагогическа практика и консултиране, В- Терапия изкуством. Учебно пособие., Сост. и науч ред. В. Никитин, Н. Бояджиева, Л. Лебедева, И. Вачков, С.: УИ „Св. Кл. Охридски” , 156-172

Бояджиева, Н.(Съст. и науч ред.) (2015) Педагогически технологии за личностно развитие чрез художествено-творчески дейности, Пловдив, УИ „П. Хилендарски”

Бояджиева, Н. (2016) Принципът за възпитание, образование и терапия чрез изкуство в България (развитие и съвременно състояние), сп. Педагогика, кн.8, Аз Буки

Бояджиева, Н. (2010) Развитие на арт-терапията в социално-педагогическата сфера, В – Иновации в образованието, Ш.: УИ „Еп. Константин Преславски”, 112-120

Бояджиева, Н. (2013). Развитие на идеята за възпитание и терапия чрез изкуството в университетската педагогика, ГСУ «Св. Кл. Охридски», Т.105, София: УИ «Св.Кл. Охридски».

Бояджиева, Н., В. Градинарова (2017) Арт-терапевтичен подход във възпитателната при работа при деца с комуникативни проблеми, Сборник с доклади от Научна конференция с международно участие „Интердисциплинарни логопедични практики”, 04-06 ноември 2016, НБУ, Том 2, София: Издател НБУ, т.2, 101-109

Кич, Д. Л. (1998) Изкуствотерапия(art-therapy). В- Енциклопедия по психология, Под ред. Корсини, София: Наука и изкуство

Легкоступ, Пл., Р. Кузманова(2011). Изкуство и социална работа, В. Търново

Марчева, П. (2016), Артпедагогика.Училище. Арттерапия.С.: Авангард Прима

Митева, П. (2015) Кризисна интервенция. Креативни подходи. София

Практикум по арт терапия (2017).Съст. и науч. ред. Ал. Иванова,С.:Център НБУ

Терапия изкуством. Учебно пособие., Сост. и науч ред. В. Никитин, Н. Бояджиева, Л. Лебедева, И. Вачков, София: УИ „Св. Климент Охридски”

Levick, M.(1981), Art therapy. In R.J. Corsini (Ed.),Handbook of innovative psychotherapies.N.Y.

Проф. д- Нели Бояджиева, e-mail: nelybo2@abv.bg

СУ „Св. Кл. Охридски”- ФНПП, бул. Шипченски проход 69а, София 1574

THE ART-THERAPY METHOD AS CREATIVE METHOD FOR COUNSELING IN THE SOCIOPEDAGOGICAL WORK

Prof. PHD Nely Boiadjieva
Sofia University “St. Kl. Ohridsky”

Abstract. The theory and practice of implementation of the art in pedagogy and the education through art begins at the end of the 19-th and the first decades of the 20-th century. At the same time starts the scientific interest towards the art as tool of therapy in the clinical practice and social treatment. The second half of the century the art-therapy theory and practice turns into central part of the educational system and social help and care. Today most of the developed countries have own professional organizations and models for applying art-therapy methods in the counseling work with different groups of clients in social and pedagogical sphere. It is similar in Bulgarian situation and this paper is a short critical survey of this process nowadays. There are a description of opportunities for using the art-therapy method in all phases of counseling process. This method is viewed in its integral connection and as a part from humanistic client and personally centered approach in psychology and social pedagogy. Art-therapy is interpreted as therapy and treatment with art creative activities.

Key words: *creative methods and technologies, counseling and art-therapy, social pedagogy counseling, counseling in social work, helping process*

Contact: prof .phd Neli Boiadjieva, Sofia University “St. Kl. Ohridski”, bul Shipchenski Prohod 69a, Sofia 1574 , tel. 0888438974, e-mail: nelybo@abv.bg.

ЗАТРУДНЕНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА УЧИТЕЛИ В ДЕТСКА ГРАДИНА

Мария Хекимова

Резюме

Мисията на детската градина е обновена. Качеството на предучилищното образование е пряко и силно зависимо от професионалните компетентности на учителите. В професионалното развитие на учителя затрудненията са не само атрибут на педагогическата дейност, но и специфично психическо състояние на личността му.

Затрудненията в педагогическата дейност на учителя е проблем съществен и с непреходна актуалност в теорията и практиката на предучилищното образование.

По данни от проведено теоретико - емпирично изследване са идентифицирани доминиращи затруднения в педагогическа дейност на учители в детска градина и основни причини за пораждаването им.

Ключови думи: затруднение, педагогическа дейност, педагогическа задача, самоанализ и самооценка.

ВЪВЕДЕНИЕ

Промените в системата на предучилищното образование са отражение на актуалните потребности на обществото и стремежа към синхронизация в европейските му измерения. От реализирането на Закона за предучилищно и училищно образование се очаква както създаване на позитивна образователна и трудова среда и внедряване на ефективни модели на педагогически взаимодействия, така и фокусиране на педагогическата дейност в потребностите на всяко дете и подкрепа на развитието му. Към съвременния учител в детска градина се предявяват изисквания за разширяване гамата на компетентности, осигуряващи непрекъснат ръст на професионалните му постижения. Традиционните ключови професионални компетентности са обогатени с умения за работа в екип, умения за работа с информационни и комуникационни технологии и др. В педагогическата дейност на съвременния учител в детска градина е неминуемо използване на интерактивни технологии, методи и техники, иновации и информационна комуникативна техника. Рефлексивната природа на педагогическата

дейност предполага нов тип педагогически взаимодействия между участниците в предучилищния образователен процес.

Анализът на структурата на педагогическата дейност е все още една от най-сложните проблемни области на педагогическата психология.

Психолого – педагогически самоанализ на професионалните компетентности на учител в детска градина е една от възможностите за разкриване на затруднения в педагогическата дейност на учител в детска градина. Той е условие учителят непрекъснато да подобрява своя професионалния профил и своята вътрешна самозащитеност. Предизвикателство към всеки учител е ликвидиране на затруднения в педагогическата си дейност и/или оползотворяване на стимулиращия, мобилизиращия им потенциал. В хода на рефлексивно – перцептивен анализ на педагогическа дейност може да се самоопознават всички нейни страни, подструктури на своята личност и психически състояния на субекти на дейността. Самоанализът на педагогическата си дейност и своя професионален профил обхваща както постиженията, така и затрудненията в адаптацията в учителската професия и в постигане на педагогическо майсторство. Самоанализирането на педагогическата дейност е неизбежна стъпка към осъзнаване на затруднение в решаването на педагогическа задача, към разкриване на причините за появата му като бариера в достигане на конкретна педагогическа цел.

Противоречивата роля на затруднението в педагогическата дейност на учителя е пряко свързана с неговата активност. В позиция на субект на педагогическа дейност, учителят проявява активност в две направления:

Едното направление е проявяване на активност за преодоляване на свои собствени психологически бариери и защиты, породени и осъзнати в собствената му педагогическа практика. Проявява активност в това направление е отказ от привичната стратегия в търсене на оптимални тактики за реагиране в проблемна педагогическа ситуация.

В другото направление активността на учителя се проявява в подготовка и осъществяване на реакция, в съответствие с приетата в конкретния момент тактика.

Затруднение е атрибут на всяка дейност, в т.ч. и на педагогическата. То е и елемент в структурата на педагогическа задача. Педагогическият му потенциал е голям и мощен, но противоречив. Пряка, силна и взаимна е връзката му с педагогическото майсторство и качеството и ефективността на педагогическия процес. Това са достатъчни основания за нов поглед към затрудненията в педагогическата дейност на учител в детска градина.

ЦЕЛ на изследването е да бъдат проучени доминиращи затруднения в педагогическа дейност на учители в детска градина и основни причини, които ги пораждат.

ЗАДАЧИ на изследването са:

1. Да се проучат теоретични обобщения относно същността и характеристики на затруднения в педагогическата дейност на учители в детска градина.
2. Да се установят доминиращи затруднения в педагогическата дейност на учители в детска градина.
3. Да се установят и ранжират основни причини, които пораждат доминиращи затруднения в педагогическата дейност на учители в детска градина.
4. Да се атипизира използването на карта за самооценяване степен на затруднения.

ПРЕДМЕТ на проучването са доминиращи затруднения в педагогическа дейност и основни причини, които ги пораждат, посочени от учители в детска градина.

ОБХВАНАТИ в изследването са общо 150 учители в 27 общински детски градини в областите Кърджали, Плевен, Пловдив, Смолян, София – град, Търговище и Хасково. В това число са учители на деца в едновъзрастови и разновъзрастови групи.

Изследването е проведено в периода от м. май 2016 до м. септември 2017 г.

МЕТОДИ НА ПРОУЧВАНЕТО: За целите на изследването са използвани методите: анкетиране, самооценяване, сравняване и анализ на документи. Степента на затрудненията в различни страни на педагогическата дейност на учител в детска градина е самооценявана по възходяща тристепенна скала: ниска, висока и най-висока. Апробирано е използване на карта за самооценяване на резултатите от труда на педагогически специалисти с учителска длъжност в детска градина, която съдържа показатели публикувани в Приложение № 4 към чл. 24, ал.1 на Наредба № 4, издадена от министъра на образованието и науката, обн. ДВ. бр.34 от 28 април 2017 г.

РЕЗУЛТАТИ: Проучените теоретични обобщения относно същността и характеристики на затруднения в педагогическата дейност (педагогическия труд) на учители в детска градина разкриват, че тази проблемна област предстои да бъде изследвана многопланово, в цялост и дълбочина. С влизането в сила на Закона за предучилищно и училищно образование и последващи го подзаконовни актове се обновяват и разширяват затрудненията във всички страни на педагогическата дейност на учителите.

Получените резултати за доминиращи затруднения са обобщени по показателите, според посочената Наредба № 4. Поради спецификата на

образователният процес в детска градина, където процеса е предимно възпитателен, в картата за самооценяване процеса е означен като възпитателно – образователен. Данните са представени в Таблица № 1.

Обобщени данни за степени на затруднения в педагогическа
дейност на учители в детска градина

Номер по ред	Показатели	Брой отговори за степен		
		Ниска	висока	Най-висока
1	Планиране, организация е провеждане на възпитателно –образователния процес	12	42	78
2	Използване на интерактивни методи, иновации и ИКТ във възпитателно – образователния процес	24	42	84
3	Работа в екип за създаване на подходяща възпитателно – образователна среда (комуникация с педагогически съветник, психолога, участие в комисии и др.)	45	12	6
4	Работа с деца, в т. ч. застрашени от отпадане; в риск; в мултикултурна среда; със специални образователни потребности и/ или хронични заболявания и др	12	32	81
5	Работа с деца за участие и заемане на призови места в общински, областни, регионални, национални и международни състезания, конкурси и олимпиади	24	15	0
6	Работа с родителите	54	12	0
7	Работа с деца в занимания по интереси	6	0	0
8	Работа в методически обединения и подпомагане на новоназначени учители	0	24	36
9	Разработване и реализиране на проекти	15	48	87
10	Получени професионални отличия и награди през оценявания период и други избрани от институцията показатели			

За установяване и ранжиране на основни причини, които най-често пораждат затруднения в педагогическата дейност, изследваните лица анонимно са изпълнили

задачата: „Посочете в низходящ ред до 10 основни причини, които най-често и в най-висока степен пораждат затруднения в педагогическа Ви дейност.“

Според интензивност на появяване и степен на затруднение в низходящ ред са следните основни причини:

Изследвани
лица- брой

1. Непрекъснати промени в програмните системи и нормативи.....	139
2. Затрупват ни с изисквания към нови професионални компетентности. .	126
3. Незачитане и подценяване тежкия труд на учителя в детска градина.....	126
4. Най-сложна е педагогическата дейност на учител в детска градина. и най-несправедливо е ниско оценявана.	117
5. Завишен брой деца във възрастова група.	114
6. Изготвяне на портфолио на дете и на себе си.....	111
7. Презентация на добри практики.	108
8. Липса на ИКТ.	105
9. Педагогическа дейност в разновъзрастови групи.....	96
10. Работен ден без време за почивка.	93
11. Претенциозни родители на разглежани в семейството деца.	87

ОБСЪЖДАНЕ

В специализираната научна литература затруднението в педагогическата дейност на учители не е нова проблемна област. Още в началото на XIX век известният педагог демократ и хуманист Ф. А. Дистервег характеризирайки професионални профили на учител, специално внимание отделя на противоречивата роля на затрудненията в педагогическата дейност. Според него затрудненията и съпротивленията в педагогическата дейност на учителя могат да парализират педагогическата му мощ, но могат и да я увеличат, да го ободрят и закалят.

В най-общ план затруднение в педагогическата дейност на учител в детска градина се определя като неин атрибут. Основание за това е, че решаването на всяка педагогическа задача е съпътствано от затруднение, което е породено от противоречие между необходимостта да бъде постигнат очакван резултат от извършена определена педагогическа дейност и недостатъчността на ресурси, в това число и професионално – педагогически компетентности или конкретна компетентност, обезпечаващи успешността на това изпълнение.

Анализа на дефиниции на затруднение в педагогическа дейност на учител разкрива, че все още те са предимно описателни. Освен като същностна характеристика

на педагогическата дейност затрудненията се разглеждат от гледна точка на педагогическата практика и от психологическа гледна точка.

В педагогическата практика затруднението се определя като бариера, препятствие, затормозяване, сложност и/или пречка в процеса на решаване на педагогическа задача. От тази гледна точка, приоритетно се отразява обективното съдържание на затруднението.

От психологична и психолого - педагогическа гледна точка затруднение в педагогическата дейност на учител се определя като усилие, напрежение, което е отражение преди всичко на неговото субективно съдържание.

В опит да обединят тези две гледни точки Н. В. Кузьмина и нейни сътрудници и последователи се обединяват около разбирането, че затруднението в педагогическата дейност на учителя е субективно състояние на напрегнатост, тежест, неудовлетвореност, което се поражда от външни фактори на дейността и зависи както от характера на самите фактори, от образователната, нравствената и физическата подготовка на учителя за нейното изпълнение, така и от отношението му към нея. С лекота се установява, че в това определение е разкрита само деструктивната функция на затруднението, но не и неговата стимулираща функция.

В педагогическата дейност на учители в детска градина е неизбежно възникването и функционирането на затруднения. Противоречията като източник на развитие на предучилищния образователен процес са фактор за възникване на затруднения. Те са преграда, препятствие, трудност към достигане на очакван резултат от конкретна педагогическа дейност за решаване на проста или сложна педагогическа задача. Освен източник на развитие затрудненията в педагогическата дейност, при определени условия са фактор, който затормозява, задържа и даже може да блокира хода на педагогическия процес. Когато затруднението не е преодоляно, то затормозява, задържа професионалното развитие на учителя, забавя достигането и усъвършенстването на педагогическо майсторство, води до неуспешна педагогическа дейност и до разочарование от своя нежелан и неочакван професионален профил.. Натрупване на неуспешно решавани педагогически задачи на свой ред влошава качеството на предучилищния образователен процес. Неуспехът в педагогическата дейност на учителя може да води и до снижаване на неговата самооценка, даже и до загуба на вяра в своите професионални компетентности, до блокиране на адаптацията към професията и решение за отказ от нея. Освен това затруднение в педагогическата дейност на учител, в т.ч. и в детска градина се преживява като състояние на психическа

напрегнатост, тревожност, която е дистресово състояние – неблагоприятно за ефикасността и ефективността на педагогическата дейност. Следователно, от една страна е безспорна разрушителната, деструктивната роля на затрудненията в педагогическата дейност. От друга страна – в съдържателно – психологически план затруднението в педагогическата дейност се разглежда като компонент на педагогически проблем и конкретна педагогическа задача. Процеса на намиране способ за успешна педагогическа дейност и безгрешно решаване на педагогическа задача е съпроводен не само от напрежение, но и от мобилизация, волево усилие и емоционален подем. Ето защо, затруднението в педагогическата дейност може да бъде източник на активност на личността на учителя, да стимулира мобилизирането на педагогическият ѝ потенциал и готовността за успешна педагогическа дейност. Тази негова роля е реална само в процеса и в резултата на отстраняването на затруднение. Освен това затруднения в педагогическа дейност могат да се разглеждат и като пусък, начало на професионална рефлексия – праксеологическа и / или личностна. За да рефлексира върху своите затруднения, така че да ги познае, разпознае и приеме като бариера за професионални постижения, учителят в позиция на изследовател на собствената си педагогическа дейност и отразени в нея професионалните компетентности на собствената му личност, осъзнава какво в даден момент в професионалното му развитие е бариера, пречка за постигане на педагогическо майсторство и за подобряване на своя профил на професионално – педагогически постижения. Резултат от проведен рефлексивен анализ може да бъде:

- Ликвидиране, отстраняване на затруднение в случай, че е осъзната причината или причините за появата му и способности за отстраняването му;
- Анализ на своята педагогическа дейност и / или действие в дълбочина, за да се разкрие основна причина и допълнително осмисляне на ситуацията.
- Затрудненията в педагогическа дейност на учители в детска градина могат да бъдат:
- свързани със спецификата и структурата на педагогическата дейност. Те са в природата на тази дейност и се появяват през всички етапи на професионалното развитие на учителя, с различна честота и степен на трудност при решаване на педагогически задачи;

Доминиращи затруднения в педагогическа дейност.

Педагогическата дейност на учител в детска градина е най-малко защитена от затруднения, грешки и преживяване на ситуативна и личностна тревожност.

Самооценките на изследваните лица и формулираните затруднения носят много и различна информация. Посочените доминиращи затруднения разкриват наличие на стремеж към подобряване на образователната среда. Наличие на осъзнати ясно и точно формулирани доминиращи затруднения е успешна стъпка към оползотворяване на стимулиращата им мощ и снижаване на задържащата им сила.

Прави впечатление, че са посочени много и различни затруднения оценени като доминиращи и с висока степен на трудност, но те не обхващат в цялост страните на педагогическата дейност. Формулировката на част от доминиращите затруднения е показател за отношение на изследваното лице към затруднението като атрибут на педагогическата му дейност.

По показателя „Работа в методически обединения и подпомагане на новоназначени учители“ за 87 от изследваните лица, което е 29 % от общия им брой затрудненията са с най-висока степен. Изследвано лице към самооценката добавя: „Младите новоназначени учители или са без квалификация за учител в детска градина или са магистри без подготовка за реална педагогическа практика – нито знаят, нито могат.“ С висока степен на трудност са посочени доминиращи затруднения и по показателите: „Планиране, организация и провеждане на възпитателно – образователния процес“, „Работа с деца със специални образователни потребности“ и „Използване на интерактивни методи, иновации и ИКТ във възпитателно – образователния процес.“ Част от посочените доминиращи затруднения разкрива неблагоприятна тенденция в отношението и нагласите на изследваните лица към съществени промени в системата на предучилищното образование. Например, в една от картите за самооценка изследваното лице е записало: „До гуша ми стигнаха промени, технологии и иновации. Да ни оставят най-после да работим както си знаем и можем. Не занятие, а педагогическа ситуация. Пременил се Илия и все си е с тия“.

Обобщените данни разкриват, че най-ниска е степента на затруднения по показателя „Работа с родителите“

Посочените от изследваните лица основни причини, които най-често пораждат затруднения в педагогическата дейност на учители в детска градина осветляват друга страна на изследвания проблем. Всички изследвани лица са посочили повече от 10 основни причини, които най-често пораждат затруднения в педагогическата им дейност. Обобщените данни разкриват, че едва 12 % от изследваните лица освен други, са посочили като основна причина за пораждање на затруднения в педагогическата дейност незадоволително равнище на свои базови професионални

компетентности. Обобщените резултати разкриват преобладаващо ниско равнище на уменията да самоанализ на своя педагогическа дейност и постигнатото в своето професионално развитие. Това се отразява неблагоприятно на развитието както на базовите професионални компетентности, така и на развитието на професионално - значими качества и подструктури на личността на учител. Освен това резултатите сочат, че общо 88 % от посочените основни причини, пораждащи затруднения в педагогическата дейност на изследваните лица са породени от обективни фактори. Такава вътрешна нагласа на учителя, който е субект на педагогическа дейност не е благоприятна за превенция на поява на затруднения и за снижаване степента на деструктивната, и задържащата им сила. Тя е показател за предимно стихийно развитие на професионалното самосъзнание на учителя. Формулировката на посочените основни причини за пораждаване на затруднения в педагогическата им дейност на учител в детска градина разкрива отношение на изследваното лице към своя професионален профил. Носи информация за професионално самочувствие, за удовлетвореност от постигнатия професионален профил, за оптимизъм и стремеж към професионално самоусъвършенстване.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Резултатите от проучването на доминиращи затруднения и основни причини, които ги пораждат в педагогическата дейност на учител в детска градина разкриват частично и повърхностно отношението на изследваните лица към противоречивата им роля за качеството на предучилищния образователен процес. Като компонент на структурата на педагогическата дейност на учител и специфично психическо състояние на неговата личност изучаването на затрудненията е сложна предстояща задача на теорията и практиката на предучилищното образование.

Апробирането на карта за самооценка на затруднения в педагогическата дейност на учители показва необходимост от корекции в съдържанието ѝ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Наредба № 4, обн. ДВ. Бр. 34 от 28 април 2017 г. В сила от 01.01.2017 г.
2. Десев, Л. Речник по психология. София, 1999 г.

DIFFICULTY FOR PEDAGOGUES WITH CHILDCARE IN KINDERGARDEN

Maria Hekimova

Kindergarden's mission is re-newed. The quality of pre-school education is strongly dependant on the competency of the teachers. In the profesional life of a teacher there are difficulties not only in his pedagogue career but also in his psychical competention.

Difficulties in educator's work are crutial problem and have priority in the theory of pre-school education.

According to empherical survey we have differred dominant difficulties in the work of a pre-school teacher and the reason for them.

Key words: difficulties, pedagogue, pedagogical work, self-evaluaion

Maria Nikolova Hekimova, Ph.D. of Pedagogy, Union of Scientists in Bulgaria – Smoljan, Phone: +359 87 90 91 902, E-mail: maria.nikolova.hekimova@gmail.com; maria@hekimova.eu;

МУЛТИКУЛТУРНОТО РАЗНООБРАЗИЕ – ЦЕННОСТИ И НАГЛАСИ

Ирена Левкова

ПУ „Паисий Хилендарски”, ул. „Цар Асен 24”, 4000 Пловдив

Резюме: Представени са резултати от анкетно проучване на 62 учители от български и турски етнос. Част от респондентите-българи изповядват исляма. В проучването се изследват нагласите към другия етнос и религия; познаването на традициите (въплътени в известни празници); споделените общи ценности и близки работни и колегиални взаимоотношения. Резултатите показват, че болшинството учители оценяват положително ценностите на другия етнос, създават добри колегиални и приятелски взаимоотношения, познават основни традиции и празнуват съвместно празници на двата етноса. Темата е важна, тъй като ценностите и нагласите към собствения и чужд етнос и религия на учителите рефлектират върху отношението им към обучаваните от тях ученици.

Ключови думи: *етнос, ценности, нагласи, учители*

Идеята за настоящото изследване е инспирирана от факта, че в определени райони на страната трудностите в обучението на децата се дължат не само на техните индивидуални особености – ниво на интелектуални възможности, индивидуална история на развитието, социално-педагогически особености на възпитателния стил и обгрижването им (и други подобни фактори), но също така и на определени специфики, касаещи особеностите на преподавателския състав в училищата. Както пише Тоцева „Българското училище може да се определи като мултиетническо и мултикултурно по своя състав, защото, от една страна, в него се обучават и възпитават деца и ученици с различен етнически и културен произход, а от друга – мениджърският, педагогическият и непдагогическият персонал също има своето многообразие.” (Тоцева, 2015).

Поради тази специфика на българското училище, взаимодействията между учители и ученици могат да зависят не само от ролевите характеристики на опозицията учител-

ученик, но също така и от ценностите и нагласите на учителите както към собствения, така и към чуждия етнос (нека тук включим за по-голяма коректност – и религиозната принадлежност, особено когато става въпрос за двете водещи религии – християнство и ислям), които могат да рефлектират върху отношението им към обучаваните от тях ученици. „Установено е, че в българската култура е налице силно избягване на различията т.е. те се възприемат деструктивно поради традиционно формирани стереотипи и предразсъдъци, които провокират негативна енергия и поставят разграничителни линии. Това води до затваряне на пространствата, до разрушаване на отношенията и на междуличностната хармония. Все още няма нагласа за опознаване, разбиране и приемане на социокултурното разнообразие в обществото. Не е налице готовност за цивилизовано общуване, взаимодействие и сътрудничество с хора с различна култура и специфични особености.” (Динчийска, Тоцева, 2014, с. 44).

Изследването си поставя за цел да даде отговор на въпроси, свързани със самовъзприемането и възприемането на „другия” сред група учители от двата основни за страната етноса – български и турски, и, до известна степен, да проследи влиянието на религиозната принадлежност, както във връзка с етноса, така и независимо от него (при изследваните българи, изповядващи исляма). Изследването няма претенции за представителност, поради относително малкия брой респонденти и поради неравномерното разпределение на изследваните лица по етнос. Все пак, получените резултати могат да помогнат да се очертае една обща картина на определени ценности и социални нагласи, свързани с етническата и религиозна принадлежност на изследваните лица. Както в състава на анкетираните учители наблюдаваме представители на повече от един етнос, така също и съставът на обучаваните от тях ученици е етнически разнороден, като преобладаващите етноси са български, турски и ромски. Нагласите на учителите към собствения и към чуждите етноси могат да определят тяхното съзнавано и несъзнавано отношение към обучаваните от тях ученици.

В проведената анкета участват 62 души, от които 52 жени и 10 мъже. От жените 45 са от български етнос, а 7 - от турски . От мъжете 9 са българи, един е турчин, а от българите двама са българи, изповядващи исляма. Изследването е проведено в Шуменския регион. Анкетата съдържа въпроси, групирани в различни тематични области, но тук ще бъдат представени резултатите от отговорите само на въпроси от анкетата, представящи взаимните нагласи на учителите към етносите.

На следващата таблица са представени резултатите от отговорите на първия въпрос: „Кои са най-важните ценности, характерни за етноса, към който принадлежите?“.

Таблица 1

Ценности на етноса, към който принадлежи ИЛ

Категория	Мъже - българи	Мъже турци	Мъже – помаци	Жени - българки	Жени - туркини	Общо
Трудолюбие	3	1	1	28	-	33
Семейство	2	-	1	18	2	23
Толерантност	3	1	-	11	4	19
Съхраняване на традициите	1	-	1	9	3	14
Уважение	-	-	1	10	-	11
Ученолюбие	1	-	-	7	-	8
Родолубие	1	-	-	6	-	7
Честност	-	-	-	7	-	7
Гостоприемство	-	-	-	6	-	6
Справедливост	1	-	-	3	-	4
Религия	2	-	-	1	1	4
Приятелство	-	-	1	3	-	4
Съхраняване и продължаване на рода	-	-	-	3	-	3
Доброжелателност	-	-	1	2	-	3
Достойнство	-	-	1	2	-	3
Отговорност	-	-	-	3	-	3
Култура	-	-	1	2	-	3
Съпричастност	-	-	-	3	-	3
Любов	-	-	1	2	-	3
Образование	-	-	-	2	-	2
Взаимопомощ	1	-	-	1	-	2
Доброта	-	-	-	1	1	2

Духовна сила	-	-	-	1	1	2
Добронамереност	-	-	-	2	-	2
Милосърдие	-	-	-	2	-	2
Творчество	-	-	-	2	-	2
Човешки живот	1	-	-	1	-	2
Търпение	-	-	-	2	-	2

Освен посочените в таблицата отговори, се срещат и единични такива, които тук няма да бъдат коментирани. От получените резултати виждаме, че най-характерната ценност, независимо от етноса, е трудолюбието, която е избрана от общо 33 човека. От тях от български етнос са 32 души, а от турски - един. От българския етнос 28 са жени, 4 мъже, единият от които е българин-мохамеданин.

Втората най-важна ценност е семейството и е избрана от 23 души, от които 20 са жени, а 3 са мъже. От жените 18 са българки, а 2 туркини, а от мъжете всички са българи, като единият е българин-мохамеданин.

Третата ценност е толерантността и е избрана от 19 души. От тях 15 са жени, а 4 са мъже. От жените 11 са българки, а 4 са туркини. От мъжете трима са българи, а един е турчин.

Прави впечатление, че най-характерни черти за българския етнос според неговите представители са трудолюбието (32 от 33) и семейството (21 от 23), докато при толерантността виждаме, че от 19 човека – българите, които са я посочили, са 14, а турците – 5.

Като най-характерни за турците са посочени следните ценности: семейство, толерантност, съхраняване на традициите.

Изследване на Пампоров с метода на асоциативния въпрос показва, че българите виждат себе си в позитивен план най-често като „трудолюбиви”, „гостоприемни” и „добродушни”, а в негативен - като „мързеливи”, „завистливи”, „бедни” (Пампоров, 2011, с. 92).

При втория въпрос, кои са общите ценности и има ли такива, 8 изследвани лица са отговорили с „Не”, от които 3 мъже (единият мъж е българин-мохамеданин) и 5 жени,

всички българи. Отговорите на респондентите, дали положителен отговор, са представени на Таблица 2.

Таблица 2

Общи ценности на двата етноса

Категория	Мъже-българи	Мъже - турци	Мъже – помаци	Жени - българки	Жени - туркини	Общо
Семейство	-	-	1	10	2	13
Уважение	1	-	-	6	2	9
Спазване на традиции	-	-	-	7	1	8
Трудолюбие	-	1	-	6	-	7
Приятелство	2	-	1	3	-	6
Толерантност	1	1	-	4	-	6
Взаимопомощ	1	1	-	2	-	4
Гостоприемство	-	-	-	4	-	4
Желание за по-добър живот	-	-	-	3	-	3
Добри отношения	-	-	-	-	2	2
Съпричастност	-	-	-	-	2	2
Справедливост	1	-	-	1	-	2
Уважение към възрастните	-	-	-	2	-	2
Равенство	1	-	-	1	-	2
Изграждане на авторитет	-	-	-	2	-	2
Родолюбие	-	-	-	2	-	2
Милосърдие	-	-	-	2	-	2
Загриженост	-	-	-	2	-	2

От по-горе представената таблица виждаме, че като най-важни общи ценности са представени: семейството, избрано от 13 ИЛ, от които 11 са българи, а двама са турци; уважение, избрано от 9 човека, от които 7 са от български, а двама са от турски

етнос. След това е спазването на традиции, избрано от 8 човека, от които 7 са с български, а 1 с турски етнос, трудолюбието пък е избрано от 7 човека, от които 6 са с български, а 1 е с турски етнос.

Резултати от трети въпрос: „Имате ли приятели от етнос, различен от Вашия? Ако отговорът е „да”, какво Ви свързва с тях?” – Таблица 3

Таблица 3

Приятелски взаимоотношения между хора от различни етноси

Категория	Мъже-българи	Мъже-турци	Мъже-помаци	Жени-българки	Жени-туркини	Общо
Работа	2	1		8	1	12
Общи интереси	-	-	1	6	3	10
Приятелство	1	1	1	3	2	8
Семейни приятели	1	-	-	5	-	6
Съседи	1	-	-	4	-	5
Проблеми от живота	1	-	-	4	-	5
Взаимопомощ	-	-	-	3	-	3
Уважение	-	-	-	2	1	3
Принципи при възпитанието на децата	-	-	-	3	-	3
Толерантност	1	-	-	-	1	2
Празници	-	-	-	2	-	2

Това, което свързва различните етноси, според анкетираните, е работата, посочена от 12 ИЛ и общите интереси, посочени от 10 ИЛ. На трето и четвърто място остават приятелството и семейните приятели, които са избрани съответно от 8 и 6 човека.

Отговорите на 4 въпрос: „Известни ли са Ви празници, които се празнуват от етнос, различен от Вашия? Ако „да”, можете ли да изброите някои от тях?” са представени в Таблица 4:

Таблица 4

Празници, характерни за други етноси в България

Категория	Мъже-българи	Мъже-турци	Мъже-помаци	Жени-българки	Жени-туркини	Общо
Василица	6	1	1	32	3	43
Курбан Байрям	3	-	-	31	-	34
Рамазан Байрям	3	-	-	17	-	20
Шекер Байрям	1	-	-	13	-	14
Байрям	3	-	-	9	-	12
Великден	-	1	1	-	7	9
Коледа	-	-	1	-	6	7
Гергьовден	-	1	1	3	1	6
Имен ден	-	-	-	-	4	4
Пасха	-	-	-	3	1	4
Ханука	-	-	-	4	-	4
Пурим	-	-	-	3	-	3
Едерлез	-	-	-	2		2
Тодоровден	1	-	-	1	-	2
Цветница		-	-	-	2	2
Бабинден	1	-	-	-	1	2
Заговезни (Шукимос)	1	-	-	-	1	2
Обряждане	-	-	-	1		1
Баба Марта	-	-	-	-	1	1
Кукери	-	-	-	-	1	1
Цигански	1	-	-	-	-	1

Атанас						
Изрим	-	-	-	1		1
Мая, Маето	1	-	-	-	-	1
Богородица Бари	1	-	-	-	-	1

На въпроса кой празник на другите етноси им е известен, най-много ИЛ са посочили Василица – общо 45 души. Интересно е да се отбележи, че от тях 12 са назовали празника под другото му име - Банго Васил. След това се нареждат курбан, рамазан и шекер байрям, избрани съответно от 34, 20 и 14 човека. Тук е редно да отбележим, че 12 човека са отбелязали, като празник байрям, без да уточняват за кой точно байрям става въпрос. Отделно двадесетте човека, които са избрали рамазан, като празник не оценяват, че неговата същност се състои в пости и не е точно празник. Тези два отговора ни показват, че една част от анкетираните, в случая – българи - не са много наясно с точната същност на байряма. Освен традиционните празници за най-големите малцинства в България – турското и ромското, част от анкетираните са посочили и еврейски празници, като Изрим, Ханука и Пурим.

Отговори на 5 въпрос: „Присъствали ли сте на традиционен празник на етнос, различен от Вашия?” – Таблица 5:

Таблица 5

Съвместно празнуване на известни празници

Отговор	Мъже-българи	Мъже-турци	Мъже-помаци	Жени-българки	Жени-туркини	Общо
Да	4	-	2	14	7	27
Не	2	1	-	32	-	35

От отговорите става ясно, че 27 от изследваните лица са присъствали на празник на друг етнос, като най-много жени от български произход 14 и от турски – 7. Присъствалите мъже са общо 6, като 4 са българи, а двама са българи-мохамедани. От отговорилите с „Да”, 4 ИЛ, всичките жени, са от български произход и са посочили празника, на който са присъствали, а именно байрям. По-голямата част от изследваните

лица – 35, не са присъствали на празниците. От тези 35 човека 32 са жените българки, а трима са мъжете, от които двама българи и един турчин. Забелязваме, че голяма част от изследваните лица са присъствали на празник на друг етнос, което говори за доброто сътрудничество и толерантност между хората с различни обичаи.

Извод: Резултатите от анкетата с учителите показват, от една страна, позитивно отношение към собствения и чуждите етноси, относително добро познаване на празници и традиции, съобщават за различни причини и поводи за създаване на близки отношения на приятелство и сътрудничество, отчитане на общите ценности, познаване и признаване на ценностите на другия. Това са условия за наличието на положителни нагласи към обучаваните от тях ученици, за оценяване и подкрепа не според етноса, а според реалните качества, знания и поведение на учениците.

От друга страна, става ясно, че българските учители са недостатъчно запознати със смисъла на основни празници на турския етнос, което показва, че е необходимо повече да се работи с тях в тази посока. Незнанието може да породи неадекватни, смешни или дори обидни реакции спрямо учениците им, празнуващи важни за общността им празници и да създаде негативни нагласи у учениците към своите учители, както и отношение и поведение, които не са благоприятни за успешното взаимодействие между учители и ученици.

Литература:

Динчийска, Ст., Я. Тоцева, От „Образование без предразсъдъци“ към справедливо социално измерение – Педагогически форум, 2014, № 3, ISSN 1314-7986, стр. 44-49, <https://www.dipku-sz.net/sites/default/files/galia_koj%40yahoo.com/pedagogicheski_forum_3_2014.pdf>, посетен на 31.08.2017

Пампоров, А. (2011) Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България, Отворено общество

Тоцева, Я. Директорът – мениджър на интеркултурната комуникация в училище – Реторика и комуникации, 2015, № 16, ISSN 1314-4464, <<http://rhetoric.bg/директорът-мениджър-на-интеркултур>>, посетен на 31.08.2017

Ирена Левкова, доц. д-р, Пловдив, ул. Цар Асен 24, 0897/810868, i_levkova@abv.bg

MULTICULTURAL DIVERSITY – VALUES AND ATTITUDES

Irena Levkova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski, 24 Tzar Asen Str. 4000 Plovdiv

Abstract: The results from a survey with 62 teachers from the Bulgarian and the Turkish ethnicity are presented. Part of the Bulgarian respondents are Muslim. The study examines the attitudes towards the other ethnicity and religion; the knowledge about the traditions (embodied in famous holidays); shared common values and close working and collegial relationships. The results show that the majority of the teachers evaluate positively the values of the other ethnicity, they create good collegial relationships and make friends with people from the other ethnicity, they know the main traditions and they celebrate some holidays together. The topic is important, as the values and attitudes of the teachers towards their own ethnicity and religion and towards the foreign ethnicity and religion reflect on the teachers' attitudes towards their students.

Key words: *ethnicity, values, attitudes, teachers*

Irena Levkova, Associate professor PhD, 24 Tzar Asen Str., 0897/810868, i_levkova@abv.bg

ГРАЖДАНСКО ОБРАЗОВАНИЕ И ДЕМОКРАТИЧНА КУЛТУРА

Евелина Иванова-Варджийска

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме: Понятието за демократична култура предоставя убедително обяснение за незадоволителното моментно качество на гражданското образование в България и разкрива нови възможности за целеполагане, планиране и осъществяване, които позиционират гражданското образование не само в училище, но и го отварят към всички граждани. Изградената демократична култура, разбрана като спонтанно демократично поведение на граждани и институции, е следващ етап от развитието на демократичното общество, което в момента се характеризира предимно с приемането на демократични закони и установяването на демократични институции и процедури. Тяхното функциониране не е достатъчно, за да утвърди чувството, че живеем в демократично общество. Демократичните закони и институции и демократичната култура на хората взаимно се предполагат и взаимно си влияят. Изграждането на демократична култура като глобална цел на гражданското образование се постига чрез учене и практикуване на компетентности, подредени в четири групи – ценности, нагласи, умения и рефлексивно знание и обединени в Модел за компетентности за демократична култура, разработен от Съвета на Европа. Този модел може успешно да се прилага за оптимизиране на гражданското образование в България, заради динамичното понятие за компетентност, вниманието към ценностите и разбирането за взаимовръзката между ефективно гражданско образование и демократична училищна култура. Анализират се промените в нормативната база след приемането на Закона за предучилищното и училищно образование, които насърчават и затрудняват изграждането на демократична култура в контекста на училищното гражданско образование.

Ключови думи: гражданско образование, демокрация, демократична култура, компетентности, интерактивност, ценности

В този текст ще бъдат изследвани възможностите, които понятието за демократична култура предоставя като обяснение на някои предизвикателства и като разкриване на нови хоризонти при целеполагането и стратегиите за осъществяване на ефективно гражданско образование. Анализът ще премине през четири основни момента:

- Очертаване на някои актуални предизвикателства пред гражданското образование в България;
- Дефиниране на понятието за демократична култура и експлициране на връзката му с гражданското образование и понятието за компетентност;
- Кратък преглед на избрани моменти от новата нормативна уредба в образованието след приемането на Закона за предучилищното и училищно образование (ЗПУО), които имат насърчаващо или затрудняващо влияние върху изграждането на демократична култура;
- Представяне на модел за компетентности за демократична култура, разработен по проект на програма „Песталоци“ на Съвета на Европа и възможностите за прилагането му в България.

Мотивацията за тези размишления се подхранва от желанието да бъдат потърсени възможни обяснения на един актуален парадокс: на теория се твърди, че гражданското образование е приоритет, както според новия ЗПУО, така и от дълги години, почти още от въвеждането му в България през 2000-2002 година. На практика декларираната приоритетност се разминава с фактическото negliжиране на гражданското образование¹ в училищната и извън училищна реалност. Също така не би могло да се твърди, че гражданското образование е особено успешно, ако се съди по качеството на общественно-политическия живот и минималното гражданско участие в него.

Една възможна обяснителна хипотеза за този парадокс насочва към целеполагането, и по-точно към липсата на ясни, обществено популяризирани и консенсусни цели на гражданското образование.

¹ Сравни напр. с резултатите от емпирични изследвания за гражданското образование в: Варджийска, Ев. „Сравнително изследване на учителски практики в обучението по литература и гражданско образование”, 2010 в <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/current/EINM/CaseStudiesEINM/> и Варджийска, Ев. „Явни и скрити национални програми в обучението по литература и по гражданско образование”, 2008, в <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/current/FCN/cases/?page=10>.

I. Актуални предизвикателства

Гражданското образование на кръстопът – между темите и компетентностите

Българското гражданско образование и след последната реформа продължава да се колебае между две стратегии: ориентация към теми или ориентация към компетентности. В програмите преобладават очакваните резултати като знания за различни класически тематични области като демокрация, гражданско общество, проблеми на глобализацията, национална и европейска идентичност и др. подобни. Нормативният документ - ДОС, който би трябвало да създава условия за успешното осъществяване на съвременно гражданско образование има многозначителното заглавие „Наредба за гражданско, интеркултурно, здравно и екологично образование“. Документът създава впечатлението за механично обединяване на всичко, което не е било ясно къде да бъде поставено², без да се работи достатъчно задълбочено на концептуално ниво така, че да се открият допирните точки и се дефинират приоритети отвъд „предметните“ съдържателни граници.

Изглежда, че докато гражданското образование се дефинира **предимно през определени съдържания**, трудно би могло да се получи консенсус сред експерти, учители и общество, защото всеки би се опитвал да придърпа чергата към своята специфична съдържателна компетентност. Подобна стратегия за осъществяване на гражданското образование в най-добрия случай би довела до получаването на определени **знания за** демокрацията, правовата държава и гражданското общество.

Парцелираност, а не интегративност

Гражданското образование в момента изглежда като принадено към „нормалните“ предмети, като задължение, което учителите не знаят как да посрещнат и затова или се negliжира, или, ако нещо се случва, то е благодарение на лична ангажираност на учители и директори, а не на системна подкрепа.

² Пример за това са областите, които би трябвало задължително да бъдат разглеждани в часа на класа според Приложение 5 на наредбата – патриотично възпитание и изграждане на национално самочувствие, финансова и правна грамотност, военно обучение, безопасност и движение по пътищата, защита на населението при бедствия и аварии, превенция на тероризма, превенция и борба с корупцията, http://zareformata.mon.bg/documents/naredba_13_21.09.2016_grazhdansko_eko_obr.pdf

За да бъде успешно гражданското образование в училище, то трябва да получи системна подкрепа. Това означава да бъдат създадени условия за ефективното му осъществяване като интердисциплинарен принцип чрез подходящото внимание към гражданското образование и в други ДОС, с които ДОС за гражданското образование има хоризонтални връзки, например ДОС за квалификацията на учителите, ДОС за управление на качеството в образователните институции, за организацията на дейностите, за оценяването. Една от малкото такива двупосочни връзки е направена в чл.6 ал.2 т. 3³ с ДОС за приобщаващото образование, който е един от най-спорните и затова вече се променя. Особено фрапиращо е несъответствието между ДОС за ГИЗО и ДОС за учителската квалификация, което ще бъде разгледано в следващия параграф.

Квалификация на учителите

Квалификацията на учителите е решаващ фактор за качеството на всяко образователно взаимодействие. Парадоксално обявеното за приоритет гражданско образование не е гарантирано с внимание и грижа за квалификацията на учителите. В нормативното ѝ регулиране дори се откриват поредните парадокси.

Според Приложение 1 на Наредба 12 за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти⁴, гражданско образование като предмет могат да преподават „по право“ учители по философия, история и география, педагогика и педагогика на обучението по (история, география, философия). С допълнителна квалификация за „учител по гражданско образование“ от учебната 2020-2021 година се предвижда да могат да преподават предмета и завършилите следните специалности: социология, антропология и науки за културата и политология. Последната хипотеза е доста малко вероятна поради нищожния брой на часове в училище, който не може да формира норматив. Излиза, че за този единствен час по гражданско образование седмично в 11 и 12 клас се конкурират философи, историци, географи, педагози и екзотично мотивирани политолози, социолози,

³ Срв. Наредба 13 (ДОС за ГИЗО), чл. 6: „В училищното образование ГИЗО се осъществява в процеса на придобиване на всички видове училищна подготовка. (2) т.3 в рамките на дейностите о обща подкрепа за личностно развитие по реда и при условията на ДОС за приобщаващото образование. И Наредба (ДОС за приобщаващото образование), чл. 39 – дейности по превенция на тормоза и насилието, ал.2 „Видовете и съдържанието на дейностите по превенция на тормоза и насилието да подчинени на обща институционална политика, разработват се самостоятелно от институцията и може да включват... т. 2: разглеждане на теми от глобалното, гражданското, интеркултурното и здравното образование в часа на класа, в заниманията по интереси и във факултативните часове“,

<http://www.mon.bg/?go=page&pageId=1&subpageId=25> .

⁴ http://zareformata.mon.bg/documents/naredba_12_01.09.2016_prof_razvitie_uchiteli.pdf

културолози – специалности, които не са с традиционна педагогическа ориентация. Всички останали специалности, които имат право да преподават предмети с много по-голям брой часове – от физика и математика до чуждите езици на практика са изключени от преподаването на гражданско образование като предмет, защото нито имат право като основна квалификация, нито могат да придобият допълнителна квалификация за „учител по гражданско образование“⁵! Разбира се никой не спира тези учителите са осъществяват гражданско образование в часовете по своите предмети, където те са легитимни преподаватели. Но и никой не ги подкрепя в това начинание като цени подобно усилие или ги мотивира за придобиване на допълнителна квалификация. Предвиденото задължение за последваща квалификация в рамките на 3 образователни кредита за 4 години не е достатъчно като мотив, защото тези кредити лесно могат да бъдат придобити с вътрешно-училищни обучения по всеобщи теми или с предметно насочени обучения, предлагани от различни субекти (фирми или академични институции) и с различно качество. Тази ситуация е в контраст с европейски добри практики, които показват отличните възможности за осъществяване на гражданско образование в обучението по чужди езици и по природни науки⁵.

Така описаната ситуация в нормативното регулиране не оставя много пространство за изненадващи реакции. Най-вероятно учителите по повечето общообразователни предмети, поради неразбиране и недостатъчна квалификация, биха игнорирали възможностите за гражданско образование в своя предмет, притиснати допълнително от нарасналата бюрократична тежест и натиска за следване на собствените учебни програми, които са доминирани от чисто предметно знание, гарнирано с ключови компетентности на ЕС.

II. Гражданска култура – един по-различен и необходим хоризонт на целеполагане в гражданското образование

Понятие за култура

⁵ През учебната 2016-2017 година участвах в проект за обучение и разработване на учебни материали за утвърждаване на демократична култура в училище, където сред 50 участника имаше 2 философи, а повече от половината бяха преподаватели по чужди езици. В пилотен проект за обучение по гражданско образование на учители в Португалия, осъществен по същото време, най-голям брой са участниците от областта на математиката и природните науки, следвани от езиците и след това от обществените науки, тъй като глобалната цел на португалското образование – във вид на профил на ученика след завършване на средното образование - е дефинирана почти изцяло през компетентности за демократично гражданство (по данни от презентация по време на конференция „Да се учим да живеем заедно... Бъдещето на гражданското и демократичното образование в Европа“, организирана от Съвета на Европа в Страсбург, 19-22 юни 2017 г.).

Понятието за култура е многолико. Всеки човек е пресечна точка на различни измерения и елементи на културата – материални произведения, социални ресурси и личностни компетентности⁶. Всеки човек в този динамичен и хетерогенен смисъл на понятието за култура е уникално съчетание на различни култури. За целите на настоящите размишления ще разбирам културата в максимално широкия смисъл *на спонтанно и саморазбиращо се поведение, което се основава на споделените в дадена общност ценности*⁷. В контекста на гражданското образование понятието за култура предоставя интересна възможност за обяснение защо въпреки съществуването на такова образование от дълги години, не можем да се похвалим със съществени положителни промени в начина ни на живот.

Безспорна промяна в живота ни е установяването на демократична държавност и закони. Ала функционирането на демократични институции и приемането на демократични закони е необходимо, но не и достатъчно условие, за да имаме увереността, че живеем в демократично общество.

*„Понятието за демократична култура, а не толкова за демокрация, се използва ... за да подчертае факта, че, докато демокрацията не може да съществува без демократични институции и закони, то тези институции и закони не могат да работят на практика, ако не се основават на демократична култура, а това ще рече, на демократични ценности, нагласи и практики“*⁸.

За да функционира ефективно демократичното общество, установяването на институциите и законите като необходим минимум би трябвало да бъде надградено и с възпитаването на демократична култура. Ще употребявам понятието *за демократична култура* като израз на *реална и саморазбираща се демократичност на обществото и в действията на личности и институции*.

В този контекст бих искала да формулирам първата си теза:

Ефективно би било това гражданско образование, което си поставя като глобална цел изграждането на демократична култура.

⁶ Council of Europe, Competences for democratic Culture, 2016, p.19: „Културата на дадена група е съчетание, оформено ... от мрежа от материални, социални и субективни ресурси“.

⁷ Например, ако се обърнем към всекидневните навици и културата на пиене на кафе, лесно бихме установили, че според италианската култура е саморазбиращо се и естествено да се пие еспreso, а според американската – голяма чаша черно филтърно кафе.

⁸ Council of Europe, Competences for democratic Culture, 2016, p.15.

Според експерти на Съвета на Европа, компетентностите, от които гражданите се нуждаят, за да участват активно в живота на демократичното общество не се получават автоматично, а трябва да бъдат научени и практикувани⁹. От друга страна, съществуващите институции, политическите и правни структури и процедури значително влияят върху формирането на демократичната култура и възможностите на гражданите за участие в общественния живот. В контекста на гражданското образование демократичната култура може да бъде конкретизирана в набор от компетентности, които включват като знания и умения, така също и нагласи, ценности и личностни качества.

Ако приемем, че е смислено да поставим като глобална цел на гражданското образование формирането на гражданска култура, то изключителна важност придобива въпросът как би могло да бъде изградена демократична култура. Тук съвсем накратко ще бъдат отбелязани три възможни стратегии:

- **Интерактивност в образователното взаимодействие** – в контекста на гражданското образование има достатъчно изследвания и данни за това, че методите на преподаване са по-важни от съдържанията¹⁰.
- **Подкрепа за учителя като лидер** – Ролята на модел, която е ключова за учителя в контекста на интерактивното образование е от решаващо значение и за успеха на гражданското образование. В тази област евентуалното разминаване между думи и дела, между теория и практика би било фатално. Ключова е и ролята на директорите, които непосредствено могат да подкрепят учителите и от чиито стил на управление зависи организационната култура на училището. Освен професионална подкрепа за учители и директори в системата за образование, би трябвало да се работи и за широка обществена подкрепа и възстановяване на разбирането, че учителството е една от най-важните професии.
- **Изграждане на демократична училищна организационна култура**

⁹ Пак там, стр.16.

¹⁰ **Bartels, R.** Research Project *Philosophy for Democracy*, The Netherlands, <http://rob1sept.home.xs4all.nl/democracy.htm>. В този проект се демонстрира с емпирични данни как работата по методиката на „философия с деца“, при която група деца (училищен клас) работи като демократична партиципативна изследваща общност, води до съществено подобряване на гражданските и социални компетентности на участващите деца, независимо от съдържанието на дискутираните теми.

Третата стратегия е свързана с основополагащ образователен принцип, формулиран още от Джон Дюи в „Демокрация и образование“ по следния начин: „Ние никога не образоване директно, а само индиректно чрез средата“. В тази връзка бих искала да формулирам *втората основна теза* в това изложение:

Съществува съществена взаимовръзка и взаимодействие между училищната организационна култура и ефективността на гражданското образование. **Демократичната училищна култура е ключов фактор за успех на гражданското образование**, което, от своя страна, може да допринесе за промяна и развитие на училищната култура.

III. Възможности за развитие на гражданска култура според новата нормативна уредба

В новия ЗПУО и конкретизиращите го наредби има промени, които биха могли да имат положително въздействие върху изграждането на гражданска култура. Без претенции за изчерпателност тук се изброяват някои от положителните промени:

- В Наредба 13 за ГИЗЕО целта на гражданското образование е формулирана като: *развитие на автономна и активна личност* и, нов и особено конструктивен момент, *развитие на училището като демократична общност*;
- В изпълнение на новия закон са формулирани и въведени чрез Наредби *държавни образователни стандарти* (ДОС), които съдържат задължителни изисквания за резултатите в образователната система, както и условията и процесите за тяхното постигане;
- Стандартите и учебните програми са ориентирани към *компетентности* – очакваните резултати са формулирани като знания, умения и отношения. Нормативните документи препращат към и изискват съобразяване на преподаването по всички предмети с препоръката на ЕС за развиване на осемте ключовите компетентности за учене през целия живот;
- Въвеждат се с наредба стандарти за *управление на качеството* в образователните институции. Част от предвидените мерки са създаването на обществени съвети, разработването на вътрешна система за самооценка на качество и провеждане на външно оценяване (инспектиране). Развитието на

организационната култура в училище също е един от критериите за оценяване на качеството;

- Законът гарантира правото на учениците „да бъдат зачитани като активни участници в образователния процес» (чл.171 (2)) Същевременно това право е разчетено предимно като участие в ученическото самоуправление;
- Законът предоставя значителна свобода при целеполагането, тъй като допуска разработването на училищни програми за разширена и допълнителна подготовка;
- Насърчава се създаването на политики за развитие на училищната общност чл. 174 (2)4;
- Подчертават се принципите на позитивна дисциплина и превенция;
- Въвежда се задължение за ежегодно повишаване на квалификацията на учителите.
- Предвижда се възможността за придобиване на статут на иновативни училища.

Същевременно някои от промените са в противоречие с изброените положителни тенденции и значително намаляват шансовете за развитие на демократична култура в образованието. Специфични затруднения пред гражданското образование създават разпоредби като следните, например:

- Осъществяването на ГИЗО в час на класа според държавния стандарт е интерпретирано в приложение към наредба 13 предимно като патриотично възпитание и изграждане на национално самочувствие. Процентното разпределение на часовете за задължителни теми в цитираното по-горе приложение 5 на наредбата почти не оставя никакво свободно време и пространство за разглеждане на теми и проблеми, които са специфични за конкретния клас или съответстват на интересите на учениците¹¹.

¹¹ Данни за броя на часовете общо и за „свободните“ часове по години се съдържат в приложение 5 към Наредба 13, <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=1&subpageId=25>. Например в 12 клас от 32 часа на класа годишно, 26 вече предварително са планирани в това приложение и остават само 6 за „занимания и дейности, свързани с гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, за развитие на класа като общност, за ученическото самоуправление и други“.

- В стандарта са посочени дейности и задължителни конкретни политики, а не компетентности, за постигането на които дейностите и политиките да допринасят. Не са формулирани компетентности, които да обединяват всички посочени подобласти (видове образования).
- Наредба 13 предвижда въвеждане на институционални политики за подкрепа на гражданското образование. В нормативния документ, обаче, като „неизменна част от тези политики“ (т.е. като задължителни елементи) са изброени: училищни ритуали, униформа, „трайни навици за отдаване на почит и израз на националното самосъзнание», поставяне на национален флаг на фасадата на училището и др. подобни.

Налага се изводът, че, въпреки заявената в закона широка автономия на училищата, подзаконовата нормативна уредба въвежда неоправдана свръхрегулация в определени области.

IV. Какво се случва в Европа?

В рамките на проекта „STED: Straightening education for democracy“ на програма „Песталоци“ на Съвета на Европа е разработен модел за развитие на компетентности за демократична култура, който да насърчи и създаде нови възможности за подобряване на ефективността на гражданското образование като път за промяна и демократизиране на обществото.

В основата на модела е понятието за *компетентност* като динамичен процес, който включва знания, умения, нагласи и ценности, както и изграждане на навици и предразположености към демократично поведение. Чрез умелото и ситуативно уместно действие на компетентния човек, демократичните ценности и принципи стават видими в поведението.

След обстойно проучване на публикации по темата за компетентностите в рамките на проекта е създаден Модела на пеперудата, който обхваща *20 основни компетентности за демократична култура*, разделени в четири групи:

Модел „пеперуда“

Най-важни са ценностите, следвани от нагласите, уменията и знанието с разбиране, което би трябвало добре да се различава от просто репродуктивното знание.

В първи работен превод на български език¹² тези 20 основни компетентности изглеждат така:

Ценности

- Да цениш човешкото достойнство и правата на човека
- Да цениш културното многообразие
- Да цениш демокрацията, справедливостта, честността, равенството и законността (върховенството на закона)

Нагласи

- Отвореност към културната различност и различните убеждения, светогледи и практики
- Уважение
- Ориентация към общото благо
- Отговорност
- Доверие в личните способности за действие (личната дееспособност)
- Толерантност към многозначността

Умения

- Умения за самостоятелно учене
- Аналитично и критично мислене

¹² Работен неофициален превод Евелина Варджийска.

- Умения за слушане и наблюдаване
- Емпатия
- Гъвкавост и способност за приспособяване
- Езикови, комуникативни и многоезични умения
- Умение за работа в екип
- Умение за разрешаване на конфликти

Знания и критично разбиране

- Познаване и критично разбиране на Аз-а (себепознание)
- Познаване и критично разбиране на езика и общуването
- Познаване и критично разбиране на света: политика, закон, права на човека, култура, култури, религии, история, медии, икономика, околна среда, устойчивост

Заклучение

Кои характеристики на този модел са интересни с оглед на възможностите за прилагането му в сферата на гражданското образование в България?

- Моделът насочва вниманието към *ценностите* като ядро или фундамент на гражданското поведение. В образованието за демократично гражданство, обаче, не става дума за това да се предават или налагат ценности (т.е. да се индоктринира), а да се създава диалогична среда за изследване и споделяне на ценностите.
- Продуктивен момент е и подчертаването на комплексния характер на понятието за компетентност. Тази комплексност предоставя допълнителен аргумент в подкрепа на интердисциплинарност както в обучението на учителите, така и в осъществяването на гражданското образование в училище.
- Чрез този модел отново се подчертава ключовата роля на *демократичната училищна култура* като фактор за успешно осъществяване на ефективно гражданско образование.
- Моделът може да се използва и като инструмент за целеполагане, планиране и (само)оценка в процеса на гражданско образование за изграждане на демократична култура не само в училище.

Изглежда, че понятието за демократична култура може да играе важна роля за целеполагането в областта на гражданското образование:

- Да формулира цел, която е релевантна за повече (всички) групи граждани, включително и за хора с увреждания¹³, не само за учениците в училище;
- Да дефинира цел, която създава възможности за прехвърляне на мостове между формалното и неформално образование и реалния политически и обществен живот. Без такава връзка, никаква реална промяна не би била възможна.

Литература:

Варджийска, Ев. „Сравнително изследване на учителски практики в обучението по литература и гражданско образование”, 2010 в <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/current/EINM/CaseStudiesEINM/>, последен достъп: 30.09.2017 г.

Варджийска, Ев. „Явни и скрити национални програми в обучението по литература и по гражданско образование”, 2008, в <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/?page=10>, последен достъп: 30.09.2017 г.

Наредба 13 за ГЗЕИО (от 21.09.2016 г.), http://zareformata.mon.bg/documents/naredba_13_21.09.2016_grazhdansko_eko_obr.pdf, последен достъп: 30.09.2017 г.

Наредба за приобщаващото образование, <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=1&subpageId=25>, последен достъп: 30.09.2017 г.

Наредба 12 за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти, (от 1.09.2016 г.), http://zareformata.mon.bg/documents/naredba_12_01.09.2016_prof_razvitie_uchiteli.pdf, последен достъп: 30.09.2017 г.

Bartels, R. Research Project *Philosophy for Democracy*, The Netherlands, <http://rob1sept.home.xs4all.nl/democracy.htm>, последен достъп: 30.09.2017 г.

Council of Europe, Competences for democratic Culture, 2016, <https://rm.coe.int/16806ccc07>, последен достъп: 30.09.2017 г.

Dewey, J. *Democracy and Education (1916)*, <http://www.gutenberg.org/files/852/852-h/852-h.htm>, последен достъп: 30.09.2017 г.

Гл. ас. д-р Евелина Иванова-Варджийска, ПУ „П. Хилендарски“, ФИФ, ул. Цар Асен“ 24, гр. Пловдив 4000, +359 889235908, eva_var@abv.bg

¹³ Council of Europe, Competences for democratic Culture, 2016, p.16.

CIVIC EDUCATION AND DEMOCRATIC CULTURE

Evelina Ivanova-Vardzhiyska

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

Summary: The notion of democratic culture offers reliable and convincing explanation about the non-satisfying momentary quality of civic education in Bulgaria and provides new opportunities for setting purposes, planning and delivering of civic education not only in schools but for all citizens. The achievement of democratic culture, which is understood as spontaneous democratic behavior of citizens and institutions is the next step by the development of the democratic society, beyond the democratic institutions, laws and procedures, which typify it now. Their functioning is not enough to straighten the feeling that we do live in a democratic society. Democratic laws and institutions and democratic culture interrelate and influence each other. The straightening of democratic culture as overall objective of civic education could be achieved through learning and practicing of competences, which are combined in four groups – values, attitudes, skills, knowledge and critical understanding – and explained in a Model of competences for democratic culture, developed by the Council of Europe. This model could be successfully applied for optimizing the civic education in Bulgaria because of the following features - dynamic notion of competence, care for the democratic values and understanding of interrelation between effective civic education and democratic school culture. Analysis of the current normative changes after adoption of the new Law for preschool and school education is undertaken in order to explicate some tendencies which could straighten but also hinder the development of democratic culture in the context of civic education in Bulgarian schools.

Key words: civic education, democracy, democratic culture, competences, interactivity, values

Assistant professor Dr. Evelina Ivanova-Vardzhiyska, University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Faculty of Philosophy and History, Tzar Assen 24, Plovdiv 4000, +359 889235908, eva_var@abv.bg

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ В АРХИВИТЕ НА БИВШИТЕ БЪЛГАРСКИ СПЕЦИАЛНИ СЛУЖБИ

Русалена Пенджекова-Христева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ул. Цар Асен 24, 4000 Пловдив

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал - Смолян

ул. Дичо Петров 32, 4700 Смолян

Резюме: Изследването е посветено на документалното и архивното наследство на проф. Иван Дуйчев (1907-1986), съхранено в архивите на бившите български специални служби. В случая се визират т. нар. *документални следи*, респективно архивните документи и материали за проф. Дуйчев, намиращи се в *Архива на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия* (АКРДОПБГДСРСБНА). Откроява се значимостта им като изворова база, която отразява живота и дейността на проф. Дуйчев като гражданин, професионална реализация и обществено-политическа позиция и дейност.

Ключови думи: *проф. Иван Дуйчев; Архив на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКРДОПБГДСРСБНА); документални следи; архивно наследство; изворова база; идеален опис.*

Проф. Иван Симеонов Дуйчев (1907-1986) е личност, в чиято съдба се преплитат по особен начин персоналната и историческата енергия на времето, в което живее и твори. Той е един от най-изявените представители на българската историческа школа и интелектуалния ни елит. Затова биографията и професионалната му дейност представляват особен интерес за изследователя. В тази връзка е важно да бъде отбелязано, че неговото архивното наследство, на практика, е непроучено като обем и състав, поради което все още битуват различни митове и спомени на съвременници, които скриват, изопачават или манипулират историческата истина във връзка с т. нар.

казус Дуйчев. Именно коректното издирване на изворовата база за проф. Дуйчев и включването ѝ в научно обращение е гаранция за реализирането на последващи качествени и обективни научни изследвания за него.

Предмет на настоящата разработка са въпросите, свързани с документалното и архивното наследство на проф. Дуйчев, съхранено в архивите на бившите български специални служби. В случая се визират т. нар. *документални следи*, респективно архивните документи и материали за проф. Дуйчев от оперативните дела на бившата Държавна сигурност, намиращи се понастоящем в *Архива на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКРДОПБГДСРСБНА)*. Те имат важно значение за бъдещото детайлно и коректно проучване на живота и делото на един университетски преподавател и учен със значителни безспорни приноси и признание от страна на научната общност предимно в чужбина, но с толкова драматична житейска и професионална съдба у нас.

Съответно и акцентите в извършеното проучване в рамките на избраната тема са насочени към: *представяне на актуалността и значимостта на архивното наследство на проф. Ив. Дуйчев и възможността за съставянето на т. нар. „идеален опис“; възможности за архивно и извороведско изследване на документалните свидетелства за проф. Дуйчев, съхранени в АКРДОПБГДСРСБНА.*

В тази връзка трябва да отбележим, че научен интерес към личността и делото на проф. Дуйчев съществува, но въпросите относно неговото документално и архивно наследство, по обясними причини стоят встрани от полето на изследователския интерес. След смъртта му са преиздадени единствено изследванията му *Рилският светец и неговата обител* (Дуйчев 1990) и *Лекции по архивистика* (Дуйчев 1993). Този факт е обясним, имайки предвид, ограниченията, наложени чрез завещанието му.

Заслужава да бъде специално подчертано, че от 2005 г. досега преподаватели в специалност *Архивистика и документалистика* в СУ и участници в ежегодните научни конференции на специалността, чиито патрон е проф. Иван Дуйчев, които се организират по традиция на 18 април, а по съвпадение това е и рождената му дата, посвещават част от изследванията си на проф. Дуйчев. Голяма част от тях са публикувани в специализираната поредица *Университетски четения по архивистика и в Електронната библиотека по архивистика и документалистика*¹.

¹ <http://electronic-library.org/content/index.php>

Най-многобройни и значими са публикациите на Андриана Нейкова (Нейкова 2004:56–74; Нейкова 2013:187–192; Нейкова 2015: 19-33; Neykova, Pendzheкова-Hristeva 2015:53–66; Нейкова 2016). Интерес представляват и проучванията на Ивайло Аврамов (Аврамов 2013:197–213), Анка Игнатова (Игнатова 2013:214–219), Илонка Колева (Колева 2013:220–226), Русалена Пенджекова-Христева (Пенджекова-Христева 2017: 51-73), Калина Минчева (Минчева: 2017:153-161), Калинка Анчова и Мариана Пискова (Анчова, Пискова 2014:274–289; Анчова, Пискова 2016:34-41), Стефка Петкова (Петкова 2010:62–107) и др. Посочените научни разработки представят малка част от научното и архивното наследство на проф. Дуйчев, което тепърва предстои да бъде изследвано цялостно.

Въвеждането в научно обращение на съвременни теории, технологии, стандарти и регламенти по опазването и ефективното използване на архивното и ръкописно наследство на проф. Иван Дуйчев, както и коректното им интерпретиране в контекста на утвърдените стратегии, приоритети и програми за развитие на институциите на паметта в Европейския съюз (ЕС) и с оглед националните традиции и политики в българския архивно-информационен сектор, е важна и необходима предпоставка за реализирането на модерни научни изследвания в различни научни области на хуманитарното познание, които енциклопедичната личност на професора интегрира, чрез научните си занимания. Поради това особено внимание заслужава идеята за проучване не само на личния архивен фонд на проф. Дуйчев, но и на максималния обем от *документални следи*, в други лични и учреденски фондове, които съдържат информация за него, за да бъдат установени относително реалните параметри на неговото документално и архивно наследство. В случая това е наложително в отговор на неоправдано подновени напоследък опити за манипулативни внушения, оспорващи достойнствата на човека и учения с международно признание проф. Иван Дуйчев.

Единственият възможен начин за решаване на подобен казус, какъвто е и случаят с проф. Дуйчев, е да бъдат приведени в известност всички документи от неговия личен фонд и съществуващите *документални следи* в други учреденски и лични фондове, съхранявани понастоящем в различни архивохранилища и ръкописни сбирки. Това предполага съставянето на т. нар. *идеален опис* за всички документи от неговия личен фонд и съществуващите допълнителни *документални следи*.

Няма съмнение, че систематизирането на архивното наследство на дадената личност и съставянето на справочник от вида *идеален опис*, основан на методическите

правила и изисквания, са оптимално полезни от гледна точка на потребителите на ретроспективна документна информация.

От друга страна, така събраните и подходящо организирани данни, които показват изворовата база за личността в относителната ѝ пълнота, са гаранция за качествени документални публикации и по-надеждни и обективни в научно отношение исторически изследвания.

Проф. Иван Дуйчев е една от онези личностите, които оставят изключително богато и разнообразно ръкописно, документално и архивно наследство. В действителност, обаче се оказва, че дори и най-богатият личен фонд не е достатъчен като изворова база за изследователя, предвид на допълнителните *документални следи*, които се намират и трябва да се открият в учрежденските фондове или във фондовете на други лица, свързани с дадения фондообразувател посредством методите на архивната евристика. По този начин се разширява значително изворовата база в рамките на логическата схема *архивен фонд – документални следи*, за да бъдат установени параметрите и документалния състав на реалното архивно наследство на дадената личност.

Както е известно личният архивен фонд на проф. Дуйчев се съхранява в *Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“* (ЦСВП) при Софийския университет (СУ) и досега достъпът на изследователите в известна степен бе ограничен, съгласно завещанието му, в което той изрично разпорежда относно огромния епистоларен масив и архивни свидетелства в състава на фонда следното: *Тъй като тази кореспонденция е водена в голямата си част с учени, които са живи, то ще може да бъде използвана само след изтичане на давност от тридесет (30) години. Същият срок ограничава и използването на многобройните, събирани от мен в библиотеки и архиви, нови исторически извори* (Дуйчев 1993:23).

През 2016 г. изтече посоченият 30-годишен срок за временно закрития достъп, респективно изследователите вече ще имат възможност, след неговата научно-техническа обработка, да го използват като пълноценна изворова база за изследванията си. Въвеждането в научно обращение на непубликувани материали от архива на проф. Дуйчев би дало тласък и за съвременните изследователи в техните теоретични и аналитично-практически търсения.

Освен посочените документи в ЦСВП, съществуват *документални свидетелства/документални следи* във връзка с проф. Дуйчев и в много други учрежденски и лични фондове.

Затова и параметрите на архивното наследство на проф. Дуйчев могат да бъдат разширени с допълнително проучване на други учреденски фондове, в които също е била документирана неговата професионална дейност и статус, като напр. архивните фондове на: НБКМ, Централно управление на архивите, Комитета за култура, МВР и МнВР съхранявани в Централния държавен архив²; архивният фонд на Института по история при БАН (в частност трудовото досие на проф. Дуйчев) в НА БАН³; трудовото досие на проф. Дуйчев в архива на Софийския университет⁴; архивният фонд на Софийски университет в ДА-София⁵; документи от архивния фонд на XIV-ти отдел към Първо главно управление – Държавна Сигурност, Културно-историческо разузнаване, материалите от четирите разработки за проф. Ив. Дуйчев и др⁶.

Изброените *документални следи* (предимно административни документи), съхранени във фондовете на посочените институции, са важна част от изворовата база за проф. Иван Дуйчев, но не и достатъчна.

Необходимо е също да се проучат архивните фондове на лицата, които през годините са били свързани с проф. Ив. Дуйчев – колегиално, приятелски и др. Предвид неговите професионални контакти с чуждестранни академии, университети, институти и световно известни учени, обект на отделно проучване трябва да бъдат и съответните чуждестранни учреденски и лични архивни фондове.

Следователно издирването на въпросните *документални следи*, като част от архивното наследство на проф. Дуйчев, е важна и необходима предпоставка за коректни научни изследвания, които да са адекватни на историческата истина.

На практика определянето на параметрите на документалната база за личност от мащаба на проф. Дучев се оказва твърде сложна изследователска задача, но за сметка на това с важен бъдещ залог. За да се реконструира състава и определят реалните параметри на архивното му наследство е необходимо разрешаването на няколко основни въпроса, а именно: *конкретизиране на факторите, предопределящи съдбата*

² ЦДА, Ф.1137, оп. 2, а.е. 68-86; Ф. 540, оп. 8, а.е. 4, 29, 79-80, 315; Ф. 405, оп. 10, а.е. 332.

³ НА БАН, Ф. 88, оп. 4.

⁴ Университетски архив на СУ „Св. Климент Охридски“, Ф. 1, оп. 35, а. е. 32.

⁵ ДА-София, Ф. 1790.

⁶ АКРДОПБГДСРСБНА, Ф. Vo, а. е. 36364, л. 1-5; Ф. III раз., а. е. 15251, л. 1-76; Ф. III раз., т. I, а. е. 35208, л. 1-54; т. II, а. е. 35208, л. 1-72; т. III, а. е. 35208, л. 1-15; Ф. 2, а. е. 14112, л. 1-205; Ф. 4, оп. 8, а.е. 33, л. 1-280; Неархивирано литерно дело, рег. № 3021, т. 2, л. 1-268, т. 3, л. 1-206, т. 4, л. 1-266, т. 5, л. 1-104.

на архивното му наследство в релацията биография на фондообразувателя – история на документалното му наследство; издирване и оценка като исторически извори на документалните следи за него в: личните фондове на други лица, свързани с него; учрежденските фондове, съдържащи информация за него; установяване съществуването на неоткрити документи, за които има преки и косвени податки; реконструкция на архивния фонд и съставяне на справочник от вида “идеален опис”.

Във връзка с идеята за изработването на архивен справочник от вида *идеален опис* за архивното наследство на проф. Иван Дуйчев, е нужно да поясним, че този модел и методика за целево проучване на *документални следи* във връзка с установяване параметрите на архивното наследство на дадена личност, в теоретичен и практически аспект, у нас вече е прилаган във връзка с архивното наследство на екзарх Стефан I Български (1878-1957) (Пенджекова 2007; Пенджекова-Христева 2013:87-112; Пенджекова-Христева 2015). Посоченият модел е целесъобразно да бъде реализиран повторно, и в много по-голям мащаб, във връзка с ръкописното и архивното наследство на проф. Иван Дуйчев.

Проучването на *документалните следи* за проф. Иван Дуйчев в оперативните дела на бившата Държавна сигурност, съхранени понастоящем в АКРДОПБГДСРСБНА, е изследователска операция с важен залог. Необходимо е да поясним, че поради спецификата и стаута на АКРДОПБГДСРСБНА и ограниченията от специфичните законови разпоредби, изследователят няма право на достъп до научно-справочния апарат. Издирването се извършва по служебен път по предварително заявена тема. Това редуцира възможностите за архивна евристика и предполага фрагментарност и непълнота на предоставения за използване информационен ресурс. Известно е, че малка част от документите, свързани с проф. Дуйчев, са публикувани през 2014 г. в Т. 15 - *Държавна сигурност и културно-историческото разузнаване (1970-1989)*, от документалната поредица на Комисията по досиетата. Това са предимно документи от дейността на *XIV-ти отдел към Първо главно управление – Държавна Сигурност, Културно-историческо разузнаване*, документи от неархивирано литерно дело №3021 *Островът* и такива от разработките на проф. Дуйчев. Именно публичното огласяване на тази информация, посредством публикуването ѝ направи възможен и достъпа ни до нея, както и последващите изследвания. Всъщност първото научно изследване, посветено на проф. Дуйчев и документирането и архивирането на

дейността му от бившите български специални служби е дело на Р. Пенджекова-Христева и то е оповестено на X-та научна конференция тема: *Архивология, професионално образование по архивистика и архивни институции — Quo vadis?*, проведена по повод Денят на специалност *Архивистика и документалистика* в СУ на 18-19 април 2016 г. (Пенджекова-Христева 2017:51-73). Впоследствие интерес към темата завяват и К. Анчова и М. Пискова (Анчова, Пискова 2016:274–289). Трябва да отбележим, че документите от архивите на бившите български специални служби от професионална гледна точка не биха могли, а и не трябва, да се използват като самостоятелна и задоволителна изворова база за надеждни проучвания за проф. Дуйчев. Те биха могли да послужат само за допълване или коригиране на вече известни факти, за конструиране на различни хипотези и пр., но само в контекста на целия архивен комплекс за проф. Дуйчев. В този смисъл, изследвания основани само на такъв вид документи, по никакъв начин не са оправдани от научна и професионална и етична гледна точка. Затова и целта ни в случая е само да насочим вниманието към информационния потенциал на тези свидетелства като изворова база, която да послужи за по-нататъшни проучвания.

Най-интересни в случая са материалите от четирите разработки за проф. Дуйчев, а именно:

1) *Досие на проф. Иван Дуйчев (25.09.1945 г. - 26.09.1950 г.)*, архив II-ри отдел, съдържащо 5 листа⁷;

2) *Отчетно дело № 7241 Иван Симеонов Дуйчев (11.02.1955 - 27.07.1961 г.)*, съдържащо 76 листа⁸;

3) *Дело за оперативно наблюдение № 5767 „Католик“*, в 3 тома (10.12.1969 – 22.07.1986 г.), съдържащи съответно по 54, 72 и 15 листа⁹;

4) *Дело за оперативно наблюдение № 9126 „Архиварят“* (5.10.1972 – 27.04.1978 г.), съдържащо 205 листа¹⁰.

Първата разработка *Досие на проф. Иван Дуйчев (25.09.1945 г. - 26.09.1950 г.)* съдържа малко документи, представящи резултата от задачата по проучването на Дуйчев и началото на оперативния интерес към него. В служебната справка е констатирано: *При преглеждането на полицейското досие под № 92633 на лицето*

⁷ АКРДОПБГДСРСБНА, Ф. Vo, а. е. 36364, л. 1-5.

⁸ Пак там, Ф. III раз., а. е. 15251, л. 1-76.

⁹ Пак там, Ф. III раз., т. I, а. е. 35208, 1-54; т. II, а. е. 35208, л. 1-72; т. III, а. е. 35208, л. 1-15.

¹⁰ Пак там, Ф. 2, а. е. 14112, л. 1-205.

Иван Дуйчев не се установиха компрометиращи материали, интересувачи отдел „РПА“¹¹. Докладът и справката за него съдържат подбрани биографични данни и го представят като *фашист* и *реакционер*. Това е обяснимо, имайки предвид факта, че след 9 септември 1944 г. той е обявен за *великобългарски шовинист*, заради публикациите му по македонския въпрос и дейността му по време на Втората световна война, поради което е уволнен от Софийския университет. Известно е, че от 7 юли 1941 г. в продължение на четири месеца Иван Дуйчев е командирован като преводач на българското население в Костурско при тамошния италиански гарнизон, като една от тайните цели е организиране на преброяване на населението с българско етническо самосъзнание. Посочените по-горе характеристики ще бележат по особен начин целия жизнен и професионален път на Дуйчев впоследствие.

Втората разработка – *Отчетно дело № 7241 Иван Симеонов Дуйчев (11.02.1955 - 27.07.1961 г.)* – е значително по-детайлна и разкрива целенасочените оперативни действия във връзка с изработването на нови факти и обстоятелства срещу него, уличаващи го във връзка с предходния политически режим. Наличните документи са от вида: протоколи от разпити, служебни справки, кореспонденция, задачи, агентурни донесения и др. Той е разпитван няколко пъти, обявен е за класов враг, антикомунист, обвинен е, че донася за прогресивни студенти и че притежава пистолет. Под този лийт-мотив се търсят компрометиращи факти, които да потвърдят изработената за него характеристика. Всичко това, макар впоследствие да не е потвърдено, се оказва в основата за проваления опит Дуйчев отново да се завърне в Софийския университет. Само би могло да се съжالياва, че след старта през 1952 г. на професионалното архивно образование в СУ, опитите на академичната колегия проф. Иван Дуйчев да бъде възстановен като преподавател са неуспешни. По-конкретно, още през 1954 г. Факултетният съвет (ФС) на тогавашния Философско-исторически факултет обсъжда въпроса за евентуалното назначаване на проф. Иван Дуйчев за преподавател по Архивистика и гласува *утвърдително с мнозинство*¹². Съответно ФС предлага на Академическия съвет (АС) Иван Дуйчев да бъде назначен за преподавател по Архивистика, но предложението е отхвърлено. А в Протокола от въпросното заседание от 30 август с. г. е записано: ... *По доклад на др[угаря] зам.-декан на Философско-историческия факултет проф. Г. Пиръов бе разгледано предложението за избора на*

¹¹ Пак там, Ф. Vo, а. е. 36364, л. 2.

¹² Пак там, Ф. III раз., а.е. 15251, л. 6-7.

др[угаря] Иван Дуйчев. След станалите разисквания Академическият съвет единодушно отхвърли предложената кандидатура, тъй като същият е бил уволнен от Софийския университет поради фашистки прояви. На ръководството на факултета се направи забележка за недостатъчната бдителност при подбора на кадри за преподаватели¹³.

Проваленият избор доказва невъзможността в тогавашните условия да бъде оползотворен интелектуалният потенциал, професионална квалификация и подготовка на проф. Дуйчев в областта на теоретичната Архивистика и Археография.

В заключението за закриването на отчетното дело от 27.04.1960 г. е отбелязано: *Делото е заведено през 1955 г. като отчетно на основание – донасял и преследвал прогресивни студенти, написал редица книги с фашистка идеология, имал разрешение за носене на пистолет преди 9.09.1944 г.[...] На разпита Дуйчев не е признал да е доносничел и преследвал прогресивни студенти. За носенето на пистолета дал обяснение, че като мобилизиран във войната за преводач полковник Тумбин му изкарал разрешение След 9.09.1944г. веднага предал пистолета на служителя от милицията Димитър Шопов. От завеждането на делото досега не са постъпили агентурни и други материали, които да имат оперативна стойност или да прави вражески изказвания.[...] Досега е викан и разпитван официално два пъти и е изяснено всичко около неговото минало и настояще¹⁴. На основание на гореизложеното делото официално е закрито.*

През 1969 г. от VI^{то} управление на ДС е заведено поредното Дело за оперативно наблюдение № 5767 „Католик“, в 3 тома (10.12.1969 – 22.07.1986 г.). В плана относно провеждане на допълнителни агентурно-оперативни мероприятия по ДОН Католик от 9.11.1978 г. е отбелязано: *През 1969 г. на Ив. Дуйчев е заведено ДОН” Католик”. В процеса на разработката е установено, че Дуйчев поддържа връзки с граждани на капиталистически страни, някои от които са се поставили в услуга на специалните служби на противника, има негативно отношение към социалистическата действителност и стои на нихилистични позиции. Притежава лична библиотека с ценна литература и уникални исторически документи. С цел ограничаване и пресичане на възможностите му за провеждане на евентуална подривна дейност срещу НРБ предлагам да се проведат следните мероприятия: 1. С оглед контрола на контактите*

¹³ Университетски архив на СУ „Св. Климент Охридски“, Ф. 1, оп. 35, а.е. 257.

¹⁴ АКРДОПБГДСРСБНА, Ф. III раз., а.е. 15251, л.75-75.

му с граждани от капиталистически страни, установяване на бъдещите му изследователски планове и недопускане на обекта да ги използва в ущърб на България при необходимост се провежда М - „Родопи“/К [...]; 2. За изясняване характера на връзките му с български граждани, научни работници и представители на художествено-творческата интелигенция, стоящи на нездрави идейно-политически позиции, при целесъобразност да се провежда М - „Родопи“/К [...]; 3. Периодично да се провежда М – „Пирин“ с цел доустановяване кръга от лица, с които обектът поддържа по-тесни контакти и създаване на условия за провеждане на М - „Родопи“/К[...]; 4. Да се провежда М - „Вихрен“ за изясняване характера на кореспондентските връзки на обекта и творческите му намерения. Регулярно да се прави анализ на придобитите данни, с оглед долавяне на тенденции в отношенията му с чужди учени [...]; 5. [...] да се постави задача за уточнение кои точно исторически материали и документи притежава обектът в личната си библиотека и до каква степен в тях се третира спорни моменти [...]; 6. Да се изучи обстановката по местоживееене, с оглед създаване на условия за негласно проникване в дома на обекта [...]; 7. [...] да се поставят задачи за изясняване намеренията му с цел установяване кой ще наследи библиотеката на обекта. С тази цел да се правят периодични проверки в Държавния нотариат [...]¹⁵.

В разписаните мероприятия е разпореден контрол на кореспонденцията му за установяване на неговите връзки и *творческите му намерения*. Предвидено е да бъдат уточнени параметрите и съставът на личната му библиотека и архивната му сбирка с цел придобиването им¹⁶ по официален път чрез прокурорско разрешение за това, *ако се намери необходимото законно основание, или да се разиграе комбинация за негласно изземване или фотографиране на същите*¹⁷. Отбелязан е фактът, че проф. Ив. Дуйчев се ползва с висок авторитет в международната научна общност, както и че *е единственият учен от социалистическите страни, на който е предоставен свободен достъп до Ватиканския архив*¹⁸.

В материалите от мероприятие *Пирин*, проведено за периода 1.02 до 11.04. 1978 г. се установява непрекъснатото подслушване на домашния телефон на Дуйчев. В

¹⁵ Пак там, Ф. III раз., т. I, а. е. 35208, л. 4-6.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там, л. 11.

¹⁸ Пак там, л. 7.

периода 29. 09. – 27.09.1978 г. трикратно е осъществено мероприятие *Родопи* за микрофонно подслушване на проведени срещи и разговори на проф. Дуйчев.

Видно е, че в тази разработка акцентът е по отношение поставянето под контрол на международните му контакти и придобиването на притежаваната от него библиотека и ръкописна сбирка. ДОН *Католик* е прекратено на 22.07.1986 г. след смъртта на проф. Дуйчев през април същата година.

Четвъртата разработка, водена от XIV-ти отдел на ДС е *Дело за оперативна проверка № 9126 „Архиварят“ (5.10.1972 – 27.04.1978 г.)*¹⁹. В постановлението за откриване на отчетното дело *Архиварят* от 5.10. 1972 г. е отбелязано че: ... *През целия си живот проф. Дуйчев се занимава с издирване и събиране на ценни документи и ръкописи, отнасящи се до историята и културното минало на нашия народ, които представляват голям интерес за дейността на XIV^{та} отдел. Освен това проф. Дуйчев познава и поддържа връзка с много западни учени-историци, които представляват интерес за XIV^{та} отдел. Предвид гореизложеното постановявам да се открие отчетно дело на проф. Дуйчев под псевдоним „Архиварят“*²⁰.

Трябва да се уточни, че по тази линия започват проучвания на проф. Иван Дуйчев още през 1971 г. В справка от ПГУ се посочва, че *проф. Дуйчев категорично е отказвал да работи по лица, независимо дали са българи или чужденци, защото считал, че това е доносничество*. Отбелязано е, че по въпроси от историческата наука винаги се е отзовавал, поради което би могъл да се използва като консултант, *но не е пригоден за използване като сътрудник*²¹.

Материалите от тази тази разработка недвусмислено свидетелстват за интереса на специалните служби към проф. Дуйчев най-вече във връзка с честванията за 1300-годишнината от създаване на българската държава. От една страна той е ученият и професионалистът, отварящ вратите на български учени във Ватикан, от друга - притежава уникална ръкописна сбирка и изключително богата библиотека, който са оперативна цел за придобиване. В дома му са внедрени секретни сътрудници, които да се заемат с тази задача. Официални посещения в дома му, с посредничеството на проф. Александър Фол, прави и самата Людмила Живкова. Така той е привлечен за работа в създадената към Народната библиотека *Археографска комисия*, чийто първи председател става (Пенджекова-Христева 2017:51-73).

¹⁹ Пак там, Ф. 2, а. е. 14112, л.1-205.

²⁰ Пак там, Ф. 2, а. е. 14112, л. 6.

²¹ Пак там, л.16.

Интересът към архива на проф. Дуйчев продължава и от 25.10.1976 г. има предложение за преснемането на същия, съгласно Плана за агентурно-оперативната работа на отдел XIV-ти, ПГУ-ДС:.... *Да се извърши преснемане на целия архив на проф. Иван Дуйчев. Този архив е събиран в продължение на десетки години и представлява ценно национално богатство, което трябва да се използва по най-сигурен и рационален начин . Предвидено е преснемането започне на 19.10.1976 г. и да продължи до 29.10.1976 г.*²². Към Предложението е приложен пълен списък с дата 30.05.1975 г. на преснетите до този момент материали от архива му – 1 165 кадъра, заедно с пояснение към всеки документ дали е публикуван и дали собственикът им ги подготвя за издаване²³.

На 17. 11. 1976 г. има предложение за закриване на ДОН *Архиваря*, но всъщност работата по въпросното дело е приключена на 27.04.1978 г. Мотивите са, че от архива на проф. Дуйчев са придобити необходимите материали и че поставените при откриването на делото цели е възможно да се осъществят чрез работа от официалните позиции на *ГУКВЧ при КИИ*: *Това се налага от обстоятелството, че към Дуйчев е вземано оперативно отношение и той е твърде осторожен към органите на ДС, както и поради факта, че се води на отчет в VI^{ми} отдел на ДС ... в случай на постъпване на материали по лицето, те да се съхраняват в дело №3021 – „Островът“ (обект Ватикан), в което има и материали по него с оглед проникването в този обект*²⁴.

Документите от Неархивирано литерно дело, рег. № 3021 „Островът“ (обект Ватикан)²⁵ съдържат ценни сведения за идеята за създаването на *Български научно-изследователски институт към Апостолическата библиотека и Секретния архив на Ватикан*, чийто директор се предлага да бъде проф. Дуйчев.

Архивните свидетелства от дейността на *XIV-ти отдел към Първо главно управление – Държавна Сигурност, Културно-историческо разузнаване* съществено допълват информацията за проф. Дуйчев от посочените по-горе разработки относно посещенията на български научни групи във Ватикан, за опитите по придобиване на

²² КРДОПБГДСРСБНА. Държавна сигурност и културно-историческото разузнаване (1970-1989).

Документален сборник (Разширен вариант), т. 15, София, 2014, с. 802.

²³ Пак там, с. 804-806.

²⁴ АКРДОПБГДСРСБНА Ф. 2, а. е. 14112, л. 202-205.

²⁵ Пак там, Неархивирано литерно дело, рег. № 3021, т. 2, л. 1-268, т. 3, л. 1-206, т. 4, л. 1-266, т. 5, л. 1-104.

архива на проф. Дуйчев, за експертната и професионалната му дейност във връзка с публикуването на исторически извори и пр.²⁶

Представените данни, макар и все още на етапа на емпиричното проучване, дават най-обща представа за характера и значението като изворова база на документалните и архивните свидетелства в резултат от дейността на бившите български специални служби във връзка с проф. Ив. Дуйчев. Проучването следва да се продължи в посока използването на максималния информационен ресурс от документалните свидетелства, включени в състава на така очертаните параметри и документален състав на архивното наследство на проф. Иван Дуйчев.

Всъщност реконструкцията на личния архивен фонд плюс *документалните следи*, открити в други архивни фондове, показва твърде широките параметри на документалното наследство, продуцирано от дадената личност или от учрежденията, с които е била свързана служебната му дейност – или ако използваме думите на самия Дуйчев т. нар. *идеално единство* или *общ инвентар*, който е много важен и ценен за историка. Именно тяхното издирване, систематизиране и описание във високоинтелектуален справочник от ново поколение е най-важната предпоставка при формирането на изворовата база за по-нататъшно изследване на дадената личност, независимо от това къде се съхраняват документите. Само коректно издирената и приведена в известност изворова база за проф. Дуйчев може да разкрие така необходимия събитийен контекст, в който да трябва да бъде изследвана неговата биография и професионална дейност.

Литература:

Аврамов, И. Номинация на Иван Дуйчев за член-кореспондент на Българската академия на науките през 1966 г. (По документи от Научния архив на БАН). // *60 години българска университетска архивистика и 10 години специалност «Архивистика и документалистика» в СУ «Св. Климент Охридски». Университетски четения по архивистика. Т. II. С., 2013, с. 197–213.*

Анчова, К., Пискова, М. Два спомена за проф. Иван Дуйчев. // *ИДА*, 2014, кн. 108, с. 274–289.

²⁶ АКРДОПБГДСРСБНА Ф. 9, оп. 2, а.е.564, л. 1-90.

Анчова, К. , Пискова, М. Дуйчев през оптиката на Държавна сигурност. // АПр., 2, 2016, с. 34-41.

Дуйчев, Ив. Рилският светец и неговата обител, С. 1947 (1990). 431 с.

Дуйчев, Ив. Лекции по архивистика, С. 1993. 535 с.

Игнатова, А. Предложението на Великотърновския университет за участие на проф. Иван Дуйчев в избора за академик по Средновековна история на България и Югоизточна Европа (1980). // *60 години българска университетска архивистика и 10 години специалност «Архивистика и документалистика» в СУ «Св. Климент Охридски»*. Университетски четения по архивистика. Т. II. С., 2013, с. 214–219.

Колева, И. Академичен статус на Иван Дуйчев по данни от документи, съхранявани в архива на СУ «Св. Климент Охридски». // *60 години българска университетска архивистика и 10 години специалност «Архивистика и документалистика» в СУ «Св. Климент Охридски»*. Университетски четения по архивистика. Т. II. С., 2013, с. 220–226.

КРДОПБГДРСБНА. Държавна сигурност и културно-историческото разузнаване (1970-1989). Документален сборник (Разширен вариант), Т. 15, София, 2014. <<http://comdos.bg/media/Nashite%20izdania/sbornik%2015/DVD-15.pdf>> 16.09.2017.

Минчева, К. Из архивното наследство на професор Иван Дуйчев: материали, свързани със Свети Йоан Рилски. // *Университетски четения по архивистика. Т. V. Архивология, професионално образование по архивистика и архивни институции — Quo vadis?* С. 2017, с. 153-161.

Нейкова, А. Едно забравено начало. // *ИДА*, 2004, № 87, с. 56–74.

Нейкова, А. Приносът на проф. Иван Дуйчев в българската университетска архивистика. // *60 години българска университетска архивистика и 10 години специалност «Архивистика и документалистика» в СУ «Св. Климент Охридски»*. Университетски четения по архивистика. Т. II. С., 2013, с. 187–192;

Нейкова, А. Българското университетско професионално архивно образование и влиянието на идеологическата парадигма през тоталитарния период. // *Образованието в социалистическа България — между традицията и комунистическата идеология. Проект «Преживяно минало»*. Т. I, 2015, с. 19–33.

Нейкова, А. Памет за проф. д.и.н. Христина Мирчева. Една рецензия на Иван Дуйчев от 31 декември 1950 г. // *VIA EVRASIA. Скок в бъдещето: голяма Евразия или голяма Европа? В памет на проф. Христина Мирчева*, Т. V, 2016. <

<http://www.viaevrasia.com/documents/ANDRIANA%20NEIKOVA.%20VIA%20EVVASIA,%202016,%205.pdf>> 23.09.2017.

Пенджекова, Р. Личността и делото на екзарх Стефан в българската историческа памет. Смолян: Издателство: „Отзвук-прес”. 2007. 352 с.

Пенджекова-Христева, Р. Личният архивен фонд и параметрите на документалното наследство – предизвикателство за изследователя. // *Университетски четения по архивистика. Т. II*. 2013, с. 87-112.

Пенджекова-Христева, Р. Непознатият екзарх Стефан (Идейни аспекти и биоархивни измерения), Смолян, издателство: “Отзвук прес”, 2015. 217с.

Пенджекова-Христева, Р. Археографията в научните занимания и интереси на проф. Иван Дуйчев. // *Университетски четения по архивистика. Т. V. Архивология, професионално образование по архивистика и архивни институции — Quo vadis? С.* 2017, с. 51-73.

Петкова, Ст. Два документа на академик Иван Дуйчев в подкрепа на подготовката за честване на 1300-годишнината на българската държава. // *АПР*, 2010, кн. 3–4, с. 62–107.

Neykova, A., Pendzhekova-Hristeva, R. Achievements of Bulgarian university archival science and contemporary challenges to the profession of archivist. // *Advances in Bulgarian science 2014, Annual*, 2015, p. 53–66.

Архивни източници:

АКРДОПБГДСРСБНА, Ф. Vo, а. е. 36364, л. 1-5; Ф. III раз., а. е. 15251, л. 1-76; Ф. III раз., т. I, а. е. 35208, 1-54; т. II, а. е. 35208, л. 1-72; т. III, а. е. 35208, л. 1-15; Ф. 2, а. е. 14112, л. 1-205; Ф. 4, оп. 8, а.е. 33, л. 1-280; Неархивирано литерно дело, рег. № 3021, т. 2, л. 1-268, т. 3, л. 1-206, т. 4, л. 1-266, т. 5, л.1-104.

Университетски архив на СУ „Св. Климент Охридски, Ф. 1, оп. 35, а. е. 32.

ЦДА, Ф. 540, оп. 8, а.е. 4, 29, 79-80, 315; Ф. 405, оп. 10, а.е. 332; Ф.1137, оп. 2 а.е. 68—86.

НА БАН, Ф. 88, оп. 4.

ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, опис на архива на Ив. Дуйчев, а.е. 1-347.

Благодарности:

Изследването е реализирано в рамките на договор ФП17-ФС-011, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Русалена Пенджекова-Христева, доцент, доктор

4700 Смолян

ул. Дичо Петров №32

ПУ „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян

тел.:0301/62339

e-mail: rusalena@abv.bg

DOCUMENTARY EVIDENCE ABOUT PROF. IVAN DUJČEV IN THE ARCHIVES OF THE FORMER BULGARIAN SPECIAL SERVICES

Rusalena Pendzhekova-Hristeva

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

24 Tzar Asen, 4000 Plovdiv, Bulgaria

University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Branch - Smolyan

32 Dicho Petrov, 4700 Smolyan, Bulgaria

Summary: The study is dedicated to the documentary and archival heritage of Prof. Ivan Dujčev (1907-1986), which is preserved in the archives of the former Bulgarian special services. In this case we refer to the so-called "documentary traces", respectively the archival documents and materials for Prof. Dujčev, which are located in The Committee for disclosing the documents and announcing affiliation of Bulgarian citizens to the State Security and intelligence services of the Bulgarian national Army. Stands out is their importance as a source base about the life and activity of Prof. Dujčev as a citizen, professional realization and socio-political position and activity.

Key words: *prof. Ivan Dujčev; The Committee for disclosing the documents and announcing affiliation of Bulgarian citizens to the State Security and intelligence services of the Bulgarian national Army; documentary traces; archival heritage; source base; «Ideal» inventory.*

Rusalena Pendzhekova-Hristeva, Associate Professor, PhD

4700 Smolyan

Dicho Petrov str.32

University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Branch - Smolyan

Phone: 0301/62339

e-mail: rusalena@abv.bg

100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА КОНСТАНТИН КАНЕВ – СВЕЩЕНИК И КРАЕВЕД.

100 ГОДИНИ СЪХРАНЕНА ПАМЕТ ЗА БЪДЕЩЕТО¹

Мария Главчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Ул. Цар Асен 24

4000 Пловдив

Филиал – Смолян

През 2017 г. честваме сто години от рождението на отец Константин Канев – личност с много важен принос за съхраняване родолюбията и историческата памет в село Момчиловци / Смолянско/. Той дава достоен пример за поколенията. Дейността му е изключително впечатляваща – всеотдайно и неотклонно той събира „жива история“. Творческият му метод се изразява в записване на спомени и легенди от неговите съселани за миналото на селището. Освен това, той създава и лични произведения, базирани на тези впечатления. Константин Илиев Канев (Каньо) е роден на 26 февруари 1917 г. в село Момчиловци, в семейството на Илия Канев Андреев и Шина Петрова Андреева. Бащата произхожда от овчарски род и е син на прочутия народен певец Каньо Андреев. Каньо наследява от дядо си хубав глас и музикалност, а от майка си – поетичен талант и усет към родопския диалект. Той е най-големият от петте синове на Илия и Щина, като се отличава със стремеж към образование. Завършва прогимназия в родното си село, след което две години ходи с бащините си стада. Баща му го подготвя за овчар, но мечтата на момчето е да учи за свещеник. През 1933 г. Каньо бяга от селото, за да се яви на изпит в Пловдивската духовна семинария, която завършва с пълно отличие през 1939 г. Още като семинарист започва да записва народни песни и спомени на възрастни хора, интересува се от миналото на родното си Момчиловци. Важно е да се подчертае, че Стою Шишков става пример за подражание на Каньо Канев. През 1940 г. сключва брак с Мария Райчева Аврамова. Той е ръкоположен за свещеник в София и през януари 1941 г. идва като свещеник в църквата „Св. Св. Константин и Елена“ в Момчиловци. Приема името Константин, защото това е едно от условията да бъде свещенослужител. През 1942 г. се ражда синът му – Илия, а две години по-късно – и вторият син – Райчо. Първата публикация на Константин Канев е в списание „Фото“, тя е за старата родопска фотография. Дългогодишно е сътрудничеството му със списание „Родопи“. Канев е насърчен от редакторския екип на

¹Изследването е подготвено в рамките на проект: ФП17-ФС-011 Memoria de future (Памет за бъдещето): мултидисциплинарни аспекти в изследванията на човека, към ФНИ при ПУ „Паисий Хилендарски“.

списанието и особено от Николай Хайтов за написването на книгата „Миналото на село Момчиловци Смолянско“ с подзаглавие „Принос към историята на Средните Родопи“, която излиза от печат през 1975 г. Тя е резултат от многогодишните му усилия (1940-1975 г.) и огромния издирвателски труд. Константин Канев издава нови книги, които имат добър прием от читатели и критика: „Родопски сказания“ (1983), с второ допълнено издание (2004) и „Юдина ела“ (1985). Постепенно усилията му се насочват към проучване на родовете в село Момчиловци, като описва около шестдесет рода, остават още шест рода за описване. През 1997 г. Константин Канев е приет в Съюза на българските писатели. На следващата година е удостоен със званието „Почетен гражданин на град Смолян“. Умира на 26 юни 1998 г. във Военномедицинска болница в София. Безспорно делото на отец Канев се явява много важен ценностен ориентир особено за младото поколение сега. Трудът му, придружен от постоянство и обич, показва как се постига вътрешен баланс и висок обществен авторитет.

Ключови думи: Константин Канев, годишнина, патриот, историческа памет, ценностен ориентир.

През 2017 г. честваме сто години от рождението на отец Константин Канев – личност с много важен принос за съхраняване родолюбието и историческата памет в село Момчиловци / Смолянско/. Той дава достоен пример на поколенията. Дейността му е изключително впечатляваща – всеотдайно и неотклонно той събира „жива история“. Творческият му метод се изразява в записване на спомени и легенди от неговите съселаяни за миналото на селището. Освен това, той създава и лични произведения, базирани на тези впечатления.

Сто години е показателен период от време, за да се избистри образът на истинския хуманист, какъвто безспорно е отец Канев. Дали и доколко е разбран и разбран все още, няма значение за непредубедения изследовател, пред който застава жизненият път на един скромен и деен човек. Главната цел на представяния доклад е: да се оцени по достойнство приносът на отец Константин Канев към историята на Средните Родопи. Освен това за нас е важно да се даде повод за размисъл – доколко делото на такъв доблестен човек може да бъде ценностен ориентир в съвременното ежедневие. Съпътстващите целите задачи, са насочени към представяне на главни факти от живота на отец Константин Канев, както и проучване на архивни и историографски източници. Основният изследователски метод е хронологическият, приложен е и методът “oral history”, използвана е историческа, както и характерна архивна методология, а също и методите на анализа и синтеза при представянето на научна информация.

Относно биографията на отец Константин Канев сме се базирали на информация от Държавен архив – Смолян, на статия на Мария Канева – внучка на свещеника, както и на редица историографски източници.²

² Канева, М. Кратка биография на Константин Канев (100 години от неговото рождение). – Родопи, 2017, 1-2(80), 57-62, ; Павлова, Д. Щрихи към портрета на Константин Канев“, 2008; Казанджиев, Св. Родопският Софроний, 2008; Вълнев, К. Момчиловски будители, 38-41, Смолян, 2010.

В Държавен архив – Смолян (ДА-Смолян) е съхранен личен фонд N419K – „Канев, Константин Илиев“, като инвентарен опис N1 съдържа 163 архивни единици (а.е.), а инвентарен опис N2 – 60 а.е. Документи във фонда са предоставени от Константин Канев през 1974 г. Следват няколко постъпления съответно през 1978 г., 1989 г. и 1992 г. като дарения. Последните постъпили архивни документи са от 2007 г. Тези документални следи разкриват различни важни детайли на един достойно извървян житейски път.

Константин Илиев Канев (Каньо) е роден на 26 февруари 1917 г. в село Горно Дерекьой /дн. Момчиловци/, в семейството на Илия Канев Андреев и Шина Петрова Андреева. Бащата произхожда от овчарски род и е син на прочутия народен певец Каньо Андреев, за когото става ясно, че „македоно-одринската революционна организация го използвала да отвлича вниманието на войниците от турския граничен пост в землището на Момчиловци на границата между Източна Румелия и Османската империя, за да пренасят тайно оръжие“.(Канева, 2017, с.57) Каньо наследява от дядо си хубав глас и музикалност, а от майка си – поетичен талант и усет към родопския диалект. Той е най-големият от петте синове на Илия и Шина, като се отличава със стремеж към образование. Завършва прогимназия в родното си село, след което две години ходи с бащините си стада. Баща му го подготвя за овчар, но мечтата на момчето е да учи за свещеник. В това отношение той е повлиян от чичо му – Хаджи Неделчо Канев – каменоделец, строител на църкви и камбанарии, който се обрича на монашество. Негово дело е и строежът на паметника на връх Средногорец. Той остава в народната памет. „Още се носят легенди в Момчиловци за неговия свят живот и за умението му да тълкува Библията“ (Пак там, с.58).

През 1933 г. Каньо бяга от селото, за да се яви на изпит в Пловдивската духовна семинария. До Чепеларе стига пеша, а от там – на калника на един камион – успява да се добере до Пловдив. Преди Втората световна война Пловдивската духовна семинария е едно от елитните училища в България. Освен познанията по богословие, доброто възпитание и обноски, в семинарията се изучават и езици – английски, немски, френски, старобългарски, гръцки, руски и еврейски. Години по-късно отец Канев разказва: „Га отидох в семинарията, я с одялце на рамо и с носия, а другите кандидати – с родителите, от богати семейства, с градски дрехи“ (Пак там, 58-59). Въпреки всички трудности той впечатлява комисията, когато запява родопска народна песен, и е приет. В семинарията полага много усилия, за да се справи с българската граматика, но е най-добрият по риторика. Първата такса за учебното заведение я плаща Хаджи Неделчо Канев. Подготвят му и униформа, но семейството няма възможност да му ушие палто за първата зима в семинарията и той се разболява от пневмония. За щастие се възстановява. Завършва с пълно отличие през 1939 г. Още като семинарист започва да записва народни песни и спомени на възрастни хора, интересува се от миналото на родното си Момчиловци. Важно е да се подчертае, че Стою Шишков става пример за подражание на Каньо Канев, който прави извод, че „щом се търси миналото на едно село, ще трябва да се съхрани и красотата на неговата материална култура.“ (Пак там, с. 59). След завършване на семинарията е певец в църквата, а също така работи в

Горовладелската кооперация в селото. Запознава се с Мария Райчева Аврамова, неговата бъдеща съпруга, която е от рода на известния възрожденец свещеник Васил Аврамов. Тя тръгва на училище на пет години и е най-добрата ученичка в класа. Продължава образованието си в Стопанското училище в Устово, но се налага да напусне, защото през 1940 г. сключва брак с Константин Канев. Той е ръкоположен за свещеник в София и през януари 1941 г. идва като свещеник в църквата „Св. Св. Константин и Елена“ в Момчиловци. Приема името Константин, защото това е едно от условията да бъде свещенослужител. От този момент започва всеотдайното му служение на паството. Живее с народните радости и неволи, като продължава да проявява интерес към миналото на селото. Във връзка с това 1940 г. започва да събира системно гръцки и турски документи, записва разкази на стари хора и ги сравнява с историческите данни от документите. По негова идея започва изграждането на музей в село Момчиловци, който е открит през 1964 г., като постепенно се събират над 2700 експоната. Негово дело е археологическата сбирка и част от етнографската. Повечето от пазените в музея документи са издирени и предадени от него. По-късно той споделя: „За много експонати са ми предлагали съблазнителни суми от музеи и колекционери и когато съм се съблазнявал, пред мен е изпъквал дарственият поглед на Стою Шишков от сцената на Пловдивския театър“ (Пак там, с.60). Историята се превръща в една от страстите му. В нея виждаа сбор от човешки съдби, не толкова икономически и политически промени. Друга негова страст е пчеларството.

По време на Втората световна война е командирован в село Истикой в Беломорска Тракия (сега в Гърция) като свещеник. След 1944 г. за свещенослужителите и за Българската православна църква настъпват тежки времена. Въпреки трудностите отец Константин Канев успешно се справя със задачата да запази утвърдените православни традиции в с. Момчиловци. Дух Свети му помага да постигне това с благост, смирение, прошка, с всеотдайност към свещеническата служба. Той е известен в района с вдъхновените си проповеди за Бога, за светиите, за християнския морал, за обичта към Отечеството (Пак там). През 1942 г. се ражда синът му – Илия, а две години по-късно – и вторият син – Райчо. Със съпругата му – Мария са активни читалищни дейци.

Първата публикация на Константин Канев е в списание „Фото“, тя е за старата родопска фотография. Дългогодишно е сътрудничеството му със списание „Родопи“. Там помества редица статии, между които: „Българо-мохамедани в Дерекьой“ – 1966 г., „Овчарството в Горно Дерекьой“ – 1967 г., „Среднородопски нрави и обичаи“ – 1974 и др. Канев е насърчен от редакторския екип на списание „Родопи“ и особено от Николай Хайтов за написването на книгата Миналото на село Момчиловци Смолянско“ с подзаглавие „Принос към историята на Средните Родопи“, която излиза от печат през 1975 г. Тя е резултат на многогодишните му усилия (от 1940 до 1975 г.) и огромен издирвателски труд. За момчиловското население отец Канев споделя: „неговото лице е чисто, още не е опетнено с предателска кръв, неговото трудолюбие е пословично, борбата му за свобода е исполинска, а неговото съгласие и взаимопомощ в дни и

години на народни изпитания, заслужават възхищение и преклонение“.³Николай Хайтов пише:...В книгата на Канев нямаме блестящи анализи, неочаквани синтези, високи обобщения и дълбоки прозрения. В замяна на това в нея има огромен, събран от първа ръка, фактически и фолклорен материал, който ГОВОРИ САМ ЗА СЕБЕ СИ на ония, които имат око да гледат и уши да слушат(Канев, 1975, с.8).

В своя предговор Константин Канев пояснява: „...Винаги ме е привличало миналото на моя роден край... Случката, която ме накара да се захвана сериозно да изследвам и описвам миналото на родното ми село Момчиловци, е следната: В селото живееше столетникът бай Ангел Гунчев. Той бе приятен събеседник, добре чуваше и помнеше стари събития, слушани от старите хора и лично преживени. Завършил бе килийното училище на поп Сава...Добре си говорехме с дяда Ангела, но ето, че през 1954 г. една сутрин казаха, че той ненадейно е починал...Някаква непозната мъка падна на сърцето ми, но не можех да си обясня откъде идваше тя. Чак на другия ден разбрах защо ми е толкова мъчно: заедно с дяда Ангела бяхме погребали една „ЖИВА ИСТОРИЯ“, без да е записано нищичко от нея. Останаха си само сладките разкази, избледнели в съзнанието ми.На другия ден взех тетрадки, на една от тях поставих N1 и почнах да записвам разказите на старите хора за „отколешното минало“...И накрая – две думи още: аз нямам претенцията за пълна изчерпателност на предлагания труд. Старал съм се да бъда добросъвестен, искрен и обективен в разглеждането на историческите събития. Ръководела ме е само истината“(Пак там, с.11).

В структурно отношение книгата се състои от: предговор, написан от Николай Хайтов; предговор от автора и две части, със съответните към тях глави, като общият обем е 659 страници. Първата част включва осем глави и е историческа. Авторът започва историческото повествование от древното и средновековно минало на село Момчиловци. Обръща внимание на местните топоними, направена им е подробна смислова класификация, като е добавена съществена информация за махалите на селището. Втора глава запознава читателя със спецификите на османското среновековие в селото, които включват присъствието на юруците и административната принадлежност. Следващата глава представя обширна фактология за последиците от феодалните размирици и деребейството. По-нататък подробно е разкрито положението в село Момчиловци през Възраждането, по-конкретно: управлението на селото и развитието на църковното и училищното дело. В заключителните глави последователно се проследяват: социалните и освободителни борби, оставането на селището в границите на османската империя, съдбоносната 1903 г. и освободителната за селото Балканска война от 1912 г.

Част Втора, състояща се от девет глави, е насочена към икономиката, бита и обичаите на село Момчиловци. Първа глава дава обширни сведения за икономическото развитие на село Горно Дерекьой, като акцентът е: овчарството. Следващите глави ни разкриват подробности за земеделието, за разнообразните занаяти (дюлгерство, терзийство, абаджийство и т.н.), както и за други професии в селото като: воденичарство,

³ ДА-Смолян, Ф.419К, Историческа справка(История на фонда).

златарство, приготвяне на невестинско гиздило, железарство и др. Последните три глави от книгата дават ценни сведения за бита и обичаите в Момчиловци – за болестните епидемии (чума и шарка), както за семейните ритуали (годеж, брак).

Много впечатляващи са заключителните думи на отец Константин Канев: „С това завършвам скромните си изследвания върху интересното и богато минало на родното ни село с надеждата, че бъдните поколения ще прибавят нови страници за неговия всестранен възход.(Пак там, с.657).

Книгата е допълнена и със снимков материал, като нейното представяне през 1975 г. се превръща в истински празник за село Момчиловци.

В Държавен архив-Смолян е съхранена богата кореспонденция на отец Константин Канев. Многобройни са милите и трогателни отзиви за книгата. Ще представим някои от тях, започваме с писмото от Лазар Марински /01.01. 1976 г., гр. София/.

От сърце се радвам на Вашия голям подвиг, отпечатването на книгата Ви „Миналото на село Момчиловци“. Вашият труд е равен на подвиг, затова, че Вие не позволихте бита на родното Ви село да бъде отнесен от вятъра на времето, и да потъне в мрака на вековете. Това не е обикновена книга, а книга на увековечаване паметта на хората. Вие превърнахте една епоха на Родопа в паметник, който ще издържи изпитанието на историята. Тази Ваша книга е безценно съкровище за родопската история и култура... Родопчани са щастливи. Бъдете горд, поколенията ще Ви бъдат благодарни.

(ДА-Смолян, Ф.419 К, оп. 2, а.е. 8, л. 1.)

Следващото писмо е от братовчеда на Константин Канев –Атанас Радичев /08.01. 1976 г., гр. София/.

Моите уважения за упоритостта и търпението, които сте си наложили, за да издирите, съберете, анализирате, обработите и подредите в едно стройно изложение огромния фактически материал, устни предания и лични наблюдения. Това е едно голямо патриотично дело, с което можете да се гордеете. Вие оставяте извънредно ценен труд, за който поколенията в Момчиловци, а и на целия Родопски край, ще Ви бъдат благодарни. Аз ще си позволя да направя някои бележки по използваните турцизми. ...според мен сте използвали доста много турцизми...Ето защо според мен би било по-добре да се ограничи използването на турцизмите...

(ДА-Смолян, Ф.419 К, оп. 2, а.е. 8, л. 2-4.)

Тази емоционалност е отразена и в поредното писмо от свещеник Иван Латунов от Кърджали /25.01.1976 г./

...Аз лично се учудвам на голямото ти търпение и многото труд, който си хвърлил във връзка с разпитването на твърде много лица. Това ти прави голяма чест. И ти като

непокойния Паисий ...може да оставиш нещо много важно и интересно за родното си село. Лично аз оставам с най-добри впечатления, че тя /книгата – бел. моя – М. Г./ е писана с много любов и много труд е положен за появата и на бял свят.

Прочее, поздравявам те най-сърдечно и ти желая все така да се трудиш.

Бог да ти дарува здраве и всичко най-добро на теб и семейството ти.

(ДА-Смолян, Ф.419 К, оп. 2, а.е. 8, л. 11.)

Епистолярното наследство от Константин Канев, съхранявано в ДА-Смолян, е много впечатляващо и обширно, което предполага детайлното му проучване от нас на следващ етап от научноизследователската ни работа.

Творческата енергия на отец Константин Канев намира израз и в излезлите от печат нови книги, които имат добър прием от читатели и критика: „Родопски сказания“ (1983), с второ допълнено издание (2004) и „Юдина ела“ (1985). Авторът публикува в списание „Родопи“ разкази, свързани с действителни случаи. Постепенно усилията му се насочват към проучване на родовете в село Момчиловци, като описва около шестдесет рода, остават още шест рода за описване. Той „докрай носи в главата си огромната информация за родовете, която знае наизуст“.(Канева, 2017, с.62).

След промените през 1989 г. се оказва, че в Родопския регион няма достатъчно свещенослужители. Въпреки напредналата възраст на отец Канев, Пловдивският митрополит му възлага обслужването на четири църкви в селата: Момчиловци, Соколовци, Славейно и Петково. Възраждат се вярата и християнските традиции, вследствие на това се увеличава и работата му като свещеник. В този период той е съкрушен от загубата на неговия син – Райчо, който почива на 44 години, бащата на Мария Канева (Пак там). През месец юни, т.г. имаме възможността да се срещнем и да разговаряме с нея в Смолян. Като внучка на отец Канев, има много точни впечатления за него, част от които сподели с нас. Тя е утвърден преподавател по английски език в Профилирана природоматематическа гимназия „Васил Левски“ гр. Смолян. Разказа, че до първи клас е отгледана от дядото и бабата и в село Момчиловци. Още от ранно детство е запомнила, че дядо и е намирал артефакти, знаел е къде „да пипне“. От него се вдъхновява да учи история, мечтае да бъде археолог, играе на археолог в градината им. Завършва Езикова гимназия в Пловдив с идеята – английският език да помага на историята. Константин Канев споделя с нея за враговете си, на които прощава. Запомнила го е с благ израз на лицето, с прочутото му гостоприемство. Бил е много ангажиран, чувствителен човек. Имал е талантът да се поставя на мястото на човек от миналото. Мария Канева се заема да завърши делотому - проучване родовете в село Момчиловци. Пожелаваме успех в това начинание. На въпроса ни, как според нея трябва да бъде съхранена паметта за отец Константин Канев за бъдещите поколения, тя отговори, че това може да стане като бъдат издадени всичките му трудове. Ръкописът на „Историята на Момчиловци“ е с обем от около две хиляди страници. Да се намери финансиране и за издаване на книгата за родовете в селото. Да си пожелаем това да се случи. Успяхме да се срещнем и със снахата на отец Канев – Йорданка Канева.

Посетихме я в село Момчиловци и тя също каза, че е впечатлена от енергията, съпричастността и доброта му. Подари ни юбилейния вестник, посветен на отеца. В паметната година за Константин Константин Канев са организирани подобаващи прояви, както в областния град Смолян, така и в село Момчиловци.⁴ Остава да се вслушаме в думите му, да отдадем почит и запазим паметта за него за бъдещето: „...Стъкмявал съм миналото на нашето родно село не толкова с перо, колкото със сърце и преживяване. Плод на тези преживявания е може би и моят език, стил и композиция, които не са дигитални; но аз това можах, това направих...та моля за снизхождение за всичко „недоляло и недоправено“ в настоящия ми труд. Опушенията, направени от мен, надявам се да бъдат допълнени и изправени от бъдещите поколения“ (Канев, 1975, с.11). Важно е да се конкретизира - какво е Канев за днешното време, за днешния родопчанин. Образът му, според нас, има следните черти: последователен, неотстъпчив, изпълнен с благородство. Свещенослужител, спечелил сърцата и доверието на много миряни. Пример за почтеност и чистота в църковните дела. Той е недостижим родолюбец и патриот. В делата му се оглежда мечтата ни за истинския българин, посветил се „на полза на роду.“ От неговия благонравен жизнен път черпим пример за доброта, но и за смелост и воля в отстояването на българщината, на националните ценности. Константин Канев се отличава с широк дух и мъдра съвест. Талантът му на творец и изследовател мери ръст с най-добрите ни родопски книжовници. Погледът му над живота в Средните Родопи е всеобхващащ, аналитичен, виждащ в дълбочина реалностите на родопското битие и покоряващите душата ни, родопски народни традиции и култура. В действията му блести мъдра праволинейност, но и сърцата, романтична обаятелност.

Признанието към делото на отец Константин Канев има специални измерения, то е:

- преди всичко в паметта и сърцата на хората;
- сред неговите съселяни от село Момчиловци, възприели го като образец на свщеническо и чисто човешко поведение;
- сред читателите на неговите книги и изследователите на житейския и творческия му път.

Обобщен израз на това признание е приемането му през 1997 г. в Съюза на българските писатели и удостояването му на следващата година със званието „Почетен гражданин на град Смолян“. Краят на земния му път настъпва на 26 юни 1998 г. във Военномедицинска болница в София, но остава безсмъртният спомен за личността му. Делото на отец Канев се явява много важен ценностен ориентир особено за младото поколение сега. Трудът му, придружен от постоянство и обич, показва как се постига вътрешен баланс и висок обществен авторитет.

Докладът е допълнен от мултимедийна презентация.

⁴<https://ou-momchilovci.org/2017/04/25>; www.bta.bg/17-05-2017; www.rodopinews.com/30-03-2017

БИБЛИОГРАФИЯ

ТД „ДА – Смолян“:

Ф. 419 К (Канев, Константин)

Вълнев, К. Момчиловски будители, Смолян, 2010.

Канев, К. Миналото на село Момчиловци Смолянско, София, 1975.

Канев, К. „Родопски сказания“, Варна, 1983, с второ допълнено издание, Смолян, 2004.

Канев, К. „Юдина ела“, Пловдив, 1985.

Канева, М. Кратка биография на Константин Канев (100 години от неговото рождение). // В: *Родопи*, 2017, 1-2(80), 57-62.

Казанджиев, Св. Родопският Софроний. // В: *Литературен свят* (електронно списание – <https://literaturesviat.com>), 2008, брой 2, октомври.

Павлова, Д. Щрихи към портрета на Константин Канев“. // В: *Литературен свят* (електронно списание – <https://literaturesviat.com>), 2008, брой 1, септември.

<https://ou-momchilovci.org/2017/04/25>;

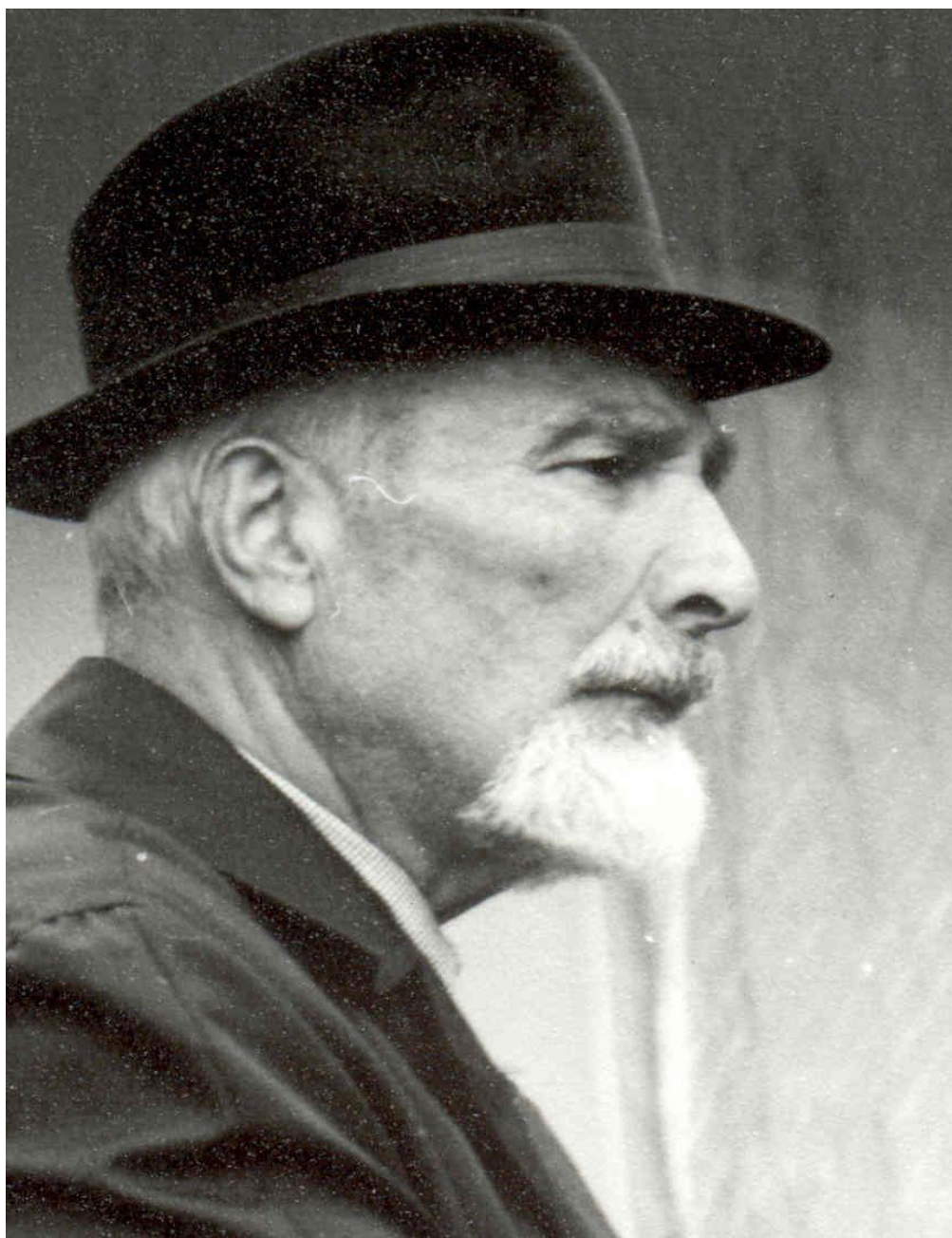
www.bta.bg/17-05-2017;

www.rodopinews.com/30-03-2017;

<https://literaturesviat.com>.

Изказваме специални благодарности на Ръководството на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, на поделение „Научна и приложна дейност“ при ПУ, на Ръководството на Филиала в Смолян, на доц. д-р Русалена Пенджекова, ръководител на проект ФП17-ФС-011 Memoria de future (Памет за бъдещето): мултидисциплинарни аспекти в изследванията на човека, към ФНИ при ПУ „Паисий Хилендарски“, на колегите ни, на г-жа Йорданка Канева, на г-жа Мария Канева, на екипите на Държавен архив – Смолян и на Регионална библиотека - Смолян.

Мария Главчева, асистент, ПУ „Паисий Хилендарски“ Филиал – Смолян, ул. „Дичо Петров“ N32, 0301/62339, e-mail: maria_sun@abv.bg

КОНСТАНТИН КАНЕВ
(26 февруари 1917 - 26 юни 1998)
/снимка: от интернет-мрежата/

**100 YEARS FROM CONSTANTIN CANEV BIRTH - PRIEST
AND LOCAL HISTORIAN.
100 YEARS STORED MEMORY FOR THE FUTURE**

**Maria Glavcheva
UNIVERSITY of PLOVDIV PAISII HILENDARSKY
24 TZAR ASEN
4000 PLOVDIV
Branch in Smolyan**

In 2017 we celebrate a hundred years since the birth of Father Constantine Kanev - a person with a very important contribution to preservation of the patriotism and the historical memory in the village Momchilovtsi / Smolyan /. His creative method is to record memories and legends of his cohabitation about the past of the settlement. He also creates personal works based on these impressions. Konstantin Iliev Kanev (Kanyo) was born on 26 February 1917 in the village of Momchilovtsi, in the family of Iliya Kanev Andreev and Shina Petrova Andreeva. The father comes from shepherd's origin and is the son of the famous folk singer Kanyo Andreev. Kanyo inherited from his grandfather a good voice and musicality, and from his mother a poetic talent and a sense of the Rhodope dialect. He is the eldest of the five sons of Iliya and Shina, distinguished by the pursuit of education. He graduated from grammar- school in his village, then spent two years with his father's herds. His father prepares him for a shepherd, but the boy's dream is to teach for a priest. In 1933, Kanyo was running from the village to attend the examinations at the Plovdiv Seminary, which ended with a full honors in 1939. It is important to emphasize that Stoy Shishkov becomes an example of serving Kanyo Kanev. In 1940 he married Maria Raicheva Avramova. He was ordained a priest in Sofia and in January 1941 he came as a priest in St. St. Constantine and Helena Church in Momchilovtsi. It accepts the name Konstantin because it is one of the conditions to be a priest. In 1942, his son Iliya was born, two years later, and the second son was Raicho. Konstantin Kanev's first publication is in the "Photo" magazine, it is for the old Rhodope photography. His collaboration with Rhodope magazine has been a long time. Kanev was encouraged by the editorial team of the magazine and especially by Nikolay Haytov to write the book "The Past of the Village of Momchilovtsi Smolyansko" with the subtitle "Contribution to the History of the Middle Rhodopes" which was published in 1975. It is a result of his many years of efforts (1940-1975) and the enormous searching work. Konstantin Kanev publishes new books, which have a good reception by readers and critics: "Rhodopean Legends" (1983), with a second supplementary version (2004) and "Yudina Ela" (1985). Gradually his efforts were directed to the study of the families in the village of Momchilovtsi, describing about sixty genera, there are still six genera for description. In 1997 Konstantin Kanev was admitted to the

Union of Bulgarian Writers. The following year he was awarded the title "Honorary citizen of the town of Smolyan". He died on 26 June 1998 at the Military Medical Hospital in Sofia. Undoubtedly Father Kanev's work is a very important valuable reference point especially for the young generation now. His work, accompanied by perseverance and affection, shows how to achieve inner balance and high public authority.

Key words: Konstantin Kanev, anniversary, historian memory, valuable reference point.

Maria Glavcheva, assistant, Plovdiv University Branch in Smolyan, Dicho Petrov Str.,32, 0301/62339, e-mail: maria_sun@abv.bg

ПОКРЪСТВАНЕТО НА ЦИГАНИТЕ ВЪВ ВРАЧАНСКА ЕПАРХИЯ ПРЕЗ 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК (АРХИВНИ СВИДЕТЕЛСТВА)

Дилян Николчев

Богословски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. На базата на архивни документи на Врачанска митрополия, статията проследява покръстителската кампания на циганите във Врачанска епархия през периода 1942 – 1947 г. В контекста на възникващите през последните години в България сблъсъци и напрежение на етническа основа, в които циганите са обект на обществено и институционално внимание, текстът провокира към размисъл и въпрос – дали Българската православна църква може да се върне към този исторически опит от недалечното ни минало, когато успешно е провеждала покръстване на циганите в православната вяра, като по този начин е допринесла за мирното съвместно съществуване на етносите в страната ни.

Ключови думи: *цигани (роми), покръстване, православна вяра, Българска православна църква, митрополит Паисий, Врачанска епархия.*

През последните години в страната ни все повече зачестяват случаите на етническо напрежение между българи и цигани. Последният по-широко отразен от средствата за масова информация е този от Асеновград през лятото на 2017 г. Причините са многопосочни – както етно-културологични, така и такива, криещи се зад икономически и политически процеси. За възникващите кризи от подобно естество отговорност носят както политическите лидери и партии, така и държавните институции и гражданското общество като цяло. Може ли обаче Българската православна църква да допринесе за разрешаването на този проблем, а оттук и за мирното съжителство между различните етноси в една православна (по религиозна традиция) държава, това е въпрос, на който отговор в частност би могъл да се потърси в недалечната история на поместната ни църква. В настоящия текст, „погледът“ към тази

тема ще е през документи от архива на Врачанска епархия, съхранявани в Териториална дирекция на Държавния архив – Враца (ТД ДА Враца). Особеностите в тях на език и правопис са запазени в автентичен вид.

Първите сведения за по-мощни покръстителски действия във Врачанска епархия през времето на митрополит Паисий са от лятото на 1941 г. Във времево отношение със сигурност те не са случайни и са в резултат на новите външно и вътрешно политически фактори и събития, в които индиректно е въввлечена и БПЦ. Те обаче са шанс за ръководството на поместна ни църква да разгърне своите възможности в областта на мисионерската дейност не само за ограничаване на чуждата религиозна пропаганда в рамките на поместния ѝ диоцез, но и да предприеме директна кампания за присъединяване на иновърци и инославни в лоното на поместната ни църква. На първо място вниманието ѝ е насочено към циганския етнос, който и тогава и днес е третата по численост етническа общност в България, след българите и турците.¹ За конкретните покръстителски дейности във Врачанска епархия, насочени към циганите, в този период представя дават следващите документи.

Така, на 10 май 1941 г. Бебо Шиков, жител на с. Вировско, Врачанска околия, изпраща до Врачанския архиерей молба със заявление, че желае както той, така и трите му деца да бъдат кръстени.²

На 1 август 1941 г. енорийският свещеник на с. Бистрец, Врачанско, изпраща до митрополит Паисий служебно писмо (изх. № 34), с което му донася, че „в с. Бистрец и Кулата [Кулата, сега квартал на Враца, б.м.] има четири семейства цигани-мохамедани, които желаят да минат в лоното на Източно православната ни църква“.³ Според преброителната сметка на свещеника общо 17 цигани от тези семейства били готови да приемат православната вяра.⁴

На 5 ноември 1941 г. Веко Мишков от с. Царевец, Врачанско, също изпраща до митрополит Паисий ръкописна молба със следното съдържание: „По народност съм циганин, по вера мухамеданска, родителите ми са родени в с. Царевец, също и аз.

¹ Срв. Пашова, А. Всички цигани да се преобразят в българи /Политики на тоталитарната власт към ромите в България /1944 – 1989/. – In: <http://roma.swu.bg/soc3.pdf>, // <<http://roma.swu.bg/soc3.pdf> > 14.07.2017, с. 1.

² ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 39, л. 16.

³ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 16, л. 136.

⁴ Там.

Преди 5-6 години баща ми се покръсти и прие източно-православна вера. На възраст съм 19 годишен, имам горещо желание да бъда покръстен и да премина в лоното на източната православна вера. Най-смирено моля Ваше В. Преосвещенство да наредите чрез Царевицкия енорийски свещеник да извърши тайнството Кръщение над мене, като давам обещание, че ще изпълнявам добросъвестно наредбите на източно православната вера“.⁵

В едно служебно писмо от 23 юли 1943 г. енорийският свещеник на с. Козлодуй (сега град) пише до Врачанския владика, че през 1941 г. покръстил циганите в поверената му епархия и пита дали циганите, „които не са венчавани по мохамеданския обряд, ще им се дадат безплатни вули от Св. Митрополия“.⁶

В края на 1941 г., на 27 декември 1941 г. Димир Велков от с. Царевец, Врачанско, изпраща до митрополит Паисий ръкописна молба, в която пише: „По народност съм циганин, а циганския език не зная. По вера моите родители са изповедвали мухамеданската вера, а те не знаят нито циганския език, нито турски. С целото си семейство искам да се покръстим“.⁷ В края на молбата си просителят моли архиерея да нареди енорийският свещеник да го кръсти.⁸ Съдейки по ръкописен доклад (изх. № 12) от енорийския свещеник на с. Царевец до митрополит Паисий, изпратен на 15 март 1942 г., духовникът е извършил кръщението: „Съобщавам Ви, че след като катехизирах и кръстих, по установения ред, циганина мохамеданин, заедно с целото му семейство, което се състои от 6 души, моля да им се изпратят кръщелни свидетелства“.⁹

Като че ли е нямал търпение, на 1 януари 1942 г. Усо Каменов изпраща до митрополит Паисий „ръкописно изявление“, в което се казва: „По народност съм циганин, а по вера мохамеданин. Отдавна съм престанал да се интересувам от веровите обичаи на мохамеданите. Още от малък съм израснал между християните и изпълнявах всички обичаи и празници. Желая да бъда покръстен и присъединен заедно с целото ми

⁵ Пак там, л. 292.

⁶ Пак там, л. 89.

⁷ Пак там, л. 203.

⁸ Там.

⁹ Пак там, л. 161.

семејство в Лоното на св. православна църква“.¹⁰ В документа не е посочено от кое населено място е Усо Каменов.

Особено интензивна е покръстителската дейност върху циганите през периода 1942 – 1944 г. Според преброяването на В. Пелова, желаещите да се покръстят от тази етническа група са 240 души. В тази връзка същият автор отбелязва, че „сред многобройните селища от епархията, в които явлението придобива масови размери, най-очевидно впечатление правят мащабите, които то развива в няколко селища – това са Габаре, Галатин, Лиляче, Крушовица, Осен, Г. Пещене, Бистрец, Добролево, Елисейна, Девене, Три кладенци. Едновременното покръстване на цели ромски фамилии, което разкриват преписките, оставя впечатление, че цялата им етническа популация там си е сменила вероизповеданието. Големи размери приема покръстването и в селата Долна Гнойница, Долна Бешовица, Галиче, Мраморен, Зверино, Долни Вадин, Старо село. За останалите села наличните данни също разкриват широко разпространение на стремежа към покръстване, който е различен според мащабите на самите села“.¹¹ За този покръстителски процес могат да се дадат също няколко конкретни примера.

На 2 март 1942 г. Камен Русинов Каменов от с. Фурен, Врачанско, изпраща до Врачанския митрополит Паисий ръкописна молба със следното съдържание: „Ето вече съм на 40 годишна възраст, и имам съзнателен живот повече от 20 год. До сега бех в религиозно изповедание „мохамеданско“, в което вече не мога да остана, защото виждам и разбирам добре неговото неясно и доста забъркано учение за Бога – нашият създател, и почти нищо не ни учи за живота, така както Господ Исус Христос учи за любовта към Бога и човека. Ето защо Ви моля Ваше Високопреосвещенство, да ми разрешите да бъда покръстен (приет) в православната църква Господня, гдето чекам искрено да живея“.¹² В отговор, няколко дни по-късно, на 6 март 1942 г. Врачанска митрополия изпраща до енорийския свещеник на с. Бели-брод, Фердинандско, служебно писмо („на изх. № 1753“), с което му съобщава, че „в Митрополията е постъпила молба от Камен Русинов Каменов, циганин-мохамеданин, жител на с. Фурен,

¹⁰ Пак там, л. 279.

¹¹ Пелова, В. Цит. съч., с. 73.

¹² ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 16, л. 142.

с която моли да бъде кръстен и приет в лоното на православието“, и го приканва да го катехизира и след това да го кръсти.¹³

На 27 април 1942 г. Камена Пачова Найденова, жителка на с. Три кладенци, Врачанска околия, изпраща до Врачанския митрополит Паисий ръкописна молба, в която заявява: „Аз заедно с целото си домочадие, което се състои от деветнадесет члена, желая да мина в лоното на Св. Православна Църква. Ето защо моля нареждането Ви да бъдеме поставени под нужната катехизация и в скоро време приемеме Св. Кръщение“.¹⁴

Дали покръстването на циганина Веко Мишков от с. Царевец в края на 1941 г. е повлияло на неговите едноплеменници няма как да знаем, но на 5 май 1942 г. Врачанска митрополия изпраща на енорийския свещеник от същото село заповед (изх. № 3654), с която му нарежда: „В Митрополията е постъпило заявление от Мустафа Велиев, циганин-мохамеданин, жител на селото Ви, с която моли да бъде кръстен и приет в лоното на Православието“. В края на заповедта митрополит Паисий подканя свещеника да катехизира и кръсти просителя.¹⁵ За цигани от същото село е и издадената на 7 август 1942 г. от митрополията заповед (изх. № 5101) до енорийския свещеник: „В Митрополията е постъпила молба от Дуда Качева, по мъж Векова, циганка-мохамеданка, жителка на селото Ви, с която моли да бъде покръстена“.¹⁶ Със заповедта митрополит Паисий подканя духовника да катехизира и кръсти просителката.¹⁷

През същия май месец, чрез Габарския енорийски свещеник Димитър К. Димитров, циганите Сандо Алиев, Васил Алиев, Качо Реджов, Гено Реджов, Селим Реджов, Уни Понов, Мико Алиев и Фоти Алиев изпращат до митрополит Паисий заявление със следното съдържание:

„Ваше Високопреосвещенство,

¹³ Пак там, л. 141.

¹⁴ Пак там, л. 298.

¹⁵ Пак там, л. 208.

¹⁶ Пак там, л. 205.

¹⁷ Там.

Всички гореизложени сме цигани-мохамедани, които живеем между българите православни. Тъй като сме възприели почти всичко българско и виждаме нашата мохамеданска вера за неистинска, желаем да приемем Христовата вера, която българите изповедват“.¹⁸

За покръстване на цигани-мюсюлмани свидетелства и издадената на 26 май 1942 г. архиерейска заповед (изх. № 3443) до енорийския свещеник на с. Згориград, Врачанско, в която се казва, че е постъпила молба от Ахмед Мемед Асанов, който е „по народност турчин-мохамеданин, който иска да бъде кръстен и приет в лоното на Православието“.¹⁹ В края на заповедта митрополитът нарежда на енорийския свещеник да го катехизира и кръсти.²⁰

Най-активна е покръстителската дейност във Врачанска епархия през 1943 г. Така, на 23 януари 1943 г. Врачанска митрополия изпраща до енорийския свещеник на с. Лесура нареждане (изх. № 527), с което го приканя да катехизира и кръсти по установения ред циганина-мохамеданин Камен Иков.²¹

На 26 януари 1943 г. енорийският свещеник на с. Три кладенци изпраща до Врачанския архиерей ръкописен доклад (изх. № 11), с който му донася: „покръстих просителите мохамедани на брой 18 /осемнадесет/ души“.²²

На 2 февруари 1943 г. енорийският свещеник на с. Старо село, Врачанско, Д. Ив. Миков изпраща до митрополията ръкописен доклад (изх. № 2), с който съобщава: „на 24.I. 1943 год. покръстих (10) десет души Цигани-Мохамедани“.²³ Освен това духовникът моли да му се изпратят безплатно десет кръщелни свидетелства.²⁴

Особено активен в покръстването на циганите във Врачанска епархия е енорийският свещеник на с. Галатин. На 11 февруари 1943 г., чрез свой ръкописен доклад (изх. № 2) той съобщава на архиерея си, че „на 7.II. 1943 год. приведохме в

¹⁸ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 39, л. 151.

¹⁹ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 16, л. 177.

²⁰ Там.

²¹ Пак там, л. 151.

²² Пак там, л. 296.

²³ Пак там, л. 247.

²⁴ Там.

Лоното на Православната ни черкова, (11) идинадесет души, от Мохамеданско вероизповедание“.²⁵ На 18 с.м., с друг доклад (изх. № 5) той отново информира, че „на 17.ІІ. 1943 год. извърших кръщавка на 17 души от мохамеданско вероизповедание, които по техно лично разположение преминаха в лоното на нашата православна вера“.²⁶ Дни по-късно, на 27 февруари той изпраща пореден доклад (изх. № 8), в който съобщава, че „на 24.ІІ. 1943 година се кръстиха 18 души от мохамеданско вероизповедание“.²⁷

На 2 март 1943 г. Врачанска митрополия изпраща до енорийския свещеник на с. Елисейна заповед (изх. № 1719), с която го приканва да катехизира и кръсти „по установения ред циганина-мохамеданин Джаджо Попов Усов“.²⁸ На същата дата 2 март 1943 г. митрополит Паисий изпраща на енорийския свещеник на с. Власаница Григорий Грачев заповед да се катехизира и кръсти циганина Георги Ценов Токов.²⁹ Още същия месец свещеникът, новопокръстеният Георги Ценов Токов, възприемникът Герго Драганов и двама свидетели отправят до Врачанска митрополия „служебно изложение“, с което уведомяват, че на 3 март 1943 г. е извършено кръщение в църквата „Св. Параскева“ в същото село „над 22-годишния Георги, мохамеданин“.³⁰

На 14 април 1943 г. енорийският свещеник на с. Лиляче донася на Врачанска митрополия за своята покръстителска дейност сред циганите в селото. Както отбелязва В. Пелова, най-ценното в това донесение е обобщението, което прави свещеникът, тъй като той описва мотивите на циганите да бъдат покръстени и да приемат православната вяра: покръстване от страх, „да не би да излезне някой закон и да ги лиши от права, материални облаги и държавни, общински и други служби, както стана с евреите [...] След излизането на закона против евреите и особено след като започна да се прилага спрямо тях и циганите започнаха отначало поединично, а сега и всички да искат желание да се покръстят“.³¹ Подобни мотиви циганите да се покръстят описва през същата година и един от свещениците от с. Койнаре: „да

²⁵ Пак там, л. 245.

²⁶ Пак там, л. 234.

²⁷ Пак там, л. 238.

²⁸ Пак там, л. 212.

²⁹ Пак там, л. 173.

³⁰ Пак там, л. 162.

³¹ Цит. по Пелова, В. Цит. съч., с. 74.

избегнат тормоза и хорското презрение и най-вече да ползват някои блага, като: оземляване, заемане на държавна работа, отиване войници и др.“³²

На 15 април 1943 г. енорийският свещеник на с. Добролево отправя ръкописен доклад на Врачанския митрополит, в който информира: „Донасям Ви, че на 11-и април т.г. покръстих циганина-мохамеданин Камен Корьов Николов из с. Сираково, Ореховска околия, на когото дадох ново име Калчо. Възприет бе от Емануил Димитров от с. Сираково. Същият е роден на 26-ий август 1914 година от неправославни родители Кольо Каменов и Рахма Османова, бивши г. [граждани, б.м.] на с. Сираково“.³³

На 30 април 1943 г. енорийският свещеник на с. Бели-брод, Фердинандско (Монтанско), изпраща на митрополит Паисий служебно писмо (изх. № 36), с което го информира, че същия ден е кръстил „семейството на Камен Русинов Каменов, циганин-мохамеданин, от с. Фурен. Понеже Камен Русинов в навечерието на покръстването си – на Петковден м.г. – внезапно се е разболял и починал във Врач. Държав. болница, то съм кръстил вдовицата му Недка, дъщерите му Димитра и Найда с имена: Димитра и Надежда“.³⁴ Освен това свещеникът моли да му се изпратят „4 кръщелни свидетелства“, както и: „Така също моля да ми се дадат упътвания: какво трябва да се стори по закона за лицата и кой трябва да обяви новото им гражданско състояние на покръстените“.³⁵

На 1 май 1944 г. енорийският свещеник на с. Долна Гнойница Ореховско, Иван Александров изпраща на своя владика във Враца служебно ръкописно писмо („отговаря на № 1736“), с което уведомява: „Циганите, които съм покръстил, започнаха подготовката си от Рождество Христово 1944 год. и след като ги катехизирах покръстих ги една седмица преди Тодоровден и на него празник се приобщиха за пръв път със Св. Христови Тайни. Моля за прошка и да не ми се счита за вина това, гдето не съм се съобразил да изпълня нужните формалности. Аз се ръководех от желанието си, че от полза ще бъде да привлеча и да придобия поне един член към Св. ни църква. Че по-добре е да се спаси една душа, а да не погине. За Възкресение

³² Цит. пак там, с. 75.

³³ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 16, л. 146.

³⁴ Пак там, л. 138.

³⁵ Там.

Христово имах две цигански семейства подготвени за покръстване, но не ги покръстих, тъй като и за тях немам нужното разрешение. Още едно друго семейство сега, от Възкресение, изяви желание да бъде подготвено и се покръсти. За тях обаче ще направя нужните постъпки да ми се разреши, като ще гледам да изпълня всички формалности“.³⁶ От документа не става ясно какви точно формалности не е изпълнил свещеникът, но по-важна е християнската перспектива на неговото служение – „по-добре е да се спаси една душа, а да не погине“.

На 8 май 1943 г. енорийският свещеник на с. Галатин изпраща ръкописен доклад (изх. № 25) до митрополит Паисий, с който го информира: „Имам чест да Ви донеса, че на 6.V. 1943 год. аз извърших кръщанка над 20 души мохамедани“.³⁷

От разменената кореспонденция на енорийския свещ. Александър Иванов на с. Селановци, Ореховско, служещ в църквата „Св. Параскева“ в същото село, също се констатира активна покръстителска кампания над циганското население в селището през 1943 г. На 21 юни 1943 г. митрополит Паисий изпраща до отец Александър служебно писмо (изх. № 4793), с което му разрешава да катехизира и кръсти по установения ред „циганина-мохамеданин Георги Ликов Мусов“, заедно с цялото му семейство от същото село.³⁸ В „Служебно изложение за присъединяване към Св. Православна Църква“ от 12 юли 1943 г. същият свещеник информира митрополията във Враца, че провел „надлежна подготовка на Роза Усаинова от с. Лепица, по вероизповедание мухамеданка“, и, че тя била приета в Православната вяра.³⁹ Няколко месеца по-късно, на 11 декември 1943 г. отец Александър отново донася (изх. № 90) на митрополита си, „че Георги Ликов е роден на 3 V 1915 г. от баща Лико Мусов и майка Нанка Гошова, от мухамеданско вероизповедание и е записана в църковния регистър за раждания под № 56, а Роза Усаинова е родена на 12 IX 1928 год. в с. Лепица – Белослатинско, от баща Усаин Метов Мусов и майка Наца Иброва, от мухамеданско вероизповедание и е записана в църковния регистър за раждания под № 57.“.⁴⁰

³⁶ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 39, л. 230.

³⁷ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 16, л. 144.

³⁸ Пак там, л. 66.

³⁹ Пак там, л. 60.

⁴⁰ Пак там, л. 47.

В началото на август 1943 г. във Врачанска митрополия постъпва молба от „Раца Петрова Коева от с. Бърдарски-геран, живуща в цигларницата⁴¹ на Тодор Вачев с. Хайредин“. В нея същата пише: „До сега съм се числила към католическата черква и съм встъпила в брак по обрядите на католическото вероизповедание. Понеже желая горещо да мина в лоното на православната черква, моля да ми разрешите това, като за целта бъда покръстена в източно православно изповедание било от Хайрединския енорийски свещеник или пък от Ореховския архиерейски наместник“.⁴² Това е един от редките случаи на цигани-просители не мохамедани. От документа прави също впечатление, че Раца Петрова Коева е ползвала услугите на адвоката от гр. Орехово Димитър Т. Пунчев, видно от служебния му печат, поставен върху молбата.⁴³ Отговорът на Врачанска митрополия не закъснява. На 16 август 1943 г. тя изпраща служебно писмо (изх. № 6116) до „I енорийски свещеник в с. Хайредин, Ореховско“, в което му съобщава, че „в Митрополията е постъпила молба от Раца Петрова Коева, из с. Бърдарски-Геран, Б.Слатинско, жив. с. Хайредин в цигларницата на Тодор Вачев, с която моли да бъде приета в лоното на св. Православна Църква“.⁴⁴

На 4 октомври 1943 г. Цвета Иондова Елезова, „законна представителка на малолетните си деца Лишо и Цеко Иондови от с. Драшан, сега живуща в с. Сукаче околия Бело-Слатинска“, изпраща машинописна молба за покръстване до Врачанския митрополит, в която се казва: „На възраст съм 27-годишна, вдовица с две малолетни деца по вероизповедание мухамеданка. Желая аз и малолетните ми деца да бъдем покръстени – да приемем Християнската вера“.⁴⁵

На 17 декември 1943 г. енорийският свещеник на с. Лиляче, Врачанско, представя на Врачанска митрополия данни (изх. № 70) за „циганката Верик Ачова Куртова, мухамеданка, която желае да се покръсти“. Документът е придружен с ръкописна молба на самата просителка.⁴⁶

⁴¹ Цигларница – работилница за производство на цигли.

⁴² ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 16, л. 82.

⁴³ Срв. там.

⁴⁴ Пак там, л. 80.

⁴⁵ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 39, л. 208.

⁴⁶ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 16, л. 2.

На 22 декември 1943 г., чрез адвоката Нано Йосифов от гр. Червен Бряг, Сали Юсаинов Салиев и Салвера Салиева Юсаинова, „двамата от град Червен-брег“, изпращат машинописна молба до Врачанския архиепiscop „за присъединяване към св. православна Църква“: „Съпрузи сме, от мохамеданско вероизповедание. Желаем ние двамата и малолетния ни 4-месечен син Юлиан Салиев да бъдем присъединени към светата православна Църква. От деца сме отрасли измежду православни и много добре познаваме това вероизповедание и считаме, че то е най-доброто и истинското“.⁴⁷ Чрез същия адвокат, на следващия ден (23 декември) Сефко Усов Алиев и Алтъна Сефкова Усова, също от Червен Бряг, отправят молба със сходно съдържание: „Съпрузи сме, по изповедание мохамедани. Желаем ние двамата и малолетните ни деца Айша и Куна Сефкови Усови да бъдем присъединени към светата православна Църква. От малки сме отрасли измежду православни и това изповедание познаваме много по-добре от мохамеданското. Убедихме се, че православието е най-доброто и истинското изповедание“.⁴⁸ В документа те също декларират, че доброволно и без принуда се отказват от досегашното си изповедание.⁴⁹

На 30 май 1944 г. Пена Алилова Понова от с. Габаре, Бело-Слатинско, изпраща до Врачанския митрополит ръкописно заявление, в което написва: „От преди един месец съм се оженила за Христо Митов с. Габаре, който се е покръстил и приел Християнската вера. Аз съм по вероизповедание мохамеданка и желая да приема Християнската вера и аз, тъй като в нея намирам смисълът на живота“.⁵⁰

През 1944 г. архивни документи по покръстването на циганите във Врачанска епархия почти липсват. Това не означава, че тази покръстителска дейност е прекратена от страна на митрополията или от още по-централно ниво – Св. Синод. Най-вероятно рязко намаленият брой на покръствания на лица от този етнос се дължи на обстоятелството, че след 1943 г. антисемитската опасност намалява, успоредно с приближаването на съюзническите войски към българската граница. По всичко изглежда, че опасността от репресии срещу циганите по расови причини е отминала и тяхната готовност дотогава да приемат православната вяра „доброволно и без принуда“ е забравена.

⁴⁷ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 39, л. 220.

⁴⁸ Пак там, л. 222.

⁴⁹ Там.

⁵⁰ Пак там, л. 50.

Макар и с намаляла активност, покръстването всред циганите в епархията продължава и след деветосептемврийския преврат, в първите години на „народната власт“. Така например, на 5 декември 1946 г., чрез Карлуковския енорийски свещеник „Найден Куртов Алиев, род. в с. Големи Извор, живущ в с. Карлуково, Луковитско“, изпраща до митрополит Паисий молба със следното съдържание: „Роден съм на 12 март 1923 год. в с. Г. Извор Тетевенско от родители мохамедани. От една година живеем заедно с родителите си в с. Карлуково, Луковитско. От 10 дена пристанах в дома на родителите си Гена Николова Лалова от село Карлуково, по вероизповедание източно-православна, с която желая да встъпя в брак. Уверен в истините на източно-Православното вероизповедание аз се отказвам от досегашното си вероизповедание и желая да премина в лоното на Православната Църква. Коленопреклонно моля Ваше Високопреосвещенство да ми разрешите да приема тайнството кръщение“.⁵¹ Отгоре върху молбата, митрополит Паисий е поставил своята резолюция: „ако намерението е искрено да се катехизира и да се кръсти“.⁵²

На 7 май 1947 г. Мара Иброва, жителка на с. Соколаре, Белослатинско, изпраща молба до Врачанска митрополия, в която се казва: „По народност съм мохамеданка и от детинство живея между православни, поради което обикнах православната вера и без ничие принуждение реших да премина в лоното на Православната Църква. Ето защо моля нареждането на Ваше Високопреосвещенство да наредите до енорийския ми свещеник да ме катехизира и извърши св. кръщение над мене, след което да ми се издаде нуждното свидетелство за свето кръщение“.⁵³

Някои запазени документи навеждат обаче на заключението, че не всички енорийски свещеници във Врачанска епархия са приемали присърце покръстването на циганите. За това свидетелства например ръкописното служебно писмо от ноември 1947 г. до митрополит Паисий от Бръшлянския енорийски свещеник. В него свещеникът се оплаква, че е извършил кръщение над циганката Зуза Йозефова, но след това и по този случай свещеникът от Плевен Михаил Конов е изсипал по този повод хули по негов адрес.⁵⁴

⁵¹ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 104, л. 2.

⁵² Там.

⁵³ Пак там, л. 64.

⁵⁴ Пак там, л. 109.

Изглежда също, че в някои случаи сред покръстените цигани са възниквали усложнения и са поставяли пред Врачанска митрополия и нейния митрополит канонически и юридически въпроси. За такъв казус съдим например по ръкописното запитване (изх. № 63) от 9 юни 1945 г. на енорийския свещеник Ив. Александров, служещ при храм „Света Троица“ в с. Крушовица, Ореховско. В него той обяснява, че на 29 януари 1943 г. покръстил Павел (Пандо) Аричов Мутов и съпругата му Веселина Мутова с цялото им семейство. „Сега, обаче, Павел (Пандо) изпъжда жена си и се оженва за циганка. Освен това, той по една най-къса процедура успява да се снабди с бракоразводно писмо № 84 от главното Мюфтийство в гр. Плевен, носещо дата 18.IV. 1945 год. Жена му (тъжителката) се обръща към мене и към Архиерейското н-ство със запитване: кой има правото и е в сила да разтрогне брака им – циганския или българския закон. В Наместничеството ми казаха да се отнеса по въпроса до Вас, за да ми се обясни кой е компетентен и кой трябва да разреши въпроса“.⁵⁵ В отговор, на първата страница от документа митрополит Паисий поставя на ръка резолюция, която, макар и трудно разчитима, гласи, че с покръстването на мохамеданската двойка, бракът им ставал законен.⁵⁶

Във връзка с покръстителската дейност над циганите във Врачанска епархия интересна е и социалната страна на въпроса, т.е. отношението на епархийското ръководство към вече новопокръстените лица от този етнос. Като свидетелство за това би могло да послужи служебното писмо от 1943 г. на протосингела на Врачанска митрополия до кмета на с. Соколаре, Белослатинско, в което се казва: „Имаме сведения, че при разпределяне на дажбите на захар, ориз, олио и пр. циганите от селото Ви, покръстени вече и приети в лоното на Православната църква са били третираны наравно с непокръстените цигани. Това като Ви съобщаваме, умоляваме Ви, по нареждане на Негово Високопреосвещенство Епархийския Архиерей да наредите потребното, щото покръстените цигани да бъдат третираны наравно с българите“.⁵⁷

Няма съмнение, че от страна на циганите желанието им да бъдат покръстени, приемайки православната вяра, е по-скоро конюнктурно намерение. Сполучлива оценка и характеристика, потвърждаваща тази теза, е цитираното по-горе служебно

⁵⁵ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 43, л. 254 гр.

⁵⁶ Пак там, л. 254.

⁵⁷ ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 3, а.е. 4, л. 1.

донесение на енорийския свещеник от с. Лиляче: „Дали ще бъдат ревностни християни, ревнители на Христовата вяра и ревностни посетители на храмовото Богослужение е съмнително. От покръстените цигански семейства, които в село живеят, в църква още не съм ги виждал“.⁵⁸ И все пак, Църквата и в частност свещенослужителите на Врачанска епархия, начело с нейния архиерей, са дали шанс на тази малцинствена етническа група да познаят Христос и да намерят спасението. Макар и по-скоро изключение, такива примери не липсват, като напр. този новопокръстен от Селановския свещеник енорияш, който според думите на духовника можел да служи за пример на много православни българи от същото село.⁵⁹

В заключение, само през периода 1942 – 1947 г. във Врачанска епархия са покръстени 340 души от цигански произход.⁶⁰ Сравнително мащабната покръстителска дейност във Врачанска епархия сред циганите през този промеждутък от време, приобщавайки ги чрез тайнството св. Кръщение към православната вяра, е една внимателна и ненасилствена кампания на ръководството на Врачанската митрополия, която, видно от цитираните документи, не би могла да се подведе под определението „асимилаторска политика“ или форма на верова „адаптация“ на тази етнокултурна група. Независимо от мотивите за приемане на православието от страна на покръстените цигани, перспективата за провеждането ѝ е евангелска по своята същност, изразена в един от цитираните документи от свещеник, непосредствен участник в покръстването, с думите: „по-добре е да се спаси една душа, а да не погине“. В социален план пък, показателно е нареждането на Врачанския митрополит Паисий: „да наредите потребното, щото покръстените цигани да бъдат третираны наравно с българите“. Разбира се, не би трябвало покръстителската дейност да се свръхоценява и да се правят изводи, разминаващи се с реалността. В същото време, обективно погледнато, резултатите от нея са добър пример и успех, все още недооценен в поместната ни църква. Те са и нагледно предизвикателство пред днешното висше управление и низшия клир на БПЦ в атмосферата на все задълбочаващи се етнически конфликти – както в страната ни така и в по-глобален световен порядък.

⁵⁸ Цит. по Пелова, В. Цит. съч, с. 77.

⁵⁹ Срв. там.

⁶⁰ Пелова, В. Цит. съч, с. 72.

Литература:

Пашова, А. Всички цигани да се преобразят в българи /Политики на тоталитарната власт към ромите в България /1944 – 1989/. // <<http://roma.swu.bg/soc3.pdf>> 14.07.2017.

ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 39.

ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 16.

ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 39.

ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 104.

ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 4, а.е. 43.

ТД ДА Враца, ф. 381К, оп. 3, а.е. 4.

Дилян Николчев, доц. д-р, Богословски факултет при СУ „Св. Климент Охридски“,
София 1000, пл. „Св. Неделя“ № 19, 0888 564018, nikolchev@abv.bg

THE CONVERSION TO CHRISTIANITY AMONG GYPSIES IN THE VRATSA DIOCESE IN THE 1940S (ARCHIVE TESTIMONIES)

Diljan Nikotchev

Faculty of Theology, Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Summary. Based on archival documents of the of Vratsa Metropolitanate, the article follows the Gypsies' conversion to Christianity campaign in the Vratsa Diocese in the period 1942 – 1947. In the context of the recent ethnic conflicts and tensions in Bulgaria, where the Gypsies are subject to social and institutional attention, the text provokes a reflection and raises the question – whether the Bulgarian Orthodox Church could return to this historical experience from our past when it successfully carried out the conversion of the Gypsies in the Orthodox Faith, thus contributing to the peaceful coexistence of ethnicities in our country.

Key words: *Gypsies, conversion, Orthodox Faith, Bulgarian Orthodox Church, Metropolitan Paisiy, Vratsa Diocese.*

ЗА ПРОКОМУНИСТИЧЕСКИТЕ АТАКИ НА СВЕЩЕНИЧЕСКИЯ СЪЮЗ И ОФИЦИОЗА МУ „НАРОДЕН ПАСТИР“ ПРЕЗ 1950 Г. СРЕЩУ СВ. СИНОД НА БПЦ (КРАТЪК ХРОНОЛОГИЧЕН ПРЕГЛЕД)

Дилян Николчев

Богословски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Темата проследява политиката на прокомунистическия Свещенически съюз в България в годините непосредствено след преврата на 9 септември 1944 г. и по-специално атаките на същия срещу Св. Синод на Българската православна църква през 1950 г., изразени най-вече чрез официоза на Съюза „Народен пастир“.

Ключови думи: Свещенически съюз, Българска православна църква, Св. Синод, комунистическа политика, митрополит Паисий.

Учреден през 1903 г. като професионална, културно-просветна и благотворителна съсловна организация на българските свещеници, Съюзът на свещеническите братства допринася в продължение на няколко десетилетия за правилното функциониране на устройството и управлението на БПЦ, успоредно с провеждането на политики в областта на социалната и диаконичната (благотворителната) дейност. До 9 септември 1944 г. Съюзът е провел 26 конгреса, последният състоял се е през юли 1942 г. С идването на власт на ОФ свещенослужителите на БПЦ с прокомунистически възгледи получават възможност да пропагандират своите идеи и да прокарват политика за „реформиране“ на Църквата. Първото заседание на секретариата на Свещеническия съюз след държавно-политическия преврат на 9 септември 1944 г. се провежда в периода 7 – 11 октомври с.г. в столичния храм „Св. Неделя“. Освен формулираните нови задачи в подкрепа на народната ОФ-власт и създаването на временен функционален статут като „комитет на ОФ“, в резултат от решенията е конституирана нова съюзна управа, като за председател е избран прот. Димитър Коцалиев. Сменено е и името на официоза на Съюза: от

„Православен пастир“ – в „Народен пастир“.¹ Пред Министерството на пропагандата управителният съвет (УС) на Свещеническия съюз декларира, че съюзният вестник ще бъде в услуга на отечественофронтовската власт и ще се списва „в духа на новото време“.²

Атаките на Свещеническия съюз срещу Св. Синод и персонално срещу неговите членове започват още през 1945 г. Тласък за тях дава проведеният между 4 и 6 юни с.г. в София XXVII конгрес на Съюза, на който се поставят за обсъждане възникналите принципни различия между Съюза и Синода, основно по съдържанието на бъдещия нов устав на БПЦ. Ръководството на Съюза настоява за ограничаване правата на епископата и даването на „широк достъп“ на свещенството в управлението на Църквата.³ На конгреса е избран и нов 9-членен УС с председател свещ. Георги Богданов.⁴ Изборът на Богданов (известен с прозвището „куция поп“, защото наистина е куц с единия си крак) за председател на Съюза на свещениците не е случаен. Той е предопределен до голяма степен от неговата политическа биография, отбелязана и в дадените характеристики за него след 9 септември 1944 г.: „Стар комунист [член на БКП от 1923 г. – б.м.], лежал в затвора, бил е учител“.⁵ Именно свещеникът-комунист Богданов е един от основните инициатори на Свещеническия съюз през този период за провеждането на агресивни атаки срещу Св. Синод. Благодарение на него и на УС Съюзът недвусмислено изразява своите предпочитания към републиката и пълната подкрепа на политиката на ОФ, като към края на 1946 г. председателят на Съюза дори хвърля тежки обвинения към архиереите: че имали „реакционни схващания“ и отрицателно отношение към „прогресивните свещеници“ (и особено към тези, за които знаели, че са членове на комунистическата партия). В свой доклад Богданов дори нарича тогавашния предстоятел на БПЦ екзарх Стефан „подчертан реакционер, противник на всякакви реформи в Църквата и неприязнено настроен към всички честни, демократични и прогресивни църковни служители“.⁶ В отговор екзархът (при срещата му на 27 ноември 1946 г. с УС на Свещеническия съюз) му казал следното: „Ти, отец Георги, си способен агитатор и оратор и аз се чудя защо сам не смъкнеш расото и отидеш да работиш в

¹ Срв. Огнянов, Л. Свещеническият съюз в България (1944 – 1955). // В: Религия и църква в България. С., 1999, с. 181 сл.

² Цит. пак там, с. 283.

³ Срв. пак там, с. 283 сл.

⁴ Срв. пак там, с. 285.

⁵ Срв. Денев, Ив. Чеда на социализма. Документално четиво. С., 2012, с. 214 – 247; Калканджиева, Д. Българската православна църква и държавата 1944 – 1953. С., 1997, с. 210.

⁶ Цит. Огнянов, Л. Цит. съч., с. 287.

партията. Аз ще наредя да ти дадат там добро място“.⁷ На тази и подобни ситуации председателят на Свещеническия съюз реагира, като редовно изпраща сведения (доноси) в ЦК на БРП /к/, опитвайки се да zlepостави мнозинството от синодалните архиереи (в частност екзарх Стефан), настоявайки за тяхното отстраняване.⁸

„Оставката“ на екзарх Стефан през септември 1948 г., както и настъпилите промени в Св. Синод, като че ли се отразяват благоприятно на Свещеническия съюз. От 12 до 14 октомври 1948 г. той провежда своя XXX редовен конгрес, на който се вземат решения изцяло в унисон с политиката на ОФ. Показателно е, че само около една седмица след проведения XXX конгрес на Свещеническия съюз, Св. Синод приема решенията на НС на ОФ от 8 юни с.г. относно работата на БПЦ и се обявява за тясно сътрудничество с държавната власт.⁹ Конгресът има и пряка връзка с преврата срещу екзарх Стефан. Както отбелязва директорът на изповеданията в докладната си записка до В. Коларов, „За успешната подготовка на конгреса и за избирането на делегати – главно свещеници-отечественофронтовци, допринесе много и обстоятелството, че Екзархът си подаде оставка, и че Св. Синод я прие. А също така и фактът, че Св. Синод след станалата промяна се съгласи да направи отстъпки и одобри решенията на Нац[ионалния] съвет на Отеч[ествения] фронт относно работата на църквата. Извършената промяна във върховното управление на църквата и разкриване от самия състав на Св. Синод истината около живота и дейността на бившия Екзарх и бивш Софийски митрополит Стефан ентусиазира отечественофронтовските кадри и способствува за избирането и изпращането на делегати в конгреса на млади свещеници, болшинството от които били бригадири през миналата и настоящата година“.¹⁰

Отстъпките на Св. Синод пред Свещеническия съюз обаче не продължават дълго. На заседание на Св. Синод в пълен състав (прот. № 89), на 4 януари 1949 г., въз основа на чл. 29 от ЕУ, Врачански митрополит Паисий става заместник-председател на Св. Синод (прот. № 89), на мястото на временно поелия същата длъжност митрополит Михаил, след отстраняването на екзарх Стефан.¹¹ През цялата тази година

⁷ Цит. там.

⁸ Срв. Денев, Ив. Чеда на социализма..., с. 214 – 247; Калканджиева, Д. Българската православна църква и държавата..., с. 210.

⁹ Срв. Огнянов, Л. Цит. съч., с. 289.

¹⁰ Цит. пак там, с. 265 сл.

¹¹ ЦДА (ф. Врачански митрополит Паисий), ф. 791К, оп. 1, а.е. 79, л. 310; срв. Калканджиева, Д. Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944 – 1953). Силистра, 2002, с. 307, 316; Срв. Нов Заместник-Председател на Св. Синод и нови членове на намаления състав на Св. Синод. // В: Църковен вестник, бр. 3 – 4, 1949, с. 2.

Свещеническият съюз продължава активно да подкрепя политиката на ОФ, агитирайки за листата на ОФ в изборите на 15 май за народни съвети, включвайки се в акциите по засяването, жътвата и събирането на нарядните храни, участвайки в бригадирското движение и т.н.¹² Все по-често на страниците на официоза на Съюза „Нареден пастир“ се появяват критични спрямо Св. Синод статии. Още в началото на с.г. Съюзната управа излиза с „комюнике“ под заглавие „Съюзен живот за предсъборната комисия“, в което съобщава, че смесената комисия (с участието на председателя на Съюза свещ. Г. Богданов и секретаря свещ. Д. Коцалиев) по изготвянето на проект за нов Екзархийски устав била провела през ноември предната 1948 г. шест заседания, но без резултат, като за него е обвинен Синодът – че поддържал становището цялата власт да остане в ръцете на епископите.¹³ „Вината“ на Св. Синод за проектоустава е потвърдена през същата година и в статия на свещ. Стефан Ланджев, озаглавена „Защо пропадна и последният проект на Екзархийския устав“.¹⁴ През с.г. във вестника излизат и материали по другите два конфликтни въпроса – за второбрачието на свещенството и за облеклото на свещениците.¹⁵ Прави впечатление, че почти всички отпечатани във вестника авторски статии излизат под псевдоним.

В самия край на 1949 г., на 28 и 29 декември, УС на Свещеническият съюз провежда редовно заседание, на което е изслушан доклада на председателя свещ. Г. Богданов, озаглавен „Участието на свещенството в изборите на 18 XII¹⁶ – изводи и поуки“. След разискванията по доклада УС решава да се направят „енергични постъпки пред Св. Синод и Дирекцията на Изповеданията, за осъществяване исканията на свещенството, отразени в резолюцията на XXXI конгрес“ на Съюза.¹⁷ След приключванията на заседанията на съвета, УС посещава пълномощния министър (директора на Изповеданията) д-р Тагаров, пред когото изказва съжаление, „че все още нищо не се прави за спешното разрешаване на повдигнатите от съюза въпроси“. Тагаров обаче уверил делегацията, че в най-скоро време ще бъде изработен нов устав, „че се прави всичко за разрешаването на въпросите за второбрачието, формата на

¹² Срв. Огнянов, Л. Цит. съч., с. 289.

¹³ Срв. От съюзната комисия. Съюзен живот за предсъборната комисия. // В: Народен пастир, бр. 4, 1949, с. 2.

¹⁴ Ланджев, Ст. Защо пропадна и последният проект на Екзархийския устав. // В: Народен пастир, бр. 25, 1949, с. 3.

¹⁵ Напр.: Флорински, икон. Вторият брак на свещеника. I. Предварително осведомление. // В: Народен пастир, бр. 8 (с продължение в следващите броеве), 1949, с. 3; Недоверчивий, отец Иван. Свещеническата форма и някои професори и богослови. // В: Народен пастир, бр. 36, 1949, с. 3 сл.

¹⁶ Избори за 1-во обикновено Народно събрание след 9 септември 1944 г.

¹⁷ Заседание на Управителния съвет. // В: Народен пастир, бр. 1 – 2, 1950, с. 8.

свещеника, както и за финансовостопанското стабилизиране на Църквата“. Във вестникарското отразяване на събитието се казва още, че „непосредствено след това, членовете на УС направиха посещение на Наместник-Председателя на Св. Синод Митрополит Паисий. Председателят на съюза, съвсем недвусмислено подчерта настояването на УС за час по-скорошното разрешаване на отдавна сложилите се пред нашата Църква въпроси, от които зависи и нейното правилно развитие. Той предупреди, че ще бъде много неприятно Св. Синод напразно да упорства до момента, когато ще бъде в невъзможност да задържа положителното разрешение на тия въпроси, както това вече се е случвало“. В отговор наместник-председателят митрополит Паисий изказал „надеждата, че Екзархийският Устав вероятно скоро ще бъде окончателно одобрен. Досежно останалите въпроси, той заяви, че Св. Синод още няма едно окончателно официално решение“.¹⁸

През 1950 г. атаката на Свещеническия съюз (посредством публикации и „братствени“ решения) срещу Св. Синод се засилва. Годианата е белязана от поредица от акции на Съюза в подкрепа на политиката на комунистическата власт, както и по съществуващите вече няколко години спорове около приемането на новия устав, второбрачието на свещенството и свещеническото облекло. В много духовни околи са организирани братствени събрания, които излизат с резолюции, в които се подчертава: че българските свещеници „стоят здраво на фронта за изграждане траен мир и народна демокрация в света, за което се борят всички демократични и прогресивни люде, начело с великия Съветски съюз“; че ТКЗС-та са „най-подходящата форма“ на „бита на нашия народ и отговаряща не неговите нарастнали стопански нужди“ и др.¹⁹

На 19 януари с.г. в „Народен пастир“ е поместена статия със заглавие „Непогрешим ли е епископът?“. Авторът е анонимен – крие се зад псевдонима „Презвитер Христофил“. Същият пише, че „епископите не са непогрешими“ и задава въпрос: „Чудно и пречудно е наистина, как в днешния век на колективизъм и демократизъм се намират все още люде, които да защитават отживели средновековни разбирания за устройството на обществото?“.²⁰ В същия брой (чрез нарочна „резолюция на Бело-Слатинското братство“) Съюзът отново поставя пред Св. Синод „въпроса за второбрачието на свещениците“ и за „разрешаване въпроса за

¹⁸ Цит. там.

¹⁹ Резолюция на Плевенското братство. // В: Народен пастир, бр. 1 – 2, 1950, с. 3.

XXXI конгрес на Свещеническия съюз е проведен между 18 и 20 октомври 1949 г.

²⁰ Христофил, Презвитер. Непогрешим ли е епископът? // В: Народен пастир, бр. 3, 1950, с. 1.

свещеническата форма, в духа на новото време“.²¹ И за да е „пълен“ броят с критики, в рубриката „На публична изповед“ е поместена статията „Кога ще гръмне топчето?“, в която по твърде предизвикателен начин се критикуват правата и прерогативите на Св. Синод, на който се преписва крайна мудност в разглеждане и решаване на актуални въпроси и се иска от него незабавно да вземе решение „по много важни църковно-обществени въпроси“, без да е показано каквото и да е разбиране за сериозността, с която и Св. Синод гледа на тях.²²

В бр. 4 на същия вестник от 28 януари 1950 г., в статия относно езика на църковното богослужение и църковното пение, архиереите се обвиняват „в незаинтересованост или дори в реакционност по този въпрос“.²³ Пак в него, авторът Лев Лозенградски отново поставя въпроса за облеклото на свещенството: „Крайно време е и въпросът за формата на свещеническото облекло да се разреши също така в духа на съвременното просветно обществено чувство. [...] Свещениците в храма, при изпълнение служебните си обязанности, носят униформено облекло. Вън от служба, носят обикновено цивилно облекло“.²⁴ В следващия бр. 5 от 9 февруари, в статията „Санкции за всичко“ висшето духовенство се обвинява съвсем предизвикателно в безотговорност по отношение на църковните канони и наредби.²⁵ В същия брой е поместена и статията на Ат. Чемширов по въпроса за второбрачието на свещенството, озаглавена „Спорният въпрос“. В нея авторът свършва текста си с призив, отправен към Св. Синод: „Св. Синод трябва да погледне с най-голяма сериозност на този открит въпрос. Да се ръководи не от буквата на закона, а от Христовата любов и бащински грижи за своите нещастни по-малки братя самотници и децата им. Да провери какво мисли и иска народа и да тури край на този спор, което ще бъде само за доброто на църквата ни“.²⁶

С бележка под наслов „Къде е устава“, в бр. 6 от 21 февруари 1950 г. със съвсем неиздържан език („повече от престъпно е“) се хвърля обвинение, че проектоуставът бил

²¹ Резолюция на Бело-Слатинското братство. – пак там, с. 2.

²² Кога ще гръмне топчето? – пак там, с. 3; срв. АКРДОПБГДСРСБНА (митрополит Паисий), III раз 281 /Вр/ т. 1, л. 129.

²³ Дионисий, Презвитер. Да помислим за това. // В: Народен пастир, бр. 4, 1950, с. 4.

²⁴ Лозенградски, Лев. Погледнете ни от ниско! // В: Народен пастир, бр. 4, 1950, с. 3.

²⁵ Срв. Санкции за всички. // В: Народен пастир, бр. 5, 1950, с. 3; срв. АКРДОПБГДСРСБНА (митрополит Паисий), III раз 281 /Вр/ т. 1, л. 129.

²⁶ Чемширов, Ат. Г. Спорният въпрос. // В: Народен пастир, бр. 5, 1950, с. 4.

държан от Св. Синод в тайна.²⁷ В следващия бр. 7, редом с публикацията „Поклонение пред Димитров“ (след кончината на „вожда на партията и народа“), е публикувана обширна статия на Дим. П. Томов, озаглавена „Канонически основания за промяна на свещеническото облекло“. В нея се прави произволна и спекулативна интерпретация на засегнатия проблем с цитати на канони и тълкувания на канонисти от древността, като се прави внушение, че вината за носенето на черни раса и от бялото духовенство е на епископите-монаси от далечното минало, които били наредили на „свещениците и дяконите да носят като тях черно расо“.²⁸ Статията е с продължение в следващия бр. 8 на вестника и в нея направо авторът направо споделя с читателите си, че „днешното расо не е прилична дреха за клириците. Всеки се надсмива над тази черна, дълга и широка дреха, дошла у нас чрез гръцкото духовенство през гръцкото и турското робство, когато у нас са били клирици почти само гърци“; както и че, „личният и служебният авторитет се изгражда не с широкото, дългото вълнено или копринено расо, а с разумните и ясно подчертани нравствени дела. Днес българският клирик трябва да бъде прилично облечен, защото сегашното му облекло се приема от всички културни хора за неприлично“.²⁹ В същия бр. на „Народен пастир“ е поместена и статия от самия председател на Свещеническия съюз иконом Г. Богданов със заглавие „За материалната издръжка на Църквата“. В нея Св. Синод се обвинява, че по отношение материалното положение на свещенството в България „върховните и единствени ръководители на Църквата, Св. Синод и епархийските архиереи, не схванаха правилно политиката на толерантно отношение на държавната власт и направиха погрешни и пакостни изводи от изказванията на другаря Георги Димитров“. Освен това, Синодът се обвинява също, че е вършил ненужни „веществени разходи“, както и, че в църковните канцеларии се държали „на служба лица без всякаква нужда“.³⁰ В рубриката пък „Съюзен живот“ вестникът отпечатва окръжно № 163 (от 3 март с.г.) на Свещеническия съюз, в което отново са издигнати отечественофронтовски лозунги, като: „Всички енорийски свещеници да се включат в сеидбените комитети“; „Енорийските свещеници, които имат свое стопанство или пък са членове на ТКЗС да дават личен пример на другите, като се стараят да бъдат първи в изпълнение на възложената им

²⁷ Къде е устава. // В: Народен пастир, бр. 7, 1950, с. 3; срв. АКРДОПБГДСРСБНА (митрополит Паисий), III раз 281 /Вр/ т. 1, л. 129.

²⁸ Томов, Дим. п. Канонически основания за промяна на свещеническото облекло. // В: Народен пастир, бр. 7, 1950, с. 1, 4. (следва в следващия бр.).

²⁹ Томов, Дим. п. Канонически основания за промяна на свещеническото облекло (продължение от брой 7). // В: Народен пастир, бр. 8, 1950, с. 1.

³⁰ Богданов, Г. За материалната издръжка на Църквата. // В: Народен пастир, бр. 8, 1950, с. 1.

работа“. В окръжното отново се отправя призив към клириците да се включат в бригадирското движение, „сплотени около Отечествения фронт и народната власт“.³¹

В бр. 9 „Народен пастир“ отново отправя обвинения към Св. Синод „По въпроса за втория брак на свещениците“ с обширна едноименна статия от автор с инициалите „А.Ч.“³²

В бр. 10 от 29 март с.г. вестникът помества отново материал на председателя на Свещеническия съюз със заглавие „Едно прибързано и неправилно решение на Св. Синод“. В статията свещ. Г. Богданов подлага на критика синодалното окръжно № 1508 от 15 март с.г., с което се увеличават цените на свещите „във връзка с въвеждането на единен бюджет в църковното ведомство“. Авторът на вестникарския материал обявява това решение на Синода за „несправедливо и несполучливо“.³³

В дните 21 и 22 април 1950 г. УС на Свещеническия съюз провежда заседания под председателството на свещ. Г. Богданов и излиза с остра резолюция срещу Св. Синод, в която освен оценка за „значението на ТКЗС за решително преустройство на нашето земеделие и подобряване бита на нашия народ“, „Съветът намира, че Св. Синод извърши една погрешна стъпка с прибързаното и недобре обмислено поскъпване на свещите, което създаде смут между християните, отрази се и ще се отразява занапред върху общественоцърковните приходи“. В документа Свещеническият съюз отново поставя пред Синода въпросите за облеклото на свещениците и за втория брак на клириците. Нов момент в критиките на Съюза към синодалните архиереи е, че се настоява „за пенсионирането на всички енорийски свещеници, навършили пределна възраст и прослужени години“. Аргументът по това искане е, че „по тоя начин ще бъде значително облекчен щата на клира“.³⁴

В статията „С черното расо или без него?“ авторът „Презвитер П.“ внушава за предимството на „мирското и гражданско облекло“ пред свещеническите раса: „общо

³¹ Свещенически съюз. Окръжно № 163, 3 март 1950 година, София. // В: Народен пастир, бр. 8, 1950, с. 2.

³² По въпроса за втория брак на свещениците. // В: Народен пастир, бр. 9, 1950, с. 4.

³³ Богданов, Г. Едно прибързано и неправилно решение на Св. Синод. // В: Народен пастир, бр. 10, 1950, с. 1.

³⁴ Резолюция на Упр. Съвет на Свещ. съюз от заседанията му на 21 и 22 април т.г. // В: Народен пастир, бр. 13 – 14, 1950, с. 2.

взето, свещеникът по-добре ще изпълни дълга си без черното расо в обществото и всред народа“.³⁵

Активният сътрудник на „Народен пастир“ с псевдоним „Презвитер Демофил“ прави предложение на Св. Синод от страниците на вестника да се съкратят постите, тъй като по отношение на тях не ставало „дума за догми, а само до една църковна традиция – едни най-обикновени постановления на църковната дисциплина“. Според същия автор, постенето не било по Божия заповед, а по човешка.³⁶ Темата за поста е засегната и в следващия бр. на вестника от автор с инициали „В. К.“: постенето е наречено от него „тежко бреме“. В същата статия обаче се отива още по-далеч в съмнението към църковното учение и канонична традиция. Засягайки в частност въпроса за външния вид на жените и „неприличието“ им да се молят „гологлави“ в храма, авторът заявява: „Тия обичаи, които преди 2000 години били приложими, днес едва ли са такива! Струва ни се, че св. ап. Павел няма да се сърди, дето днес жената ходи в църква гологлава и дето произнася публични речи“.³⁷

По въпроса за облеклото на клира „Църковен вестник“ отговаря на нападките на „Народен пастир“, публикувайки в броя си от 5 юни с.г. авторски материал на Николай Демирев със заглавие „Мнението и на мирянина за облеклото на клира“, статия, която отново предизвиква един от най-активните дописници на органа на Свещеническия съюз Димитър п. Томов да отправи критична статия към Синода, озаглавена „Критика на една критика“. В същата авторът твърди, че „днешното расо е твърде много еволюирано от някогашното средновековно монашеско облекло, толкоз много, че няма нищо общо с него“.³⁸ Същата тема е повдигната и в следващия брой на вестника в необозначена авторска статия. В нея се подлага на критика издаденото на 31 юли 1950 г. окръжно № 6132 на Св. Синод – затова, че с него Синодът „само е засилил санкциите против всички, които биха дръзнали да променят нещо от досегашната си външност, предизвикваща гаврата на обществото“.³⁹ Затова Свещеническият съюз обвинява архиереите в „груба противоканоничност“ и незачитане гласа на свещенството.⁴⁰ „За традиционния външен вид на свещениците и монасите“ е и публикацията на иконом Г. Богданов от 25 август с.г. В нея председателят на Свещеническия съюз подлага отново

³⁵ П., Презвитер. С черното расо или без него? // В: Народен пастир, бр. 16, 1950, с. 1, 3.

³⁶ Демофил, Презвитер. Един актуален въпрос. // В: Народен пастир, бр. 18, 1950, с. 1.

³⁷ В.К. Каноните и живота. // В: Народен пастир, бр. 19, 1950, с. 1.

³⁸ Томов, Димитър п. Критика на една критика. // В: Народен пастир, бр. 20, 1950, с. 1 сл.

³⁹ И свещенството има глас. // В: Народен пастир, бр. 24, 1950, с. 1.

⁴⁰ Срв. пак там, с. 4.

на критика окръжно № 6132 на Св. Синод, отбелязвайки, че то било посрещнато от свещенството „с изненада и недоумение“ и „с недоволство и протест“, че то било „антипод на здравето и разумно разбиране за съборност и демократичност в Църквата и не допринася за утвърждаване на нейния авторитет и за издигане престижа на енорийското свещенство“, защото „то не е съгласувано и с основните принципи на демократичност, върху които е устроена Народната ни Република, нито пък съответствува на прогресивните идеи и разбирания на отечественофронтовската ни общественост“. За същия автор решението на Св. Синод е „анахронизъм“ и „с него се прави опит да бъдем върнати с 30 години назад“.⁴¹ Тази статия на свещ. Г. Богданов вероятно е сигнал към свещенослужителите-отечественофронтовци за протестна акция, защото следващия брой на „Народен пастир“ публикува десетки телеграми, изпратени от различни духовни околии в страната ни и адресирани пряко към наместник-председателя на Св. Синод Врачански митрополит Паисий.⁴²

На 8 август 1950 г., Св. Синод (обезпокоен от „отклонения от каноническия ред и досега още не са престанали грубите нарушения на добрите порядки в църквата и на църковната дисциплина, които по някога са източник на сериозни усложнения и сътресения в църковния живот“) издава окръжно № 6260, с което директно обвинява УС на Свещеническия съюз в превишаване на канонични права и във вмешателство в синодалните дела. Същите обвинения са отправени и към редакторското ръководство на „Народен пастир“, като са изброени най-агресивните текстове публикувани през последната година във вестника.⁴³ Отговорът на Свещеническия съюз на синодалното окръжно не закъснява – изпратено е обширно „Отворено писмо“ до наместник-председателя на Синода митрополит Паисий, подписано от всички членове на УС. Св. Синод и лично Врачанският архиерей са обвинени в нежелание да разрешат „благоприятно“ поставените от Свещеническия съюз въпроси, като този за приемането на нов устав на БПЦ, за „материалната издръжка на Църква и свещенство“, за второбрачието на свещениците-вдовци и за „формалното облекло на свещениците и въпроса за кадрите в Църквата“.⁴⁴ В същия брой на вестника е поместена и „Декларация на Управителния съвет на Свещеническия съюз по форменото облекло и традиционния

⁴¹ Богданов, Г. „За традиционния външен вид на свещениците и монасите“. // В: Народен пастир, бр. 25, 1950, с. 1.

⁴² Съюзен живот. Получени и изпратени телеграми. // В: Народен пастир, бр. 26, 1950, с. 2.

⁴³ АКРДОПБГДСРСБНА (митрополит Паисий), III раз 281 /Вр/ т. 1, л. 129 сл.

⁴⁴ Отворено писмо до Негово Високопреосвещенство наместник-председателя на Св. Синод св. Врачанския митрополит г.г. Паисий. // В: Народен пастир, бр. 27 – 28, 1950, с. 1, 4.

външен вид на свещеника“, в която се повтарят „опорните точки“ от направените до този момент обвинения срещу Синода.⁴⁵ Свещ. Георги Богданов продължава да атакува Св. Синод и по въпроса за „свещеническият кадър“. В своя статия в „Народен пастир“ от 17 октомври 1950 г. той критикува отпечатаната в „Църковен вестник“ (бр. 26 – 28 от с.г.) статия на проф. Ив. Марковски, носеща заглавието „Нужда от издигнат свещенически кадър“. Всъщност, „полемиката“ в този материал на председателя на Свещеническият съюз изцяло е ориентирана към Св. Синод, който „по непонятни причини“, „при подреждане и назначаване на учители и възпитатели за духовните семинарии“ давал „предпочитание на такива кандидати, които са познати със своето отрицателно отношение към народната власт и нейните мероприятия“. Авторът обвинява също архиереите, че „при назначаване, преместване или други случаи, указват явно предпочитание на свещеници, които не са се приобщили, пък и не правят усилия да се приобщят към народната власт и да заживеят с идеите и стремежите на народа ни. И обратно, не са малко случаите когато към някои свещеници, известни като добри и убедени отечественофронтовци, се отнасят с недоверие и не проявяват склонност да удовлетворят и най-законните им и справедливи искания“.⁴⁶

Годината 1950 е към своя край, а с нея и края на наместник-председателството на Врачанския митрополит Паисий, който е принуден на 3 януари 1951 г. да се оттегли и за наместник-председател официално е избран фаворитът на държавната власт – Пловдивският архиерей. Смяната във върха на синодалното управление не е случайна – тя е извършена по принуда и наложена „отгоре“.⁴⁷ И макар, че Свещеническият съюз и неговият печатен орган „Народен пастир“ да продължават да притискат Св. Синод и през следващите години (до 8 юли 1955 г., когато Съюзът е закрит с решение на Св. Синод и с мълчаливото одобрение на комунистическите власти), най-конфликтната година (1950) между отечественофронтовското свещенство и „реакционните“ митрополити вече е отминала. Това обаче не означава, че бедите на БПЦ в тоталитарната комунистическа държава са приключили, напротив, те ще продължат да съпътстват още дълги години, а в някаква степен последствията от тези събития ще й тегнат дори и в нашето демократично съвремие.

⁴⁵ Декларация на Управителния съвет на Свещеническият съюз по форменото облекло и външния вид на свещеника. // В: Народен пастир, бр. 27 – 28, 1950, с. 6.

⁴⁶ Богданов, Г. За свещеническият кадър. // В: Народен пастир, бр. 30, 1950, с. 1.

⁴⁷ Срв. Методиев, М. Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944 – 1989 г.). С., 2010, с. 151.

Литература:

АКРДОПБГДСРСБНА (митрополит Паисий), III раз 281 /Вр/ т. 1.

Богданов, Г. „За традиционния външен вид на свещениците и монасите“. – Народен пастир, бр. 25, 1950.

Богданов, Г. Едно прибързано и неправилно решение на Св. Синод. – Народен пастир, бр. 10, 1950.

Богданов, Г. За материалната издръжка на Църквата. – Народен пастир, бр. 8, 1950.

Богданов, Г. За свещеническия кадър. Народен пастир, бр. 30, 1950.

В.К. Каноните и живота. – Народен пастир, бр. 19, 1950.

Декларация на Управителния съвет на Свещеническия съюз по форменото облекло и външния вид на свещеника. Народен пастир, бр. 27 – 28, 1950.

Демофил, Презвитер. Един актуален въпрос. – Народен пастир, бр. 18, 1950.

Денев, Ив. Чеда на социализма. Документално четиво. С., 2012.

Дионисий, Презвитер. Да помислим за това. – Народен пастир, бр. 4, 1950.

Заседание на Управителния съвет. – Народен пастир, бр. 1 – 2, 1950.

И свещенството има глас. – Народен пастир, бр. 24, 1950.

Калканджиева, Д. Българската православна църква и държавата 1944 – 1953. С., 1997.

Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944 – 1953), Силистра, 2002.

Кога ще гръмне топчето? // В: Народен пастир, бр. 3, 1950.

Къде е устава. – Народен пастир, бр. 7, 1950.

Ланджев, Ст. Защо пропадна и последният проект на Екзархийския устав. // В: Народен пастир, бр. 25, 1949.

Лозенградски, Лев. Погледнете ни от ниско! // В: Народен пастир, бр. 4, 1950.

Методиев, М. Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944 – 1989 г.). С., 2010.

Недоверчивий, отец Иван. Свещеническата форма и някои професори и богослови. // В: Народен пастир, бр. 36, 1949.

Нов Наместник-Председател на Св. Синод и нови членове на намаления състав на Св. Синод. // В: Църковен вестник бр. 3 – 4, 1949.

Огнянов, Л. Свещеническият съюз в България (1944 – 1955). // В: В: Религия и църква в България. С., 1999.

От съюзната комисия. Съюзен живот за предсъборната комисия. // В: Народен пастир, бр. 4, 1949.

Отворено писмо до Негово Високопреосвещенство наместник-председателя на Св. Синод св. Врачанския митрополит г.г. Паисий. // В: Народен пастир, бр. 27 – 28, 1950.

П., Презвитер. С черното расо или без него? // В: Народен пастир, бр. 16, 1950.

По въпроса за втория брак на свещениците. // В: Народен пастир, бр. 9, 1950.

Резолюция на Бело-Слатинското братство. // В: Народен пастир, бр. 3, 1950.

Резолюция на Плевенското братство. // В: Народен пастир, бр. 1 – 2, 1950.

Резолюция на Упр. Съвет на Свещ. съюз от заседанията му на 21 и 22 април т.г. // В: Народен пастир, бр. 13 – 14, 1950.

Санкции за всички. // В: Народен пастир, бр. 5, 1950.

Свещенически съюз. Окръжно № 163, 3 март 1950 година, София. // В: Народен пастир, бр. 8, 1950.

Съюзен живот. Получени и изпратени телеграми. // В: Народен пастир, бр. 26, 1950.

Томов, Дим. п. Канонически основания за промяна на свещеническото облекло (продължение от брой 7). // В: Народен пастир, бр. 8, 1950.

Томов, Дим. п. Канонически основания за промяна на свещеническото облекло. // В: Народен пастир, бр. 7, 1950.

Томов, Димитър п. Критика на една критика. // В: Народен пастир, бр. 20, 1950.

Флорински, икон. Вторият брак на свещеника. I. Предварително осведомление. // В: Народен пастир, бр. 8, 1949.

Христофил, Презвитер. Непогрешим ли е епископът? // В: Народен пастир, бр. 3, 1950.

ЦДА (ф. Врачански митрополит Паисий), ф. 791К, оп. 1, а.е. 79.

Чемширов, Ат. Г. Спорният въпрос. // В: Народен пастир, бр. 5, 1950.

Дилян Николчев, доц. д-р, Богословски факултет при СУ „Св. Климент Охридски“, София 1000, пл. „Св. Неделя“ № 19, 0888 564018, nikolchev@abv.bg

**ABOUT THE PRO-COMMUNIST ATTACKS OF THE UNION OF
PRIESTS AND ITS OFFICIAL JOURNAL „NATIONAL PASTOR“ IN
1950 AGAINST THE HOLY SYNOD OF THE BULGARIAN
ORTHODOX CHURCH
(SHORT CHRONOLOGICAL REVIEW)**

Diljan Nikotchev

Faculty of Theology, Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Summary: The article shows the policy of the pro-communist Union of Priests in Bulgaria during the period immediately after the coup of 9th September 1944, and in particular, its attacks against the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church in 1950, expressed mainly through its official journal "National Pastor".

Key words: *Union of Priests, Bulgarian Orthodox Church, Holy Synod, communist policy, Metropolitan Paisiy.*

ИДЕЙНИТЕ КОНТЕКСТИ НА „НОВАТА МУЗЕОЛОГИЯ” И НЯКОИ ВЪЗМОЖНИ НАСОКИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ЕДИН ОБЩИНСКИ МУЗЕЙ (ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ГРАД ЧИПРОВЦИ КАТО КОНКРЕТЕН КАЗУС)

Ваня Иванова
ПУ „Паисий Хилендарски“, филиал „Любен Каравелов“ – Кърджали

Резюме: В предложеното изследване е направен опит за синтезирано представяне на основни идейни постановки в развитието на т.нар. „нова музеология” или по-точно „нови музеологии” с оглед на техни възможни практически приложения. Избраният казус: Исторически музей – град Чипровци (по-нататък ИМ-Чипровци), е предпочетен заради доброто познаване на досегашната му дейност от авторката.

Конкретен повод за изготвяне на последващото изложение са няколко стриктно документирувани и широко популяризирани изяви на ИМ-Чипровци в публичното пространство от последната половина година.

Въпросните изяви са фактически материализации на основни видове музейна дейност (събирателска, експозиционна, научно-изследователска, популяризаторска), но за съжаление и като идейни внушения, и като практически реализации свидетелстват за засилено провинциализиране на визираната музейна институция. Прозира поредица от аналогии, сигнализиращи за своеобразно „връщане” на ИМ-Чипровци в първоначалния етап от неговото функциониране (края на 80-те години на XX век) – „музеят все повече се превръща в музей сам на себе си” (по сполучливия израз на Св. Казаларска).

В същия семантичен ареал попада и нелицеприятното, но очевидно демонстрирано от отделни членове на музейния екип непознаване и/или изопачаване на важни за историята на региона отделни факти и протичащи във времето процеси, наред с неадекватно използване на специализирана терминология.

Същевременно констатираните негативи получават логично обяснение ако се вземе предвид не само субективният фактор (професионалното ниво на работещите в музейната институция), но и релацията музей – нация.

Също така не е невъзможно постигането на позитивни резултати при промяна на „музейната парадигма” в унисон с идейните контексти на т.нар. „нова музеология”.

„Новата музеология” поощрява и предполага нови модели на комуникация, нови изразни средства, ново преразпределение на властови релации. Сред тях са:

- преосмисляне и преформатиране на сложните йерархични взаимоотношения между куратор, музеен артефакт и музеен посетител; за целта се залага на интердисциплинарност; актуални образователни стратегии (учене през целия живот, учене чрез правене) и различни типове интерактивност (тематична, социална, медийна, техническа);

- привличане на местната общност или общности, репрезентирани в съответния музей чрез създаване на „културни маршрути“ и въвличане на местните в целия процес по планиране и концептуализиране на изложбите;

- силното насърчаване на теми от „близкото минало“ или направо „обръщане към настоящето“ като събирателска дейност и експозиционни практики;

- „експозиции, центрирани около идеите“ за разлика от „класическия музей“ с „експозиции, центрирани около предмети и колекции“, като при идейно центрираните експозиции не се отнема от значимостта на предмета, а напротив - предметите си остават едно от най-важните средства за извеждане на темите в експозиционните пространства.

Така, в идейните контексти на „новата музеология“ и въз основа на изготвения от авторката SWOT анализ, са направени конкретни предложения за възможни насоки в дейността на ИМ-Чипровци, отнасящи се до:

- политики по окомплектоване на музейните колекции и тематичния обхват на събирателската активност;

- възможни тематични сфери на музейната научно-изследователска дейност;

- разработване на подходящи образователни музейни програми;

- допълване на музейния сайт с различна по тип релевантна информация.

Цялото изложение е с преобладаващо утилитарна насоченост, като същевременно е съобразено с типични и доказали своята ползотворност „добри музейни практики“ в световен мащаб.

Ключови думи: *интерактивност, местни общности, музей, нация, „нова музеология, Чипровци.*

В заглавието е фиксиран широк тематичен обхват, който фактически представя и основната цел, и главния обект на изследване в предложения текст, по същността си интердисциплинарен. От своя страна, интердисциплинарността предполага използването на различни научно-изследователски подходи. Въпреки че традиционната дескрипция е неизбежна, основният авторов стремеж е насочен към ограничаване на

нейния обем за сметка на компаративността. Затова и релевантният контент анализ е позициониран в различни семантични контексти предвид свеждането на сложно звучащите теоретични конструкции към прагматични решения в реална работна музейна среда.

Иначе конкретен подтик за изготвянето на последващата статия в настоящия ѝ вид е поредна поява в публичното пространство на това, което преди повече от десетилетие, проф. И. Илчев нарече „чалга в историята”.¹

Става въпрос за съобщение в местен сайт, информиращо за предстояща инициатива на ИМ-Чипровци. Повече от десетилетие, развитието на въпросния музей не ми е безразлично, а в част от научните си публикации като преподавател и по „Музейно дело”, засягам проблеми от различни тематични полета, представящи както отделни аспекти от настоящето състояние на Историческия музей в Чипровци, така и предложения за бъдещи иновативни практики в дейността му. Разбира се, че никой не е длъжен да се съобразява с тях, но цялостната дейност на музейна институция, особено през последната година, демонстрира регресивно „връщане” назад и като идейни внушения, и като практически реализирани инициативи.

Конкретният случай е информация с непосочен автор, чийто първоизточник обаче би могъл да бъде единствено ИМ-Чипровци.² Съобщение на сайт за регионални новини информира за предстоящо юбилейно честване, организирано от музея.³ Същото честване е отразено в „Културен календар 2017 на община Чипровци” сред „културните прояви с национално значение”, а именно – „350 години от написването на История на България от Петър Богдан Бакшев”.⁴ Визираната „История ...” традиционно се експонира в публичното пространство като „първата българска история”, появила се 100 години преди Паисиевата.

¹ Както отбелязва проф. И. Илчев „чалга в масовото съзнание е явление популярно...”, което „отговаря на най-ниските вкусове на публиката, със слаби естетически и културни достойнства”. Същевременно цитираният автор изрично подчертава, че „популярната история” „не е чалга, а трудно дело, достойно за уважение”, и „се пише от професионалисти или талантиливи, добронамерени популяризатори”. На другия полюс е „чалгата”, отъждествена с „... материали, които дирят сензация на всяка цена, които представят все още неясни, а в много случаи и неверни предположения във форма, угаждаща на масовия вкус, които съзнателно или несъзнателно апелират и целят да окажат въздействие върху сравнително необразованата част на аудиторията с вкус и интерес към историята, към настроената „патриотично” част от читателската и зрителската аудитория, към тези, които се чувстват несигурни като българи ... и ... се нуждаят от познат здрав пристан, към който да закотвят во веки веков нестабилното си самочувствие. За повече подробности виж Илчев, 2005.

² Повечето от тезите са преповторени в излязла малко по-късно статия на в-к „Труд”. Виж Николов, 2017.

³ Новините от Монтана. Чипровци ще чества първата „История на България”. Публикувано на 07/07/2017 <<http://novinitem.com/chiprovtshi-shte-chestva-parvata-istoria-na-balgari>> 20.07.2017 г.

⁴ Запазен е оригиналният правопис от таблицата, налична на официалния сайт на общината (Културен календар на община Чипровци за 2017 г. – Културни събития 2017) <<http://www.chiprovtshi.bg/home.html>> 20.07.2017

Текстът на това съобщение трудно би могъл да се нареди сред положителните примери за атрактивна рекламна стратегия, особено предвид стилистичните му особености, които го доближават повече до пленарен доклад на научен форум отпреди половин век.⁵ Основният проблем обаче е другаде - в неадекватната употреба на исторически понятия и наличието на груби фактически грешки, вкл. споменаване на събития и причинно-следствени връзки, за които не са открити никакви достоверни исторически извори.⁶

За какво всъщност става въпрос? През 1977 г., докато работи във Ватиканската апостолическа библиотека, Б. Димитров открива „фрагмент“, който с категорична сигурност определя като „препис на ръкописа на „История на България“ от Петър Богдан“. Преписът е направен от Иван Пастрич (кардинал Джовани Пастрицио, хърватин). „Редакторът“ е оставил и „приписка“ в „началото на ръкописа“, цитирана буквално от българския историк – „Монсеньор Петър Богдан Дзоколанте, архиепископ на София, ми даде да видя една книга за историята на София⁷ и България с приложения и аз започнах да я коригирам. Но след това оставих тази работа поради многобройни други задължения и неговият наследник я отпечата във Венеция така, както си беше“.

В свое писмо до Конгрегацията [за разпространение на вярата] от 15 март 1667 г. П. Богдан отбелязва: „Аз съм написал една история на католиците“ (Димитров 1985: 78).

Б. Димитров публикува целия текст на Иван Пастрич, обособен в Предговор и 4 глави,⁸ както и 8 въпроса, така както ги е формулирал кардиналът. Цитираният български историк предлага историографски анализ на откъсите от тази „История на България“ и излага своя хипотеза, че въз основа нейния текст е изготвена географска карта, отпечатана през 1692 г. във Венеция. Същевременно Б. Димитров не открива нито оригинален ръкопис, нито отпечатан екземпляр от „История на България“ с автор Петър Богдан (Димитров, 1985: 80 - 96)

⁵ Тъй като е възможно да бъде обвинена в пристрастност, целият текст на съобщението за предстоящото юбилейно честване на кръглата годишнина и съпътстващите го коментари са представени в Приложение 1.

⁶ Тук имам предвид „класическото изискване за достоверност“ на исторически извор – щателен текстологичен и/или компаративен анализ в духа на позитивистката методология, във вида, в който се експонира в българската историографска литература.

⁷ Б. Димитров публикува отделен фрагмент, озаглавен „История на София“, която „История...“ очевидно приема за нещо отделно от „История на България“ (Димитров, 1985: 180-187).

⁸ Глава I – За Царството България и за идването на българите през Истър; Глава II – Българите завладяват тракийските провинции и намират там да живеят останали християни; Глава III – за църквите основани в България преди тяхното нахлуване [на българите], Глава IV – За Сардикийския събор (Димитров 1985: 119 – 123. Оригиналът, разчетен от Б. Димитров, е публикуван преди превода на български (Димитров, 1985: 115 – 118).

Фактически се оказва, че честването, готвено от ИМ – Чипровци, почива върху информация, която се побира върху не повече от 5 стандартни машинописни страници и се отнася до значимо и предполага се, реално историческо събитие от българската история, но не от I век или дори не от XIV век, а от втората половина на XVII век. Остава въпросът за удачността на избраната тема и за необходимостта изобщо от подобно честване при липса на нови факти, базиращи се върху достоверни документални свидетелства. Разбира се, организаторите могат да изненадат всички с показването на оригинал (печатен или в ръкопис) на въпросната „История на България”, но откриването на подобно нещо е безспорна сензация и едва ли би останало без подобаващо медийно отразяване, каквото до момента липсва.

Защо все пак се е стигнало дотук и дали е коректно да се дават еднозначни, ценностно маркирани оценки?

Безспорно е налице априорно непознаване на необходимата фактология и неадекватно боравене със специализирана терминология, но повече логични обяснения предлага по-подробното разглеждане на *релацията музей – нация*. На визираната релация е отделено подобаващо място в специализираната литература, вкл. и в научни публикации на български език.⁹

Нееднократно е отбелязвана „пряката зависимост на музея” като „модерна институция от развитието на националните общности и държави”. Постепенно „музеите се превръщат не просто в институции на паметта, които да съхраняват и представят свидетелства и артефакти от миналото, но са и опора на търсенията за консолидиране на колективните идентичности около идеята за национална общност” (Вуков, 2016: 41 и цитираната там литература).

Задължителни компоненти на националнотворния процес стават „подборът и систематизацията на основни образи и предмети, бележещи историята и културата на съответната национална група”, тяхното съхраняване и представяне пред очите на съвременниците като част от образователна процедура” (Вуков, 2016: 41-42). Общността трябва да придобие конкретика и визуално представяне, да се „материализира посредством исторически и етнографски свидетелства”. Така се стига до появата и развитието на двустранна зависимост – „нацията зависи от музейната институция като хранилище и експозиционно пространство за тези свидетелства”, а

⁹ Виж напр. Вуков, Н., С. Казаларска, и И. Мишкова (съст.). Музеят отвъд нацията. ИК „Гутенберг”. С., 2016

„музеят зависи от „нацията“ (респ. от съответната национална държава) „като процес на изграждане, осъзнаване и репрезентиране“ (по Вуков 2016: 46).

Благодарение „експонирането на артефакти и документи за епизоди, събития и личности от миналото на националната общност, населението не просто научава за своето минало, но и възприема подходите, свързани с неговото поддръждане, осмисляне и валоризиране“. Освободеният от априорно зададени националистически пристрастия научен анализ позволява да се види как „наративите в музеите консолидират историческия дискурс“ и го канализират предимно през националната общност като аналитична категория. Независимо от силното място, което могат да имат локалната и/или регионалната история, доминираща си остава националната рамка, тоест подчинеността на събития и личности от местно значение на цялостния развой на нацията – държава. Тази „национална рамка“ играе ролята на основен ориентир в експозициите, независимо от тяхното времева и пространствена определеност или тематична насоченост (по Вуков, 2016: 48 – 49).

Изброените по тук изводи, представящи релацията музей – нация, съотнесени към конкретно разглеждания случай на подготвяното честване от ИМ-Чипровци показват пряко изразени зависимости на местните музейни репрезентации от „национално рамкирани“ събития и процеси с релевантни ореолни представи. Обясняват и защо се стига до откровения нонсенс за създадена от П. Богдан „революционна организация“, която през 1688 г. (тоест 14 години след смъртта му) „вдига Чипровското въстание“.¹⁰

¹⁰ При абстрахиране от националистически детерминирания дискурс, предпочетен във визираното съобщение, се откроява абсурдността на твърдението, че висш католически духовник през XVII век ще създава революционна организация, която да се бори за освобождението на цяла България (по онова време с не особено точно фиксирани граници). По принцип „революционните организации“ (напр. „Филики етерия“ или ВРО) като тайни, конспиративни мрежи, са продукт на европейския 19-ти век, неслучайно определян като „векът на национализма“. Става въпрос за пирамидално изградени структури, целящи да формират мрежа с възможно най-голям териториален обхват. Членовете им трябва да подготвят „революция отвътре“, съчетана с умело използване на международната конюнктура, за да се „извоюва“ освобождение от „гнета“ на многонационалните империи и да се създадат независими национални държави

През XVII век обаче не се мисли в добре познатите ни днес национални категории. Повече от показателни, наред с търсенето на стратегически предимства, нови територии, нов сюзерен, са и опитите за общохристиянска солидарност.

Няма да е излишно мимоходом да се отбележи, че т.нар. „Чипровско въстание“ избухва в пряка връзка с настъплението на Хабсбургската армия по време на поредна война с Османската империя (1683 – 1699) и конкретно с превземането на Белград. Иначе ходът на преките военни действия в днешна Северозападна България все още не е изяснен напълно, спори се и за годината, през която католическият Чипровец е разграбен и унищожен заедно с останалите три „стари католически селища“ в района.

Спорно е и твърдението в коментираното информационно съобщение, че П. Богдан е „автор на първия български герб“.

Безспорна е необходимостта от по-подходящи интерпретационни парадигми, които могат да бъдат открити в концептуалните схеми на **т.нар. „нова музеология”** или по-скоро **„нови музеологии”**. С това наименование се означава **„порегица от критични музеоложки похвати, появили се през 80-те години на XX век”**. Те се изразяват най-общо в „търсения на нови музейни форми, които да извадят музея от епистемологичната криза, в която се намира” (Казаларска 2016а: 75).

Според Св. Казаларска тази епистемологична криза „е производна на кризата на репрезентациите”, а „кризата на репрезентациите” идва като логичен резултат от „краха на големите разкази и авторитети”, на „метанаративите на XVIII и XIX век”. Става въпрос за „тоталитаризиращи наративни парадигми на прогреса, еволюцията, расата” или както е в конкретния случай с ИМ-Чипровци на „националната история и етноса”. От своя страна именно музеите на XIX и XX век (все по-често означавани като „класически музеи”) се явяват практическо въплъщение на тези „тоталитиращи наративни парадигми” (по Казаларска 2014: 44).

Още през 1978 г. Хуго де Варин¹¹ (Юг де Варин) обявява, че модернизацията на архитектурния облик, различните приложения на новите технологии в музейния показ и търсенето на нови целеви групи от бенефициенти, увеличава значително разходите и засилва комерсиализацията, но не води до промяна в качеството на музейната визита и не увеличава посещаемостта на музея (с изключение на откритите училищни уроци). Така, разочаровани от опитите за реформиране на „традиционните музеи”, музеолози в различни държави започват да търсят възможности за „радикална промяна на използваните методи, съдържанието и структурата” на музейната институция, която мнозина възприемат като „остаряла и старомодна”. Същевременно се прави императивното уточнение, че „новият музей” не би следвало да се разглежда като алтернатива на вече създадените музеи, а по-скоро като „допълнение”, предлагащо нови възможности за развитие (по Hauenschild, 1988)

В чисто теоретичен план са обособени няколко основни насоки, касаещи промяната в „парадигмата на музея”, респективно същностните особености на това, което се означава като „нова музеология”.

Един от главните акценти е върху интенциите за установяване или възстановяване на връзките с музейните публики при съобразяване с „множествеността

¹¹ Хуго де Варин (Юг де Варин) е генерален секретар на ИКОМ от 1965 до 1974 г. (Hauenschild, 1988)

на скопичните режими и достойнствата на различните зрителни преживявания”¹² (по Казаларска 2014: 44 и Казаларска 2016: 17).

Като безспорна се лансира необходимостта от преосмисляне и преформатиране на сложните властови взаимоотношения между куратор, музеен артефакт и музеен посетител. Затова се обръща значимо внимание на интердисциплинарността във връзка с развитието на образователните стратегии като цяло и особено при актуалните напоследък „учене през целия живот“ (life-long learning) и „обучение чрез правене“ (learning by doing). (Казаларска 2014: 44). Оттук и множеството вариации на тема „музейни образователни програми“ – като тематичен периметър, възрастов диапазон на реципиентите, предпочитани дидактични материали в пряка или косвена връзка с „използването“ на музейните експозиции и фондове.¹³

Интерактивност е друго ключово понятие, върху което акцентират „новите музеологии“ като интерактивността не би следвало да се мисли само като различни възможности за практическо приложение на принципа „пипни ме“ по отношение на музейните артефакти, нито единствено като превръщане на музейните помещения в детски занимални, нито като натрупване на колкото се може повече мултимедийни и други технически средства в експозиционните пространства на музея (по Казаларска 2014: 45).

Удачна класификационна схема, съотнесима с концепциите на „новата музеология“, предлага М. Бербенкова, която говори за 4 основни типа интерактивност – пространствена, социална, медийна и механична (означавана и като техническа).

Пространствената интерактивност се свързва „с пре/създадена тематичност на някаква история“¹⁴ и фактически се противопоставя на общоприетия начин за таксономично представяне¹⁵ на музейните експонати. При социалната интерактивност се акцентира върху създаването на подходящи условия за „възникване на социално взаимодействие“ както между посетители и музейни служители, така и между самите посетители, намиращи се в музейното пространство. Основната цел е да се подпомогне

¹² Теза на Мартин Джей (Martin Jay), предложена в широко коментираната негова статия „Зрителни режими на модерността“ (Scopic Regimes of Modernity), публикувана през 1988 г. и достъпна на български от 2013 г.

¹³ За повече подробности виж: Кръстева, С. Ела в моя музей. С., 2016; Мишкова, И. Образование в музея. Състояние и перспективи в България. С., 2015; Цекова, Е. Музейна комуникация и музейно образование. С., 2007 и други.

¹⁴ Напр. в един природонаучен музей представянето на експонатите няма да е според вида им – бозайници, мекотели, растения, а според това, към коя среда принадлежат – тундра, джунгла и т.н.). (Бербенкова, 2014: 70 - 71).

¹⁵ Под таксономично най-често се има предвид такова представяне, чиято основна цел е да разкрие в експозиционните зали богатството и разнообразието на музейните колекции (Мишкова, 2015: 90)

образователният процес и да се създадат приятни преживявания. Медийната интерактивност разчита на видео, звук, картини, снимки, таблици, текст.¹⁶ Механичната/техническата интерактивност предполага възможност за физическо изследване на представеното в музея с помощта на сглобяеми/разглобяеми модели,¹⁷ както и използването на различни компютърни конфигурации, вкл. достъпни on-line¹⁸ (по Бербенкова 2013: 70-73).

Друг важен тематичен аспект от възстановяване на връзките с музейните публики при предпоставена „множественост на скопичните режими“ е акцентът върху въвличане в музейните дейности на местната общност или общности, репрезентирани в съответния музей. Обикновено се реализира чрез създаване на „културни маршрути“ и привличането на местните жители в „целия процес по планиране и концептуализиране на изложбите“ (Казаларска, 2007: 17).

Затова, според „новите музеолози, „новият музей“ би следвало да работи като „образователна институция“, чиято основна цел е да накара местното население да осъзнае своята идентичност и да работи за укрепването на тази идентичност. Въпросната идентичност се мисли като „съвкупност от образи“, които съответната местна общност има за себе си по отношение на своето минало, настояще и бъдеще. Затова, на първо място музеят трябва да визуализира, да осъзнае и назове тези образи, проявяващи се като материални и нематериални същности във всекидневния живот на общността. „Новият музей“ се стреми към конкретни приноси посредством „посочването на проблеми и възможни техни решения“. Предлаганият теоретичен модел, получава широка известност благодарение на де Варин, който го дефинира като „вид народен университет“, и респ. като конкретен израз на стремежа на „новия музей“ да по/влие върху цялостното развитие на региона и неговото население (по Hauenschild 1988).

¹⁶ Важността на текстовете се изтъква предвид необходимостта от ориентация на посетителя в самата изложба, като инструкции при работа с технически модули и като източник на специализирана информация. М. Бербенкова отбелязва още, че при изготвянето на текст за изложба трябва да се има предвид т.нар. „журналистически принцип за поднасяне на информация“. Това на практика означава, че вместо да се изписва дълъг и монотонен текст, информацията трябва да се поднесе на „три етапа“ – първо най-важното съобщение, след това второстепенното и накрая това, което не е от най-голяма важност, но на него се „държи“ за осъществяване на комуникация. Специализирани изследвания показват, че в повечето случаи посетителите прочитат само първата или първите две части от текста (по Бербенкова 2014: 72-73).

¹⁷ Въпросните модели показват вътрешното устройство на даден артефакт, начина по който работи, или как се случва даден природен феномен.

¹⁸ Наред с типичните мултимедийни презентации (на Power Point, аудио или видеофилм), все по-голяма популярност придобиват т.нар. „киоск“-и, изготвени за нуждите на определен музей, както и различни приложения за смартфони и таблети.

Освен това, по отношение на чисто експозиционната дейност, характерна отлика на „новата музеология“ е „силното насърчаване на теми от близкото минало“ или направо „обръщане към настоящето“, а това на практика означава репрезентиране на не особено престижни „истории“ (предвид цененото в сферата на „високото академично познание“). Сред тях са „история на всекидневието, история на близкото минало, история на невидими допреди това в публичното пространство общности и теми“. Място в музея намират и нови подходи – т.нар. „биографичен подход“, устната история като цяло,¹⁹ етнометодологически експерименти (по Казаларска, 2014: 46).

Друга „задължителна характеристика“, приписвана на „новата музеология“ са „експозициите, центрирани около идеите“ (idea driven expositions) за разлика от „класическия музей“ с „експозиции, центрирани около предмети и колекции“ (object driven expositions). Същевременно при идейно центрираните експозиции не се отнема от значимостта на предмета – предметите си остават едно от най-важните средства за извеждане на темите в експозицията (Казаларска, 2014: 46).

Освен това, в противовес на традиционния, „класически музей“, чиято дейност е концентрирана в пространство, ограничено от „четирите стени на музейната сграда“, „новият музей“ се мисли като децентрализирана структура, изнесена навън (Hauenschild 1988).

Докато „класическият музей“ разчита главно на финансиране от държавата и работният колектив е от професионалисти, при строго йерархична организационна и управленска структура, то „новият музей“ разчита на финансиране чрез местни източници и ресурси, децентрализиран е, предполага по-ограничена

¹⁹ Като конкретен пример би могъл да се посочи подробно описаният от А. Лулева „Музей на жените в Архус“ (Дания), който тя определя като „много успешно съчетаване на разказ, послание и музейна колекция“. Първата постоянна експозиция под надслов „Животът на жените“, според А. Лулева, „представлява много информативен разказ, построен хронологично и тематично чрез вещи, мултимедия и текст. С отделни теми (домашен труд, образование на жените, граждански права, професионален живот, хигиена и пр.) се разказва историята на жените в Дания от Античността до днес, описани са и истории на отделни жени – известни исторически личности и обикновени жени от различни социални слоеве. Чрез подобен подход – биографиите на деца от различни поколения (представени чрез техни снимки и вещи) е изградена втората постоянна експозиция в музея, която е посветена на детството. Наличен е и интерактивен елемент – децата посетители трябва да разпознаят на кого от героите, чиято биография са прочели в началото на експозицията принадлежат вещите, включени в нея (училищна тетрадка, дъска за писане, дървени обувки, колело, къси панталонки и т.н.). Временна експозиция от 2010 г. е посветена на жените емигрантки. В самостоятелна зала, на 12 колони, всяка от които с екран и слушалки, могат да се видят кратки биографични интервюта с жени имигрантки от различни поколения и страни на произход. Някои споделят за трудностите на адаптацията си към новия живот в Дания, други – за културните различия в семействата си, трети – за успешна професионална реализация. Според А. Лулева „въздействието на експозицията беше много силно, а се постигаше само с мултимедия“ (Лулева, 2014: 104).

институционализация и „работа в екип при равни права на всички участници“ (по Hauenschild 1988).

Емблематични имена в „новата музеология“ (де Варин, Ривард, Николас) обясняват различията по лаконичен, но изразителен начин: „консервативният“ (тоест „класическият“) музей се състои от следните „три елемента – колекция, в сграда, за публика“. „Новата музеология“ предефинира цитираните три основополагащи елемента:

- Колекцията на музея – това е културното наследство като цяло;
- Сградата на музея – това е цялата обитавана територия;
- Музейната публика – това е цялото население (по Hauenschild, 1988).

Следователно би могло да се приеме, че „новата музеология“ е пореден нов дискурс, концентриран върху социалната и политическа роля на музея. „Новата музеология“ поощрява и предполага нови модели на комуникация, нови изразни средства и ново преразпределение на властовите отношения и структури в музейната институция, в противовес на „класическите“ музейни модели, изискващи концентрация върху колекциите. Предлага и предефиниране на взаимоотношенията между музея и съответните общности (McCall and Gray 2013: 2).

През 2016 г., на 4 юли в Милано, по време на 24-та Генерална конференция на ИКОМ,²⁰ на обща среща на MINOM,²¹ CAMOC²² и ICOFOM,²³ Марио Мутиньо (Mario Moutinho), обявява, че „новата музеология“ пристига в 21-ви век като „движение, философия и научна школа“. Едно от емблематичните имена сред „новите музеолози“, работещият в Лисабонски университет Мутиньо, говори за възможна нова научна школа, предпоставена от „социомузеологията“ и за „комплексен музей“ като нов тип музей. Аргументите му доразвиват и синтезират същностни характеристики на дефинирания от него феномен „от нова музеология към социомузеология“. Според него:

Социомузеологията може да се разглежда като резултат от процеса на съзряване на новата музеология, като резултат от дълбоките промени в съвременното ни общество. На социомузеолозите се пада значим дял от усилията за адаптиране на музейните структури към съвременното ни

²⁰ ИКОМ, с автентична абревиатура ICOM – International Council of Museums (Международен съвет на музеите).

²¹ MINOM – International Movement for New Museology (Международно движение за Нова музеология).

²² CAMOC – International Committee for the Collections and Activities of Museums of Cities (Международен комитет, представящ колекциите и дейността на градските музеи).

²³ ICOFOM – The International Committee for Museology (Международен музеоложки комитет).

общество, като се вземат предвид и новата виртуална реалност на световната мрежа и новите възможни нива за автономност на музея като обществена, публична институция.

...

Като научна школа, „социомузеологията“ се разполага в тематичния ареал на социалните науки; с дидактичен теоретичен профил; с обект на изследване, концентриран върху ползотворния диалог на музеологията с други области на знанието.

...

Основните ценности и принципи на „новата музеология“ от 70-те, 80-те и 90-те години на 20-ти век, сами по себе си разкриват неспособността си да отразят реалностите в живота на един музей, битуващ в света на неолиберализма, занимаващ се с „края на историята“ или с фатализма, или с нова Иракска война.

...

В тази нова реалност, ние предлагаме създаване на нови, или реорганизация на вече налични музеи, при съвместното съществуване на различни концепции, както следва:

1) Нов поглед към т.нар. „традиционни музейни предмети“, по отношение на които се прилагат нови експозиционни технологии, предполагащи нови умения, базирани върху маркетингови стратегии и по-активна комуникация с музейните публики.

2) Ние мислим в рамките на т.нар. „формални музеи на общностите“, които са концентрирали своята дейност върху новите комуникационни процеси, използват или не нови технологии, но са ориентирани към общественото развитие, социалното включване и експеримента. Това са музеите на новата музеология.

3) Ние си представяме музеи, чиято дейност се основава върху новите комуникационни технологии, без формално обособена територия, които споделят ценностите на съответната общност и всичко това материализирано като глобални мрежи в Интернет. Това ще са тематично ориентирани музеи, места, свързващи минали борби с днешните движения за човешки права и социална справедливост.

4) Ние си представяме един мултимедиян музей на креативни индустрии, всеобхватен музей, където същностното съдържание се преоткрива чрез забележителни технологични и архитектурни решения.

...

Основното предизвикателство пред социомузеологията е да допринесе за разбирането на тази нова музеоложка реалност, основаваща се върху съществуването на музеи, изградени върху едновременно използване на различни концепции.

Новият тип музеи ние наричаме **комплексни музеи**. Тук става въпрос не за комплексни дейности на самата музейна институция, а за комплексност на концепции, които подпомагат тези дейности. (по Moutinho, 2016: 1-3)

Вече нееднократно цитираната Св. Казаларска още през 2013 г. откроява пореден аспект в пряка връзка с търсения „нов музей“, а именно констатираната от нея тенденция (с ярко изразени практически реализации и в ИМ-Чипровци), че

епистемологическите обрати, настъпили в съответните [научни] дисциплини, рядко намират място в концептуализирането на музейния показ.

Красноречиви са посочените примери в сферата на историческото познание – влиянието на френската школа „Анали“, новата социална история, историята на всекидневието, микроисторията, постструктурализма, феноменологичният подход, социалният конструктивизъм, наративният и лингвистичният обрат и други. Всички те отразяват съвременното „състояние, структура и предпоставки на познанието в съответната научна дисциплина“ (в случая историята) и същевременно свидетелстват за липсата на адекватна форма (или по-скоро форми) за музейния им показ. Затова, според Св. Казаларска из/намирането на тези форми се е превърнало във „водещо предизвикателство“ през това, което тя дефинира като „нова „нова музеология“ (по Казаларска 2013: 20 - 21).

Същевременно възможните иновативни практики, базиращи се върху идейните контексти на новата музеология, не би следвало да влизат с противоречие с действащата законова база в Р България,²⁴ с ратифицирани от страната международни конвенции или различни кодекси, касаещи пряко или косвено развитието на „музейното дело“.²⁵

В чисто практически аспект полезно би било доброто познаването на изискванията за допустими дейности, приоритети и бенефициенти по оперативните програми, съфинансирани от ЕС и изпълнявани в България за периода 2014 – 2020;²⁶ по програмите на НФ „Култура“;²⁷ както и по пряко администрираните от ЕК програми²⁸ „Европа за гражданите“ в двете ѝ основни направления²⁹ и „Еразъм +“ (КД 2 и КД 3).³⁰

²⁴ Тук би трябвало да се имат предвид Законът за закрила и развитие на културата, Закон за авторското право и сродните му права и най-вече Законът за културното наследство и произтичащите от него подзаконовни актове – класификатор, наредби, постановления на Министерски съвет. За съжаление страницата с нормативни документи на официалния сайт на МК е с лошо техническо оформление и не се актуализира често, затова е препоръчително да се ползва lex.bg (закони и наредби).

²⁵ Според С. Недков, понятието „музейно дело“ е с по-широк тематичен диапазон в сравнение с термина „музеология“, тъй като предполага не само теоретични концепции, но и чисто практически действия. За цитирания автор „музеологията“ е „наука, която изследва проблемите, свързани с историята и теорията на музейното дело“. Самото „музейно дело“ включва „цялата практическа дейност в музеите, охраната на световното културно и природно наследство, музейната мрежа, музейната политика и законодателство, системата за подготовка и повишаване квалификацията на музейните кадри, научно-методическите и учебни центрове и разбира се, изучаващата всичко това научна дисциплина – музеологията“ (Недков 1998: 9 - 10).

²⁶ Това са оперативните програми, администрирани от българската страна с финансиране от Европейския съюз по линия на Структурните фондове, Кохезионния фонд и Европейския фонд за развитие на селските райони. Релевантни са ОП „Региони в растеж“, ОП „Развитие на човешките ресурси“, ОП „Наука и образование за интелигентен растеж“, където ИМ-Чипровци е възможно да участва като партньор.

²⁷ ИМ-Чипровци би бил подходящ бенефициент по програма „Критика“, подпрограма „Критически текстове и анализи“, модул „Периодични и серийни печатни и електронни издания“; програма „Културно

Възможно е да се получи и финансова подкрепа от държавния бюджет чрез бюджета на МК за редовни теренни археологически проучвания и теренна консервация. Грандове отпускат и различни НПО.

Би следвало да се отчете и фактът, че Съветът на ЕС³¹ и Европейският парламент (на 9.02.2017 г.) тържествено обявяват 2018 г. за Първа европейска година на културното наследство под мотото „Да отбележим богатството и разнообразието на нашето Европейско наследство“, а планираният бюджет на инициативата е 8 млн. евро.

Изборът на разглеждания тук „case study“ – ИМ-Чипровци – не е случаен предвид редица оригинални моменти в историческото развитие на селището, които се открояват при съотнасяне с „големия национален наратив“, времето на фактическото създаване на музея и присъствието му в живота на местната общност.

В чисто институционален план, създаването на музей в Чипровци се свързва с тържественото отбелязване на 300-годишнината от Чипровското въстание в национален мащаб, макар за начало на музейното дело в града да се сочи учредяването на две музейни сбирки (историческа и художествена) към местното читалище през 1968 г. (Каменова – Борин 2014: 7).

През последните няколко години, основен акцент в дейността на музея е поставен върху чипровското килимарство. Тематичният избор е напълно обясним, предвид решението (9.COM 10.9) на Междуправителствения комитет за опазване на нематериалното културно наследство на ЮНЕСКО от 28 ноември 2014 г. да впише номинация на България - „Традицията за изработване на килими в Чипровци“ - в Представителния списък на нематериалното културно наследство на човечеството.³²

наследство”, подпрограма „Нематериално културно наследство”; програма „Мобилност” при двете подпрограми „Вътрешна мобилност” и „Външна мобилност” със съответните им модули „Индивидуални пътувания” и „Групови пътувания”. През август 2017 г. е обявена и конкурсна сесия за финансиране на проекти, които да се превърнат в част от Културната програма за Българското председателство на Съвета на Европейския съюз през 2018 г. с краен срок 25.09.2017 г.

²⁸ За участие е задължително да се направи регистрация в системата на ECAS (European Commission Authentication Service). Кандидатстването е само по електронен път, а електронен формуляр на заявление за отпускане на безвъзмездна помощ се изтегля от уебсайта на EACEA (Education, Audiovisual and Culture Executive Agency).

²⁹ При първото основно направление “Европейска памет за миналото” музеите са преки бенефициенти, а при направление 2 „Побратимяване на градове” и „Мрежи от градове”, ИМ-Чипровци би могъл да участва като партньор.

³⁰ Става въпрос за двете ключови дейности (КД): КД 2 „Сътрудничество за иновации и обмен на добри практики” и КД 3: „Подкрепа за реформиране на политики”, където ИМ-Чипровци е възможно да се включи като партньор.

³¹ The European Council. The Council of the European Union. European Year of Cultural Heritage in 2018: Celebrating the Diversity and Richness of Our European Heritage. 2017

< <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/02/09-cultural-heritage> > 21.08.2017

³² Виж The Tradition of Carpet-making in Chiprovtsi, 2014. < <https://ich.unesco.org/en/RL/the-tradition-of-carpet-making-in-chiprovtsi-00965> > 21.08.2017

С активно съдействие на ИМ-Чипровци се провеждат и отделните издания на Фестивала на Чипровския килим. Първият фестивал е организиран в началото на месец май (1 и 2 май) 2014 г.

След 2010 г. е налице добре изразена и разнопосочна тематична активност на ИМ-Чипровци. Реализирани са множество инициативи в сферата на всички традиционни типове музейна дейност: научно-популяризаторска и образователна, експозиционна, събирателска и научно-изследователска.³³ Благодарение на значимото си присъствие в публичното пространство, музеят се е утвърдил като авторитетна обществена институция на местно, регионално и национално ниво, разпознаваем е и в международен план.

По отношение на стопанисвания сграден фонд, към настоящия момент едно от емблематичните „лица“ на музея продължава да е постоянната експозиция в основната музейна сграда, която е претърпяла незначителни промени в сравнение с първоначално предвидената нейна структура,³⁴ а именно в 5 зали и дълъг коридор са обособени няколко тематико-експозиционни цялости. При движение по посока на часовниковата стрелка се откроява доминиращо съобразяване с таксономичния ред на възходящата хронологическа позиционираност, като посетителят се запознава последователно с експонатите, разкриващи развитието на региона през отделни исторически епохи и/или периоди в:

³³ През 2014 г. са отчетени 12 500 движими културни ценности (ДКЦ) в основния (ОФ) и в научно-спомогателния фонд (НСФ) на музея.

С дейността на ИМ-Чипровци се свързва представянето на не малък брой временни изложби – и самостоятелно, и като партньор (общо – 12; чипровски килими 6; изобразително изкуство – 3; художествени занаяти – 1; гостуващи изложби – 3 (ИМ-Лом, ДА-Монтана, снимки на носии от частна колекция със съдействието на Унгарския културен институт)

Музейни работници организират различни музейни ателиета, някои от тях вече със статут на традиционни (изработка на мартеници и сурвачки в ЦДГ „Детелина“, боядисване на великденски яйца в Катеринината къща), ателие по иконопис (2015); демонстрация на боядисване с естествени багрила (2016).

Отбелязва се и поредица от фолклорни празници, свързани със зимния и пролетния обреден цикъл – „Коледа в музея“, Трифон Зарезан и Младенци.

С различни прояви са съпътствани Нощ в музея и 1 ноември като Ден на народните будители.

ИМ – Чипровци, макар и малък общински музей поддържа добри международни контакти с Унгарското посолство, банатските българи във Винга, потомци на фамилията Пеячевич, отделни католически свещеници и др.

Музеят организира ежегодни научни конференции, има свои научни и научно-популярни издания (сборници от научни форуми, монографии и брошури).

Предложената информация се базира върху профила на ИМ-Чипровци във Facebook и публикации в Facebook профила на Института по приложна музеология.

³⁴ Логично липсват първоначално описаните експозиционни площи с явна идеологическа подплата, в които би следвало да фигурират музеалии, представящи историята на местната партийна организация, както и за такива прославящите социалистическото развитие на региона (Иванова 2016: 180).

Коридор: „Чипровският край през древността и Късното средновековие”, представен чрез археологически артефакти (случайни находки и резултат от археологически проучвания в останките на католическата катедрала и пещерата „Мишин камък”). Хронологическият период е твърде дълъг - неолит, Римски период, XVI - XVII век; Зала 1: Старият Чипровски металодобив; Зала 2: Чипровска златарска школа; Зала 3: Чипровци през XVII век - място и роля на католицизма; културно-просветна и дипломатическа дейност на неговите по-видни представители, превърнали се в част от българския национален пантеон; Чипровското въстание 1688 г. – ход и потушаване; Банатските българи - бит и култура; потомци на рода Пеячевич в нач. на XXI век; Зала 4: Чипровското килимарство; Зала 5: „Възрожденско изкуство” - икони (първ. пол. на XIX в. и църковни стенописи (XVII в.), /старо/печатни книги от средата на XIX век.

Сградата с постоянната експозиция на музея е разположена върху останките на католическия манастирски комплекс „Санкта Мария” (наличните са маркирани в част от залите), а в непосредствена близост са очертаните основите на голямата католическа катедрала „Успение на Св. Богородица”.³⁵

През 2000 г. на втория етаж на т.нар. „Катеринина къща” е подредена временната изложба „Бит и култура на торлаците”, в която през 2016 г. са направени частични промени, целящи нейното „осъвременяване”. В двора на същата къща продължава да се поддържа „жива колекция” от багрилни растения, в по-голямата си част засадени през 2003 г., а тематични табла представят възможните цветове, които могат да се получат от съответните части на използваните при боядисването на вълнена прежда растения.³⁶

Друга част от музейния комплекс, разположена на т.нар. „Исторически хълм”, е „Пунковата къща”, чийто първи етаж се използва като конферентна зала или за подреждане на временни изложби.

Фондохранилищата на музея, кабинетите на уредниците и музейната библиотека (необособена в отделно помещение) се намират в т. нар. „Административна сграда”, построена през 30-те години на 20-ти век.

³⁵ В не малка част от специализираните научни изследвания и научно-популярни публикации, катедралата неправилно е наречена „Санкта Мария”. За съжаление информативният надпис затвърждава погрешното наименование, а че става въпрос за грешка личи ясно от сборника с публикувани „Документи за католическата дейност в България през XVII век. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”. С., 1993 като особено показателни са релациите на П. Богдан.

³⁶ „Живата колекция от багрилни растения” и съпътстващите я дидактически материали са резултат от реализиран проект, финансиран от ШАРС.

Към настоящия момент, ИМ-Чипровци разполага със специализиран сайт - <http://historical-museum-chiprovtsi.com/>³⁷, профил във Facebook,³⁸ включен е в „Дигиталната библиотека на българските музеи”, администрирана on-line от Института за приложна музеология. Различни по своя обем Internet публикации в разнообразни по своята тематична насоченост сайтове представят отделни страни от дейността на музея или предлагат обобщена информация за музейната експозиция.

Музеят има собствено лого, с автор Ценко Георгиев:

Исторически музей - Чипровци (заедно с манастира „Св. Иван Рилски”) е включен под № 69 в Списъка на движението „Опознай България – 100 национални туристически обекта”.

Музеят не разполага с консервационно-реставрационно ателие и гардероб, не функционира музейно кафене или ресторант. В сградата на основната музейна експозиция има търговски щанд, който се обслужва от „дежурния по експозиция”. Предлагат се различни сувенири, включително на базата на чипровската килимена тъкан, пощенски картички, печатни издания, свързани с историята на Чипровци и региона, порцеланови чаши, тениски и други.

От 2005 г. ИМ-Чипровци е с „утвърдена субсидирана численост от 8 бройки”.³⁹

Всички представени до тук компоненти на музейния брандинг⁴⁰ са взети предвид при изготвяне на предложения по-долу SWOT анализ:

³⁷ Действащ от 2017 г., с последно отразена покана за „Нощ в музея“ от 19 май 2017 г.

³⁸ С последно отразени събития от средата на 2016 г.

³⁹ Заедно с директора, това са 4-ма уредници (на отдели „Археология“, Етнография“, „Възраждане“, „Нова и най-нова история“), фондопазител, информатор и хигиенист.

Съобразно действащото българско законодателство, музеят е „второстепенен разпоредител с бюджет“, който бюджет от 2015 г. включва „издръжка по стандарт и допълващ стандарт за закрити площи“, отбелязва се дофинансиране с „местни приходи”.

СИЛНИ СТРАНИ (Strengths)	СЛАБИ СТРАНИ (Weaknesses)
✓ Уникалност на музейните колекции, (главно във връзка с католическото минало на селището и чипровското килимарство); ✓ Оригинална и тематично разнообразна постоянна експозиция; ✓ Образователна, популяризаторска и научно-изследователска дейност с широк тематичен обхват; ✓ Разпознаваемост на музея в международен план („Чипровският килим” като част от листата на световното нематериално културно наследство; добри връзки с т.нар. „банатски българи” в Румъния; с Унгарския културен център; с научни институти в Хърватска; с музеи и местни власти в Сърбия, както и с отделни католически свещеници); ✓ Опити за разширяване и задълбочаване на наличната интерактивност в експозиционните зали; ✓ Удачно местоположение, особено от гледна точка на посещаващите селището за първи път; ✓ Включването на музея в движението „Опознай България – 100 национални туристически обекта” – факт с безспорен принос за увеличаване на посетителския поток.	✓ Лошо състояние на фондохранилищата; ✓ Музеен персонал с недостатъчна професионална квалификация (без висше историческо образование, без добра чуждоезикова подготовка); ✓ Липса на достатъчно рекламни материали и обозначителни табели; ✓ Липса на пътеводител и каталог, представящи структурата на музейните експозиции и по-интересни артефакти от музейните колекции; ✓ Специализиран музеен сайт, даващ оскъдна информация; ✓ Лоши, частично ремонтирани шосейни пътища, затрудняващи достъпа до Чипровци; ✓ Задълбочаваща се икономическа стагнация на региона; ✓ Висок относителен дял на живеещите в бедност местни жители; ✓ Незадоволително сътрудничество между влиятелните местни фактори по въпроси, касаещи социализацията и по-интензивната реклама на КИН; ✓ Неприкрит клиентелизъм, търговия с влияние и „политически назначения” без оглед на професионалната квалификация.

⁴⁰ В термина „музеен брандинг” тук са включени едни от най-често посочваните негови компоненти – експозиции, лого, музейни сувенири с рекламна цел, образователни програми, табели, прессъобщения, сувенирни магазини, виртуални комуникации, информационни бюлетини, събития, персонал, печатни материали (по Гергова 2016: 34 - 35 и цитираната там литература).

ВЪЗМОЖНОСТИ (Opportunities)	ЗАПЛАХИ (Threats)
✓ Разработване на проектни предложения, с които музеят да кандидатства по различни програмни схеми на национално и общоевропейско ниво; ✓ Относителна близост на Чипровци до столицата София – значим фактор за развитието на т.нар. weekend туризъм; ✓ Привличане на нови музейни публики чрез разработване и предлагане на нови музейни продукти (образователни музейни програми, културни маршрути, „комбиниран билет” и др.); ✓ Откриване на нови дарители, сключване на договори за спонсорство; ✓ Разработване и отпечатване на нови рекламни материали; ✓ Изграждане на нови партньорства в национален и международен план; ✓ Създаване на виртуална музейна експозиция, представяща по-ценни и атрактивни експонати от музейните фондове, вкл. и в Europeana; ✓ Изготвяне на мобилни приложения за смартфони и таблети с възможности за разглеждане на части от музейните експозиции, по-атрактивни артефакти и/или различни образователни игри; ✓ Въвеждане на музейна каталожна система; ✓ Разширяване на тематичния и ареален обхват на научните изследвания;	✓ Продължаваща икономическа стагнация в регионален план, предполагаща невъзможност за инвестиране в културни продукти и произведения на изкуството; ✓ Засилена активност на иманярите; ✓ Слабо присъствие на ИМ-Чипровци в туристическите пакети, предлагани от различни туроператори; ✓ Недостатъчни собствени приходи, принуждаващи музея да разчита основно на държавната субсидия; ✓ Не добре развита туристическа инфраструктура в града и община Чипровци като цяло; музеят не е особено активна страна, съдействаща за развитие на културния туризъм; ✓ Липса на унифициран музеен софтуер на национално ниво, който да се използва в цялата музейна мрежа на страната; ✓ Амортизиран сграден фонд; ✓ Липса на консервационно-реставрационно ателие и на правоспособен реставратор; ✓ Отсъстваща мотивация за повишаване на квалификацията сред по-голямата част от работещите в ИМ-Чипровци.

Съобразно актуалното българско законодателство, касаещо цялостното администриране на културно-историческото наследство (КИН) в република България, ИМ-Чипровци попада в различни класификационни схеми, предполагащи не само перспективи, но и ограничителни режими за развитието му като културен и научен институт.⁴¹

Логично е Исторически музей – гр. Чипровци като „постоянна институция с идеална цел, в служба на обществото и неговото развитие, която е отворена за публика”⁴² да продължи да извършва своите основни, собствено музейни дейности по издирване, съхраняване, публично популяризиране и научно изследване на културни артефакти, свързани с историята и културите на различни етнографски и национални общности на регионално, национално и международно ниво, както и формите на тяхното функциониране (материално и нематериално културно наследство, движимо и недвижимо).

Действащата нормативна база задължава ИМ-Чипровци да осъществява събирателската си дейност съобразно изискванията на Наредба № Н-6 от 11 декември 2009 г. за формиране и управление на музейните фондове..

Същевременно трябва да се посочи, че откупките (особено на предмети с високи цени и/или изработени от нетрайни материали, като например текстил, хартия, кожа) независимо от това колко значима е тяхната художествена или научна стойност, са меко казано нежелани по няколко основни причини. От една страна е ограниченият финансов ресурс, с който разполага музеят⁴³, лошите температурно-влажностни условия и липсата на достатъчно пространство в музейните фондохранилища; от друга са съображения от чисто етично и морално същество,⁴⁴ а от трета – все по-често

⁴¹ Така: въз основа на неговия тематичен обхват, ИМ-Чипровци следва да бъде причислен към *музеите с общ профил* - дейността на този тип музеи обхваща различни области на знанието и изкуството и в основния им фонд са включени „различни по своята класификация културни ценности” (чл. 26, ал. 1, т. 2 от ЗКН). Териториалният обхват на дейността на ИМ-Чипровци предполага определянето му като *местен музей* (чл. 26, ал. 2, т. 3 от ЗКН), предвид законовото постановление, че „териториалният обхват и методическите функции на националните и регионалните музеи се определят от Министерски съвет по предложение на министъра на културата” (чл. 26, ал. 3 от ЗКН). По форма на собственост ИМ-Чипровци е *общински музей*, който „осъществява дейността си въз основа на предоставени от общината културни ценности” и „сграден фонд”, и се „финансира от общинския бюджет” (чл. 27, ал. 4 от ЗКН).

⁴² Според последната дефиниция на ИКОМ „музеят е „постоянна институция с идеална цел, в служба на обществото и неговото развитие, отворена за публиката. Тя придобива, съхранява, изследва, популяризира и експонира материалното и нематериалното наследство на човечеството и околната среда, с цел образование, наука и удоволствие” <<http://icom.museum/the-vision/museum-definition>> 03.04.2017 г.

⁴³ Виж гласуваният бюджет за 2017 г. от ОбС – Чипровци в Протокол 25 от 04.01.2017 <<http://www.chiprovtsi.bg/news-15-2.html>> 21.08.2017

⁴⁴ Последните, широко рекламирани постъпления на чипровски килими в ИМ-Чипровци (юни-юли) през настоящата година поставят няколко ключови въпроса. Първата партия са килими, които са откупени, а после дарени от музея. Освен името на дарителя не се съобщава точното място, от което са откупени,

регистрираното, многоизмерно „преосмисляне на философията на музейно колекциониране“, което се наблюдава в световен мащаб.

В последния случай е налице по-голяма селективност и по-строги ръководни принципи при окомплектоване на музейните колекции. Сред основните варианти за провеждане на по-рестриктивна политика в областта на колекционирането са:

- изготвяне на ясни критерии и стриктното им спазване;
- неприемането на дарения, съдържащи неподходящи артефакти;
- избягване придобиването на предмети в области, където други музеи разполагат с богати колекции (по Станчева 2016: 75).

Също така част от музеите се преориентират от „енциклопедично към представително и интерпретативно колекциониране“. Представителното колекциониране предполага попълване на музейните колекции с т.нар. „типови предмети“ (обекти, репрезентирани по-голяма група от предметите, към които принадлежат). При т.нар. „интерпретативно колекциониране“, типично най-вече за историческите музеи, се търсят предмети, които „разказват“ истории (Станчева 2016: 76).

При наличните реалности от последните няколко месеца, преосмисляне философията на колекциониране в ИМ-Чипровци, в съответствие с посочените по-горе критерии, е силно препоръчително.

Подходящ приоритет в събирателската дейност от ИМ-Чипровци могат да станат незаслужено пренебрегвани теми от близкото минало на местната общност, каквито са социалистическият период и постсоциалистическата действителност.

Освен това, наличието на съвременни технически средства на достъпни цени, позволяващи безпроблемно правене на снимки, аудио и видео записи, ще улесни архивирането особено на наличното нематериално културно наследство като цяло⁴⁵ в

нито името на продавача. Иначе моделите са традиционни (вижда се от публикуваните снимки), преждата е боядисана с анилинови бои и изобщо това са килими, които са се тъкали през последните 50 години и са налични в почти всеки чипровски дом.

Втората партида от постъпления са „стогодишни чипровски килими“, откупени от известен столичен антиквар (за повече подробности виж страницата на Института за приложна музеология във Facebook и Йорданов 2017). Тук се появява въпросът доколко са изпълнени изискванията на Наредба № Н-3 от 3 декември 2009 г. за реда за извършване на идентификация и водене на Регистъра на движими културни ценности (ДВ, бр. 101 от 18.12.2009 г.); доколко е символична цената на която са закупени килимите (това са обществени средства), защо са закупени от антиквар и как са попаднали у него и дали изобщо е необходимо да се закупува текстил отпреди сто години след като съхранението му изисква повече финансови средства и посочените купени чипровски килими са широко разпространени и често тъкани модели, а не модели - уникални, неизвестни до настоящия момент.

⁴⁵ Според чл. 42, ал. 1, т. 1 – 5 от ЗКН, нематериално културно наследство са: 1. Устни традиции и форми на изразяване, включително и езикът като носител на нематериално културно наследство; 2.

община Чипровци. Наложително е да се документира колкото се може повече докато все още са живи по-възрастните носители.

Извършването на археологически разкопки също би допринесло в значителна степен за заличаване на много от „белите петна” в местната история. Подходящ и напълно неизследван обект е „Антична и средновековна крепост Калето” в местността Буковец.⁴⁶ Възможно е тези археологически разкопки да докажат, че т. нар. „скрити крепости” са строени и в България.

Макар да съществуват различни тези в специализираната научна литература относно тематичния обхват на научно-изследователската дейност в музея (притежавани от музея колекции и/или отделни артефакти vs. напълно свободен избор на теми и без пряка връзка с тематичния обхват на музейните фондове), все пак е препоръчително да не се пренебрегва уникалната историческа съдба на селището и региона.

Като основни приоритетни области на научно-изследователската дейност в ИМ-Чипровци, които да се превърнат в своеобразна визитна картичка на музея, могат да се открият:

Мястото на католицизма в историята на региона и българската национална история като цяло. Установяването на ползотворно сътрудничество с Ватикана, почиващо на взаимно уважение, без спекулации и интриги, би позволило на български изследователи да работят в богатите архивохранилища на папската държава. Работата с оригинални документи е единственият възможен път да се открие отговор на редица ключови въпроси като напр. защо Чипровци се превръща в център на католическата активност в Югоизточна Европа? Откога в региона има католическо население? Каква е съдбата на всички чипровски бежанци – католици след въстанието от 1688 г. – къде се заселват и защо?

Чипровското килимарство – генезис, развитие, съвременно състояние. Символика. Подобно на католицизма, появата на килимената индустрия в Чипровци продължава да е сред спорните въпроси и като хронологическа позиционираност, и като първоизточник. Все още не са събрани всички поверия и ритуални практики, съпътстващи подготовката и самото изработване на чипровски килим. Независимо от наличието на някои хипотези, символиката на килима като генезис и архетипни образи в основните фигури и модели, наред с цветовото въздействие не е била обект на

Художествено изпълнителско изкуство; 3. Социални обичаи, обреди и празненства; знания и обичаи, които се отнасят до природата и вселената; знания и умения, свързани с традиционните занаяти.

⁴⁶ Въпросният археологически обект фигурира под № 159 в „Списък на археологическите паметници в Михайловградски окръг”, обнародван в ДВ, бр. 96 от 14.12.1971 г.

задълбочено, специализирано научно изследване. Липсват съпоставки с аналози от културата на други племена и народи, където присъстват идентични фигурални мотиви.

Демонологични образи и мотиви в местния фолклор. За разлика от други тематични полета (календарни обреди, чипровската сватба, местната кухня), демонологичните персонажи не са проучвани, дори не е уточнен техният брой. Теренните записи са оскъдни и съответно предлагат откъслечна и непълна информация.

Община Чипровци след 1878 г. до днес. Много събития и процеси от историята на региона в периода на Третата българска държава остават неизвестни на местните жители, а и в българското научно-изследователско пространство като цяло.

Археологическите проучвания на ИМ-Чипровци - резултати, хипотези, артефакти. Тук става въпрос за публикуване на резултати от проведени археологически проучвания на манастирския комплекс, чиито останки са върху т. нар. „Исторически хълм”, както и тези на църквата в местността Буковец.

Подробно изготвени библиографии показват, че от края на XIX век до днес за Чипровци е писано много. Същевременно голяма част от тези публикации остават недостъпни главно, но не единствено за местните изследователи. В тази връзка не е невъзможно ИМ-Чипровци да издаде христоматия (сега е по-популярен идващият от англ. термин „рийдър”, от „read” – „чета”). В тази христоматия, тематично разпределени и подредени по реда на тяхното излизане могат да бъдат включени всички статии (или откъси от монографии), посветени на Чипровци и публикувани до 1945 г. (предвид съобразяването със Закона за авторското право и сродните му права).

Желателно е ИМ-Чипровци да продължи отдавна наличната традиция за организиране на научни форуми, по възможност с международно участие, но задължително с тематичен обхват, който е в пряка връзка с историческото минало на региона и на селището в частност.

Напр. през 2018 г., когато се навършват 330 години от избухването на Чипровското въстание е препоръчително организирането на научна конференция с примерно работно заглавие „330 години Чипровско въстание. Бежанци, преселници и преселнически движения на Балканите” – темата е актуална, все още недостатъчно изследвана в диахронен план и предполагаща широк тематичен дискурс.

Все още ИМ-Чипровци се ползва с имиджа на авторитетна институция не само в регионален, но и в национален и общоевропейски план, а този авторитет би могъл да се поддържа и чрез организирането на ежегодно провеждан научен форум под

примерното мото „Краезнание и музеология – минало и бъдеще, дебати и интерпретации”.

По отношение на експозиционната дейност трябва да се отчете активното разнасяне на чипровски килими от фонда на музея в различни музеи и други институции, където с тях се подреждат временни изложби. Много по-удачно би било да се подготви временна пътуваща изложба от чипровски килими, със съответните пояснителни текстове и етикети. Логично е тематико-експозиционният план да предполага проследяване на отделните етапи в развитието на Чипровския килим. Практическата реализация ще се изразява в аранжирането на конкретни образци, плюс пояснителни надписи и съпътстващи мултимедийни продукти, но без да се прекалява с последните.

Със сигурни позитивни ефекти, предвид обмяната на опит и запознаването с добри практики, ще е участието на ИМ-Чипровци в ежегодно провеждания Панаир на музейните изложби в гр. Русе.⁴⁷

Подходящо допълнение в музейните зали биха били специализираните киоски и тематичните мултимедийни презентации. Добра практика „с висок коефициент на полезно действие” е и поставянето на кратки исторически справки (например върху лист от полукартон, формат А4 или под формата на брошура), представящи историческата епоха, по-атрактивни атрефакти и забележителни исторически личности във всички тематично обособени зали на двете музейни експозиции, преведени на няколко езика. Структурирана по подходящ начин, подобна историческа справка би се превърнала не само в поредния източник на информация, но и в ценен помощник на дежурния по експозиция, който не ползва чужди езици. За изготвянето на подобни исторически справки не се изискват почти никакви финансови средства, а положителният пример на РИМ-Смолян доказва удачността на описаната практика.⁴⁸

Цялостната експозиционна дейност на ИМ-Чипровци към настоящия момент показва недостатъчна степен на музейна интерактивност. Предвид факта, че доставката на различни мултимедийни устройства изисква значим финансов ресурс, с който ИМ-Чипровци не разполага, би следвало да се работи по останалите видове музейна интерактивност – например оформянето на тематичен кът като рекреационно

⁴⁷ За повече подробности виж специализирания сайт на РИМ – Русе <<http://www.museumruse.com>> 20.08.2017

⁴⁸ Когато посетих РИМ-Смолян в края на април 2017 г., посочените исторически справки бяха отпечатани върху ламинирани разноцветни листове на няколко езика и можеха да се ползват свободно от посетителите във всяка зала на музея.

пространство, посветено на Чипровския килим. Възможно е там посетителите да разгледат различни рекламни материали (брошури, дипляни, статии в периодичния печат), представящи чипровското килимарство. Сигурен интерес биха предизвикали и класьори, в които са подредени: различни модели чипровски килими в зависимост от времето на тяхната поява; основните фигури, използвани при изработката на килимите; богатата цветова палитра, която предлага боядисването на прежда с природни багрила и силното психологическо въздействие на приглушените, меки тонове.

Много по-прегледно и удобно, както за музейните посетители, така и за служителите в ИМ-Чипровци би било изготвянето на годишен календар за временните изложби и ателиетата, предлагани от музея.

Препоръчително е музейните специалисти да задълбочат социалната интерактивност чрез пряка вербална комуникация с музейните публики и провокирането на диалог между самите музейни посетители.

Към настоящия момент в българското научно-изследователско пространство вече са налични достатъчно изследвания, посветени на музейната педагогика и по-специално на т.нар. „музейни образователни програми”.⁴⁹ В тях са представени не само различни типове програми и съответни музейни помагала, но са публикувани и матрици на примерен алгоритъм за изготвянето им. Наличните експозиции и по-атрактивните артефакти от музейните колекции в ИМ-Чипровци също позволяват изготвянето на музейни образователни програми. Сред примерните работни заглавия биха могли да бъдат:

„Моят, твоят, наш музей”. Предлагащата музейна образователна програма ще запознава различни групи посетители, съобразно техните възрастови особености, със същностните характеристики на основните видове музейна дейност, структурата на музейните експозиции и различните типове експониране на музейни артефакти (*in vivo*, *in vitro*, *in situ*), със задължителното архитектурно оформление на музейната сграда.

„Чипровският 17-ти век”. Католическата активност на Балканите и Чипровското въстание от 1688 г. Тази образователна програма наред с подробното разглеждане на залата „XVII век” в сградата на постоянната музейна експозиция, би могла да включва още анализ на исторически извори и запознаване със специализирани научни публикации. Желателно е да бъде изготвена в два различни варианта: за ученици от прогимназиален и от гимназиален курс, съобразно тематичния обхват на

⁴⁹ Виж бел. 13.

учебните програми в VII, VIII и XI клас като разширява и дообогатява предложената информация в учебниците за задължителна подготовка. Възможно е историческите и историографски извори да бъдат оформени като учебно помагало, подходящо за часовете по СИП в СУ и университетски спецкурсове.

„Едно молитвено килимче, изтъкано през 1850 г. в Чипровци разказва ...” как е било изработено, къде е продадено, как е попаднало от християнски в мюсюлмански дом и пр. Планираната основна “target group” (целева група от бенефициенти) са учениците от прогимназиален курс (VII клас по новите учебни програми и VI по старите) ученици от гимназиален курс, както и възрастни също могат да измислят нови и нови приключения на килимчето. В случай че е налице повече от едно предложение (фиксирането на точен брой е относително, но все пак не би следвало да са по-малко от 3 и не повече от 15) е възможно да се присъдят различни награди – напр. грамота за иновативно предложение, медал за много добро познаване на историческите факти и извеждане на причинно-следствени връзки в специализиран исторически контекст, сертификат за участие в образователна музейна програма и т.н.).

Независимо от почти перманентното присъствие на ИМ-Чипровци в публичното пространство, рекламните материали, представящи музея са твърде недостатъчни. Наложително е изготвянето на повече и по-разнообразни сувенири и печатни издания, които да се предлагат в музейния магазин – не само като количество, но и като видово разнообразие.

Подходящи биха били нови образци на пощенски картички с по-разчупен дизайн – например изображения на отделни атрактивни артефакти от музейните колекции, съпътствани с кратки пояснителни бележки; впечатляващи планински пейзажи от околността с различни надписи „Поздрав от Чипровци” или запомнящи се кратки афоризми; изгледи от „старото” Чипровци преди 1960 или през 30-те години на 20-ти век; с типичната за региона „торлашка носия”, където са означени всички нейни съставни елементи и др. Възможно е да се разнообрази още и асортиментът от т.нар. „магнитчета” – и като тематичен обхват, и като дизайн като към „едносъставните” се добавят придобиващите все по-голяма популярност „магнитни книжки”. Препоръчително е предлагането и на нови артикули - химикалки и бележници с еднотипен дизайн, моливи, флаери, книгоразделители.

Предвид критичното състояние, в което се намира чипровското килимарство, изработването на серия сувенири, от изброените по-горе видове, с изображения на отделни мотиви от чипровския килим, е повече от препоръчително. Полезно би било и

установяването на контакти с производители на книжни салфетки. Поради по-ниската цена и широката употреба на този артикул е възможно да се проведе кампания под мотото „Да спасим и запазим Чипровския килим“. За целта при стандартния размер салфетки, върху едната страна на салфетката (предвид по-ниската цена) може да бъде щампован типичен мотив от Чипровски килим (напр. „канатица“, маказ“ и т.н.). Салфетките, освен в сувенирния павилион на музея, могат да се продават и на други места, вкл. в големите търговски вериги.

Сериозна работа изисква и специализираният музеен сайт, който предлага откъслечна и не достатъчно разнообразна информация и като обем, и като тематичен обхват. Първоначално, в рубриката „За нас“ могат да се добавят нови подменюта – напр. пълният текст на Перспективния план за развитието на музея, CV-та на уредниците и координати за връзка с тях, а в един по-късен етап и специализиран „Бюлетин на ИМ-Чипровци“.

В друга тематично обособена рубрика – „Музейни експозиции“ – е задължително добавянето на план-схема на експозиционните зали. Представянето на по-забележителни артефакти чрез кратко описание и/или цветно изображение също би било полезно от познавателна и дидактична гледна точка. Позитивен пример за „добри практики“ в тази насока са сайтовете на РИМ-Кърджали, РИМ-Смолян, РИМ-Враца, РИМ-Пазарджик и други.

Полезно и интересно би било и създаването на интерактивен, виртуален музей, който представя отделни артефакти от музейните колекции и предлага различни игри с познавателен характер.

В рубриката „Издания“ ще е полезно библиографската справка да се онагледява с изображения на кориците на съответните издания и кратка анотация за тяхното съдържание. В рубриките „Новини“ и „Галерия“ могат да се добавят още много снимки и описание на различни събития, а в „Контакти“ – GPS координатите на музея.

Предвид засиленото развитие на музейната педагогика е необходимо да се направят известни промени в организационната структура на музея, като в пълно съответствие с Класификатора на музейните длъжности се въведе длъжността „музеен педагог“.

Изложените дотук принципни постановки са опит за кратко и синтезирано представяне на т.нар. „нова музеология“, чиито концепции биха били полезни не толкова като теоретични построения, колкото като реални практически реализации. Същевременно трябва да се има предвид, че съобразяването с новото и модерното, не

трябва да остане поредна екстравагантност, а да предпостави по-коректно отношение към миналото и настоящето битие на местната общност. В по-дългосрочен план са възможни и чисто утилитарни ползи, предвид приложението на съвременни маркетингови стратегии, базирани върху достоверна, професионално представена историческа информация, поднесена на разбираем и достъпен език.

Литература:

- Бербенкова, Милена.** Интерактивност в музея. // Във: *Виж кой говори. Комуникационни и интерпретационни модели в музея. Сборник доклади от Първата научна конференция от серията „Дебати в музеологията”* (19 – 20 септември 2013 г., ИЕФЕМ – БАН). АИ „Проф. Марин Дринов”, С., 2014, с. 68 – 78.
- Вуков, Николай.** Музеят отвъд нацията, нацията отвъд музея: бележки върху постнационалното и музейните репрезентации. // В: *Музеят отвъд нацията? Трета научна конференция от серията „Дебати в музеологията”*. Съст. Н. Вуков, Св. Казаларска, И. Мишкова. С., 2016, с. 36 – 74.
- Гергова, Яна.** Рекламата като част от музейната комуникация: случаят ИЕФЕМ – БАН. // В: *Музеят и обществото на спектакъла. Сборник доклади от Втората научна конференция от серията „Дебати в музеологията”* (25 – 25 септември 2014 г. ИЕФЕМ – БАН. Отг. ред. Св. Казаларска. Парадигма. С., 2016, с. 34 – 41.
- Димитров, Божидар.** Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII век. Наука и изкуство. С., 1985, с. 80 – 118.
- Иванова, Ваня.** „Музеят отвъд нацията” – мисия (не)желана (конкретни практики в РИМ-Кърджали и ИМ-Чипровци). // В: *Музеят отвъд нацията? Трета научна конференция от серията „Дебати в музеологията”*. Съст. Н. Вуков, Св. Казаларска, И. Мишкова. С., 2016, с. 159 – 185.
- Илчев, Иван.** За чалгата в историята. // В: Сега, 7.01.2005
<<http://www.segabg.com/article.php?sid=2005010700010050003>>21.08.2017.
- Йорданов, Деян.** Стогодишни килими се връщат в Чипровци. ЮНЕСКО обяви тъкането им за част от световното нематериално богатство. // В: Труд, 22.07.2017 г.
<<https://trud.bg/%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%88%D0%BD%D0%B8-%D0%BA%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B8-%D1%81%D0%B5-%D0%B2%D1%80%D1%8A%D1%89%D0%B0%D1%82-%D0%B2-%D1%87%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%86/>>18.08.2017.

Казаларска, Светла. 2016а. Музеите на миграциите и мобилният обрат. Апоориите на постнационалния разказ. // В: *Музеят отвъд нацията? Трета научна конференция от серията „Дебати в музеологията“*. Съст. Н. Вуков, Св. Казаларска, И. Мишкова. С., 2016, с. 75 – 93.

Казаларска, Светла. 2016. Музеят и обществото на спектакъла: зрителни режими и музейни епстемологии. // В: *Музеят и обществото на спектакъла. Сборник доклади от Втората научна конференция от серията „Дебати в музеологията“* (25 – 25 септември 2014 г. ИЕФЕМ – БАН. Отг. ред. Св. Казаларска. Парадигма. С., 2016, с. 13 -22.

Казаларска, Светла. За една нова „Нова музеология“. // Във: *Виж кой говори. Комуникационни и интерпретационни модели в музея. Сборник доклади от Първата научна конференция от серията „Дебати в музеологията“* (19 – 20 септември 2013 г., ИЕФЕМ – БАН). Съст. Л. Пейчева. и Св. Казаларска. Акад. издателство „Марин Дринов“. С., 2014, с. 43-51.

Казаларска, Светла. „Краят на музея такъв, какъвто го познаваме“. Кризата на репрезентациите и предизвикателствата на „Новата музеология“. В: *Културологични изследвания: политики на репрезентация*. Съст. Д. Колева и Г. Гончарова. Унив. издателство „Св. Климент Охридски“, С., 2007, с. 13 – 24.

Каменова – Борин, Анюта. 25 години Исторически музей-Чипровци“. // В: *Известия на Исторически музей Чипровци, Т. 1. Пространство – Форма*, С., 2014, с. 7 - 10.

Лулева, Анна. Предмети, биографии, разкази. За приложението на биографичния подход в музейната експозиция. // Във: *Виж кой говори. Комуникационни и интерпретационни модели в музея. Сборник доклади от Първата научна конференция от серията „Дебати в музеологията“* (19 – 20 септември 2013 г., ИЕФЕМ – БАН). Съст. Л. Пейчева. и Св. Казаларска. Акад. издателство „Марин Дринов“. С., 2014, с. 101 – 109.

Мишкова, Иглика. Образование в музея. Състояние и перспективи в България. ИК „Гутенберг“. С., 2015, с. 90.

Недков, Симеон. Музеология. С., 1998, с. 9 – 10.

Станчева, Силвия. Съвременни тенденции в управлението на музейните колекции. // В: *Музеи и колекции. Сборник с доклади и съобщения от националната конференция „Музеи и колекции“*, 2015. Научен ръководител проф. Цветана Къосева. Съст. Т. Марева. Смолян, 2016, с. 73 - 80.

Hauenschild, Andrea. Claims and Reality of New Museology: Case Studies in Canada, the United States and Mexico. [1988], on

<<http://museumstudies.si.edu/claims2000.htm#2.Elements>>01.08.2017

McCall, Vikki, Clive Gray. Museums and the “New Museology”: Theory, Practice and Organisational Change. // In: *Museum Management and Curatorship*, 2013, Vol. 29, No 1, 1-17, <http://dx.doi.org/10.1080/09647775.2013.869852>

<https://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/theatre_s/cp/staff/gray/research/new_museology_article.pdf>22.08.2017

Moutinho, Mario. 2016. From New Museology to Sociomuseology. 24th General Conference of the International Council of Museums in 2016. Milano 4 July 2016. Joint Meeting MINOM/ CAMOC/ ICOFOM , on

<http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/camoc/PDF/Newsletters/Minom_02.pdf> 22.08.2017

Специално благодаря на колегата ас. Р. Михов за проверката и корекциите на преведеното от мен резюме на английски език.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

<http://novinitem.com/chiprovtshi-shte-chestva-parvata-istoria-na-bulgaria>

ЧИПРОВЦИ ЩЕ ЧЕСТВА ПЪРВАТА “ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ”

Публикувано на 07/07/2017 13:01 / прегледи: 637/ коментари: 3 / в Общество, Събития

Историческият музей в Чипровци се готви за отбелязването на 350 години от написването на История на България от един от най-забележителните чипровчанин Петър Богдан Бакшев.

Петър Богдан Бакшев е роден през 1601 година в Чипровци. Учи в манастира “Свети Франциск” в Анкона.

На 39-годишна възраст той съставя доклад за папата за състоянието на българските земи, и няколко години по-късно е назначен от светия отец за архиепископ на София.

Около средата на 17-ти век сред старата чипровска аристокрация постепенно се оформя идеята възстановяването на българската държава да стъпи на основите на католическата религия. Заедно с Петър Парчевич и Франческо Соймирович Петър Богдан посещава редица европейски управници за създаване на коалиция срещу османските турци и военни действия, които да доведат до освобождението на България.

Той е създател на революционната организация, която през 1688 г. вдига Чипровското въстание. Автор е на “История на България”, написана близо 100 години преди Паисиевата. Автор е и на първия български герб.

“История на България” е написана на латински и приживе Петър Богдан не успява да я отпечата.

В архивите на Ватиканската библиотека Божидар Димитров открива част от труда – увод и четири глави. Ръкописът съдържа бележки на рецензент, от които става ясно, че трудът се състои от 20 глави.

Трудът показва широка историческа осведоменост. Започва със заселването на българите отсам Дунав, за прародината и за основаването на българската държава. Историческото минало е представено като извор на родолюбие и национално самочувствие.

Коментари в сайта

1. Ваня Иванова 09/07/2017 в 15:34

Тъй като автор на въпросното съобщение не е посочен, уточненията очевидно трябва да се отправят към сайта, публикувал информацията.

Първо, илюстрацията, която придружава съобщението за подготвяното честване е част от “Абагар”, публикуван от Ф. Станиславов, а не от “История на България”, която се предполага, че е написал П. Богдан.

Въпросната “История ...” или каквато и да е част от нея не е намерена в оригинал (нито отпечатана, нито в ръкопис), а твърденията за съществуването ѝ се базират върху писмо на П. Богдан, където той споменава за написването на подобен труд и редакторски бележки, отнасящи се до същата П. Богданова “История на България”, направени от хърватина Иван Пастрич (Джовани Пастрицио). Точно въз основа на тези редакторски бележки, Б. Димитров публикува и анализира текста на няколко глави (а може би и само откъси) от въпросната “История...”.

Това поставя под съмнение и твърдението, че въпросното изследване на П. Богдан е написано на латински. И ако все пак подобно твърдение е допустимо, то писанието, че П. Богдан е “създател на революционната организация, която през 1688 г. вдига Чипровското въстание” не почива на абсолютно никакви автентични документални източници и е меко казано глупаво.

Последната измислица преди време спокойно можеше да бъде публикувана като кандидатстудентски бисер, тъй като свидетелства за абсолютно непознаване на конкретната историческа обстановка и доказва скандално ниско ниво на исторически познания, вкл. и по отношение адекватната употреба на историческа терминология (виж напр. изследванията на Р. Козелек по темата за историята на понятията, преведени и на български).

Освен това П. Богдан не изпраща само един доклад до Ватикана – досега са публикувани, вкл. и преведени на български, няколко негови релации (доклади), съхранявани във Ватиканския архив и фактически е невъзможно въз основа на един доклад за посетени от него територии, той да бъде избран за архиепископ – по-скоро изготвянето на релации за състоянието на паството му е основна част от неговите задължения като католически духовник с по-висок църковен сан (не само архиепископски).

Смятам, че въпросните забележки и уточнения са необходими предвид придържането към историческата фактология (която не е привилегия на тясната общност от професионални историци), а задължително условие за правдиво и точно отразяване на минали събития без излишен патритичен патос и клишета.

Освен това, изтриването на един или друг коментар, изтъкващ нечие незнание, не изтрива механично това незнание, нито намалява вредните му последици. Чипровчани разполагат с достатъчно други факти и протичащи във времето процеси, които да използват като основа за изграждане на локалния си патриотизъм.

Все пак “История на България” на П. Богдан с предполагаема година на написване (или завършване) 1667 г. би могла да послужи като много подходящ повод за ползотворни дискусии, насочени към “белите петна” в историята, използваните изследователски методи, както и към историческото “митотворчество” като цяло (минало, настояще и бъдеще).

Отговор ↓

ИВАН ИВАНОВ 12/07/2017 в 15:44

НЕуважаема Другарко! Подходящите за Вас дискусии си ги водете, където и пред който щете! Водите коментари, за места, които не познавате. Представете се, коя сте, от къде сте, каква религия изповядвате. Какви интереси защитавате. Факти те са неоспорими! СОРОС????????????!!!!!!

Отговор ↓

Ваня Иванова 13/07/2017 в 19:40

Г-н Иванов (ако изобщо се казвате така, а не иронизирате),

Аз съм написала истинското си име и си позволявам коментар като професионален историк, който е работил около 3 години в музея в Чипровци, има публикации, свързани с историята на селището и е запознат в достатъчна степен с местните реалии, вкл. и с това как изглежда една или друга книга.

В този случай няма как да не реагирам на наистина „неоспоримия факт“, че съобщение за текст, чийто оригинал не е намерен („История на България“ от П. Богдан), е съпътствано от снимка на съвършено друго произведение, което има косвена връзка с дейността на П. Богдан като автор на исторически съчинения, а именно „Абагар“ на Ф. Станиславов (листове, от които са на снимката).

Много ми е интересно обаче откъде знаете точно Вие (ако това, повтарям пак, е истинското Ви име) друг „неоспорим факт“ – че П. Богдан „е създател на революционна организация, която през 1688 г. вдига Чипровското въстание“. Вероятно разполагате с никому неизвестни оригинални документи от епохата и искрено Ви призовавам да ги публикувате – в такъв случай ще направите огромна услуга не толкова на мен, колкото на други колеги, които се занимават с периода.

Освен това, единствената историческа личност, за която има сигурни документални свидетелства, че „посещава редица европейски управници за създаване на коалиция срещу османските турци и [води преговори за – добавката моя] военни действия, които да доведат до освобождението на България“ е Петър Парчевич. Също така трябва да отбележа, че „енциклопедичен пример“ за създаване на революционна организация, която е и наречена така – ВРО, е дейността на Васил Левски, а точно това лято се честват 180 години от рождението му.

Продължавам да твърдя, че понятията трябва да се употребяват в техният адекватен исторически контекст и да не се предлагат твърдения за събития и процеси, за които няма достатъчно доказателства и очевидно се смесват с други близки до тях като времеви период, пространствена определеност или личностни действия.

Освен това коментарът Ви е елементарен, рязък и заклеяващ, излизащ от рамките на добрия тон. Същевременно е точно в „духа на другарските критики“ от края на 40-те и началото на 50-те години на XX век, съпътстващи търсенето на „врага с партийен билет“ и съсипали хиляди човешки съдби, не само на партийни членове.

Изповядваната от мен религия няма абсолютно нищо общо с реалните исторически факти и не виждам никаква логическа връзка във въпроса Ви.

Също така досега мое изследване не е било финансирано от „Отворено общество“, но не смятам, че финансирани от тази фондация исторически изследвания трябва да бъдат отричани и посрещани с негативизъм само и единствено заради този факт.

Отговор ↓

Ваня Иванова, гл. ас. д-р по история

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, филиал „Любен Каравелов“

Бул. „Беломорски“ № 26

Кърджали 6600

тел. 0886630678; e-mail: vanya_ivanova75@abv.bg

SOME POSSIBLE TENDENCIES FOR THE DEVELOPMENT OF A HISTORICAL MUNICIPALITY MUSEUM IN THE SEMANTIC CONTEXTS OF THE “NEW MUSEOLOGY” (A CASE STUDY AT THE TOWN OF CHIPROVTSI)

Vanya Ivanova
**University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”, Kardzhali Branch “Lyuben
Karavelov”**

Summary: The article is an attempt to present, in short, the basic theoretical principles of the so-called “new museology” or, more correctly, “new museologies”, having in mind their possible practical implementation. The choice of a case study is not an accidental one – the author has been familiar with the main activities of the Historical museum in the town of Chiprovtsi (Northwestern Bulgaria) for the last 15 years and even earlier.

Some public appearances of the above-mentioned museum in the previous three months of this year provided the concrete occasion for the emergence of the research in its “current mode”. These were strictly documented and widely popularized events in the public space on a regional and national level (a website of regional news, a national newspaper, Facebook profiles).

In fact, the above events are ordinary materializations of the museum’s activities defined as basic ones – collecting artifacts, arranging expositions, preparing scholarly works, popularizing cultural heritage. But their concrete practical realizations and the relevant suggested idea show an intensifying provincialization of the museum institution under analysis. Also, the consecution of analogies (including some flagrant factual errors) demonstrates an odd “flashback” to the first years of the museum’s operation – the Historical museum in the town of Chiprovtsi “more and more became a museum of itself” (in the felicitous expression of Sv. Kazalarska).

At the same time, all the negatives listed could find their logical explanations having in mind the subjective factor (the personal professional competences of curators and other museum staff) together with the “imagined” relation *museum vs. nation*.

More positive results are possible if the museum paradigm as a whole would be changed in accordance with the semantic contexts of the so-called “*new museology*”.

The “New Museology” posits new models of communication, new means of expression, and a new redistribution of power subordinations. Among them are:

- Giving new meanings to the complicated hierarchic relations between curators, artifacts and museum visitors; for that purpose, upholders of the new museology rely on

interdisciplinarity, the actual educational strategies (life-long learning, learning by doing), and on different types of interactivity (thematic, social, media, technical);

- Involving the local community or communities presented in the relevant museum through the creation of “cultural routes” and drawing the natives into the whole process of planning and the conceptualization of exhibitions;
- Laying special emphasis on themes devoted to the most recent past as collecting activities and preferred temporary exhibitions;
- „Idea-driven expositions” instead of “object-driven expositions”; at the same time the objects remain among the most important tools of representation in the exposition areas arranged in the spirit of the concepts of the new museology.

So, having in mind the concepts of the new museology and the SWOT analysis she made, the author of the presented article gave concrete suggestions for some possible directions in the work of the Historical museum in the town of Chiprovtsi. In their totality, they concern:

- the museum’s management of collecting;
- suitable and interesting thematic fields of scientific research;
- feasible titles and the summarized contents of the museum’s educational programs;
- necessary additions to the museum’s website.

The presented “case study” is a piece of predominantly utilitarian research, having in mind the “good museum practices” from all over the world.

Key words: *museum, “new museology”, interactivity, local communities, nation, Chiprovtsi*

Head Asst. Prof. Vanya Ivanova, PhD

University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Lyuben Karavelov Branch

26 Belomorski Str. 6600 Kardzhali Bulgaria

Tel. +359 886 630 678; e-mail: vanya_ivanova75@abv.bg

Учебната практика по Социално-икономическа география на България и Природна география на България във фокуса на пространствените образи

Калина Милкова, Димитър Желев

Геолого-географски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме

Учебната практика по Социално –икономическа география на България (СИГБ) и Природна география на България (ПГБ) е важен елемент от учебната система на университетската география и значим признак за идентичност на специалността. Тя е начин за организация и самоорганизация на пространствена информация, част от която е получена в аудиториите, а друга — от движението в реално време и пространство, с голям потенциал за създаване и надграждане на пространствени (географски) образи. В този дискурс географските образи приемаме за: географско научно знание, елемент на пространственото мислене, начин на възприемане на реалността и ориентиране в нея. Те са уникален механизъм за осъзнаване и осмисляне на пространството, за изграждане на усет към мястото, към „паметта на местата“, към паметните места и различаване/разпознаване/разграничаване на природните и културните ландшафти. В перспективата на образованието и обучението по география пътуващият практикум е метод за създаване на целенасочени географски образи — сравнително компактни, свързани с различни контексти на възприятието за територията, през която се минава. Целта е да се получат цялостни образи за териториите, а не само за отделни обекти. Нейното постигане е свързано с подбора на маршрута — разнообразни природни и културни ландшафти, географски обекти, с целенасочени наблюдения и беседи по време на пътуването, с пространствена селекция на места, в които ярко се разкрива взаимодействието между природните и социално-икономическите компоненти на средата в тяхното единство. По този начин се трансформират предварително създадени стереотипи в пространствените представи и се създават нови географски образи на базата на видяното. Това ни мотивира в изследването си да търсим: пространствени асоциации на студентите за Дунавско крайбрежие, Дунавска равнина, Добруджа, Черноморие, Странджа, Сакар,

Горнотракийска низина, Западни Родопи, Източни Родопи; пространствени представи за определени обекти преди и след учебната практика; природни и антропогенни обекти, които са направили по-добро впечатление от очакваното и обратно — по-лошо; най-ярките образи за отделните посетени обекти. Изводите от допитването на студентите относно пътуващия практикум и придобитите знания от него са надеждна основа не само за оптимизиране на преподаването по СИГБ и ПГБ, но и за по-тясно взаимодействие между двата основни курса.

Ключови думи: пространствени образи, социално-икономическа география, природна география, природни и културни ландшафти, висше географско образование

Въведение

Развитието на обществото и на пазара на труда налагат все по-големи изисквания към човешките ресурси, създават нови потребности и отправят редица предизвикателства пред образователната система в България. Висшето образование в Република България е често пъти критикувано като нерелевантно на пазарната действителност и международните тенденции. Отливът на студенти в чужбина и стесняващата се демографска рамка изправя висшето образование в страната пред допълнителни трудности. Едни от най-засегнатите специалности от отлива на студенти са тези от професионалното направление Науки за Земята, което поставя на дневен ред въпроса за съдържателни промени в образователната система и засилване на нейните практико-приложни аспекти.

В настоящето изследване се анализира съвременната роля на една емблематична студентска практика за курса бакалавърско образование в специалност „География“ на Геолого-географски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Комбинираната практика по Социално-икономическа география на България (СИГБ) и Природна география на България (ПГБ) има обзореи характер и се явява практически синтез на поредица от специализирани учебни практики и фундаментални учебни дисциплини в курса на обучение. Двете учебни дисциплини се изучават успоредно по учебен план, което позволява да се правят междупредметни връзки и да се осъществява интегриране на образователния процес в перспективата на взаимодействието на природните и обществените геосистеми. Те са утвърдена част от образователната традиция в университетската география и се явяват синтезиращ елемент на отрасловите фундаментални науки. Учебната практика по СИГБ и ПГБ е с дългодишна история и

води началото си от 50-те години на XX век, когато е била с продължителност около 20 дни и разделена на две части — за Северна и Южна България. От 70-те до 90-те години на XX век практиката е ориентирана в две направления – природногеографско и икономическо (в зависимост от профила на студентите). От началото на XXI век с отделянето на бакалавърската и магистърската степен, учебният практикум има синтезиращ характер и двата основни клона на географското познание с териториален фокус България са равнопоставени.

Действащите учебни програми в специалностите на Софийски университет „География“, „Туризм“, „Регионално развитие и управление“, „История и география“ и „География и биология“ са предвидили цикъл от учебни практики, които от една страна онагледяват теоретичните знания и от друга – дават възможност за прилагане на практически умения. В бакалавърския курс на специалност „География“ са включени 10 учебни практики със задължителен характер и завършва с оценка. През първата и втората година на обучението практиките са петдневни и са по някои от фундаменталните научни дисциплини. През третата година на обучение е предвидена 10-дневна практика, която съчетава едновременно дисциплините СИГБ и ПГБ. Сред студентите и преподавателите в Геолого-географски факултет практиката е популярна с наименованието „Обиколна практика“ и е обект на настоящето изследване.

Във фокуса на доклада поставяме учебната практика в дискурса на пространствените/географските образи, поради възприемането на последните едновременно като изходен пункт и резултат от целенасочена познавателна дейност, като най-силно интерпретиращи природно културната географската действителност. Пространствените образи (ПО) са изначално присъщи за Регионалната природна и социално-икономическа география, за които една от задачите е и възприемането, осмислянето на самобитността и уникалността на местата от различен ранг. Географските образи (ГО) са система от взаимосвързани и взаимодействащи знаци, символи, архетипи/стереотипи, които ярко и достатъчно опростено характеризират определена територия – място, ландшафт, регион, страна (Замятин, 2003). Те са многоаспектно понятие, включващо ярки и мащабни пространствени характеристики на териториални единици. Тези качества на ПО ни мотивира да ги използваме като отправна точка при провеждане на учебната практика, от която да се надградят от една страна представите за географските обекти, получени в аудиторията и от литературни източници и от друга страна – за териториите, които наблюдаваме на терен.

Цел, задачи и методи на изследване

Настоящото изследване има за основна цел да определи и анализира ролята на учебната практика по Социално-икономическа география на България и Природна

география на България в изграждането на пространствени/географски образи като елемент на географското висше образование и като средство за развитие на пространственото мислене и аналитичните способности на студентите.

Докладът е разработен по примера на учебната практика, проведена със студенти редовна форма на обучение в специалност „География“ на Геолого-географски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Практиката традиционно има маршрут, обхващащ подбрани територии от Северна България, Черноморието и Южна България.

За постигане на целта са поставени следните задачи:

- Да се анализира ландшафтното разнообразие и природно-ресурсния потенциал на територията, през която преминава трасето на учебната практика;
- Да се изведат характерни черти и закономерности на социално-икономическата и демографската действителност в общините и областите – цел на образователното пътуване, в контекста на регионалното развитие на България;
- Да се проучат чрез анкети нагласите на студентите относно учебната практика и изградените пространствени/географски образи;
- Да се интерпретират резултатите от проведените практически, аналитични и анкетни дейности с оглед оптимизация на учебния процес.

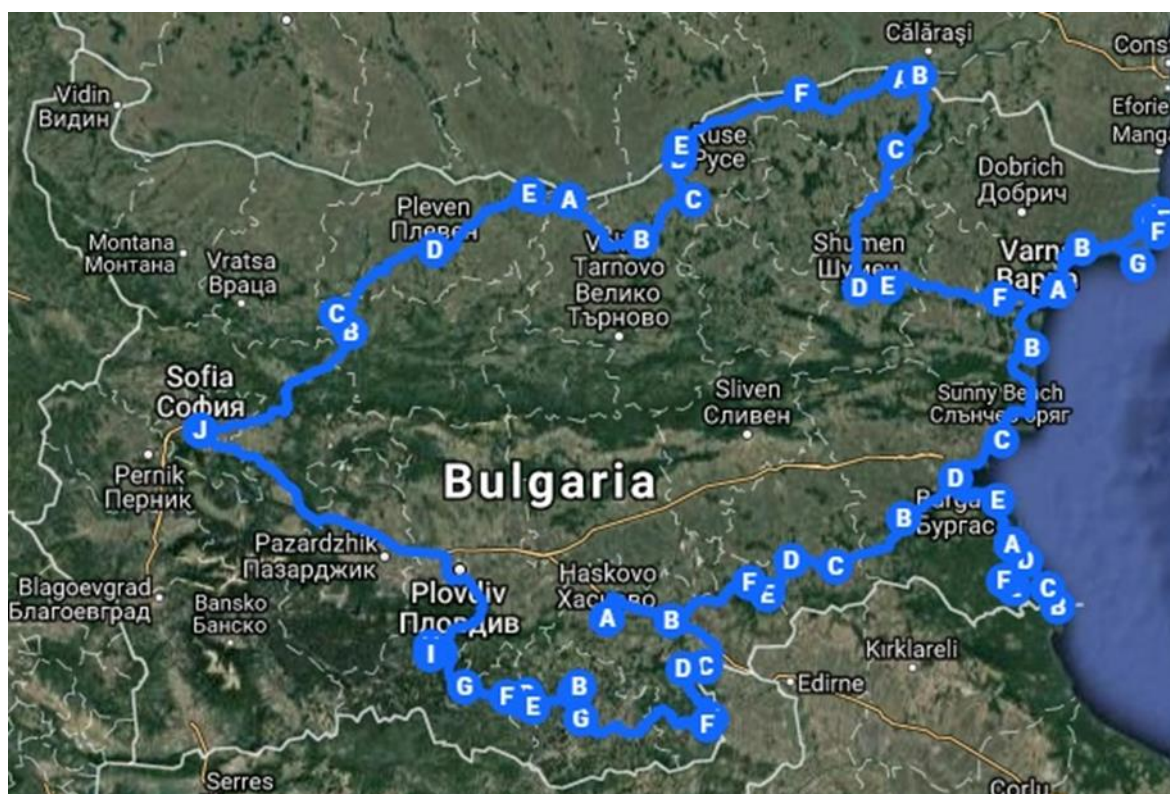
Настоящото изследване се основава на проведени няколко поредни анкетни проучвания сред студентите, участвали в практиката в периода 2012-2017 г. В допитването участват 347 студенти. Въпросите са разделени в две групи: свързани с конкретни обекти и изградените пространствени образи за тях по време на пътуването; свързани с образователната ценност и качества на практиката.

Резултати от анкетното проучване и коментар

Настоящото проучване се основава на факта, че в рамките на всеки един ден от учебната практика студентите имат възможност да слушат беседи от преподаватели, колеги, представители на местната власт, местни учители, общественици, музейни служители и др. За всеки един от дните предварително сформирани екипи от студенти са подготвили географско представяне на маршрута за деня, което се осъществява в хода на пътуването.

По време на обиколната практика традиционно се посещават около 10-11 от 14-те ландшафтни области на България (Велчев и др., 2003), което позволява до голяма степен да се изгради визуална представа за природния облик на по-голямата част от

страната. Единствено високопланинските територия и тези от Западна България остават извън обичайния обseg на учебното пътуване, което се компенсира от учебните практики през 1. и 2. курс, чийто локации са основно в западната част на страната, с което спомогат на по-ранен етап да се изградят географски образи за тези земи. Маршрутът на практиката (фиг. 1) дава възможност студентите да видят част от известните защитени територии в Република България (природни паркове, резервати, защитени местности), както и редица специфични обекти – карстови форми, хидрографски обекти, специфични брегови форми, характерни растителни и животински видове, типични почвени типове и подтипове, прояви на антропогенна намеса и др.

Фиг. 1. Картосхема на маршрута на учебната практика през 2017 г.

От социално-икономическа гледна точка трасето на практиката също има изключително обзорна и представителна траектория. Образователното пътуване преминава през части от почти всички социално-икономически региони и през близо половината от областите в Република България (фиг. 1.). Пространственият подбор на учебно-познавателния маршрут цели да се обхванат различни типове селища, да се осмисли влиянието на природната среда върху техния облик и функции, да се регистрират на терен пространствените социално-икономическите неравенства. В този дискурс сме приложили културно-ландшафтния подход при организиране и

провеждане на пътуващия практикум, а пространствените образи интерпретираме като инвариант на културния ландшафт (Замятин, 2000, 2002, 2006). Културно-ландшафтният подход при изследване на териториалните образи, основани на интегрираното разглеждане на обществените и природните процеси, е подходящ от гл. т. на обзорния и синтезиращ характер на практиката по СИГБ и ПГБ. Концепцията за културния ландшафт („природно-културна териториална система, формирана в резултат от еволюционното взаимодействие между природата и човека с неговата социокултурна и стопанска дейност, състояща се от характерни съчетания между природни и културни компоненти, намиращи се в устойчиви взаимовръзки и обусловеност”) (Веденин, 2004), е теоретичната рамка при провеждане на теренните наблюдения. Интерпретирането на териториите като културни ландшафти дава възможност да се разгърне интегративната същност на географската наука и на тази основа – пространствено образната тематика. Симбиозата между природната и обществената география позволява в процеса на учебния практикум да се формират цялостни представи за образа на различни територии.

Анкетното проучване фокусира вниманието на студентите върху конкретни географски обекти в дискурса на пространствените образи. Направените изводи в тази насока показват, че природните обекти, които най-силно цялостно впечатляват студентите са преди всичко по черноморското крайбрежие: нос Калиакра (78%), скалната арка при с. Тюленово (69%), устието на р. Велека край с. Синеморец (56%). Най-силно цялостно впечатление от културно-историческите обекти правят панорамата „Плевенска епопея 1877“ (52%), странджанското село Българи (46%), средновековната крепост Мезек (45%) и римската вила Армира (42%) в Източните Родопи, Шуменската (39%) и Асеновата крепост (39%).

По-добро впечатление от очакваното са направили на студентите: град Хасково със статуята на Богородица (44%), „чист и уреден център, открояваща се ландшафтна архитектура“; нос Калиакра (39%) като съчетание на природен комплекс с исторически пластове и „панорамни гледки“; панорама „Плевенската епопея 1877“ (38%) с „въздействащото пресъздаване на боевете“; село Тюленово (32%) „със скалистия бряг“; пещерата Проходна (26%) – „с големината си и гледките от отворите“; Русе (25%) – „с архитектура и уредена градска инфраструктура“; Ботаническата градина в Балчик (22%) – с видовото разнообразие и изящната паркова архитектура; залив Болата (19%) – „уникални скалисти брегове“; античната вила Армира (19%) – „пищност, впечатляващи мозайки и реставрация“; крайбрежните градове Силистра

(18%) и Тутракан (18%) с разположението си край р. Дунав, градските паркове и красивите гледки към отсрещния бряг; Дяволски мост (16%) и Чудни мостове (16%) с невероятните гледки; град Кърджали (15%) – „оживен център и революционна музика от градския часовник“.

По-лошо впечатление от очакваното са направили локации като: езерото Сребърна (72%), поради представата за по-голяма площ, много пеликани и други птици, лесен достъп; Мадарски конник (69%) – „разочарование от големината на конника“; Кайлъка (65%) – „занемарен, лошо поддържан крайградски парк, но много рекламиран като символ на Плевен“; Чудни мостове (21%) с по-малки мащаби от очакваните, с изградени представи главно от добре подбран снимков материал от Интернет и презентации през курса на обучение. Обекти, които фигурират и в двата полярни въпроса са Кърджали, Чудните мостове, Елхово, Тутракан, Бяла (Русенско), крепостта Червен, Асенова крепост – индикатор за субективния характер на пространствените представи.

Аспект от изследването на пространствените образи е и формирането на асоциативни нагласи спрямо отделни географски обекти. Например, асоциации за Дунавска равнина – най-често повтарящата се е „лъос“, следвана от „хълмове“, „земерелие“, „разнообразен релеф“, „антропогензация“, „обработваеми земи“ и „плата“. Интересно е, че незначителен брой студенти свързват Дунавската равнина с конкретни природни обекти – Добруджа, Лудогорие, Сребърна, Шуменско плато, със селища – Русе, Шумен, Плевен. Липсва цялостен природно-обществен образ за равнината, а доминира възприемането ѝ само като система от компоненти на природната среда.

Дунавското крайбрежие е най-често асоциирано с „низини“, „Русе“, „свлачища“, „Силистра“, „Тутракан“, „острови“. Не се посочват в отговорите емблематичните за зоната р. Дунав и ез. Сребърна. Прави впечатление, че голямата част от посочените асоциации са свързани пряко с видяното по време на учебната практика.

За историко-географската област Добруджа доминира общовъзприетата и популярна представа за „житницата на България“, следвана от „земерелието“ и „големите площи, заети със селскостопански култури“. Малко от студентите посочват липсата на повърхносотен отток, сухо място, полезащитни пояси, карст и др. В този контекст се губят специализираните географски знания, а доминират популярните пространствени символи.

В асоциациите за Северното Черноморско крайбрежие доминират „клиф“ и „н. Калиакра“, следвани от „отвесни брегове“, „Варна“, „н. Шабла“, „ветрогенераторни паркове“, „Балчик“ и „Каварна“. Калиакра е обектът, който присъства най-много в отговорите на въпросите, особено на тези с позитивни нюанси.

За Южното Черноморие асоциациите на студентите са „обширните плажове“, „р. Резовска“, „пясъчните коси“, следвани от „презастрояване“, „р. Ропотамо“, и градовете Бургас, Несебър, Созопол. Въпреки, че най-дългата плажна ивица в България е на север от билото на Стара планина, то асоциацията с обширните плажове е при Южното Черноморие. Това е индикация за изработения пространствен образ за тази част от крайбрежието по време на учебната практика, а не формирана на фактологично-информационна основа.

Най-големият брой асоциации за Странджа са свързани със „странджанската зеленика“, „Силкосия“, „жълтоземите“, „широколистната растителност“, „ниска планина“, ПП „Странджа“, „пясъчната коса на р. Велека“. Не са посочени пространствени асоциации за населението и селищата на Странджа.

Сакар попада в съзнанието на студентите с асоциации като „заравнености“, „долмени“, „ниска планина“, „тракийски светилища“, „стари скали“. От отговорите се вижда сравнително бедната географска номенклатура и слабите връзки със социално-икономическата компонента на Сакар.

„Ниска планина“, „язовири“, „обезлесена територия“, „Каменна сватба“, „Дяволски мост“, „ерозия“, язовирите „Кърджали“ и „Ивайловград“ са сред асоциациите, които определят Източните Родопи в географските образи на анкетираните студенти. В отговорите липсват пространствени символи като р. Арда и Перперикон, етноконфесионалната структура на населението.

Западните Родопи най-много се асоциират с Чудните мостове и по-малко с „иглолистните гори“, „висока планина“, пещерата „Дяволско гърло“ и яз. „Доспат“. Създаденият пространствен образ е пряка функция от посетените обекти и в него се губи културно-ландшафтното своеобразие на Западни Родопи и природни символи като Триградското ждрело, Ягодинската пещера и културно-исторически аспекти като родопската архитектура и фолклор.

Пространствени образи за някои от посетените градове показват асоцииране с един или два конкретни обекти, превърнали се в общоразпознаваеми символи, или липса на ясен градски символ, който да идентифицира населеното (табл. 1). Прави впечатление, че в пространствените представи на студентите за градовете почти

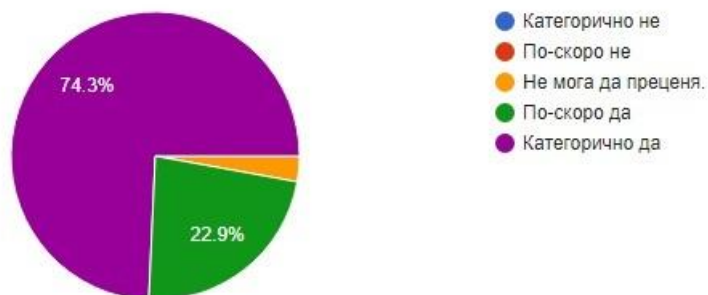
отсъстват природни маркери, което е индикатор за необходимостта от по-осезаемо интегриране на природната и обществената регионална география в образователния дискурс.

Табл. 1. Най-ярки пространствени образи на избрани български градове

Селища	Пространствен образ
Плевен	Плевенска панорама, парк „Кайлъка“
Белене	ПП „Персина“, о-в Белене, АЕЦ
Свищов	Дунав, църква „Св. Троица“, пристанище
Силистра	Крайдунавски парк
Шумен	Средновековна крепост, Томбул джамия, Мадара
Шабла	Шабленска тузла, морски фар
Несебър	Старият град, вятърна мелница
Китен	Залив Атлиман
с. Кости	Църква „Св. св. Кирил и Методий“, обезлюденост, стари дървени къщи;
с. Българи	Нестинарство
Средец	Паметници в центъра на града, ромско население
Болярово	Обезлюдяване и застаряващо население
Елхово	Етнографски музей
Тополовград	Етнографски музей, Сакар, долмени
Хасково	паметник на Богородица
Ивайловград	яз. „Ивайловград“, антична вила „Армира“;
Кърджали	Каменна сватба, водно огледало, манастир „Успение Богородично“, пеещ часовник
Ардино	Дяволският мост
Чепеларе	Музей на скиите, Музей на родопския карст, Чудните мостове;
Асеновград	Асенова крепост

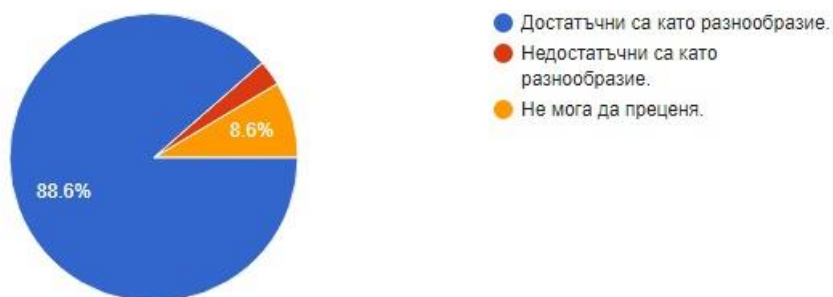
Показателни за полезността на практиката в изграждането на пространствени образи и надграждането на теоретичните знания са резултатите, получени от анкетните проучвания (фиг. 2 – фиг. 6).

Смятате ли практиката за полезна от гледна точка на географското ви образование в Геолого-географския факултет на Софийския университет?

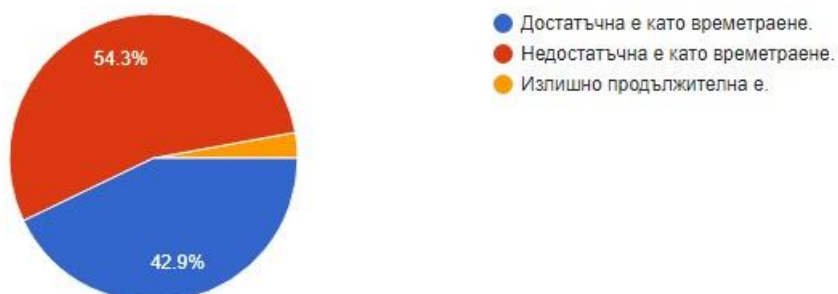
Фиг. 2.

Какво смятате за разнообразието от природни и социално-икономически (селищни, културни, археологически) обекти, посетени по време на практиката?

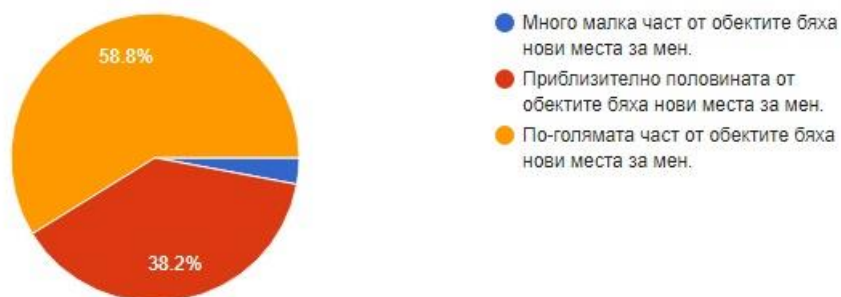
Фиг. 3.

Какво смятате за продължителността на учебната практика от гледна точка на образователната ѝ мисия?

Фиг. 4.

Каква част от посетените обекти видяхте за пръв път по време на практиката?

Фиг. 5.

Каква самооценка правите на представянето си по време на практиката от гледна точка на лична мотивация, демонстрирана дисциплина и внимание, участие в екипната дейност, предоставянето на качествена информация и поведение при посещаването на тематични обекти?

Фиг. 6.

Получените резултати от анкетните проучвания във връзка с образователната полза на учебния практикум еднозначно показват необходимостта от подобен тип теренно обучение с оглед изграждането на цялостни пространствени образи, надграждане на фундаментални теоретични знания и придобиване нови компетенции и практически умения.

Заклучение

Пространствените образи са с важно значение за завършващите специалност „География“. Голяма част от випускниците на специалността започват професионално развитие като учители по география и икономика в основното и средното образование и създадените образи за отделни места от България са основно обстоятелство за дидактическите им успехи. Друга част от завършилите специалността се реализират в сферата на частния бизнес, свързана с развитието на геотехнологии, регионално планиране, туризъм и др. В техните професионални браншове изградените пространствени (географски) образи и асоциации са също със значима роля при взимането на оперативни решения.

Изследването показва ценният приложен характер на пътуващия учебен практикум, необходимостта от по-силно обвързване в географското образование между

природните и културните компоненти на средата, от целенасоченото създаване на ярки и синтезирани пространствени образи, чрез които студентите изразяват не само знание, но емоция, креативност и индивидуалност. Учебната практика по СИГБ и ПГБ дава възможност за извеждане на обучението по география от рамките на фабричното и конвейерното образование и неговото поставяне в полето на синергетичната и рефлексивната педагогика.

Литература

- Веденин, Ю. А., М. Е. Кулишева (ред.) Культурный ландшафт как объект наследия, М.: Институт Наследия; СПб, 2004.
- Велчев, А. Р. Пенин, Н. Тодоров, Регионална диференциация на ландшафтите в България, Юбилеен симпозиум, Шумен, 2002.
- Замятин, Д. Н. Феноменология географических образов, Новое литературное обозрение, №6, 2000.
- Замятин, Д. Н. Образы путешествий: социальное освоение пространства, Социол. исслед., № 2, 2002.
- Замятин, Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов, М., Знак, 2006.
- Милкова К., М. Митев, Географските образи - интегриращ обединяващ елемент в географските науки, сб. „Географски науки и образование“, Шумен, 2015.
- Нора, П. Места на памет и конструиране на настоящето, С., 2004.
- Шульгина, О. В. Историко-географическое и картографическое осмысление особенностей формирования образа страны в курсе экономической и социальной географии России. География в школе, № 8, 2013.
- Milkova, K., Mitev M., The Spatial Images in the Discourse of the Geographical Education, Капаоник, кн. 2, 2015.
- McNamara, H. T., J. S. Hirtle et al, Subjective Hierarchies in Spatial Memory, Journal of Experimental Psychology, 15 (2), 1989.

Благодарности

Благодарни сме и на студентите, които съвместно участват в провеждането на практиката – разработват индивидуални и групови задачи, включват се в анкети и изразяват препоръки и съвети в хода и след края на учебната практика. Изразяваме благодарността си към деканските ръководства и цялата колегия на Геолого-географски

факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ през изминалите десетилетия, че въпреки времената на икономически трудности и политически промени са съумели и съумяват да създадат финансови и административни условия за провеждането на учебната практика.

гл. ас. д-р Калина Милкова – София, 1504, бул. „Цар Освободител“ 15, СУ „Св. Климент Охридски“, Геолого-географски факултет, катедра „Социално-икономическа география“, тел.: 9308263, e-mail: kalina_milkova@abv.bg

The Educational Fieldtrip of the Courses Human Geography of Bulgaria and Physical Geography of Bulgaria in the Focus of Spatial Images

Kalina Milkova, Dimitar Zhelev

Faculty of Geology and Geography, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Summary

The educational fieldtrip of the courses Human Geography of Bulgaria and Physical Geography of Bulgaria is an important element of the didactic system of the university geography and it is a meaningful feature of identity for the Geography specialty. It is a way for organization and self-organization of information. Part of this information is obtained in auditoriums and another part is accumulated through movement in real time and space, and it has big potential for building and developing special images. The geographic images are kind of geographic knowledge, an element of the spatial thinking, a way of perceiving the reality and orientation in it. These images are a unique mechanism for realizing and understanding the geographic space, for building a sense for places, for ‘memory of the places’, for commemorative landmarks and for distinguishing, identifying, and differentiation of natural and cultural landscapes. In the perspective of Geography education and learning the fieldtrip is a method for building purposeful geographic images that are relatively compact and related to different contexts of perception through the bypass territory. The goal is to be acquired completed images for the territories but not only for particular sites. The fulfillment of the goal is determined by the route planning considering diverse natural and cultural landscapes, geographical objects, purposeful observations and discussion during the fieldtrip including selection of places in which the interaction and unity between natural and human components are clearly displayed. Applying this approach a set of geographic prejudices and stereotypes is deconstructed and a new mindset of special images is built based on the observed reality. This motivates us in the study to look for spatial association for the Danube River’s coastline, the Dobrudzha Region, the Black Sea Coastline, the mountains of Strandzha, Sakar and Rhodopes; to look for spatial images for natural and human objects before and after the fieldtrip that have made better or worse impression in comparison to the initial images; to look for the ‘brightest’ images of particular objects that have been visited. The outcomes of the fieldtrip’s survey and the newly gained knowledge are a reliable base both for

optimization of the educational process in university and for more integrated cooperation between the two academic courses.

Keywords: special images, human geography, physical geography, landscapes, university education

Kalina Milkova, PhD – Sofia, 1504, bul. „Tsar Osvoboditel“ 15, SU “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Geology and Geography, Social and Economic Geography Department, phone.: 9308263 , e-mail: kalina_milkova@abv.bg

РЕГИОНАЛНИЯТ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ НА ОБЛАСТ СМОЛЯН ВЪВ ФОКУСА НА ТУРИСТИЧЕСКОТО ТЪРСЕНЕ – АНАЛИЗИ И ОЦЕНКИ

Мариана Ламбова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Филиал - Смолян

Резюме

Област Смолян има изключително богатство от туристически ресурси и все още ненапълно усвоен туристически потенциал. Лошото състояние на местната икономика, ниският жизнен стандарт, съчетан с тенденцията на застаряване на населението в региона, са изключително неблагоприятни и лимитиращи фактори, влияещи зле върху развитието на туризма. Все още липсва ефективна държавна политика за туристически просперитет в планинските и периферните райони, които досега са били пренебрегвани от гледна точка на управлението им. Гореспоменатите проблеми рефлектират върху качеството на предлагания туристически продукт в региона, за чието състояние най-добра преценка дава туристическото търсене.

Ключови думи: *туристически продукт, регионален туристически модел, туристическо търсене.*

Въведение

Проучването на туристическото търсене е част от поведенческия маркетинг и основен момент, върху който би следвало да се гради маркетинговата стратегия на фирмите в туризма. Това осигурява възможността за пълноценно и правилно усвояване на туристическите ресурси на дадена територия, както и задоволяване на очакванията на всички, заинтересовани от развитието на туризма, страни – местни общности, бизнес, местна власт и др. В този смисъл, то би следвало да предхожда създаването на нови туристически продукти или да съпътства процеса на усъвършенстване на вече създадените.

Цел и задачи

Познаването на потенциалния туристически контингент позволява правилно ориентиране в спецификите на туристическото търсене и има основно значение при

създаването на регионалния туристически модел и туристическите продукти, които се явяват определящи за дадена дестинация. Настоящото изследване е фокусирано върху интересът и нагласите на туристите спрямо туристическия продукт на област Смолян и цели освен задълбочен анализ на реалната бизнес-ситуация в туризма, оценка и креативни препоръки за подобряване на качеството на туристическите дейности.

Материали и методи

По изследваната проблематика вече има натрупан доста сериозен научен опит, изобилстващ от методи, модели, оценки и анализи. Дискусиите са поставени на широка научна основа, което съответства на интензивния темп на развитие на световния туристически бизнес. Търсенето и нагласите към туристическия продукт са обект на трактовка и дискусия в десетки български и чуждестранни публикации, в които проблемът за връзката им с качеството на туристическия продукт се разглежда в контекста на световните тенденции, проблеми и постижения в този бизнес. (Рибов, 1997; Воденска, 2001; Николова 2007, 2011, 2014; Пенерлиев, 2011; Шиблова, 2014; Porter, 1999; Crouchq 1999; Dwyer, 2001; Mathew, 2009 и др.)

Въпреки някои различия в тълкуванията и изводите си, повечето от гореспоменатите автори са единодушни, че качеството на всеки регионален туристически продукт силно зависи от общото ниво на развитие на региона и същевременно оказва правопрпорционално влияние върху общата социално-икономическа ситуация на дадената територия.

Резултати и дискусия

Едва ли има родопчанин, който да не е убеден, че туризмът е почти единствената алтернатива за развитие на региона в настоящия момент. Според статистиката за изминалия зимен сезон (2016/2017) в общините Смолян, Чепеларе, Девин и Златоград се отчита ръст на туристическите посещения и нощувките от 10 % .

През последните 15-20 години се наблюдава значително обновление на материалната база в туристически сектор в Родопите, но потенциалът на местата за настаняване надхвърля значително онова, което се влива като туристически поток в региона. Най-голяма е заетостта на високо категорийните хотели с 4* и 5* – между 30 - 40 % ангажираност на местата годишно. Отделни балнеоложки хотели стигат до 60-70 %. За обектите с 3* заетостта е 18 %, а за тези с 1* и 2* – около 8-10 %. Статистическите данни сочат, че преобладаваща част от туристите в района са български клиенти и едва 12 % – чуждестранни. Наблюдава се сериозен подем в ски

курортите и продажбите на пакети за зимните ваканции, траен ръст в развитието на балнеотуризма и предлагането на пакети за уикенд пътувания.

Въпреки тези сериозни постижения, все още няма разработен и ясно утвърден модел на регионалното туристическо развитие. За да стане това факт, се очаква ключова роля да изиграе създаването на Туристически район „Родопи“, който е учреден на 30. 03. 2017 г. в гр. Смолян - определен за център на Района. Местните общности, заинтересовани от развитието на туризма, се надяват, че Родопите ще бъдат популяризирани и рекламирани като единна дестинация на българския и чуждестранния туристически пазар. Това е първата регистрирана в страната организация, създадена съгласно концепцията за туристическо райониране и изискванията в Закона за туризма, регламентирани през 2013 година. Туристически район „Родопи“ е един от деветте туристически района, заложи в концепцията. Новосъздадената организация ще зададе единна туристическа стратегия на Родопите, попадащи в пределите на няколко области и десетки общини.

Представянето на Родопите с цялостна визия ще събере многообразието от туристически продукти, които предлага регионът – балнео и СПА, селски, еко, приключенски, ски, културно-познавателен туризъм, орнитоложки, херпетоложки и др. Планината отдавна не е само дестинация за ски ваканции, а разгръща палитра от почти всички видове туризъм, с изключение на морски. Опцията за морски почивки остава като по-далечен план за сътрудничество и общи пакети с курортите в гръцката част на Родопите.

При това изобилие от туристически продукти и съвременна хотелска база в планината, Организацията за управление на района (ОУТР) следва да се насочи рекламата към повече пазари, които биха напълнили хотелите. Средният хотелиер в Родопите би се радвал, ако постигне 30 % заетост годишно на легловата база – това би било твърде добър резултат, който е реално постижим при един добър мениджмънт.

Конкурентоспособността на туристическия продукт на региона зависи от нивото на цялостното му икономическо развитие, както и обратно - нивото на общата конкурентоспособност на региона се покачва при предлагането на атрактивен, търсен и продаваем туристически продукт.

Регионалният туристически продукт на област Смолян към настоящия момент включва услуги и атракции от почти всички съвременни видове туризъм, с изключение на морския рекреационен туризъм. За последните 20 години са реализирани над 80 проекта за туризма, които са насочени към инфраструктура, услуги, обучение,

изграждане на институционален капацитет и др. Повечето от резултатите безспорно са положителни, но ефектът от тях често е ограничен времево. Към настоящия момент обаче, това е един от основните пътища за финансиране в туризма. За пример може да бъде дадена най-голямата община в областта – община Смолян, в която само за десетгодишен период от 2005 до 2015 година общата стойност на усвоените средства чрез проекти в туризма е 3 132 840. 69 лв. Техният ефект върху настоящото развитие и състоянието на туризма е неоспорим, особено като се имат предвид скромните общински бюджети и финансовите ограничения, които търпят малките гранични планински общини в България. Възможностите, осигурени от европейските програми и изпълнението на проекти, свързани както с развитието на туризма и туристическите атракции, така и с урбанизацията на инфраструктурата на градския транспорт, околната среда и подобряването на качеството на живот, са безспорни инвестиции за по-добро позициониране на родопските общини туристическия пазар. Това демонстрира ефективността и устойчивостта на резултатите от проектите в сферата на туризма, както и техния положителен и мултиплициращ ефект върху цялостното социално-икономическо развитие на региона.

Туристическо търсене и потребителски интерес:

Туристическото търсене и потребителския интерес към продукта на региона са проучени в рамките на Университетски научно-изследователски проект **„*Memoria de Futuro (Памет за бъдещето): Мултидисциплинарни аспекти в изследванията на човека*“** към ФНИ, реализиран от екип специалисти от Филиала на ПУ „П. Хилендарски“ в град Смолян през периода Май – Ноември 2017 година.

В проучването участват 250 души, предприели пътувания в област Смолян през туристически сезон пролет-лято-2017. 93 % от тях са активно работещи, а 7 % са безработни. Болшинството са ангажирани извън туристическия бранш – 96 %. Разпределени са по области, от които идват, както следва: област София – 17 %, област Пловдив -16 %, област Бургас – 12 %, област Ст. Загора – 12 %, област Варна – 11 %, от всички останали области – 32 %.

Възрастовата структура на анкетираните сочи следната диференциация: 20-30 год.- 19 %, 30 – 40 год.- 26 %, 40-50 год.- 31 %, 50 – 60 год. – 18 %, над 60 год. – 6 %.

Целта на пътуването на половината от туристите е почивка – 51 %, 35 % са пребивавали в областта за удоволствие, естетическа наслада сред съхраненото природно и културно историческо наследство и 14 % - с цел посещение на културно исторически обект или резерват. Три са водещите мотиви за посещение на областта и

интересът към туристическите му обекти: духовно обогатяване - 35 %; придобиване на нови знания и впечатления – 33 % и докосване до миналото и разтоварване от ежедневието – 32 %.

Атрактивността на Смолян като туристическа дестинация е оценена по следните критерии: изобилие от културно-исторически обекти с местно, регионално, национално, международно значение – 38 %; богатата култура, история, местен бит, фолклор, традиции, обичаи – 35 %; уникалност на природните и антропогенни ресурси – 27 %. Причините за многократното връщане на туристите в тази част на Западните Родопи и интересът им към дестинацията са продиктувани на първо място от уникалната природа (65 %), на второ място – от гостоприемството на родопчани (35 %), на трето място – от местните диалект, фолклор, бит и кухня (33 %), на четвърто – от история, архитектура и материално наследство (27 %).

80 % от участниците в проучването са изразили огромното си удовлетворение от посещението си в регион Смолян. 71 % от тях споделят, че са били много добре информирани за забележителностите и обектите на областта от рецепцията на хотелите, в които са отседнали. Резултатите от анкетата ни дават информация за степента на ефективност на различните по вид рекламно-информационни канали, на които се разчита за обмен и разпространение на полезна туристическа информация. 28 % от туристите споделят, че основната информация за туристическите ресурси и потенциал на региона е почерпана от интернет, 18 % са се подготвяли за пътуването си към Смолянска област въз основа на рекламни материали, предавания по телевизията и радио каналите, 9 % - със съдействието на туристическите информационни центрове в областта. Най-голям си остава процентът на хората, доверили се на споделянето между приятели за преки впечатления и лични преживявания в Родопите (45 %).

Отговорите на туристите дават ясна представа за предпочитанията им към определени обекти, културни събития, периодични прояви и атракции, представени по-долу в таблица 1.

Таблица 1. Ранжиране на туристическите обекти в региона по тяхната уникалност и атрактивност, според преките впечатления на посетителите

Място	Туристически обекти, културни празници, периодични фолклорни прояви и фестивали, включени в съвременния туристически продукт на регион Смолян	Отговорили (%)
1	Пещери (Ягодинска пещера, пещера „Дяволско гърло“, пещера „Ухловица“, Пещера „Надарска“, пещера „Челевешницата“, пещера „Голубовица“)	59
2	Архитектурни комплекси и резервати (Агушев конак-с. Могилица, Алибеев конак, Пангаловата къща и Пампоровата къща – Смолян, Етнографски ареален комплекс – Златоград, архитектурен ансамбъл Широка лъка)	32
3	Крепости (Момчилова крепост, Крепост Калето, Крепост Кошница, Смолянска крепост, Аетос, Зареница)	26
4	Планетариум – Смолян	23
5	Музеи (РИМ-Смолян, къща-музей Ласло Наги, музей на образованието в Златоград, археологически музей – Златоград, Кристалната зала – Мадан, Музей на пещерното дело – Чепеларе, Музей на мечката – Триград)	17
6	Велоалеи и екопътеки (екопътека „Каньона на водопадите“, екопътека „Казанджи дере“, екопътека „Невястата“)	14
7	Скални феномени (Триградско ждрело, Чудните мостове, Слона, Момата, Невястата)	12
8	Национална астрономическа обсерватория „Рожен“	11
9	Културни празници, периодични фолклорни прояви и фестивали (Роженски събор, Фестивал на Неделинския двуглас, Празници на минералната вода – Баните и Девин, Празник на Смилянския фасул-Смилян, Фестивал на киселото мляко – Момчиловци, Кулинарен фестивал на картофа-Чепеларе, Фестивал на кафето - Златоград, Балканска скариада – Златоград и Празник на Чевермето - Златоград, Делюви празници – Златоград и др.)	10
10	Църкви (Св. Висарион Смолянски в Смолян, църквата в с. Широка лъка, Църквите в гр. Златоград и др.)	8
11	Вр. Снежанка и кулата „Снежанка“	7
12	Езера (Чаирски езера, Смолянски езера)	6
13	Художествена на галерия в Смолян	4
14	Наблюдателни площадки (Орлово око, Вълчи камък)	3
15	Изворите на Арда, м. Гераница	2

Особено ценен резултат от проучването е преценката, която правят туристите за причините и факторите, оказващи лимитиращо въздействие върху развитието и

модернизирането на туризмът в Смолянски регион, според собствените им потребителски нагласи и очаквания, представена в таблица 2.

Таблица 2. Фактори, оказващи лимитиращо въздействие върху развитието и модернизирането на туризмът в регион Смолян, според потребителските нагласи и очаквания

Какво все още пречи на региона, за да бъде модерна и атрактивна туристическа дестинация?	Отговорили (%)
Липсва достатъчна и активна реклама	17
Ниско е нивото на обслужване, на места – дори лошо	16
Ниско е заплащането в бранша	15
Незадоволително състояние на туристическите кадри – недостатъчни и лошо подготвени	14
Слаба заетост в отрасъла и сезонност в наемането на работещи	14
Слаб летен туризъм	13
Много малко средства от общинския бюджет се отделят за туризъм	12
Все още е нисък делът на инвестициите в туризма	10
Липсва модерна инфраструктура и модерен градски и обществен транспорт	8
Липсва достатъчно информация в медиите за туристическите обекти	7
Липсват достатъчно и добре подготвени планински водачи	4
Недостатъчно осигуряване на маршрутите с указателни табели, пейки, чешми, заслони и маркировки	2
Липсват достатъчно атракции, велоалеи и пешеходни алеи за разходка	2
Липсва осигурен и постоянен превоз до някои отдалечени и труднодостъпни туристически обекти	2
Недостатъчно усвояване на средства по европейски програми	2
Регионът си има всичко, което е необходимо за модерен туризъм	2
Все още е слаб темпът на реставрация на старините в региона	1

Анализът на резултатите от анкетното проучване и цялостното изследване на туристическото търсене и нагласите към туристическия продукт на областта, разкриват основните проблеми, затрудняващи развитието на туризма в регион Смолян, които логично се групират по следния начин:

Проблеми от демографско естество: намаляване и застаряване на населението, водещо до намаляване на потреблението на туристическия продукт и липса на човешки ресурс.

Проблеми от образователно естество: слаба връзка между университета и работодателите в бранша – подценяване и дори ограничаване на образованите кадри от страна на бизнесмените, нежелание да наемат квалифициран персонал; ограничаване от страна на работодателите на вече нает персонал да повиши квалификацията си, защото не могат да отговорят финансово и социално на изискванията на по-високо квалифицирани кадри. Не само Родопите, но и цяла България е поставена в парадоксалната ситуация на липса на кадри и същевременно круто оряждане на бройките във ВУЗ-овете по туризъм – тъжна, безперспективна и драматична ситуация. В областта се наблюдава сериозен кадрови дефицит – резултат от ограничаване на образованието по туризъм, и това при наличие на средно професионално и висше учебни заведения, подготвящи кадри за туризма. Куриоз, невиждан до сега в българската икономика е туризмът да се обявява за приоритетен за страната отрасъл, а същевременно обучението по туризъм – като неприоритетно образователно направление. Ниският процент на заетите и ниското заплащане в туризма са причина и за резкия спад в нивото на обслужване (за сравн.: средната брутна заплата за страната към 1 август 2017 г. е 1040 лв., а в туризма – 635 лв., която е и най-ниската средна работна заплата по отрасли в България).

Проблеми от управленско-организационно и координационно естество: липса на координация между общините – всяка от тях прави своя собствена стратегия и план за развитието на туризма, без да е запозната и без да се интересува от тези на съседните общини. Няма колективно разбиране за нещата – подходът е формален и механичен, създават се и се реализират много проекти и пакети, но доста от тях са без цялостен и видим краен продукт. Няма цялостна идея за това, какво трябва да се очаква като краен резултат след няколко десетилетия. По мнение на Илия Годев, експерт по проектиране в туризма „...липсва разбиране за това що е то управление на туристически район – че не следва изцяло да се разчита на субсидирано финансиране и че първо трябва да се направи анализ на настоящето предлагане на територията на целия туристически район Родопи, за да се създадат регионални предложения – като се влезе от Гоце Делчев или Велинград и се стигне до Кърджали и Ивайловград, заедно с Пазарджик, Пловдив, Смолян и останалите, защото имаме добри практики в отделните части.“ (<http://smolyanpress.net/?p=70500//12.09.2017>) Все още няма ефективен и конструктивен диалог между отделните организации и структури, ангажирани с развитието на туризма. Разчита се само на средства от европроекти и програми и предимно на външно

финансиране на туризма, а общинската и областната управа отделят символични средства за туризъм. Рекламата в региона все още е слаба, спорадична и непълна.

Проблеми от инфраструктурно естество: лоша пътна и информационна инфраструктура; недостатъчно добре развита специализирана инфраструктура – лифтове, влекае, гардероби за ски-екипировка и др.

Много препоръки могат да бъдат дадени, за да привлече регионът повече туристи. Трябва да се случат още много неща – създаване на нови атракции, по-широко популяризиране на традиционните местни занаяти, народни обичаи и фестивали на фолклорна основа и др. За това трябва въображение, активна инициатива на местната власт, представителите на бизнеса и местните предприемачи. Планирани са доста неща – някои постижими, други – не толкова лесно реализуеми: създаване на социално предприятие за сувенири; изграждане на подземно съоръжение от площада пред Родопския драматичен театър до Историческия музей в града, което ще осигури по-лесен достъп на туристи до културния комплекс над каскадите в Смолян; изграждане на макар и малък паркинг пред резервата „Сосковчето“, с цел по-лесен достъп до екопътека „Каньона на водопадите“, което обаче едва ли е възможно, тъй като горският терен при подхода към екопътеката не позволява строителни дейности. Все още, обаче, това са само идеи, които наистина са интересни, но скъпи и без осигурено финансиране, което значи – и все още далечни във времето.

Бъдещето на туристическия продукт в региона зависи изключително много от функционирането на Организацията за управление на туристически район Родопи (ОУТР), която планира да изработи рекламна интернет-страница и календар на културните събития. Рекламната визия на района вероятно ще се запази около слогана „Родопите – гостоприемство в четири сезона“. Изключително ценна е запазената марка, която Родопите имат на българския пазар – уютната планина с гостоприемни хора, по-спокоен начин на живот и неповторими панорами. Туристическата стратегия на Родопите трябва да очертае рамката на по-устойчиво развитие на този бизнес и да подреди важните по-нататъшни стъпки в тази посока.

Заклучение

Туризмът има голямо икономическо значение за региона и многостранна роля в живота на местното население като. Да се превърне тази територия в привлекателна и конкурентна туристическа зона е от съществено значение и за увеличаване на инвестиционната ѝ привлекателност. Само по този начин и с обединените усилия на

всички заинтересовани страни в развитието на туризма - национални и местни институции, хотелиери, ресторантьори, туроператори и т. н. регионът може да предложи уникални, висококачествени и разнообразни туристически продукти. Бъдещите очаквания за проектната активност на общините в туризма са свързани с продължаването на доброто взаимодействие между съседните туристически общини и предлагането на генерични промоционални продукти, подобряването на функционирането на мрежата от туристически информационни центрове, както и осигуряването на необходимия квалифициран персонал, транспортна инфраструктура, включително достъп до някои туристически обекти, разнообразяване на туристическите услуги, създаване на нови туристически атракции и по-нататъшно развитие на вече съществуващите, създаване на зони за отдых, обмяна на опит в областта на туризма и икономическото развитие с други сходни български или чуждестранни региони.

Литература:

Воденска, М. Икономически, социални и природни влияния на туризма. УИ „С. Кл. Охридски“, София, 2001.

Николова, В. Маркетингово проучване и анализ на потребителските очаквания към туристическите продукти в пограничния регион на Средните Родопи. Изд. Зеа Принт, Смолян, 2007.

Николова, В. Анализ на туристическото търсене в пограничната територия на Родопите (България - Гърция). Сб. „Тенденции в развитието на съвременния туризъм“, Юбилейна научна конференция с международно участие „Човекът и вселената“, СУБ – Смолян, 2011.

Николова, В. Модели на регионалното туристическо развитие на Балканите. Изд. Авангард прима, София, 2014.

Пенерлиев, М. География на туризма. Допълнителни туристически дейности. Изд. Тересс проект ЕООД, Шумен, 2011.

Рибов, М. Конкуренция и конкурентоспособност на туристическия продукт. УИ „Стопанство“, София, 1997.

Смолян прес, 2017. <http://smolyanpress.net/?p=70500/12.09.2017>

Шиблова, М. Теоретико-методологични въпроси на конкурентоспособността на регионалния туристически продукт. Авангард Прима, София, 2014.

Dwyer, L., Ch. Kim. Destination Competitiveness: a model and determinants. 2002.

Kim, Ch. A Model development for Measuring Global Competitiveness of the Tourism Industry. 2001.

Mathew, V. Sustainable Tourism: A case of Destination Competitiveness of South Asia. South Asian Journal of Tourism an Heritage, 1, 2009.

Porter, M. The competitive advantage of National. New York, Free press, 1999.

Crouch, G., B. Ritchie. Competitive tourism destinations: Combining theories of comparative advantage. Working paper Ninth Australian tourism and hospitality research conference, Adelaide, February, 1999.

Благодарности: Настоящото изследване е реализирано със съдействието на Фонд „Научни изследвания“ на ПУ „П. Хилендарски“ в рамките на проект ФП17-ФС-011.

Доц. Д-р Мариана Ламбова

Пловдивски университет

„Паисий Хилендарски“

Филиал - Смолян

32 Дичо Петров

0877776959

Е-мейл: lambova_ussm@abv.bg

REGIONAL TOURIST PRODUCT OF SMOLYAN REGION IN THE FIELD OF TOURIST SEARCH - ANALYZES AND EVALUATIONS

Mariana Lambova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski - Branch Smolyan

24 Tzar Asen, 4000 Plovdiv

Summary

Smolyan region has an extraordinary wealth of tourist resources and still poorly utilized tourist potential. The poor state of the local economy, the low standard of living, coupled with the aging population in the region, are extremely unfavorable and limiting factors badly affecting the development of tourism. There is still no effective state policy for the development of tourism in mountainous and peripheral areas that so long have been neglected from the point of view of their management. The aforementioned problems affect the quality of the tourist product offered in the region, for which the tourism demand is the best estimate. Knowing the potential tourist contingent allows proper orientation in the specifics of the tourist demand and is essential for the creation of the regional tourist model and the tourist products that are the determinants of a destination. The present study is focused on the interest and attitudes of tourists towards the tourist product of Smolyan region and offers, in addition to an in-depth analysis of the real business situation in tourism, assessment and creative recommendations for improving the quality of tourism activities.

Key words: *tourist product, regional tourist model, tourist demand.*

Assoc. prof. Mariana Lambova PhD
UNIVERSITY OF PLOVDIV PAISII HILENDARSKI
4 TZAR ASEN
4000 PLOVDIV
UNIVERSITY OF PLOVDIV PAISII HILENDARSKI, BRANCH - SMOLYAN
32 DICHO PETROV
4700 SMOLYAN
0877776959; lambova_ussm@abv.bg

НЯКОИ АСПЕКТИ ЗА ТУРИСТИЧЕСКАТА ПРИВЛЕКАТЕЛНОСТ

Малина Шиблова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”, Филиал – Смолян

Резюме: Понятието „туристическа привлекателност” се превърна в популярен термин, за който до настоящия момент не се е развил единен подход за определяне на неговата същност като самостоятелна икономическа категория. Понятието се възприема като очевидно, но общоприето научно тълкуване не съществува.

Прегледът на публикацииите по темата за регионалния туризъм показва висока честота на използване на словосъчетанието „туристическа привлекателност на региона”. Въпреки това, имаме основание да кажем, че липсва единно ясно разбиране за даденото понятие като цяло, отговарящо на научните изисквания.

Докладът има за цел да изясни съдържанието на понятията „туристическа привлекателност на региона”; „регион” и „привлекателност”. Нееднозначността на термина „регион” в рамките на доклада се разглежда като териториално-специализирана част от националната икономика, характеризираща се с единство и цялост на производствения процес.

Ключови думи: туризъм, туристическа привлекателност, туристически регион, привлекателност на регион.

Въведение

Концепцията за привлекателността на туристическата дестинация не представлява нова тема в научната литература. Напротив, на нея се обръща внимание още през 60-те години на XX-ти век. За един относително дълъг период изследванията за привлекателността не са довели до формиране на синтезирана платформа за оценката ѝ, а по-скоро до раздробяване на мненията на изследователите на тематиката. И до днес много автори се опитват да идентифицират привлекателността на туристическата дестинация и факторите, влияещи върху процеса на вземане на решения от посетителите (идентифицирани като избран целеви пазар) при оценката на дадена територия, като възможна туристическа дестинация за осъществяване на ваканционния им престой.

Цел

Докладът има за цел да изясни съдържанието на понятията „туристическа привлекателност на региона”; „регион” и „привлекателност”. Нееднозначността на термина „регион” в рамките на доклада се разглежда като териториално-специализирана част от националната икономика, характеризираща се с единство и цялост на производствения процес.

Задачи

Във връзка с постигането на поставената цел е изведена следната изследователска задача: уточняване на терминологичния и понятиен апарат, така че да се изяснят основните термини и понятия във връзка с туристическата дестинация и категорията „привлекателност”.

Материали и методи

За целите на изследването е използван разнообразен **методически апарат**. Методологията на изследването е подчинена на интердисциплинарния научен подход поради сложната социално-икономическа същност на туризма като цяло и на проблема за туристическата привлекателност - в частност. Изследването в теоретико-методичната си част се основава на проучването на значителен брой литературни източници, на основата на което са направени обобщения и систематизирани изводи.

Резултати и обсъждане

Туристите осъществяват пътуването си и временно пребивават с цел почивка на територия, различна от тази на постоянното им местожителство. Очевидно тази територия би могла да бъде възприета като курорт, туристически комплекс, туристическа локализация, туристически район, туристическо място или туристическа дестинация (Маринов, 2006:11).

От значение е и смисълът, който се влага в понятието туристически район. Същественото при него е, че той се възприема като териториално единство от природни и социално-икономически обекти и туристически дейности. С него се изразяват още пространствената йерархия на туризма и териториално-устройствените административни единици (Маринов, 2006:14).

Туристическите райони покриват цялата територия на страната и са съобразени с общинските административни граници, като територията на една община не може да бъде разделяна между два района и не може да принадлежи едновременно към два различни туристически района (Закон за туризма, 2013:8).

Световната туристическа организация определя туристическия регион¹ като „територия, разполагаща с мрежа от специализирани съоръжения и услуги, необходими за организация на отдиха, образователния процес или възстановяване, които се продават на туриста или група туристи” (UNWTO, 2012). От това определение може да се направи извод, че туристическият регион може да бъде цел на пътуване, туристически продукт и конкурентоспособен субект.

В средите на специалистите, занимаващи се с проблемите за развитие на регионалния туризъм, не съществува единно мнение, относно определението на понятието „туристически регион”. В тази връзка, въз основа на проведено проучване, ние предлагаме следното определение за понятието „туристически регион”. Туристическият регион е територия, с ясно определени граници, разполагаща с търсени туристически ресурси и предлагаща конкурентоспособни туристически услуги, улесняващи възпроизводството на социалните и икономическите процеси, обезпечавачи стандарта на живот на населението.

Следователно, не всяка територия може да бъде туристически регион. За да се нарече такава, тя трябва да отговаря на следните основни изисквания:

- наличие на туристически услуги (при това предоставяне задължително на такова качество, което клиентът очаква);
- наличие на атракции, които биха могли да заинтригуват туристите. Именно те създават конкуренция между туристическите региони;
- наличие на информационна система, която се явява необходим „инструмент” на туристическия пазар в региона.

Особено значение има и терминът туристическа дестинация. В съвременната туристическа теория понятието „туристическа дестинация” произлиза от английската дума „destination” и се свързва със смисловото значение за място, към което някой отива или е изпратен (Маринов, 2006:13).

Редица изследователи разглеждат туристическата дестинация като „географски обособен район с определени туристически дадености, характерни особености и атрактивни места, които се отличават със способността си да привличат туристи” (Нешков, и кол., 2001). Тук авторите акцентират върху привлекателността на туристическата дестинация, разглеждана като съвкупност от природни и антропогенни

¹ Регион – район, област. Виж. Тълковен речник на българския език, изд. „МАГ 77”, С., 1997, с. 1097.

ресурси, които са териториално определени и се явяват фактор за генериране на туристическо търсене.

Според R. Davidson и R. Maitland дестинациите са център на внимание, защото се проявяват като стимулатори на туристическите посещения и са местата, в които се създава основната част от туристическия продукт, съсредоточава се туристическата индустрия и се понасят голяма част от въздействията на туризма (Davidson, Maitland, 1997:3). Интерпретациите на понятието „дестинация” в туристическата литература са многобройни, като могат все пак да се обособят в няколко направления: пространствено, структурно-съдържателно, функционално-процесуално и резултативно (Маринов, 2006:15). Пространственото дефиниране не намира особена приложимост в туризма предвид многоаспектния характер на явлението (Рибов и кол., 2013:521).

Във връзка с разгледаните становища на редица изследователи трябва да обобщим, че туристическата дестинация е винаги пространствено конкретизирана, като тя може да бъде страна, регион или селище, в което има наличие на туристически атракции, материално-техническа база и предприятия, които организират обслужването на посетителите. Следователно, става дума за „целево място, място на предназначение или целева местност” (Schroeder, 1995:65). Всички те по своята същност са местоположения на туристическата дейност и съсредоточават в себе си времето и разходите на туристите. В тях са концентрирани туристически атракции, средства за подслон и други удобства и услуги за туристите. Тук именно се проявят икономическите, социалните и физическите въздействия на туризма (Medlik, 1996:250).

Въз основа на изложеното дотук можем да дефинираме продукта на туристическия регион като съвкупен продукт, териториално и архитектурно² обособен в райони с условия за скиспорт, туризъм, алпинизъм и други дейности на отдиха, насочен към възстановяване на физическите сили и обогатяване на духовните качества на човека (Глухаров, Евреву, 1975:151).

Изследванията в туризма индикират, че проучванията за туристическите дестинации са необходими с оглед установяването и анализирането на елементите, които привличат туристопотоците към дадени региони.

Привлекателността на туристическата дестинация отразява чувства, вярвания, мнения и възприятия, които даден индивид има за способността конкретна

² Архитектурата на отдиха (друго възприето понятие е още „рекреационна архитектура”) е функционално направление в съвременната архитектура, което има за предмет цялостното формиране на средата за отдих на всички равнища на пространственото планиране.

туристическа дестинация да удовлетвори неговите специфични ваканционни и рекреационни нужди. Е. Mayo и L. Jarvis концептуализират понятието „привлекателност” на туристическата дестинация, като го свързват с процеса на вземане на решения от туриста, за това коя туристическа дестинация да избере за ваканционния си престой и с представата му за евентуалните ползи, производни от този избор. Конкретно, те дефинират понятието „привлекателност” на туристическата дестинация като комбинация от „степенуването на относителното значение на индивидуалните ползи и възприятието, че конкретна туристическа дестинация има възможността да предостави тези индивидуални ползи” (Mayo, Jarvis, 1981:203). Логично е, когато туристът възприема атрибутите на конкретна туристическа дестинация за желани и привлекателни, задоволяващи ваканционните му потребности, вероятността тя да бъде избрана от него за туристическото му пътуване е по-голяма.

Глобалният туристически пазар все повече и повече се превръща в конкурентна среда, при което туристическите дестинации са принудени постоянно да се обновяват и да повишават своята привлекателност, за да останат конкурентоспособни. Е. Mayo и L. Jarvis пишат, че привлекателността се определя като „специфичните ползи, които са желани от туристите и способността на дестинацията да им ги осигури” (Mayo, Jarvis, 1981:203). За да бъдат успешни на туристическия пазар, дестинациите трябва да гарантират, че цялостното им ниво на привлекателност е поне равно, или за предпочитане – по-високо, от това на техните конкуренти. Туристите нямат желанието и мотивацията да посещават дестинация, която те не считат за привлекателна.

Привлекателността на туристическата дестинация е хетерогенна категория и същността ѝ може да бъде многопластова. Природните ресурси, нощният живот или интересните исторически места са примери за привлекателност, въпреки че са хетерогенни по произход. Дори и услугите, предлагащи се около дестинациите често сами по себе си, възплащават привлекателността им.

Изследванията за привлекателността на туристическите дестинации са съсредоточени върху нуждите на туристите и това, което ги привлича към различни дестинации. I. Gordon, и B. Goodall категоризират привличащите забележителности в пет основни групи: културни, природни, събития, отдих и развлечения (Gordon, Goodall, 2000: 296). Способността на туристическата дестинация да предостави отделни ползи се подсилва с помощта на нейните туристически атрибути, а значението на тези атрибути помага на хората да оценят привлекателността на дадена дестинация и да направят съответните решения относно посещението ѝ. Измерването и анализирането

на привлекателността на туристическата дестинация може да бъде направено като се оценява и анализира какво точно дестинацията може да предложи на туристите.

Според В. Славин туристическата привлекателност на региона е „свкупност от неговите обективни и субективни характеристики, материални и нематериални фактори, влияещи на резултатите от туристическата дейност и определящи позицията на региона за туристите и субектите на туристическа дейност, в която се включва ресурсният потенциал и рисковете за осъществяването ѝ на дадена територия” (Славин, 2013). Авторът свързва привлекателността с обективни и субективни характеристики, с потенциал и рискове. Въпреки това, поради обхвата на определението е трудно да се определят ключовите категории на понятието.

С. Кузик определя туристическата привлекателност като: „наличие на такъв туристически потенциал на територията, при експлоатация на която се обезпечават оптималното туристическо натоварване, пълното съхранение на туристическите ресурси и възможността за получаване на съответния социално-икономически ефект без да се нарушава екологичното равновесие на околната среда” (Кузик, 2011).

Интерес представлява позицията на Е. Ушаковой и С. Вдовин, които предлагат туристическата привлекателност да се определя чрез: „ресурсите за развитие на туризма – свкупност от природно-климатични, историко-културни и социално-икономически обекти и условия, необходими за организация на обслужване на туристите в региона, създаване и промотиране на конкурентоспособен туристически продукт, който създава значителен приход в икономическото развитие на региона (страната) (Ушакова, Вдовин, 2014).

Определянето на туризма като временно пътуване на физически лица извън постоянното им местожителство с лечебно-оздравителна, рекреационна, познавателна, спортна, религиозна и друга цел ни дава основание да определим туристическата привлекателност на региона чрез оценка на потенциалните му възможности да удовлетвори потребностите на туристите. В този случай привлекателността на региона се разбира като оценъчна категория, а субекти за оценка се явяват потребителите-туристи.

Според повечето автори нивото на туристическата привлекателност се обуславя от тежестта на природните, климатичните или други конкурентни предимства.

В. Шубаева и Н. Бурова отбелязват, че многозначимостта на понятието „привлекателност” е в зависимост от субекта, който я определя. Привлекателността може да се разглежда както от гледна точка на туриста, така и от гледните точки на

местните жители и инвеститори в дадена територия. За туриста туристическата привлекателност може да се определя от индикатори като достатъчен обем природни ресурси и туристическа инфраструктура в региона (Шубаева, Бурова, 2012: 124-128).

Икономическият механизъм на туризма се състои от два основни компонента: заинтересовани туристи и характеристика на самия регион. Първият компонент формира туристическото търсене, а вторият описва туристическото предлагане и включва елементи като природни ресурси, исторически забележителности и т.н. (Тетенькина, 2013:200).

Като цяло можем да кажем, че туристическото предлагане може да се изрази и с друго понятие, често използвано в научната икономическа литература, а именно „туристическият потенциал”, под който се разбира съвкупност от условия, възможности и средства, които правят възможно формирането на туристическия продукт и осъществяването на съответния тур (Ширинкин, 2011:323).

Сложността при определянето на понятията „туристическо предлагане” и „туристически потенциал” се състои в това, че при оценка на туристическите ресурси и инфраструктурата на региона, по правило се анализират съществуващите и възможните условия за формиране на предлагане (Ламбова, 2005). Туристическото предлагане в голяма степен се отнася към категорията „съществуващи” ресурси, а туристическият потенциал към категорията „възможности” (Ламбова, 2009, 2016).

Туристическата привлекателност за разлика от туристическия потенциал (който се явява част от предлагането) е свързана с предлагането и търсенето на пазара на туристически стоки и услуги.

Схематично връзката между понятията „туристическа привлекателност” и „туристически потенциал” е представена на фиг. № 1.

Фиг. № 1 Взаимовръзка между понятията „туристически потенциал” и „туристическа привлекателност”

Източник: (Тетенькина, 2013:201)

Според Цв. Тончев, М. Бъчваров, С. Милева и Ив. Николова: „всички обекти и явления от заобикалящия ни свят, които представляват цел за туристически пътувания, притежават свойството привлекателност. Това свойство е субективно отношение, което силно се променя при различните участници в туризма. Най-голямо значение имат онези обекти, които привличат сравнително постоянен туристически поток и то в количествено значими стойности (Тончев, Бъчваров, Милева, Николова, 2007:69).

Заклучение

Не би следвало да се пренебрегва интегративната връзка между туристическите ресурси и туриста, където освен обективните критерии за оценката им напоследък научно-изследователската литература се фокусира върху субективните такива, базирани на индивидуалните потребности и нужди на туристите.

Привлекателността на туристическата дестинация не би следвало да се разглежда само във връзка с компонента на туристическите ресурси. Само когато дадена туристическа дестинация притежава уникална, търсена от туристите и респективно предоставена от дестинацията комбинация от атрактивни, уникални и автентични природни и антропогенни ресурси, обезпечавани с положителен имидж, то едва тогава туристът е привлечен от нея.

Привлекателността на туристическата дестинация е обобщен показател за качествата/атрибутите, които правят дадена локация привлекателна за потенциални туристи.

Туристическата привлекателност на региона служи за оценка на потенциалните възможности на региона да удовлетвори туристическите потребности. Туристическата привлекателност като оценъчно понятие се характеризира със съвкупност от показатели, взаимно свързани помежду си и имащи различна степен на значимост за общата оценка.

Туристическата привлекателност следва да се разглежда като съвкупност от фактори, които допринасят за повишаване конкурентоспособността на даден регион в борбата му за целева група туристи.

Туристическата привлекателност е свързана със състоянието/наличието на туристическите ресурси и нивото на развитие на инфраструктурата в даден регион и затова включва в себе си оценка на туристическата привлекателност на региона и анализ на наличното възможно адекватно туристическо предлагане. Но освен това следва да се отчита, че туристическата привлекателност на региона зависи и от предпочитанията на туристите, а това предполага и изисква провеждането на анализ на

регионалните условия и възможности от гледна точка на възникване на туристическо търсене.

Литература

Глухаров, И., Еврев, П., Планински и морски курорти, Планински и морски курорти, Научен обзор, София, 1975, с. 151.

Закон за туризма, Държавен вестник, бр. 30, 2013, с. 8.

Ламбова, М., Туристически ресурси на община Ивайловград. // В: Сб. *Юбилейна научна конференция по случай 40-годишнината от създаването на специалност „Туризм“, Икономически университет Варна, 3-4 ноември 2005, с. 110-117.*

Ламбова, М., Туристическите ресурси на Смолянски регион като ресурси за екологично образование на младите хора в средното и висшето училище. // В: Сб. *Юбилейна научна конференция „10 години специалност „Туризм“ - ПУ“П.Хилendarски“, Филиал – Смолян, 15-17 Октомври 2009, 213-217.*

Ламбова, М. Туризмът на област Смолян през последните две десетилетия – рекапитулация и алтернативи. // *Сп. Родопи*, кн. 3-4, 2016.

Кузик, С., География туризма, изд. „Знания“, Киев, 2011, <http://uchebnikonline.ru/turizm/geografiya_turizmu_-kuzik_sp/geografiya_turizmu_-kuzik_sp.htm>, (23.07.2017).

Маринов, Ст., Маркетингово управление на конкурентоспособността на туристическата дестинация, изд. „Славена“, Варна, 2006, с. 11; 13-15.

Нешков, М., и кол., Въведение в туризма, Университетско издателство на ИУ Варна, Варна, 2001.

Рибов, М., и кол., Системи за качество и конкурентоспособност, изд. „Тракия-М“, С., 2013, с. 521.

Славин В., Туристическая привлекательность региона: понятие, содержание, основные принципы формирования. // *Вопросы управления.* 2013. № 1, <<http://vestnik.uapa.ru/ru/issue/2013/01/14/>>, (29.08.2017).

Тетенькина, О., К вопросу об определении понятия „туристическая привлекательность региона“. // *Материалы XXVII международной заочной научно-практической конференции „Экономика и современный менеджмент: теория и практика“, 17 июля 2013 г., Новосибирск, изд. „СибАК“, 2013, с. 200-201.*

Тончев, Цв., Бъчваров, М., Милева, С., Николова, Ив., Основи на туризма, изд. „Тилиа Букс”, С., 2007, с. 69.

Ушакова, Е., Вдовин С., Определение туристкой привлекательности региона по величине потенциала ресурсов развития туризма. // *Современные проблемы науки и образования*, 2014, № 1, <www.science-education.ru/115-12214>, (17.09.2017).

Ширинкин, П., Туристское ресурсосведение: региональные аспекты (Пермский край), учебно-справочное пособие., Пермь, изд. „Пресстайм”, 2011, с. 323.

Шубаева, В., Бурова Н., Индикаторы привлекательности региона как туристской дестинации и маркетинговая стратегия ее развития. // *Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов*, 2012, № 2, с. 124-128.

Davidson, Rob., Maitland, R., Tourism Destination, London, Hodder & Stoughton, 1997, p. 3.

Gordon, I., Goodall, B., Localities and Tourism. // *Tourism Geographies*, Vol. 2(3), 2000, pp. 290-311.

Mayo, E., Jarvis, L., The Psychology of Leisure Travel: Effective Marketing and Selling of Travel Services. Boston: CBI., 1981, p. 203.

Medlik, S., Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality. Oxford, 1996, p. 250.

Schroeder, G., Schroeder – Lexicon der Tourismus – wirtschaft. Hamburg, 1995, s. 65.

<<http://www2.unwto.org/>> (06.08.2012).

Настоящият доклад е осъществен с финансовата подкрепа на фонд „НИ” към ПУ „Паисий Хилендарски”, Договор ФП17-ФС-011

Малина Шиблова, главен асистент, доктор,
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”, Филиал Смолян
ул. Дичо Петров 32
4700 Смолян
+359878699911
shiblova@abv.bg

SOME ASPECTS OF TOURISTIC ATTRACTIVENESS

Malina Shiblova

UNIVERSITY OF PLOVDIV PAISII HILENDARSKI, BRANCH – SMOLYAN

Summary: The concept ‘touristic attractiveness’ has become a popular term the description of which as a separate economic category has not yet received a unified approach. The concept has been perceived as apparent but a generally accepted scientific explanation still does not exist.

The survey of the publications on regional tourism brings into sight the fact that the phrase ‘touristic attractiveness of the region’ has been very frequently used. Nevertheless, we have a good reason to state that there is no clear unified explanation of this concept as a whole that suits scientific requirements.

The paper aims at explaining the meanings of the concepts ‘touristic attractiveness of the region’, ‘region’ and ‘attractiveness’. The ambiguity of the term ‘region’ within the paper is considered as a territorially specialized part of the national economy which is characterized by unity and integrity of the industrial and technological processes.

Key words: *tourism, touristic attractiveness, tourist region, attractiveness of a region.*

Chief assistant professor Malina Shiblova, Ph.D.

UNIVERSITY OF PLOVDIV PAISII HILENDARSKI, BRANCH – SMOLYAN

32 DICHO PETROV

4700 SMOLYAN

+359878699911

shiblova@abv.bg

СОЦИАЛНОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО – МОДА ИЛИ НЕИЗБЕЖНО БЪДЕЩЕ? РОДОПСКИТЕ ПЕРСПЕКТИВИ ПО ТЕМАТА

Гавраил Василев Гавраилов
Пловдивски университет „Св.Паисий Хилендарски“

Резюме: Представяне на мотивацията ми да изследвам темата в нейния регионален контекст. Обзор на теоретичните модели и някои примери от региона на Средните Родопи, които се определят като социално предприемачество. Данни от проведена анкета сред жителите на село Смилян. Кратки изводи и насоки за бъдещи усилия в контекста на моя дисертационен труд.

Ключови думи: Социално предприемачество, личност на социалния предприемач, фактори за устойчивост.

В началото на 2016 г. започнах моята дисертация по социология на тема "Социалното предприемачество в Родопите през XXI век." В първата година се концентрирах да проуча теоретичните рамки на понятието, след което да добавя емпирични наблюдения и изводи. Ето какво се получи до момента в контекста и на тази научна конференция, която се провежда в сърцето на Родопите - град Смолян.

Социалното предприемачество е нов подход в съвременните управленски технологии, която възниква в средата на 80-те години на XX век. Поредица събития създават усещане за неефективност на съществуващия по това време модел за управление на икономическите и социалните системи. Това рефлектира в цялостно преосмисляне на модела на „държавата на благоденствието“. Възникват нов вид социални потребности, свързани със заетостта, миграцията, бедността, образованието, здравеопазването, екологията, маргинализацията на големи обществени групи.

В началото на XXI век се появяват нови предизвикателства и трансформации, като например глобалната терористична заплаха, нарастващата роля на социалните мрежи и все по-засилващата се отчужденост между хората. Повратен момент в развитието на социалното предприемачество е световната икономическа криза от 2007-2008 г., която действа като катализатор за промяната на масовите нагласи към икономическите процеси и ролята на пазара като независим регулатор. Алтернатива на

комерсиалното предприемачество започва да се оформя около концепцията за социалното предприемачество. Научната общност започва да обръща все по-голямо внимание на този феномен и променя нагласите си към него като нещо устойчиво и заслужаващо необходимото внимание, а не просто модно или ефимерно.

Повечето изследователи се обединяват около мнението, че практиката изпреварва значително теорията по отношение на социалното предприемачество. (1) През 1977 г. в научна публикация се засяга възможността за промяна на съществуващата по това време научна парадигма за управленските процеси в икономиката. Датските учени Ф. Борум и П. Кристенсен достигат до извода, че твърде дълго макроикономическата теория изследва иновацията и технологичната промяна като механичен процес, независещ от човешкото и организационното поведение. (2)

В началото на 80-те години на XX век, засилено внимание на феномена обръща Питър Дракър. Това е периода на „постмодернистичната епоха“, в която се оформя неговата идея за предприемачески мениджмънт. Той изследва поредица от обстоятелства, които се развиват в западните общества и достига до някои заключения, които споделя в книгата си „Иновации и предприемачество“ от 1985 г. Там той споменава за първи път в публикациите термина "социално предприемачество", като се концентрира върху икономическите му измерения, които обаче произтичат от дълбоките социални и културни пластове на обществото. (3)

Обект на анализ от страна на Дракър е и дейността на създадената през 1980 г. фондация „Ашока“, която има за основна цел да подпомага социалните предприемачи по света и да развива естествените връзки и партньорството между тях. Основател на фондацията е Бил Драйтън, често определян като един от пионерите сред социалните предприемачи и личността, въвела за първи път в употреба понятието „социален предприемач“. (4)

Световните промени през следващите години до края на XX век задават естествените предпоставки за глобализиране на социалното предприемачество. За този процес си взаимодействат няколко ключови фактора, сред които са големите несъответствия в богатството между развитите и развиващите се страни, новата роля на транснационалните компании при разпределяне на световните богатства и ресурси и възникването на представата за корпоративната социална отговорност в решаването на икономически, социални и екологични проблеми, засилената роля на гражданския

сектор, ключовата роля на съвременните комуникационни технологии и формирането на икономиката на знанието, както и не на последно място на загубата на ефективност при традиционния мениджмънт или така наречените „критични точки“ в частния и публичния сектор, при които се блокират иновативни решения, губят се конкурентни предимства и се създава усещане за невъзможност да бъдат удовлетворени значими социални нужди. (5)

В една от първите монографии по темата от 1997 г. Чарлс Лийдбийтър наблюдава различни активности сред местни общности в Обединеното Кралство. Изведен е отново извода, че практиката изпреварва теорията, но се прави цялостен опит за квалифициране на социалните потребности и мотивите за развиване на подобен тип дейност в полза на местните общности. Наблюдава се закономерност, която е свързана с активност по отношение на общото благосъстояние, защото социалните предприемачи и ползвателите на техните услуги имат по-отговорно и по-ангажирано отношение към собственото си благосъстояние. За да се усети значимостта на резултатите от конкретната дейност може да се зададе въпроса „Какво би станало ако тази идея или проект не бяха се осъществили?“

Авторът на изследването се фокусира върху понятието "социален капитал", като изхожда от теоретичното разбиране за този модел на Робърт Путнам и Франсис Фукуяма. Изводите му са, че социалния предприемач създава условия за формиране на социален капитал – мрежа от взаимоотношения, които действат на по-дълбока основа в сравнение с икономическите отношения и съюзи. Тези взаимоотношения зависят от културния модел на взаимодействие, доверието и споделените ценности и като добродетели водят до споделени усилия при иновациите в икономиката. На тази основа се извеждат шест стъпки за развитие на организацията, които се наричат „неизбежен цикъл на социалния капитал". Накрая се отговаря на фундаменталния въпрос за устойчивостта на социалното предприемачество. Всичко е свързано с развитието на организацията, а единствения водещ мотив е ентусиазма и удоволствието от постиженията.(6)

В началото на XXI век повечето икономисти и академични изследователи поддържат тезата, че предприемачеството се е превърнало в ключов фактор за развитието и просперитета на обществото. Използването на термина „социален предприемач“ печели изключителна популярност, но все още има недостиг на добре аргументирани теоретични рамки за неговата употреба. (7)

Липсата на консенсус за обекта на изследване обикновено води до разнопосочни и независими опити да се проучва темата, като по този начин знанието не може да се обобщи и развие. (8)

В крайна сметка е добре да се проследи разликата в теоретичните разбирания между социалното предприемачество и традиционното предприемачество, известно още и като „комерсиално“. Според литературата за бизнес управление, комерсиалното предприемачество е отличаващ се набор от активности, провеждани от личности с изключителни качества, фокусирани върху максимизиране на печалбата. Предприемачите „създават нужди“, докато бизнесмените ги удовлетворяват. (9)

Употребата на термина „социално предприемачество“ се засилва неимоверно в последно време, въпреки че този феномен е сравнително млад и неукрепнал в сравнение с представата за комерсиалното предприемачество. Успешни истории на хора, които решават комплексни социални проблеми, се използват за легитимация на социалното предприемачество. Например през 2004 г. в Станфордския университет стартира курсът Social E Lab (socialelab.org), в който се представят предприемачески принципи за разрешаване на социални и екологични проблеми. Програмата изследва поредица от успешни примери в тази насока като например Project Healthy Children (projecthealthychildren.org). Други примери за успешни инициативи са Ashoka (ashoka.org) и OneWorldHealth (oneworldhealth.org). Въпреки това полето на теоретичната обосновка все още е сравнително пусто, защото има необходимост този модел на икономическа дейност да се свърже по-адекватно с теорията за предприемачеството от средата на XX век. (10)

Подобно усилие е направено от екип от изследователи, които публикуват през 2006 г. статия, която се опитва да разграничи отличителните характеристики на двата вида предприемачество на базата на ключови моменти от развитието на една идея и отношението на предприемача към това развитие. На първо място е пазарния провал на идеята – за социалния предприемач това дава нова възможност, докато комерсиалния подход вижда в това заплаха. Има съществена разлика и в мисията на начинанието. За социалният предприемач мисията е част от вътрешната мотивация за развитие на цялата организация, докато в стандартния вариант мисията е свързана с пазарния успех. Оттук следва и разлика в отношението към човешкия и финансов ресурс, с който борави един предприемач. При социалното предприемачество водещ критерий за успех на начинанието е положителното му влияние върху обществото, докато комерсиалния

вариант се концентрира предимно върху финансовите печалби. (11) Тук аз ще разбирам социалното предприемачество според тези критерии. А ролята на личността на социалния предприемач е ключов фактор за успеха на подобни начинания. Той е естествен лидер на мнение, ентузиазирани визионер, следващ принципа „мисли глобално, действай локално“.

Какви са типичните характеристики на личността на социалния предприемач, след като неговия ентузиазъм стои в основата на цялата организация? В последните години този въпрос вълнува много изследователи. Социалният предприемач проправя пътеки за нови и силни идеи чрез визия и изобретателност. Има усещане за мисия и чувствителност към дребните детайли от ежедневието. (12) Той осъзнава къде има възможност да бъдат задоволени социални нужди, които държавата не може или няма как да реализира. Обикновено мобилизира доброволци, генерира средства или ползва предимства, с които „прави разликата“. (13) Той играе ролята на носител на промяната в обществото чрез въвличане в процес на непрекъснати иновации, адаптации и учене. (14) Той поема аргументиран и разумен риск от името на общността, на която служи. (15) Той е ярка личност с иновативен и трансформиращ подход и едновременно с това разказвач на истории, създаващ връзки и управляващ хора. Той разпознава социалния проблем и създава кауза, около която изгражда цялостно дейността в търсене на социална промяна. (16)

Той е личност воден от мисия, който използва набор от предприемачески действия, за да достави социални предимства на хора в риск. Това го прави чрез финансово независима, самодостатъчна и устойчива цялостна дейност. Той е воден от мисия да служи на уязвими групи като им предоставя социални предимства. Действа в организации, които имат изградена култура за иновации и прозрачност, където се планират и управляват насочени към приходи стратегии. В тях се търси баланс между фокуса към постигане на поставените цели и финансовата независимост. Това се постига чрез избиране на социални действия, насочени към генериране на собствени приходи, намаляване на зависимостта от дарения и държавна помощ, и увеличаване на потенциала за развиване на способността да се осигурява социална полза. (17)

Тук трябва да изведем регионалния контекст на Родопите. Има някои характерни особености на планинските общности в България, с които те се отличават от останалите части на страната. На първо място трудния начин на живот прави хората по задружни и

сплотени пред предизвикателствата на средата. Много поучителен за мен пример е свързан с поречието на Горна Арда, където в началото на ХХІ век се правят първи опити за обособяване на цялостна туристическа дестинация. Ключови агенти за тази инициатива са хора от местната общност, които имат преди всичко социален ангажимент, а на моменти част от тях заемат и определени властови позиции в местната администрация. Този пример до голяма степен се припокрива с модела на Елиноор Остром за общо управление на собствеността и природните ресурси. Тя работи дълги години върху проучвания, наблюдения и анализи на това кога общата собственост се управлява ефективно и кога не. Изводите ѝ относно управлението на водни и други ресурси като пасища и количества мляко, което се преработват в млечни продукти в традиционни планински общности, като например в швейцарските Алпи, е добра отправна точка за създаване на аналогичен модел за анализ на характерните особености на традиционното общество и културата в Родопите, базирано върху ресурсите на планината, и влиянието на фактора социално предприемачество за бъдещето устойчиво развитие на тази социална система. Усилията на проф. Елстром са възнаградени с Нобелова награда за икономика през 2009 г. (18) Но нека се върнем към усилията на местната общност в Смилян и съседните села.

В началото на 2004 г. е направено импровизирано проучване сред посетители на Смилян какво им казват местните хора, когато външен за селото гост ги попита какво е характерно за селището. Установено е, че отговорите са твърде разнопосочни и разнородни. Предисторията на тази импровизирана анкета е проведения първи фестивал на Смилянския фасул през есента на 2003 г. Инициативна група от селото решава да направи импровизирано допитване до жителите на Смилян, за да се установи какви белези на общността и селището те определят като отличителни за него към момента на проучването през месец май 2004 г. Резултатите са много интересни. Зададен е само един въпрос на около една четвърт от местното пълнолетно население (500 бр. анкети) - Моля, посочете трите най-характерни според вас неща за село Смилян? Получена е завидна активност от над 80% попълнени анкети (415 бр.). Те са попълнени анонимно, но доколкото познаваме местните хора, те са се отнесли добросъвестно към инициативата. Най-често срещаните отговори били следните - Часовниковата кула в селото – 372 (90% от отговорилите), Традиционната практика на отглеждане на смилянския фасул - 298 (72% от отговорилите), Практиката на жените от селото да изработват и „шарят“ традиционни родопски терлици - 220 (53% от

отговорилите). Тези резултати мотивирали инициативната група да създаде поредица от инициативи, сред които създаването на музейна сбирка, посветена на фасула и терлиците в местното читалище. Паралелно с тези дейности през същата година била учредена и първата в страната местна организация на световното движение Slow Food, наречена конвивиум, която е свързана със съхраняване на традиционния местен сорт фасул, наричан "фасульовица". Председателят на тази организация е бил част от инициативния комитет, провел анкетата. Тук трябва да се отбележи с известен респект мащабността на мислене и действие на хората. Те са действали със завиден замах и са достигнали до голяма група от местната общност, с което са получили надеждни резултати. Но в крайна сметка е важен вторичния ефект от подобна анкета. Благодарение на друг член на инициативния комитет, който по това време имал възможност да управлява туристическите ресурси на ниво община, са организирани поредица от срещи и общи мероприятия, които впоследствие ефективно оформят дестинацията Горна Арда между селата Смилян, Могилица и Арда. Създаден е туристически-информационен център, който предоставя на гости и туристи в Смилян информация за маршрути, забележителности и атракциони в околностите на селото и за района на Горна Арда, тъй като селото се намира на входа на дестинацията. Тази дейност постепенно се развива с отварянето на подобни центрове в Могилица и Арда. Може да се направи извод, че ролята на членовете на местния инициативен комитет, които действат като социални предприемачи, води до завидна устойчивост във времето, резултатите от която се наблюдават и днес. (19)

Друг интересен пример от горното поречие на Арда е създаденият преди няколко години център за изкуство и занаяти "Артел-13" в Киселчово. На практика трудно би могло да се каже кога възниква идеята и кога започва реално да се реализира. На пръв поглед няма основна идея и всичко изглежда хаотично. Но когато човек отиде на място вижда резултатите. Аз имах възможност да посетя центъра в края на месец април 2017 г. Посещението ни беше организирано от стопанката на това място, за да ни представи възможностите за развитие на туризма и културното многообразие в региона чрез популяризиране на една мултимедийна презентация, създадена от ученици на Професионална гимназия за приложни изкуства - град Смолян. В рамките на активна комуникация с тях и техни преподаватели, те бяха посетили резидентния център в Киселчово и бяха създали интересен рекламен продукт, който ние като външни специалисти трябваше да оценим и развием с нашите препоръки.

На пръв поглед дейността на подобно място изглежда неустойчива. За да работи подобно място, трябва да се самоиздържа от посещения и да развива туризъм през голямата част от годината. Поне на теория нещата изглеждат така, но когато посетих обекта на място, осъзнах колко важна е ролята на личността, която движи всичко това с енергията си. Както се изрази самата тя - това е състояние на "тиха лудост". Аз бих го определил като ентузиазъм на социалния предприемач. Ролята на доброволческата помощ за повечето дейности на центъра е неизбежна, както твърди и стопанката му. Но благодарение на всички тези на пръв поглед хаотични и неустойчиви икономически дейности, центърът функционира и се развива. Основната му цел да бъде място за обмен на знания и културни умения е налице. В предишна моя статия съм щрихирал този пример, но сега искам да го обвържа и с цялостното развитие на долината на Горна Арда като дестинация за селски туризъм, което е не само бизнес начинание, но и усещане за мисия сред местната общност за съхраняване на културния модел чрез популяризирането му пред гостите на региона. (20)

Всички тези усилия нямат своята измерима парична стойност, но на практика са безценни по пътя на съхраняване и развитие на местната материална и нематериална култура, на фона на цялостното обезлюдяване на региона. Като поддържащ пример може да се даде състоянието на основно училище "Св.Св. Кирил и Методий" в село Арда, което има статут на защитено. В разговор с неговия директор по време на това посещение, той ми даде сведения за броя на учениците му. Ако през 2004 г., когато е проведена анкетата за символите в Смилян, учениците в Арда са били 270, то през 2017 г. те са 20 на брой. Има очевидна тенденция на обезлюдяване и загуба на демографски потенциал, но това по никакъв начин не обезсърчава местните хора. В техния културен модел доброто образование на децата е основна ценност и това за поредна година може да се види при външните оценявания. Или както се пошегува директорът на училището в Арда при нашия разговор - "Ние им даваме толкова добро образование, че те могат лесно да се реализират, където искат. Вероятно това е една от причините тук да няма млади хора." В съседното село Моголища училището вече е закрито, но в читалището има служители в ролята на социални предприемачи, които работят с децата в посока съхраняване на традиционния за региона занаят плъстене и багрене на вълна. Децата, които се занимават в този кръжок, са потенциални ученици в единствената паралелка по този занаят в страната, която функционира в ПГПИ-Смолян, училището по изкуства, за което вече стана дума в примера за "Артел-13" в Киселчово.(21) В района на Средните

Родопи има и други примери за социално предприемачество, които ще анализирам по-подробно в моя дисертационен труд. Ключов фактор за успеха на подобни начинания е тяхната устойчивост във времето. Това ще се опитам да проследя в бъдещата ми работа на терен.

Изводите от всичко това са няколко. От една страна все още няма категорична теоретична рамка на феномена социално предприемачество. Имаме някои регионални различия по отношение на културния модел в местните общности. Наблюдава се и известно negliжиране от страна на законодателната система за тези процеси, което рефлектира все още в липсата на нормативна уредба. Но все пак процесите са динамични и аз лично очаквам скорошно развитие по всички направления, за което се опитвам да допринеса и с моя дисертационен труд.

Литература:

1. Samer Abu-Saifan Social Entrepreneurship: Definition and Boundaries, Technology Innovation Management Review, February 2012,
2. Нарлева, К,(2011), Социално предприемачество, Добрич:Матадор-74,
3. Дракър.П, (2004), Подбрано от Дракър, София:Класика и стил
4. Дракър.П, (2002), Иновации и предприемачество, София:Класика и стил
5. Клайн, Н,(2004), Без лого, София:Елементи
6. Charles Leadbeater, The rise of the social entrepreneur , 1997, Demos. UK
7. Weerawardena and Mort, (2006), Investigating social entrepreneurship: A multidimensional model, Journal of World Business 41 (2006) 21–35
8. Bruyat, C. and Julien, P.A. (2000). Defining the Field of Research in Entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, Vol. 16, No.2, pp.165-180
9. 2010 Global Report: Global Entrepreneurship Monitor, 2011
10. Mayr and Marti, Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight, Journal of World Business, том 41, изд. 1, Февруари 2006, стр. 36–44)
11. Jim Austin, Howard Stevenson, Jane Wei-Skillern, Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both?, Entrepreneurship Theory and practice, vol 30, issue 1, January 2006, pp 1-22

12. David Bornstein, 1998, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/01/changing-the-world-on-a-shoestring/377042/> , 27.09.2017
13. Thomson, Alvy, Lees, Social entrepreneurship – a new look at the people and the potential, 2000, Huddersfield University Business School
14. Gregory J. Dees, Jaan Elias, Business Ethics Quarterly, Vol.8, issue 1, p165 – 178, Jan 1998
15. Peter C. Brinckerhoff, Mission-Based Management: Leading Your Not-for-Profit In the 21st Century, John Wiley & Sons, 2009
16. Charles Leadbeater, The rise of the social entrepreneur, Demos, 1997
17. Abu-Saifan, S. 2012. Social Entrepreneurship: Definition and Boundaries. Technology Innovation Management Review. February 2012: 22-27
18. Ostrom E., *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, 1990
19. Информация за проведената анкета е предоставена от Илия Годаев, секретар на НЧ „Проф. д-р Ас. Златаров (1927)“ – с. Смилян. Резултатите от това проучване не са публикувани досега.
20. Гавраилов. Г. Социално предприемачество и селски туризъм - примери от България., сп. Българска наука, брой 96, март 2017, стр. 127-136,
21. Непубликувани емпирични наблюдения от мои теренни посещения в Киселчово, Могилица и Арда в периода 21-30 април 2017 г., които ще послужат за дисертационния ми труд.

Благодарности на организационния комитет на тази конференция, на моите научни ръководители за критичните бележки и на жителите на Смилян за съдействието им.

Гавраил Гавраилов, редовен докторант по социология в ПУ“Св.Паисий Хилендарски“ Пловдив, ул. „Костаки Пеев“ 21, 0884 111 828, e-mail: gavrailg@hotmail.com

SOCIAL ENTREPREUNERSHIP – A FASHION OR INEVITABLE FUTURE? RHODOPIAN PERSPECTIVES

**Gavrail Vasilev Gavrailov
Plovdiv University “St. Paisii Hilendarski”**

Resume: Brief introduction of the topic in its regional dimension. Resume of the theoretical aspects of the scientific research and concrete examples of social entrepreneurship in Rhodope Mountain. A data of a survey, held in village of Smilian. Short conclusions in the aspects of my efforts along with my Phd work.

Key words: Social entrepreneurship, personality of the Social entrepreneur, factors for sustainability.

Gavrail Gavrailov, full Phd student in sociology, Plovdiv University “St.Paisii Hilendarski”
Plovdiv, “Kostaki Peev”21 str, +359 884 111 828, e-mail: gavrailg@hotmail.com

ИЗСЛЕДВАНЕ И АНАЛИЗ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОЕКТИ В ПРОЕКТО-ОРИЕНТИРАНИ ОРГАНИЗАЦИИ

**доц. д-р Стоянка Касабаджаксва, Златка Щрангова, доц. д-р Тони
Михова**

**Висше училище по сигурност и икономика, град Пловдив,
Технически университет - София, Филиал Пловдив**

Резюме: В доклада е направено изследване и анализ на професионалното управление на проекти в проекто-ориентирани организации. Като такива се определят 12 броя организации

Ключови думи: *проекто-ориентрана, организация*

Въведение: Световните тенденции в областта на управление на проекти са свързани с разширяване на сферата на неговото приложение. При управлението на всяка организация се решават определени проблеми и се търси възможност за постигане на предварително набелязани цели. А средството за постигане на такава промяна са проектите. Спецификата на проектната дейност наложи обособяването на УП в отделна управленска дейност и дори в отделна професия, упражнявана от милиони хора по света (1). В основата на успешния бизнес и развитието на една организация стои най-важната инвестиция – разработването и внедряването на проекти. Тази дейност включва привличане на средства от ЕС, одит и контрол на качествата им, съгласно изискванията за определена позиция

Цел Това е възможно само ако се предприемат проекти. Докато текущото управление има за задача да поддържа дейността на организацията, постигането на промяна, решаването на проблеми, реализацията на благоприятни възможности и в крайна сметка развитието на бизнеса е задача на управлението на проекти.

Задачи Управлението на проекти може да се разглежда като обособена, специфична сфера на икономиката, която не е елемент на традиционната икономическа структура и е свързана с предоставянето на специфични услуги. Под управление на проект се разбира, процесът на планиране и контрол на обхванатите от него дейности и ресурси, необходими за реализация му и (2 и 5).

Методи. През последните години УП се превърна в една от най-динамично развиващите се сфери на познанието и практиката. Макар, че в момента няма общоприети и трайно наложили се национални или чуждестранни методи за изготвяне и управление на проекти, от години се използва и адаптира към нашите условия богат практически инструментариум, подпомагащ мениджърите при осъществяване на тази специфична дейност. Използването на модели и прилагането на инженерингов подход при управлението на сложни процеси и системи отдавна не е новост за нашата наука и практика

Управлението на проекти е сфера с добре разработена теория и интензивна практика (1, 2). Съществуват ефективни методи, техники и практики, които могат да се прилагат, независимо от естеството и мащаба на съответния проект, източниците на финансиране и изпълнителите.

Има примери за големи държавни администрации, в които работят хиляди хора, но няма нито един специалист по управление на проекти. Капацитет има създаден в звената за управление на средствата от ЕС и други международни институции, но той не е достатъчен.

Най-добро е нивото на проектна организация в българския бизнес. Управлението на проекти носи изгоди за бизнеса и е естествено това да се използва, а навлизането на чуждестранни инвестиции в нашата страна доведе и до трансфер на ноу-хау в тази област. Разбира се, в голяма част от нашите фирми, управление на проекти не се прилага изобщо,

защото не е сред непосредствените приоритети на оцеляването на бизнеса. Професионално, управлението на проекти се прилага от големите чужди компании, работещи у нас, както и от активно работещите български фирми, предимно в областта на информационните технологии и строителството

В България има професионалисти по управление на проекти. Например, през последните 10 години нашата страна получи значителна външна помощ и бяха реализирани голям брой проекти с участието на български специалисти. Част от тях натрупаха значителен опит и имаха възможност да специализират в чужбина. Реализирането на инвестиции в нашата икономика също е фактор, който създава специалисти. Професионалисти по управление на проекти има и в администрацията, и в бизнеса, и в неправителствения сектор.

За 10 години членството на България в Европейския съюз носи стабилност в политически план и е причина за стабилен икономически растеж. Това сочи доклад на тема "10 години България в ЕС: ползи и предизвикателства", изготвен от Центъра за либерални стратегии. Основен извод в доклада е, че десетте години членство на България в Европейския съюз са един от най-успешните периоди в българската история.

Потребността от непрекъснато усъвършенстване на дейността на организацията е основен фактор, особено при професионалното управление на проекти. За съвременните условия проектно-ориентираното управление се счита като директива, при която изпълнението на поръчките и решаването на задачите се осъществява чрез проекти и работата по тях се организира в проектна форма с използването на съответните методи и инструменти. Турбулентната среда, динамичното развитие, комплексността и глобализацията на пазарите, в които функционират съвременните организации, изискват:

- повишаване на организационната гъвкавост;
- ориентация към потребителите;
- постоянна готовност на организацията за осъществяване на иновации;
- стратегическо управление, насочено към създаване на уникални продукти (стоки или услуги) за удовлетворяване на съществуващите и възникващите пазарни потребности.

Проектно-ориентираната организация е такава организация, форма за съществуването на която са проектите като уникална съвкупност от ограничени във времето действия, насочени към създаване на нови продукти (стоки или услуги) или към осъществяване на организационни промени. Проектно-ориентираната организация реализира както външни проекти, така и вътрешни проекти. Ефективното управление на проекти, пряко договориращи с клиенти, и успешната реализация на проектните резултати на пазара, изискват от организацията непрекъснато да се развива. Това изискване се осъществява с помощта на вътрешни проекти, насочени към повишаване на конкурентоспособността, ефективността, разширяване на дейността на организацията и т.н. По този начин съвременното професионално проектно управление на проекти изминава пътя от прилагането на отделни елементи в отделни проекти до създаването на интегрирани системи за управление на проектно-ориентирани организации.

Резултати от изследването. За да се установи степента на взаимната обвързаност между теоретико-методологичните основи на Управлението на проекти и неговото състояние и развитие в България са използвани данни от анкетно проучване за периода 2015/2016 г. Нужната информация за проучването е събрана въз основа на метода на индивидуалната анкета. Обект на изследване са 12 проектно-ориентирани организации (ГАЛЛУС ООД, ТЕХНО-ЛОГИКА, SOFTSERVE, ПРОЕКТА, ЛЕТА КОНСУЛТ ООД, КОРЕКТ ПРОЕКТ ООД, ЕНПРОМ, ПРОАКТИВ ТИЙМ ЕООД, МГ КОНСУЛТ ЕООД, АВП КОНСУЛТ, БЕСТ ПАРТНЪРС ООД, ИКЮИ БЪЛГАРИЯ) самоопределящи се като такива. Поради специфичния характер на тези организации извадката е формирана по метода на целевия подбор (purposive sampling), като са използвани възможностите на Интернет-базираната мрежа за комуникация между професионално заетите в тази сфера.

Респондентите са представители на висшето ръководство на тези организации, функционални ръководители, мениджъри на проекти и сътрудници-специалисти по управление на проекти. Разработен е специализиран инструментариум за изследване на състоянието на проектното управление в българските проектно-ориентирани бизнес-организации, като в анкетата понятийните индикатори са операционализирани и верифицирани от гледна точка на по-нататъшната обработка, анализ и интерпретация на получените резултати.

Професионалното управление на проектите важна съставна част на общото управление на организацията, осигурявайки част от конкурентните ѝ предимства. От тази гледна точка в българските бизнес организации се наблюдава нарастващ интерес както към усъвършенстване на процесите за управление на проекти, така и към проектиране на цялостни съвременни и ефективни интегрирани системи за управление на портфейл от проекти в организацията.

Важен показател по отношение на качеството на управлението на проекти се явява интеграцията на системата за управление на проекти с цялостната корпоративна система за управление. Това интегриране позволява на организацията да осигури съответствие както на постоянната, така и на проектната дейност на организацията със стратегическите ѝ цели, изпълнението само на стратегически ефективните дейности и преодоляване на изразходването на ограничените ресурси на организацията за постигане на по-маловажните цели.

Отговорите на въпроса, изискващ оценка за значимостта на реализираните в организацията проекти, са показателни за постигнатата висока степен на интеграция на Управлението на проекти в дейността на организациите. Почти половината от респондентите оценяват високо тази значимост, отчитайки същественото влияние на проектите върху постигнатите резултати, а една трета определят значимостта като много висока имайки предвид жизненоважното им значение за тяхната организация. Съществен е фактът, че нито един от респондентите не е посочил липсата на реално влияние на реализираните проекти в цялостната дейност на организацията (вж.табл. 1).

Таблица 1. Оценка за степента на значимост на проектите, реализирани в организацията

	%
Много висока, жизненоважни за организацията	33,8
Висока, имат съществено влияние за организацията	48,0
Средна, имат известно влияние за организацията	5,1
Умерена, имат малко влияние за организацията	—
Ниска, без реално влияние за организацията	—
Затруднявам се да отговоря	13,1

	ОБЩО	100,0
--	------	-------

Оценяването на типичните резултати от реализацията на проектите предполага характеризиране на отделни елементи от жизнения им цикъл. На първо място, респондентите оценяват типичните резултати при фаза “изпълнение на календарните планове” на проектите, при което близо половината посочват спазването на предварително определените план-графици и съблюдаване на времевите измерения на проекта. Прави впечатление, че при около една четвърт от организациите съществува известно неблагоприятно отклонение от календарния план, но то може да се отчете като незначително в рамките на закъснение от една десета до една четвърт от общата продължителност на проектите (вж. табл. 2).

Таблица 2. Типични резултати при изпълнение на календарните планове на проектите, реализирани в организацията

	%
Приключват в срок	45,5
Предсрочно, с 10-25% от общата продължителност	21,2
Предсрочно, с над 25% от общата продължителност	3,0
По-късно, с 10-25% от общата продължителност	24,2
Затруднявам се да отговоря	6,1
ОБЩО	100,0

Таблица 3. Типични резултати при изпълнение на обема на работата по проектите, реализирани в организацията

	%
В рамките на планираното	48,5
С намален обем, с 10-25%	21,2
С намален обем, с над 25%	3,0
С увеличен обем, с 10-25%	12,1
С увеличен обем, с над 25%	9,1
Затруднявам се да отговоря	6,1
ОБЩО	100,0

Таблица 4. Типични резултати при изпълнение на бюджета на проектите, реализирани в организацията

	%
В рамките на планирания бюджет	39,4
Икономии на бюджета в размер на 10-25%	33,3
Превишаване на бюджета с 10-25%	18,2
Превишаване на бюджета с повече от 25%	3,0
Затруднявам се да отговоря	6,1
ОБЩО	100,0

По отношение на изпълнението на обема на планираните дейности се наблюдава аналогична ситуация – около половината от респондентите посочват, че резултатите при изпълнение на обема на работа по проектите е в рамките на планираните параметри. В същото време всеки пети посочва увеличен обем на работата при реализацията на проектите (вж. табл. 4). Един от най-важните параметри за оценяването на реализацията на проектите е и спазването на бюджетните ограничения (вж. табл. 5). Прави впечатление сравнително по-малкият дял на посочилите изпълнение на бюджетите на проектите в рамките на планираните средства (около 40%), а при почти всяка пета организация е налице превишение на плановите разходи. Същевременно една трета от респондентите изказват мнение, че организациите им реализират икономии на бюджетни средства. На практика това е свързано по-скоро с намаления обем на проектните дейности, отколкото с оптимизиране на управлението на проектите, респ. на техните бюджети (вж. табл. 5).

Таблица 5. Резултати при изпълнение на бюджета във връзка с обема на работата по проектите, реализирани в организацията

Какви са типичните резултати при изпълнението на обема на работата по проектите?
--

Какви са типичните резултати при изпълнението на бюджета на проектите	в рамките на планираното	с намален обем, с 10-25%	с намален обем, с над 25%	с увеличен обем, с 10-25%	с увеличен обем, с над 25%
В рамките на планирания бюджет	62,5%	42,9%			
Икономии на бюджета в размер на 10-25%	37,5%	57,1%	100,0%		
Превишаване на бюджета с 10-25%				100,0%	66,7%
Превишаване с повече от 25%					33,3%

Друг важен параметър при оценяването на резултатите от реализираните проекти е степента на постигане на предварително поставените цели.

Съгласно очакванията, близо две трети от организациите постигат почти напълно целите на проектите, а заедно с тях още 15% от респондентите сана мнение, че реализираните цели превишават първоначално планираното. Сравнително малък е делът (всяка седма организация) на посочилите известни негативни отклонения от набеязаните цели (вж. табл. 6).

Таблица 6. Оценка за постигане на предварително поставените цели на проектите, реализирани в организацията

Постигат почти100%отцелите	63,6
Превишаватцелитес10-25%	15,2
Непостигат10-25%отцелите	12,1
Непостигатнад25%отцелите	3,0
Затруднявам се да отговоря	6,1
ОБЩО	100,0

Важен критерий за успеха на проекта е удовлетвореността на клиента, към когото е насочен неговия резултат (вж. табл. 7). От тази гледна точка за изследваните организации може да се каже, че преобладават (70%) такива с успешно реализирани проекти, отчитащи

сравнително висока степен на удовлетвореност на клиентите. Дори в 6% от случаите респондентите считат, че постигнатите проектни резултати са надхвърлили очакванията на клиентите. Трябва да се има предвид обаче, че тези резултати са зависими от субективните мнения на респонденти, които на практика са били ангажирани с управлението и/или конкретната работа по реализацията на различните проекти в организациите.

Таблица 7. Оценка за удовлетвореността на клиента, към когото е насочен последния реализиран проект

	%
Резултатите съвпаднаха с очакванията	69,7
Резултатите надхвърлиха очакванията	6,1
Известна недовлетвореност	9,1
Затруднявам се да отговоря	15,2
ОБЩО	100,0

Изводи

Развитието на Управлението на проекти като професионална дейност го превръща в мощен инструмент, както за управлението на нови продукти (стоки и услуги), така и за осъществяване на промени в рамките на отделната организация. Съгласно експертни оценки, около 40% от целенасочената общественно-полезна дейност се реализира чрез различни проекти и програми. Освен това почти всички работещи в сферата на управлението се изправят в своята практика пред необходимостта от осъществяване на организационно развитие и различни промени, реализирани чрез конкретни проекти. Професионалното управление на проекти обаче е немислимо без осигуряването на добре подготвени специалисти. Това се налага и от факта, че Управлението на проекти постепенно се превръща от управленска технология в система от възгледи, нагласи и ценности, в нова управленска култура и незаменим инструментариум.

Литература

- [1] Апостолов А., Основи на проекта, Projecta, София, 2004 год.
- [2] Дик Биллоз, Уравни управления проектами: как „Ура, я работаю в проекте!”,
www.projectmanagertraining.com
- [3]. <http://www.ipma.org>
- [4] <http://www.pmi.org>
- [5] Project Management Institute, USA, A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK®Guide), 3rd Edition, 2004
- [6] Рам Майк, Управлението на проекти е организиран здрав разум,
<http://www.PMStories.com>., 2009
- [7] <http://www.sebasolutions.com/newslettermar09.html>

Корспондиращ автор:

Доцент доктор Стоянка Касабаджаква, Висше училище по сигурност и икономика , гр. Пловдив, бул. ”Кукленско шосе” 13, тел.0889219886, e-mail: tania_sm@mail.bg

SURVEY AND ANALYSIS OF PROFESSIONAL PROJECT MANAGEMENT IN PROJECT-ORIENTED ORGANIZATIONS

**Assoc. prof. Dr. Stoyanka Kasabadzhakova, Zlatka Strangova Assoc. prof. Dr. Toni
Mihova**

**Higher School of Security and Economics, Plovdiv, Technical University-Sofia,
Branch Plovdiv**

Summary: The report provides research and analysis of the professional management of projects in project-oriented organizations. As such, 12 organizations are identified

Keywords: *project-oriented, organization*

The corresponding author:

Assoc. prof. Dr. Stoyanka Kasabadzhakova. Higher School of Security and Economics, Plovdiv, 13, Kuklensko Shose blvd, ,tel.0889219886, e-mail: tania_sm@mail.bg

PROJECT C A B A R E T - E U TOOL FOR SUSTAINABLE M H E W EDUCATION FOR COASTAL COMMUNITIES

Boyko Rangelov
Mining and Geology University – Sofia

SUMMARY

The **CABARET** (Capacity **B**uilding in Asia for **R**esilience **E**duca**T**ion) Project is funded by the European Union under the Erasmus+ program, to foster regional cooperation for more effective multi-hazard early warnings and increased disaster resilience among coastal communities. The goal of the Project is to strengthen the evidence-base in support of the implementation of the new framework. The participants of a consortium of 14 European and Asian higher education institutions from nine countries - four from Europe and five from Asia. The Intergovernmental Oceanographic Commission of UNESCO (IOC-UNESCO), the Asian Disaster Preparedness Center and the Federation of Sri Lankan Local Government Authorities are Associate Partners of the project, and will help to promote the benefits across Asia and beyond. The Project covers three years period and intend many meetings among participants for data and knowledge exchange. The Bulgarian participation is active as co-chair of the WP7 - Learning and teaching tools methodologies and approaches to the MHEW and sustainable development of the resilience education as well as most other working packages of the CABARET Project

Keywords: *early warning systems, multihazards, education, Asia, Europe*

INTRODUCTION

A new Erasmus+ project called CABARET explore the possibilities about sustainable education for the early warning systems covering multihazards events. The main focus of the project are the coastal societies from the threaten Asian countries, located in the Indian Ocean and surroundings. Fourteen institutions from Bulgaria, Indonesia, Latvia, the Maldives, Malta, Myanmar, the Philippines, Sri Lanka, are included in the consortium and the United Kingdom that hosts the University of Huddersfield's Global Disaster Resilience Centre, leading partner of the CABARET project (Capacity Building in Asia for Resilience Education, 2016). The organization of the Project is constructed by two main groups of partners – so called “program countries” and so called “partner countries”. There are also some associated partners – usually internationally recognized organizations - like ADPC, IOC (UNESCO), etc.

The mutual cooperation is established to develop and use effectively the knowledge, experience and expertise, together with the education of the specialists, decision-makers and population of the countries threaten by complex natural hazards, which has developed (or intend to do so in near future) early warning systems. The exploitation of the world positive practices and examples will be broadly incorporated in the educational platform. The structure of the Project suggests initial collection of data, gaps and needs definition of the threaten countries. Then assessment, scientific approach to the gaps and needs formulation and sustainable solutions will be preformed. The partner countries collect initial information and data. The program countries assess need and gaps and produce recommendations. Both types of partners, participate to the educational platform development, fulfilling needs, providing sustainability and producing manual and other educational materials. The regional innovation hub is intended to use modern technologies in case of multihazards early warnings. The final purpose is to integrate the local needs, educational materials and multihazard early warning systems to the global initiative for people and infrastructure protection by the developed educational platform. To build capacity for international and regional cooperation among Asian HEIs (Higher Education Institutions) and European ones is another very important aim of the Project. The coordination, quality assurance and dissemination activities to bring the results to the wider public and scientific community are also among the purposes of the Project (Capacity Building in Asia for Resilience Education, 2016). It is important to mention that the multihazards early warning systems - their establishment and function is the newest and most effective tool for mitigation the social effect of the disasters.

MATERIAL AND METHODS

The materials included to the project activities and achievements are separated in several groups:

Teaching staff – an important group which must be educated by the best ways and to get maximum knowledge from the results of the project to be able to transfer this knowledge to others.

Students – the main consummator of the knowledge and practices

Technical staff – to learn the lessons and to apply the knowledge to the laboratories, maintaining staff and technical solutions.

Trainees – important part of the educated components at all levels.

Administrative staff – to have knowledge about correct solutions and effective management in any critical case and situation appearance.

Librarians – for effective transfer of the knowledge to larger groups of people using literature.

Wide population is also a target group even not explicitly mentioned. The prevention could be effective, if all population benefits from the project achievements.

The methods include:

Project management provides different roles to the different participants. As program country Bulgaria participates in all assessment procedures of the survey for gaps and needs. The partner countries position papers will be integrated to the regional positions paper with the intensive participation and expertise use of the program countries. As a operative ruling body, the Steering Committee includes representatives from all participating institutions. In such way, MGY has a membership participant in the Steering committee. MGU together with the University of Maldives are leading partners to the working package 7.

Learning and teaching tools methodologies and approaches, includes the frame of the UM which will develop a resilient education platform and all other activities will be executed simultaneously. MGU will play an important role in:

Multihazard early warning systems education – develops and shea software and hardware experience for the complex geological and meteorological marine hazards and risk reduction (Ranguelov, 2014; Parushev et al, 2015; Parushev, Ranguelov, 2014).

The process of shearing knowledge and experience, especially kinematic models of MHEWS are developed earlier. Such kinematic models (Ranguelov, 2011), related to the earthquakes and tsunamis have been developed for Azerbaijan (Baku case) (Ivanov, Ranguelov, Kisiov, 2016) and Italy (Venice case – Parushev, Ranguelov, 2014). Several others have been produced during the execution of different projects – MARINGEOHAZARDS (Ranguelov et al, 2011), DACEA (Ranguelov, 2013), SCHEMA and SIMORA (Ranguelov, 2010), etc.

Education of any interested people at different levels – from population to the higher educational institutions and decision makers (Ranguelov, 2011).

Input preparation for the other partners to the related topics

Involvement to the research for some examples and case studies for other partner countries (Ranguelov, 2013).

RESULTS

The importance of the CABARET Project to MGU can be summarized as:

Cooperation with specialists from different countries with different environment and threats to the population and infrastructure

Exchange knowledge, educational experience at different levels and to create new tools for education about Natural and anthropogenic hazards

Development of the larger platform for prevention and protection activities and to increase the knowledge of the specialists and population to the field of Natural and Anthropogenic hazards and multiple hazards early warning systems (Ranguelov, B., 2011).

The scope of the project

The Work program of the project is intended to be executed for 3 years period. All works to be performed are organized in several working packages:

Work Package 1 – Title: Intra- and inter-regional capacity building framework

This is the main package. It has coverage of all aspects of the Project, focusing on the current status of the countries' preparation, MHEWS in action or intended, questionnaire distribution about needs and gaps and preparation of the country report called “country position paper” for the partner countries. The role of the program countries is to assess the reliability and the regional monitoring framework, as well as the outlined needs and gaps.

Work package 2 – Title: Project management

The package deals with the project management and coordination between coordinator and partners, as well as among the partners. The creation of a Steering committee as executive body during the time of the project is intended. The visits about meetings, partners exchange and other actions as well as time schedules are also included.

Work Package 3 – Title: Quality assurance and monitoring

The package is targeted to the quality control and monitoring of all actions related to the Project activities. The data collected and assessment need to be done according the recent criteria of the scientific approach and to avoid negative influence of rumors and fake news.

Work Package 4 – Title: Regional innovation hub for multihazards early warning systems

The hub is one of the important issues of the Project, because the fast development of the technologies, communications and “smart sensors” as well as warning issues dissemination

among the decision makers and population is a critical element to the effective functionality of any MHEW.

Work Package 5 – Title: Regional cooperation for multihazards early warning systems
This package is important from point of view of integration and unification of the local EWS to the regional and/or global level. The technologies transfer, warning issues, common protocols, unified data formats, etc. are important parts of the regional cooperation. It can serve as pioneering work in this direction and to be a good example of the developed tools.

Work Package 6 – Title: Partnership with social and economic actors
Specific actions in this working package is very important, because the partnership between social and economic partners and the educational communities can help the deeper understanding of the prevention and safety measures performed by the whole society.

Work Package 7 – Title: Learning and teaching tools methodologies and approaches
One of the most important packages due to the deliverables targeted to all target groups. The created platform, MOOCs (Major Online Open Courses), technical manuals and brochures, together with the use of the Internet abilities for distant education are modern tools for HEIs high effective performance of the knowledge for real practical purposes.

Work Package 8 – Title: Dissemination and exploitation
The results obtained during the Project execution need to be largely distributed among specialists, scientific communities, HEIs (teaching staff and students), decision makers and wide population about the MHEWS. All possible ways will be explored in these directions – workshops, meetings, conferences, newsletters, web-pages, social media, TV, newspapers and magazines, teaching programs and platforms, interviews, press-releases, etc. The dissemination topic is considered as one of the most important.

All work packages are organized by preliminary coordinated actions and activities among all partners. The management and organizational part is responsibility of the project manager and the executive body called Steering Committee.

DISCUSSION

The General objectives of the CABARET Project can be formulated to the following way:

- The capacity building for resilience education of some Asia countries related to the multihazards early warnings by use of world experience and European expertise
- Outline the gaps and needs for resilience education related to the complex early warnings

- Strengthening the cooperation among partner and program countries to provide high reliable and effective resilience education of students in HEIs, between the decision makers and among the population
- Creation of innovative hub for use of the recent technologies (“smart sensors”, satellite communications, smart phones, supercomputers, digital world and social networks) to provide resilient societies threaten by multihazards.
- Introduction of the innovative platforms for resilient education related to the multihazard early warning systems including – on-line education at different levels, manuals, major online open courses, manuals, etc. to support the education and practical application to the coastal societies.

All these tasks will be executed by seminars, on site education, on-line surveys, networking and frame working workshops, etc. The extended dissemination policy is intended to cover wide social groups and extended cooperation with economic and social partners.

As part of the discussion the work program is focused to produce and promote different types of deliverables as main products of the investigations, scientific analysis and practical results for larger use and performance. Among others the most important are:

1. A regional monitoring and assessment network report (WP1)
2. Country positions papers (WP1)
3. Regional position paper (WP1)
4. Organizing events (WP2)
5. Interim and Closure Reports (WP2)
6. Steering committee establishment (WP2)
7. Quality board meetings and minutes (WP3)
8. Quality plan (WP3)
9. Independent evaluation reports (WP3)
10. Partners’ and participants’ evaluation surveys and statistical analysis (WP3)
11. Annual self-evaluation (WP3)
12. Creation of regional innovation hub (WP4)
13. Sandpit events organization (WP4)
14. Short term scientific missions for innovations seminars (WP4)
15. Innovation training workshops and materials (WP4)
16. Capacity building roadmap for regional gaps and priorities (WP5)
17. Regional cooperation training program and materials (WP5)

18. Regional cooperation training events (WP5)
19. University - social and economic partnership and secondment plan. (WP6)
20. Secondments (WP6)
21. University - social and economic partnership training events (WP6)
22. Functional and technical specifications (WP7)
23. Online regional capacity building platform (WP7)
24. Manual for regional capacity building platform (WP7)
25. Major Online Open Courses (WP7)
26. Dissemination and exploitation plan (WP8)
27. Project website(WP8)
28. Promotional kit (brochures, articles, press-release, posters) (WP8)
29. Sustainability plan (WP8)
30. Briefings on the Project (WP8)
31. Training materials (WP8)
32. Conference and Journals papers (WP8)

CONCLUSIONS

The participants in the Project CABARET believe in its pioneering role and the Project development, execution and deliverables and achievements reached are clearly outlined due to the following factors:

Innovative approach to the capacity building of the sustainable education, international framework and specialized HEIs programs about use and effectiveness of the Multihazrds early warning systems and their application in everyday practice.

Hub creation about the use of innovative technologies, smart sensors, fast early warnings communications and new technologies like electronics, robotics, distant methods and imaginary, space technologies, etc. is an new approach to this direction.

Educational platform, specific tools and specialized manuals for the educational aims, large application of the MOOCs and other innovative tools about higher education related to the MHEWS are among the first developed methodologies and approaches, which could be rather useful to any other country, local or regional framework, as well as for everyday educational practice for the Integrated Coastal Areas Management..

The Project CABARET is intended to create, develop and apply to the educational practice new and innovative tools for multihazards early warnings applications for the coastal communities in Asia.

ACKNOWLEDMENT AND FUNDING

This work is supported by the CABARET Project No 573816-EPP-1-2016-1-UK-EPPKA2-CBHE-JP of EU Erasmus+ Program.

The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

REFERENCES

- Capacity Building in Asia for Resilience Education – CABARET Project. Detailed Description of the Project. Annex IV. Version 1, 2016. 201 pp.
- Ranguelov, B.** Early warnings - Bulgarian experience in case of time deficit systems (earthquakes and tsunamis), // In: *Proceedings 1/2, 5th ICC&GIS*, 2014, pp.738-745.
- Parushev, I., Ranguelov, B., Spassov E.** Kinematic modelling of idealized system for early registration and warning in case of an earthquake., //In: *Proc. 7th BgGS National Conference "GEOPHYSICS 2015"*. pp. 1-8. (on CD), 2015.
- Parushev, I., Ranguelov, B.** General principles of the kinematic models used in early warning systems – earthquakes and tsunamis (VENICE CASE) ., //In: *Ann. of M&G University*, Vol. 57, Part I, Geology and Geophysics, 2014, pp. 95-100.
- Ranguelov, B.** Natural hazards – nonlinearities and assessment, Acad. Publ. House (BAS), 2011, p. 327.
- Ranguelov, B.** Complex geophysical investigations – natural hazards, monitoring and early warning systems, on land and in the Black sea, //In: *Proc. of the 4th Int. scientific and technical conference "Geology and hydrocarbon potential of the Balkan-Black Sea region* 11 - 15 September, Varna, Bulgaria, 2013, pp.118-126
- Ranguelov, B., Iliev, T.** A kinematical model of the Seismic Early Warning System (SEWS), //In: *Proc. 7th Balkan Geophysical Congress*, Tirana, 7-10th October 2013. p.23-31
- Ranguelov, B.** Atlas of the tsunami risk susceptible areas along the Northern Bulgarian Black Sea coast – Balchik site. 2010. p.25.
- Ranguelov, B. et al.** MARINEGEOHAZARDS Project – key core elements of the early warning system in the Black Sea.,//In: *Ann. of M&G University*, Vol. 54, Part I, Geology and Geophysics, 2011, pp. 177-182.
- Ivanov, Y., Ranguelov B., Kisiov, A.** KINEMATIC MODELS AND EARLY WARNING SYSTEMS (EARTHQUAKES AND TSUNAMIS) FOR AZERBAIDJAN (BAKU CASE),

//In: *Ann. of M&G University*, Vol. 59, Part I, Geology and Geophysics., 2016, pp.95-100.

<http://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/projects/eplus-project-details-page/?nodeRef=workspace://SpacesStore/5315e537-5ff2-42ed-888d-d8f3fb6ce86c> (Retrieved on May, 2017)

<http://www.journalriskcrisis.com/mr-ranguelov-on-seismic-early-warning-systems/>
(Retrieved on March, 2015)

CORRESPONDING AUTHOR:

Professor Boyko Ranguelov, PhD,

Mining and Geology University,

1700 Sofia, Bulgaria

Tel: 02 80 60 436

e-mail: branguelov@gmail.com

ПРОЕКТ CABARET – ЕВРОПЕЙСКИ ИНСТРУМЕНТ ЗА УСТОЙЧИВО ОБРАЗОВАНИЕ НА БРЕГОВИТЕ ОБЩЕСТВА ПО КОМПЛЕКСНИ СИСТЕМИ ЗА РАННО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ

Бойко Рангелов

Минно-геоложки университет – София

РЕЗЮМЕ

Проектът CABARET (CApacity Building in Asia for Resilience EducaTion) е финансиран от Европейската Комисия по програмата Erasmus+. Той има за основна цел да засили международното и междуконтинентално сътрудничество в обучението по важната тематика – създаване и използване на комплексни системи за ранно предупреждение от природни опасности. Създаден е консорциум от 14 институции от висшето образование от 9 страни – 4 европейски и 5 азиатски. (Азия, като най-застрашен континент от комплексни опасности – земетресения, цунами, тайфуни, наводнения и др.) Основната част от изследванията и практическите приложения са в създаването на програми и лекционни курсове за обучение в областта на природните бедствия и разпространението на информацията от комплексните системи за ранно предупреждение. Описано е и планираното българско участие.

***Ключови думи:** системи за ранно предупреждение, комплексни опасности, образование, Азия, Европа*

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА РАЗРАБОТВАНЕ И ВНЕДРЯВАНЕ НА БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА В НАЦИОНАЛНАТА СИСТЕМА ЗА ОТБРАНА И СИГУРНОСТ

Венелин Терзиев

Член-кореспондент на Руската академия по естествознание, професор,

доктор на икономическите науки, доктор на военните науки,

Русенски университет „Ангел Кънчев”, Русе, България

Национален военен университет „Васил Левски”, Велико Търново, България

Руска академия по естествознание, Москва, Русия

Ваня Банабакова, професор д-р

Национален военен университет „Васил Левски”, Велико Търново, България

Марин Георгиев, докторант,

Национален военен университет „Васил Левски“ – Велико Търново, България

Резюме: Целта на настоящата статия е да се натрупат достатъчно доказателства и аргументи, за да получи обществото необходимата степен на увереност, че по пътя на промени в мисленето и най-вече на ефикасно практическо приложение на обосновани от адаптирането на управленски модели като Балансираната карта за оценка могат да бъдат достигнати по-високи нива на ефективност на управление на всички йерархически нива. Авторите търсят възможности и подходящи алтернативи за ефективното внедряване на модела и апробирането му в различни системи и нива на управление.

Ключови думи: балансирани карти за оценка, измерване на дейността, стратегическо управление, контрол, организация.

ВЪВЕДЕНИЕ

Исходната позиция при разработване на стратегическа балансирана карта /БК/ за висшето ниво на организационна йерархия се явява предварителното съгласуване и уеднаквяване на позициите относно гледната точка на наблюдение върху характерните

черти на бранша и ролята на конкретната организация. От тук произтича и необходимостта висшето ръководство да разполага с достатъчно времеви ресурс за организиране и анализ на необходимата информация и изграждане на обосновано мнение по този въпрос. На дневен ред още в първия момент при изграждането на изходен информационен масив възниква проблемът с деформация на информационния поток. Недооценявайки преимуществата на компанията, които тя би получила ако се изгради реална и обективна картина на процесите вътре в организацията и около нея менажерите биха отнели всички приоритети на конкурентноспособност в пазарния живот. Често това е обвързано с конфиденциалния характер на специализираната информация и на фирмено и на институционално ниво.

Висшето ръководство обикновено не осъзнава мащаба на стоящите за решаване проблеми, поради което е необходимо достъп до информационен масив с такъв характер да имат по-широк кръг специалисти. Достъпът до информация придобива особено значение поради факта, че именно този процес оказва съществено влияние върху отношението на кадрите спрямо зададената и предстояща работа. Поведението на персонала се базира върху ценностна система и скала от критерии, формиращи оценки на базата на минал опит.

Процесът на разработване на стратегическа карта се явява като особена форма на вмешателство и промяна на мислене. Трансформацията на мисленето и променящото се отношение към работата преобразуват процеса по създаване на БК в саморегулиращ се процес с висок кумулативен ефект. „Всеки който е запознат с живота на организацията знае, че съществуват множество контролиращи системи, които въздействат върху ежедневната дейност. Липса обаче систематизирано разбиране, защо и как се използват тези системи като средство за постигане на определени програми”. Организирайки, своята система за управление на базата на структурата на БК менажерите могат да постигнат главната си цел—привеждане на стратегията в действие.

Когато организациите осъществяват решаващия преход на превръщане на стратегическото си виждане в действия, осъзнават истинския подем и придобиват реална полза от разработването и прилагането на БК. Резултатите от първоначално разработената БК винаги водят до серия управленски процеси, които мобилизират и преориентират организационните усилия.

Разработването на първоначалната БК в една организация се постига на базата на систематични процеси, създаващи консенсус и даващи яснота за това как мисията и

стратегията на бизнес-единицата могат да бъдат приведени в система от действащи цели и показатели. Този първоначален проект се нуждае от архитект, който да изгради структурата, да осмисли процеса и да събере базисна информация, необходима за създаване на тази система. Освен това, една БК трябва да изразява колективните идеи и енергия на висшето ръководство на тази организация. Ако този ръководен екип не е изцяло ангажиран в процеса не може да се постигне успешен резултат. Без активната подкрепа и участие на висшия мениджмънт не може да стартира проект - Балансирана карта. Без ангажираност и заинтересованост на висшия ешелон в организацията той би бил обречен на неуспех.

ПРЕДЛОЖЕНИЕ ЗА МОДЕЛ БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА МИНИСТЕРСТВО НА ОТБРАНАТА

Кратки данни за обекта на внедряване: Министерството на отбраната е правителствен орган и част от изпълнителната власт на дадена на суверенна държава. Ведомството реализира държавната политика в областта на ръководството на въоръжените сили (сухопътни, военноморски и военновъздушни) в мирно време и по време на война.

Създаването на армия е едно от първите действия на българските власти, предприети след създаването на Третата българска държава. Въз основа на заповед от 15.07.1878г. е създадена Българска земска войска. Още в първото правителство начело с Тодор Бурмов сред първите 6 висши държавни институции е създадено и военното министерство (Указ №23/05.07.1879г. - на основание на чл.161 от Търновската конституция) като най-висш военноадминистративен орган в България.

Военното министерство реализира задачи свързани със: защитата на държавния суверенитет и националната независимост, отбрана на националната цялост на държавата, отстояване интересите на българското общество и ценностите на националната идентичност.

Според конституцията, прието от VII^{-то} велико народно събрание (1991) върховен главнокомандващ на въоръжените сили е президентът на Република България. Ръководството на министерството отчита резултати от своята дейност пред Народното събрание.

Упражняването на граждански контрол над въоръжените сили и специалните служби произтича от ценностите на демократичното гражданско общество и е залегнало в националното законодателство. Законодателните актове на Народното

събрание създават основните регулиращи механизми в областта на отбраната и националната сигурност.

Организационната структура на Министерството на отбраната се привежда в съответствие с настъпилите промени и утвърдените приоритети в държавната политика, съобразени с членството на Република България в НАТО и Европейския съюз.

Министерството на отбраната е първостепенен разпоредител държавни средства и има бюджет над 950 млн. лв. Числеността на личния състав е в границите около 40000 души военен и граждански персонал.

При тези характеристики за МО може да се каже, че е една от големите правителствени институции. В своята структура тя има освен основните родове войски и други по-малки структури, които притежават характеристики на стратегически бизнес единици. Нейната мисия е да осигурява национална отбрана и участва в укрепването на международния мир и сигурност. През последните години Министерството засвидетелства съпричастност към процесите на опазване на международния мир и участва в мироопазващи мисии.

Основания за предложението по въвеждане на стратегическа карта:

Първо. Направената кратка характеристика на министерството на отбраната предоставя доказателства да се възприеме мнението, че това е институционално заявена стратегическа организация, която придобива все по-значимо социално присъствие и роля и в национален, и в наднационален аспект, като се изяснява в една специфична и ключова сфера с подчертано нематериален характер. Съобразно заложените цели, задачи и мисия на министерството убедено може да се твърди, че без стратегии в неговата работа постигането на добри резултати би станало невъзможно.

Второ. Опитът на водещи армии в алианса като армията на САЩ и на Великобритания показва, че доказани управленски модели могат да постигнат високи нива на ефективност и в сферата на отбраната и сигурността. В този контекст Моделът балансирана карта в неговата стратегическа версия би си превърнало в удачен метод за рационализиране на управлението на ефективност в работата на Министерство на отбраната и реална възможност за популяризиране и възприемане на стратегията от състава на цялата организация (фиг.1).

Фиг.1.Стратегическа карта на МО

Работата по стратегическата карта стартира с формулиране на стратегия, която в случая може да бъде определена като „създаване на ефективна система за отбрана”.

Анализът на стратегията и нейната декомпозиция посочват като основни и водещи две стратегически тематични области, а именно:

1. Повишаване на оперативната ефективност;
2. Оптимално използване на ресурсите.

Комплексът от стратегия и тематични области маркира посоката за реализация на стратегия на Министерството, осъществяването на мисия и конкретизирането на цели по стратегическите перспективи (направления), включени в структурата на картата.

За предложената карта може да се каже, че поради спецификата на дейност на самото ведомство и заложените за реализация задачи е напълно естествено да бъдат въведени изменения.

Това най-ясно може да бъде открито при дефиниране на самите перспективи (направления). В този контекст класическите наименования са заменени с целесъобразни.

Съобразно възможностите за надграждане отдолу-нагоре структурата съдържа:

Перспективата „Изграждане на бъдеще” намира отговор на въпроса как инвестициите в човешки ресурси, технологии и инфраструктура създават възможности стратегията да се реализира в дългосрочен времеви хоризонт. (замества Перспективата „Познание и развитие”)

Перспективата „Поддържащи процеси” посочва пътя, по който протичащите процеси трябва да се обновят или подобрят, за да се реализира избраната стратегия. (замества Перспективата „Вътрешни бизнес процеси”)

Перспективата „Управление на ресурсите” анализира нивото на правомерност и целесъобразност при употребата на ресурси. (замества Перспективата „Финанси”)

Перспектива „Резултати от дейността” дава конкретен отговор на въпроса това ли са резултатите, които очакват правителството и обществото. (замества оригиналната Перспектива „Човешки ресурси” на Каплан и Нортън и последващата я „Заинтересовани страни”)

Плътността на взаимодействие между перспективите и причинно-следствените взаимоотношения между структуриращите ги показатели са отразени по целесъобразност в схемата на Стратегическата карта на МО. Водещи консултанти изказват мнението, че „за организации в държавния сектор, за които по правило ресурсите са ограничени, а инвестициите в даден проект се правят за сметка на друг, е особено важно да демонстрират сложна мрежа от взаимовръзки и взаимодействия, предвидени от съставляния балансираната карта екип.”

Анализът на причинно-следствената зависимост между самите направления може да бъде тълкувана ориентировъчно в следния ред. Напълно разбираемо и естествено е началото да бъде свързано с направление „Изграждане на бъдеще”, тъй като цялостната стратегия за отбрана и сигурност се базира на хора, технологии и модерна инфраструктура. Самата идея за инвестиране в човешки ресурси доказва, че Министерството се стреми да удовлетвори в голяма степен очакванията на своите служители, като им предоставя възможност да прекарват достатъчно време с близките си и като цяло да се грижи за тяхното благосъстояние. Създадените добри условия са ключов фактор, способстващ за повишаване на духа в армията и по този начин се намалява или ограничава текучеството на кадри, или по-скоро се контролира тяхното развитие.

Именно това ще обезпечи целите в показателя „Ниво на кадрово осигуряване” и „Репутация” в направление „Управление на ресурсите”, а също така и целите на „Обучение”, „Мотивиране” и „Стимулиране” от направление „Поддържащи процеси”.

Ако към това се добави, че ефективното обучение способства за кадрово осигуряване, поддържането на репутация и формирането на лидери, то тогава процесът по постигане и управление на военната ефективност е напълно изпълним и реален и в този смисъл реализацията на заявената стратегия е в голяма степен гарантирана.

Анализът в дълбочина върху целия предложен модел на балансирана карта продължава с това, че реализацията на направлението „Изграждане на бъдеще” активизира системата от цели заложили пред другите направления. В подкрепа на това твърдение и като продължение на нализа, ако Министерството ограничи текучеството на кадри, се освобождават средства, които при други условия са нужни за набиране на нов персонал и те се пренасочват за модернизиране на технологии и оборудване. При наличие на нови технологични решение и оборудване Министерството може да реализира своите цели в показателите „Стимулиране” и „Мотивиране”, а следователно и да усъвършенства „Инфраструктурата на системата за отбрана и сигурност” и да управлява още по-балансирано своя бюджет, т.е. да реализира две ключови цели, които в крайна сметка способстват за оптимизиране на „военната ефективност”.

Направеното предложение за въвеждане на системата от показатели като стратегическа карта и реализираните по негов адрес анализи и разсъждения дават основание да се твърди, че приложението на подобен инструмент би променило отношението на всички служители в самото ведомство към заявената стратегия, на другите институции към проблемите на министерство на отбраната и най-вече към приоритетното значение на сигурността и отбраната за обществото и държавата [1-11].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализирайки „добрите практики” за създаването на конкретни условия и предпоставки, както и структурирането на целенасочени моделни предложения, за различни части от йерархичната структура на националната система за отбрана и сигурност позволява да бъде направено обобщаващо заключение:

Направеното предложение за създаване на адаптирани към нуждите образи на балансираните карти предоставят на цялата система за отбрана и сигурност да анализира и отчете още по-точно и коректно постигнатите резултати. Формирането на оценка и създаването на условия за постоянен и системен мониторинг би предоставило на цялата институционална система яснота и прозрачност за не само за нарастващата роля на стратегиите и нематериалните активи в съвременната действителност, но би дала реална представа за финансовото изражение на всички дейности, инициативи и

мероприятия. По този начин контролът би станал далеч по-ефективен. Така напълно обосновано, на база постигнати резултати и обективна оценка на осъзнатите нужди и потребности би се провело поредното обсъждане и внасяна на предложения за корекции при подготовката на всеки бъдещ държавен бюджет, конкретно насочен към дейността на Министерството на отбраната [12].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Терзиев. В., Е. Стоянов, М. Георгиев, Сбалансированная карта, как альтернатива для малого бизнеса, Международный научный журнал „Инновационная наука“ №2/2017, ISSN 2410-6070, с.236-241.

2. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, The factor information in the making of „The right“ decision (Факторът информация в процеса на вземане на „Вярно“ решение), Scientific journal „Economics and finance“, Publishing house „BREEZE“, Montreal, Canada, 2017, ISBN 978-6177214-49-5, pp.26-31.

3. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, One solution for costs minimization in the banking sector (Едно решение за минимизиране на разходите в банковия сектор), Scientific journal „Economics and finance“, Publishing house „BREEZE“, Montreal, Canada 2017, ISBN 978-6177214-49-5, pp.62-66.

4. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, Institutional team work-opportunity for improvement of financial control (Екипната институционална работавъзможност за усъвършенстване на финансовия контрол), Scientific journal „Economics and finance“, Publishing house „BREEZE“, Montreal, Canada, 2017, ISBN 978-617-7214-49-5, pp.76-80.

5. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, The balanced scorecard model as a tool for improvement of the national defense system management (Моделът балансирана карта за оценка като инструмент за усъвършенстване на управлението в работата на националната система за отбрана и сигурност), Research: tendencies and prospects: Collection of scientific articles. – Editorial Arane, S.A. de C.V., Mexico City, Mexico, 2017, ISBN 978-0-9942661-5-6, pp.7-11.

6. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, The balanced scorecard model as a tool for effective management (Моделът на балансирана карта за оценка като инструмент за ефективно управление), Research: tendencies and prospects: Collection of scientific articles. – Editorial Arane, S.A. de C.V., Mexico City, Mexico, 2017, ISBN 978-0-9942661-5-6, pp.239-243.

7. Терзиев. В., Е. Стоянов, М. Георгиев, Балансирана карта за оценка като инструмент за стратегическо управление и контрол, съвременни тенденции в авиационното обучение сборник от доклади на Научна конференция 18 – 19 май 2017, ISBN 978-954-713-110-1, стр.423-459.
8. Терзиев В., Е. Стоянов, М. Георгиев, Балансирана карта за оценка като инструмент за усъвършенстване на нематериалните активи, съвременни тенденции в авиационното обучение сборник от доклади на Научна конференция 18 – 19 май 2017, ISBN 978-954-713-110-1, стр.492-522.
9. Terziev V., E. Stoyanov, M. Georgiev. Prerequisites for the development of the balanced scorecard model, Topical issues of contemporary science: Collection of scientific articles. - C.E.I.M., Valencia, Venezuela, 2017, ISBN 978-0-9942661-1-8, pp.55-61.
10. Terziev V., E. Stoyanov, M. Georgiev. Prerequisites for the implementation of the balanced scorecard model, Topical issues of contemporary science: Collection of scientific articles. - C.E.I.M., Valencia, Venezuela, 2017, ISBN 978-0-9942661-1-8, pp.61-68.
11. Terziev. V., M. Georgiev, Highlights of the evolution of the “Balanced Scorecard” idea as a model for managing strategy development and control, Proceedings of SOCIOINT 2017- 4th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities 10-12 July 2017- Dubai, UAE, ISBN: 978-605-82433-1-6, pp.607-610.
12. Терзиев, В., Е. Стоянов, М. Георгиев, Предпоставки за разработване и внедряване на балансирана карта за оценка във военнообразователната система, Сборник доклади от годишна университетска научнаконференция 1-2 юни 2017 година Том 7 Научно направление „Социални, стопански и науки”, Велико Търново 2017 г., ISSN 1314-1937, с.189-203.

PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF THE BALANCED SCORECARD MODEL OF THE NATIONAL DEFENSE SYSTEM

Venelin Terziev,

**Corresponding Member of the Russian Academy of Natural History,
Professor, Eng., D.Sc. (Economics), D.Sc. (National security), Ph.D.,**

Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia

Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

University of Rousse, Rousse, Bulgaria

Vanya Banabakova, Professor, Ph.D.,

Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Marin Georgiev, PhD student,

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Summary: The aim of this article is to gather sufficient evidence and arguments in order to prove to society that during the process of change in thinking and especially of effective practical implementation of management models such as the balanced scorecard model, high levels of efficiency can be achieved on all hierarchical levels in systems key for the society and the state. The authors explore opportunities for the effective implementation of the model and trialling it in different systems and levels of management.

Keywords: balanced scorecards, performance measurement, strategic management, control, organization.

БАЛАНСИРАНА КАРТА ЗА ОЦЕНКА КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА СТРАТЕГИЧЕСКО УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛ В НАЦИОНАЛНАТА СИСТЕМА ЗА ОТБРАНА И СИГУРНОСТ

Венелин Терзиев

Член-кореспондент на Руската академия по естествознание, професор,

доктор на икономическите науки, доктор на военните науки,

Русенски университет „Ангел Кънчев”, Русе, България

Национален военен университет „Васил Левски”, Велико Търново, България

Руска академия по естествознание, Москва, Русия

Ваня Банабакова, професор д-р

Национален военен университет „Васил Левски”, Велико Търново, България

Марин Георгиев, докторант,

Национален военен университет “Васил Левски” – Велико Търново, България

Резюме: Целта на настоящата статия е да се натрупат достатъчно доказателства и аргументи, за да получи обществото необходимата степен на увереност, че по пътя на промени в мисленето и най-вече на ефикасно практическо приложение на обосновани от адаптирането на управленски модели като Балансираната карта за оценка могат да бъдат достигнати по-високи нива на ефективно управление. Натрупаният опит и умения да може да бъде адаптиран и използван в системата за отбрана и сигурност на България.

Ключови думи: балансирани карти за оценка, измерване на дейността, стратегическо управление, контрол, организация.

ВЪВЕДЕНИЕ

Още първите разсъждения по концепцията за балансирана карта доказват възможността организацията да се разглежда от конкретни перспективи като моделът БКО реализира максимално плътна връзка между краткосрочния оперативен контрол и дългосрочната стратегия. По този начин компанията се съсредоточава върху набор от

критични ключови коефициенти, отразяващи състояние и тенденции в определени планирани области. С други думи компанията е принудена да контролира и анализира ежедневните операции, тъй като те влияят върху дългосрочното развитие, включително върху неговите стратегически перспективи. Следователно концепцията за балансирана карта съдържа три времеви измерения, анализиращи регистрирани резултати, регулиращи настояща дейност и целенасочено фокусирани в бъдещето.

Балансираната карта е метод да се постигне съгласие и реализира контрол за това накъде се развива една организация, която следва своята стратегия. В бизнеса и в общественения сектор могат да се открият ключови коефициенти в изобилие. Разликата е в съсредоточаването върху нарочно избран набор от критерии - достатъчно малко за да са наблюдавани - и върху използването им за да се постигне и сподели общ възглед за стратегията на организацията за бъдещото ѝ развитие. Одобреният набор от критерии, формиран на базата на необходим, разумен баланс отразява стратегическия избор на организацията.

Подбраните критерии могат да бъдат разглеждани като допълнение към финансовия контрол и като средство да се намали опасността от вредния краткосрочен подход като същевременно те дават ясна представа на служителите в организацията за тяхната работа, за скритите очаквания, за бъдещето на компанията. Някои учени говорят за промяна на подхода от финансов към стратегически контрол, т.е. от конкретно направление в управлението, да се промени фокусът на внимание към цялостната организационна стратегия. Въпросът наистина засяга същността на икономиката повече, отколкото монетарния метод. Добра икономика означава добро управление на ресурсите.

Съвременните организации са нещо много повече от умело инвестиране на капитали. За всеки водещ мениджър е важно как да управлява талант, позиция на пазара и натрупани знания. Съвършенството на една проста концепция предопределя универсалния характер на моделът БКО и неговия широк периметър на приложение, като своевременно демонстрира осезаемите и неосезаемите ползи от съвместяването на финансовите с нефинансовите критерии [1-11].

МОДЕЛ НА БАЛНСИРАНА КАРТА ЗА СУХОПЪТНИТЕ СИЛИ НА БЪЛГАРИЯ

Предложение за модел на балансирана карта за Сухопътните сили на Република България.

Кратки данни за обекта на внедряване: Сухопътните войски на Република България са основния вид въоръжени сили в Българската армия, които подготвят и поддържат сухопътни формирования, способни за развърщане и участие в пълния спектър операции в системата на колективната отбрана на НАТО - както на територията на страната, така и извън не.

Историята на сухопътните войски започва през 1878г. с обнародването на указ на княз Дондуков за създаване на Българска войска.

През 1973г. се формира Командване на Сухопътните войски, на което се вменява ръководството на подготовката, окомплектоването и развитието на сухопътните обединения, съединения и части.

След демократичните промени през 1996г. Командването на Сухопътните войски се реорганизира в Главен щаб на Сухопътните войски, като постепенно структурите на войските и силите преминават от армейско-дивизионна организация към корпусно-дивизионна и впоследствие - към корпусно-бригадна организация.

На 29.03.2004г. България става член на НАТО.

Реформата за оптимизация и модернизация на войските и силите продължава. През юни 2006г., в изпълнение на Плана за организационно изграждане и преструктуриране на Българската армия до края на 2015г.

Главният щаб на Сухопътните войски се реорганизира в Щаб на Сухопътните войски, закрити са Командването на ОС, Командване „Изток“, Командване „Запад“ и Командването на Силите за специални операции. Съединенията и частите преминават на пряко подчинение на Щаба на Сухопътните войски.

Сухопътните войски към 2010 г. са били с численост 21 000 души, според План за организационно изграждане и модернизация на Въоръжените сили (ПОИМВС) до 31.12. 2015г. българските сухопътни войски трябва да бъдат сведени до 14 310 и да разполагат общо със 160 танка, 378 бронирани машини и 192 артилерийски установки. Фактически се извършва реформа, която намалява броя на техническите единици - към 31.12. 2004г. българските сухопътни войски са имали 567 танка, 965 бойни бронирани машини и 666 артилерийски установки.

Основания за предложение по въвеждане на стратегическа карта:

Първо. При положение, че в сухопътните сили на Република България продължават да протичат реформи и преобразования, а това са основните сили в националната система за сигурност и отбрана е наложително целия процес да бъде балансирано управляван и регулиран, не само административно-бюрократично от

нормативни актове и документи, а от реално действащ механизъм, прилагащ методологията на балансираните карти. Създаването на яснота и прозрачност на целия процес по осъществяване на промяна би създало условия личният състав на сухопътните сили да участва активно в нужната трансформация.

Второ. Въвеждането на стратегическа балансирана карта в дейността на сухопътните сили би създало условия непрекъснато да се повишава ефективността в стратегическото управление и да се реализира мониторинг на стратегическата готовност. Въпросната карта или система от показатели съществена подобрява методите за измерване на готовност, като предоставя актуална информация и непрекъснато разширява нейния обем. Именно така има реални шансове възникващите ключови въпроси да намират своите логични отговори, преди да са станали проблеми.

Началото по разработването на стратегическа карта е напълно целесъобразно да отчете спецификата в организацията на армията, като институция, която реализира мисия, изгражда стратегии, но като цяло преследва неизменно своята цел.

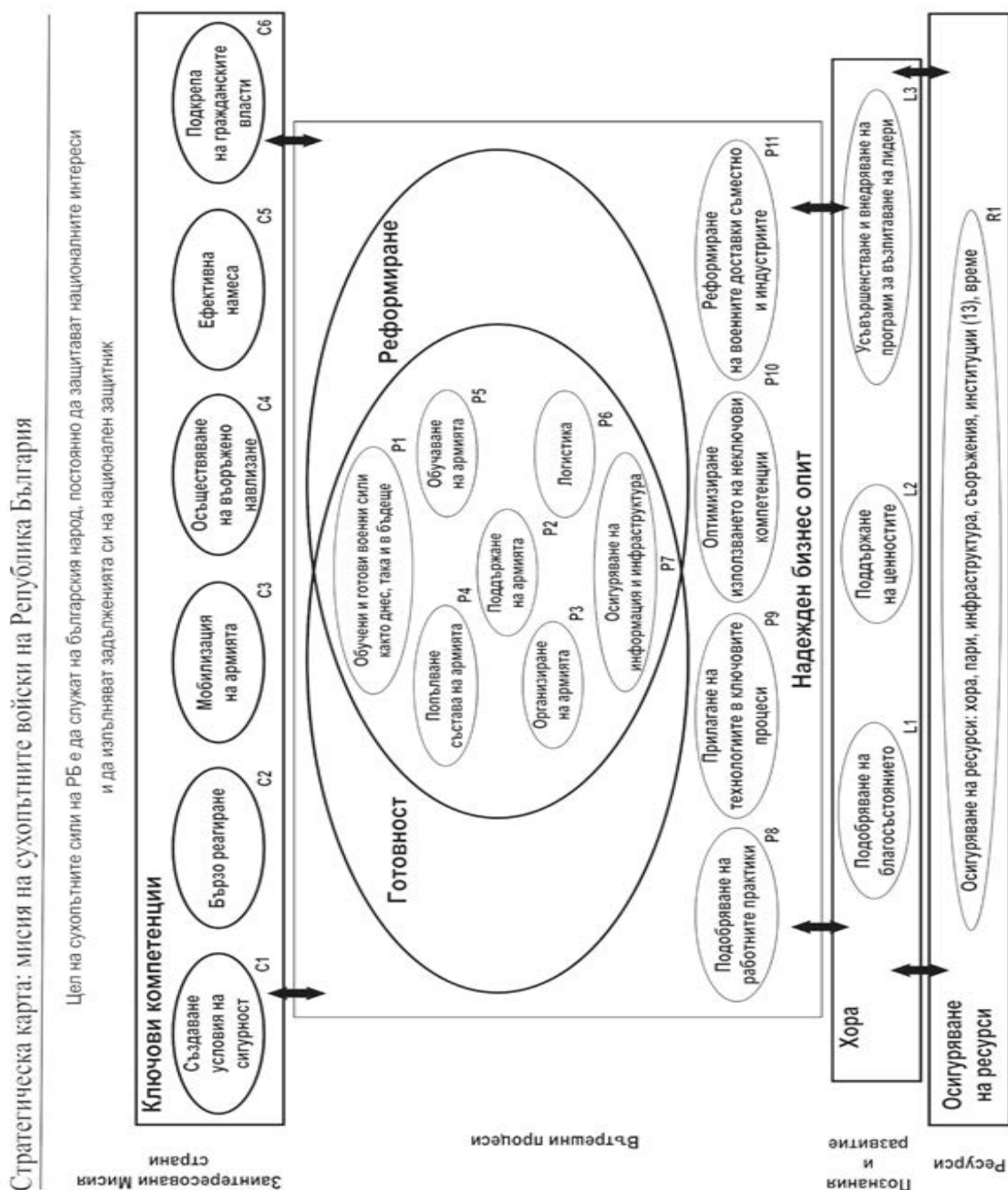
На това основание в структурата е регистрирана целта на сухопътните войски. В основата на картата са поставени направленията „Ресурси”, тъй като то понася основната тежест на процесите развитие и надграждане. За направленията „Вътрешни бизнес процеси” и „Познания и развитие” може да се каже, че задължително присъстват. По отношение на направление „Клиенти” самото естество на основната дейност на въоръжените сили предопределя внасяне на корекции и в този контекст то се преобразува в направление „Заинтересовани страни”.

Въпреки, че създаването на модел има като база „добри практики” и въз основа на тях може да се създаде удачно съдържание, реално нуждите на обществото предопределят посоката на промени, които за да сработи модела на картата трябва да бъдат отразени.

Проблемите с бежанците, конфликтните ситуации на Балканите, напрежението в Близкия Изток, са все отправни точки поради които системата за отбрана и сигурност стои все по-устойчиво във фокуса на обществено внимание. По тази причина – в системата за отбрана и сигурност възникват проблеми свързани с кадри, готовността и реформите. Кадрите, реално са крайъгълният камък на армията. Готовността на силите за отбрана и сигурност е залог за посрещане на непосредствените нужди от гарантиране на сигурност и отбрана на националните интереси и суверенитет. И не на последно място реформите, представляващи усилията за промяна, които биха

осигурили условия да се гарантира и предоставя високо ниво на отбранителни възможности и нужната степен на сигурност.

Фиг.1. Стратегическа карта: мисия на Сухопътните войски

Динамичните условия и заявените обществени очаквания създават предпоставки в съдържанието на стратегическата карта да намерят отражение важни и съществени теми, имащи пряко отношение към успеха на моделното предложение. Темата „Осигуряване на ресурси” поставя акцент върху набирането и осигуряването на разнородни по своя характер средства, необходими за реализация на поставените цели.

Приложението на темата „Надежден бизнес опит” доказва, че цялостната дейност се реализира, базирайки се на стандартизирани процедури, които притежават достатъчно висока ефективност и оптималност в използването на ресурсите във всички процеси и операции. Темата „Ключови компетенции” включва навици и умения, които армейските кадри трябва да развиват за да изпълняват своите професионални задължения.

Отбелязаните съдържателни и конструктивни особености на моделното предложение на стратегическа карта, насочена към повишаване на ефективността на сухопътните сили на Република България най-общо създава впечатление, че има потенциал и предоставя възможност да се намери и постигне баланс между обществените и институционалните интереси, а целите и стратегиите да се превърнат в конкретни действия.

Предложението за стратегическа карта създадено за нуждите на управлението на сухопътните войски (фиг.1) създава предпоставки по съдържанието на всяко направление (стратегическа перспектива) да бъде направен анализ, насочен към функционалните връзки на взаимодействие, възможности за реализация и потенциал по усъвършенстване.

Направлението „Ресурси” закономерно има фундаментален характер в изграждането на структурата на картата. Работата в тази насока и по тази тема обезпечава основата върху която се гради модела. Обезпечаването на средства, необходими за реализация на мисията и удовлетворяване на заявените очаквания на заинтересованите страни се явява ключов фактор за постигане на успех. Тук е редно да се уточни, че ресурсите не са само финансови, а включват личен състав (хора) инфраструктура, военни съоръжения, институции и още нещо съществено, предвиждат и времето, необходимо за тяхното ефективно приложение. Сухопътните войски трябва да бъдат обезпечени с всичко това, за да се очаква реално изпълнение, тълкувано като възможен резултат на рационално осъществени инвестиции.

В направлението „Познание и развитие” ключов фактор са човешките ресурси. Военнослужещите, независимо от своята длъжност придобивайки знания и

непрекъснато усъвършенствайки своите умения се превръщат в човешки капитал. Именно това е причината поради която формирането на устойчива среда, отчитаща от една страна потребностите на войниците и техните семейства, а от друга съответните морални ценности се превръща в основна задача при балансираното изграждане на цялото направление. Градивният елемент при конструирането на направлението може да се потърси като се инициират възможности за ориентация към лидерство – фактор в развитието на всички нива.

Тежестта в цялостната структура на стратегическата карта е заложена в третото направление „Вътрешни процеси”. Сложността на задачата по моделиране произтича от необходимостта да бъде намерен адекватен начин за отразяване на взаимовръзката между процесите по създаване на готовност и реализация на реформи. В този контекст може да се каже, че стратегическата задача на командването е да се намери равновесна точка между обявените приоритети. Казано с други думи трансформацията на армията трябва да се реализира без това да засегне съществено поддържането на готовност.

Предложението за стратегическа карта има потенциала да предостави условия да се осъществява контрол върху противоречията между отсрочки (или забавяне) в процеса на реформиране с цел поддържане на текуща готовност от една страна и компромисите, които трябва да бъдат направени в настоящето, за да се гарантира непрекъснатост на процеса по завършване на реформите от другата.

Включването в съдържанието на направлението на комплекса от показатели, отразяващи надеждния бизнес опит доказва, че протичащите процеси и тенденциите в тяхното развитие се обосновават на потребности, установени в миналото и опит, доразвиващ се в настоящето и най-вече свързан с потенциал, който ще създаде устойчива среда за заявено в стратегиите бъдеще.

Стратегическият характер на темата за поддържането на висока готовност на националната система за отбрана и сигурност за нашето общество и доказаната ключова роля в този процес на сухопътните войски предопределят включването в структурата на моделното предложение и направлението „Заинтересовани страни”. Ако бъде декомпозирана субектната структура на заинтересованите страни има основание да се споменат - българския народ, народно събрание, правителство и президент.

Като се взема предвид катастрофичната динамика на настоящето и високата неопределеност за бъдещето цялото това състояние на глобалните процеси може да бъде определено като „конструктивна деструкция.” Именно съобразяването с тези

условия прави рисковете да бъдат обосновано заявени изисквания към системата за отбрана и сигурност достатъчно високи. Ако към това бъдат добавени и социалните ангажменти на сухопътните войски да участват активно и при ликвидирането на последствия от бедствия и аварии, обществените очаквания придобиват още по-реален и сериозен характер. По тази причина, включването в развитието на направлението на темата „Ключови компетенции” доказва, че адекватните действия по подготовка на кадрите е може би единствената винаги необходима дейност, която същевременно има характеристики на ефективно решение и разумна инвестиция, генерираща ползи за обществото в бъдещето.

Като цяло по повод на направеното предложение за въвеждане на стратегическа карта в работата и управлението на сухопътните войски може да се каже, че моделът има потенциал и създава условия чрез свойствената си системна отчетност и същественото подобряване на методите за измерване да се повиши нивото на ефективност във всички процеси, обезпечаващи дейността на сухопътните войски.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на мястото и ролята на балансирана карта за оценка в процеса по развитието на стратегическото управление и контрол създава условия да бъде направено обобщаващо заключение:

Намирането на идейно сходство и концептуална близост между работата на системата за отбрана и сигурност и балансираната карта се обосновава на двете ключови тенденции, които променят разбирането за модерното и ефективно управление. Едната - свързана с поставяне на акцент върху стратегическите перспективи за развитие, и другата - развитието и усъвършенстването на нематериалните фактори за организационен успех. Заложените дългосрочни цели и задачи, които изпълнява българската армия и нейното реструктуриране могат да базират своето ново и по-ефективно управление именно чрез употребата на различни по съдържание и функционално предназначение картови образци, защото създаването на стратегическа готовност основно чрез целесъобразно натрупване на знания и професионални умения, както и усъвършенстването на нематериалните активи на системата за отбрана и сигурност би създало възможност да се удовлетворят очакванията на обществото и да добавят ново съдържание и смисъл на договорните партньорски взаимоотношения [12].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Терзиев. В., Е. Стоянов, М. Георгиев, Сбалансированная карта, как альтернатива для малого бизнеса, Международный научный журнал „Инновационная наука“ №2/2017, ISSN 2410-6070, с.236-241.
2. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, The factor information in the making of „The right“ decision (Факторът информация в процеса на вземане на „Вярно“ решение), Scientific journal „Economics and finance“, Publishing house „BREEZE“, Montreal, Canada, 2017, ISBN 978-6177214-49-5, pp.26-31.
3. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, One solution for costs minimization in the banking sector (Едно решение за минимизиране на разходите в банковия сектор), Scientific journal „Economics and finance“, Publishing house „BREEZE“, Montreal, Canada 2017, ISBN 978-6177214-49-5, pp.62-66.
4. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, Institutional team work-opportunity for improvement of financial control (Екипната институционална работавъзможност за усъвършенстване на финансовия контрол), Scientific journal „Economics and finance“, Publishing house „BREEZE“, Montreal, Canada, 2017, ISBN 978-617-7214-49-5, pp.76-80.
5. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, The balanced scorecard model as a tool for improvement of the national defense system management (Моделът балансирана карта за оценка като инструмент за усъвършенстване на управлението в работата на националната система за отбрана и сигурност), Research: tendencies and prospects: Collection of scientific articles. – Editorial Arane, S.A. de C.V., Mexico City, Mexico, 2017, ISBN 978-0-9942661-5-6, pp.7-11.
6. Terziev. V., E. Stoyanov, M. Georgiev, The balanced scorecard model as a tool for effective management (Моделът на балансирана карта за оценка като инструмент за ефективно управление), Research: tendencies and prospects: Collection of scientific articles. – Editorial Arane, S.A. de C.V., Mexico City, Mexico, 2017, ISBN 978-0-9942661-5-6, pp.239-243.
7. Терзиев. В., Е. Стоянов, М. Георгиев, Балансирана карта за оценка като инструмент за стратегическо управление и контрол, съвременни тенденции в иновационното обучение сборник от доклади на Научна конференция 18 – 19 май 2017, ISBN 978-954-713-110-1, стр.423-459.
8. Терзиев В., Е. Стоянов, М. Георгиев, Балансирана карта за оценка като инструмент за усъвършенстване на нематериалните активи, съвременни тенденции в

авиационното обучение сборник от доклади на Научна конференция 18 – 19 май 2017, ISBN 978-954-713-110-1, стр.492-522.

9. Terziev V., E. Stoyanov, M. Georgiev. Prerequisites for the development of the balanced scorecard model, Topical issues of contemporary science: Collection of scientific articles. - C.E.I.M., Valencia, Venezuela, 2017, ISBN 978-0-9942661-1-8, pp.55-61.

10. Terziev V., E. Stoyanov, M. Georgiev. Prerequisites for the implementation of the balanced scorecard model, Topical issues of contemporary science: Collection of scientific articles. - C.E.I.M., Valencia, Venezuela, 2017, ISBN 978-0-9942661-1-8, pp.61-68.

11. Terziev. V., M. Georgiev, Highlights of the evolution of the “Balanced Scorecard” idea as a model for managing strategy development and control, Proceedings of SOCIOINT 2017- 4th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities 10-12 July 2017- Dubai, UAE, ISBN: 978-605-82433-1-6, pp.607-610.

12. Терзиев, В., Е. Стоянов, М. Георгиев, Предпоставки за разработване и внедряване на балансирана карта за оценка във военнообразователната система, Сборник доклади от годишна университетска научнаконференция 1-2 юни 2017 година Том 7 Научно направление „Социални, стопански и науки”, Велико Търново 2017 г., ISSN 1314-1937, с.189-203.

THE BALANCED SCORECARD MODEL AS A TOOL FOR STRATEGIC MANAGEMENT AND CONTROL OF THE NATIONAL DEFENSE SYSTEM

Venelin Terziev,

**Corresponding Member of the Russian Academy of Natural History,
Professor, Eng., D.Sc. (Economics), D.Sc. (National security), Ph.D.,
Russian Academy of Natural History, Moscow, Russia
Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria
University of Rousse, Rousse, Bulgaria**

Vanya Banabakova, Professor, Ph.D.,

Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Marin Georgiev, PhD student,

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Summary: The aim of this study is to gather sufficient evidence and arguments in order to prove to society that during the process of change in thinking and especially of effective practical implementation of management models such as the balanced scorecard model, high levels of efficiency can be achieved on all hierarchical levels in systems key for the society and the state. The expertise and skills can be adapted and used in the Bulgarian defence and security system.

Keywords: balanced scorecards, performance measurement, strategic management, control, organization.

ОБРАЗОВАНИЕТО В БЪЛГАРИЯ КАТО МЕХАНИЗЪМ ЗА СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА МИГРАНТИ И БЕЖАНЦИ ОТ ЮЖНА АЗИЯ

Ерол Буюклиев

Докторант във Военна академия „Г. С. Раковски“, Факултет „Национална
сигурност и отбрана”

Резюме: В доклада се анализират предизвикателствата, пред които се изправя българската образователна система като система за интегриране на мигранти и бежанци от Южна Азия. Очертават се основните причини за мигрантските и бежанските вълни от Южна Азия-ЮОА по посока на Западна Европа, където България е в ролята на транзитна държава. Извеждат се изводи и препоръки за работа с мигранти от Южна Азия.

Ключови думи: *мигранти¹, бежанци, образование, социализация, сигурност, Южна Азия, България, интеграция*

Въведение

Миграцията на хора е процес, в който индивид, група, множество хора решават или са принудени да напуснат населяваните от тях територии към други, които им дават възможност за живот и оцеляване (International Organization for Migration-IOM). Причините, които мотивират, активират и подхранват този процес могат да бъдат обобщени в три катастрофични извънредни ситуации: антропогенни (предизвикани от човешката дейност замърсяване, конфликти); природни (бедствия, наводнения, земетресения, климатични промени); техногенни (съчетание на природните фактори с човешката дейност). Основните причини за миграцията са икономически, политически, религиозни, военни, исторически. От своя страна Andrew Geddes и Peter Scholten извеждат основните мотиви за миграционните процеси: икономическо неравенство, политически промени, включително конфликти; подкрепата от вече установили се мигранти и използването на високите технологии за комуникация („мигрантска мрежа“); ефектът от демографските промени и милионите млади хора, които могат да

¹ Мигранти – са всички хора, които под различна мотивировка преместват своето местожителство. Това ще е терминът, който ще включва и понятието бежанци. При необходимост от диференциация на двете понятия ще бъде използвано понятието бежанци.

се придвижат към желаните дестинации; промените в средата на живот, които принуждават преместването на огромни маси от хора. От друга страна, същите тези икономически, политически, социални, демографски и условия на средата могат да бъдат пречка пред възможността за движение и промяна на местоживеенето. Един от примерите е конфликтът в Сирия, който принуждава 4.5 млн. души да мигрират по посока Турция, Ливан и Йордания (Geddes, Scholten, 2016; с. 15-26). Тази двойнственост поражда множество въпроси пред политическите елити, които имат властта за управление на рисковете на сигурността и изграждането на обществата, какъвто например е нерегламентираната миграция.

Що се отнася до миграционните процеси от Южна Азия² към България и интеграцията на мигрантите в приемащите страни се очертава проблемът за конфликтните отношения с българското общество. Това извежда на преден план голямото предизвикателство пред българската образователна система и нейните възможности за обучение на всички новодошли. Оказва се, че различията в културно, етническо, религиозно дори цивилизационно отношение пораждат потребността от обучение и изграждане на социални умения за въграждане в България. От гледна точка на нашето общество, ние също се нуждаем от обучителен процес за опознаване на непознати култури, етнически особености, обичаи, политически виждания, личностни особености, които носят със себе си мигрантите от Южна Азия. В съвременното глобализиращо се човечество е невъзможно да се крием в защитената илюзорност на „границите“ на националната държава и/или в отрицанието на проблема като самозалъгваща се защитеност и измамен психологически комфорт. Изникват определени изисквания към българската образователна система и институциите като механизъм на „меката сила“ на една държава. Като част от процеса на обучение и възпитание на мигрантите, съответно на българските граждани и на специалистите работещи в сферата на образованието и социалната дейност се налага усвояване на нови знания в името на урегулиране на конфликтните взаимоотношения и управлението на миграционните процеси.

Интеграцията на мигранти от Южна Азия в българското общество е политически, икономически и социален въпрос, който определя актуалността на темата за оцеляването на отделните индивиди и структурираните общности като интегрирани системи. На политическо ниво, проблемът с миграцията към/в ЕС стимулира

² В настоящото изследване Южна Азия е разгледан като регион от осем държави: Афганистан, Бангладеш, Бутан, Индия, Малдиви, Непал, Пакистан и Шри Ланка.

множество дезинтеграционни процеси, които застрашават индивидуалната, идентичностната (социеталната) сигурност, но също така груповата сплотеност, националната, регионалната и глобалната политическа стабилност.

В икономически план миграцията има две страни. Първата са положителните ефекти от притока на образовани, висококвалифицирани кадри, които допринасят за развитието на приемащите общества. Втората е негативна, държавите реципиенти се изправят пред трудната задача да обучат, образуват и интегрират мигрантите в трудовия процес и живота на обществата. Огромни маси от хора се превръщат в маргинали и стават обект на внимание от организираната престъпност, нелегитимни вероучения, съмнителни икономически дейности, нерегламентирани взаимоотношения и като цяло са податливи на негативно влияние, внушения и пропаганда. Негативната икономическа последица отправя вниманието към социалната система, която изразходва бюджетите на общините за социални помощи и интеграционни механизми, които не гарантират повишаване на производителността на труда, отнемат години за обучение и често са конфликтни. Миграционният процес от ЮА към ЕС и към България в частност касае сигурността на българските граждани, националната сигурност на България, както и европейската сигурност като цяло. С оглед на конфликтността в Южна Азия, огромното население от бедни млади хора, мигрантските потоци към богатите западни страни ще продължава, а България се оказва транзитен пункт и една от „входните врати“ към политическата, икономическата и социалната системи, но най-вече към „европейската мечта“.

Настоящото проучване насочва вниманието към миграционните процеси от южноазиатските страни към България, свързаните с това рискове за сигурността на страната, с преимуществено значение на нетрадиционните рискове за сигурността: заплахата от разпространение и използване на ядрено оръжие, влиянието на националистическите движения, нерегламентирана миграция, увеличаващият се трафик на хора, оръжия и наркотици, заплахите от тероризъм, климатичните промени, липсата на питейна вода, конфликтността. Две страни от региона, Индия и Пакистан, имат и развиват ядрено оръжие, в съседство е ядрената сила Китай, а всички те имат нерешени териториални въпроси и спорове. Наред с това, роенето (от англ. - swarming) на бунтовнически, терористични, сепаратистки групировки засилват несигурността в региона. Миграцията е риск, който се проявява на всички равнища в средата на сигурност. Освен риск на сигурността в ЮА, чрез връзките (от англ. - linkages) с Китай,

Централна Азия + Русия, Близкия Изток и Югоизточна Азия, миграцията се проявява като транснационален проблем (Thakur, Wiggen, 2004, с. 1-4).

Целта на доклада е като се анализират измеренията на миграцията на хора от Южна Азия към България да се определят основните предизвикателства пред българската образователна система като интеграционен механизъм. В края на доклада са изведени препоръки към специалистите в системата на социалните дейности и образователната система, които работят пряко с мигранти. **Обект** на изследване е процесът на миграция от Южна Азия към България. Специално внимание се обръща на мястото на образователната система в България за интегриране на мигрантите чрез образование. **Изследователската хипотеза** разглежда интеракцията човек (мигрант) ↔ система (българска образователна система) като конфликтно взаимодействие в българската среда на сигурност, което под влияние на съвременните глобални, регионални, национални и локални процеси е риск за индивидуалната, груповата, националната, регионалната и глобалната сигурност.

Задачите, които си поставя настоящото изследване са: Да се анализират параметрите³ на миграцията от ЮА към България; Да се обособят причините за миграционните процеси от ЮА към България; Като се очертаят основни проблеми, пред които се изправя българската образователна система, да се изведат препоръки и насоки за работа с мигрантите от региона на ЮА.

Настоящият анализ се основава на съвременни **литературни** източници, в които е обоснован мултидисциплинарния подход като теоретичен модел, матрица, за разглеждане на рисковете на сигурността. За основна, парадигмална, гледна точка на проблема пред образователната ни система в работата с мигранти е използвана теорията за човешката, социеталната (идентичностна) сигурност обоснована в изследванията на Копенхагенската школа⁴ (Бари Бузан, Яп де Вилде, Оле Уевер), която поставя преимуществено значение на индивидуалната над груповата, националната, регионалната и глобалната сигурност (Слатински, 2010). В центъра на тази основополагаща теоретична постановка е поставен отделният човек. В изследването са използвани анализи на български и чуждестранни учени. Разгледани са доклади на Държавната агенция за бежанците (ДАБ), Държавната агенция национална сигурност (ДАНС), както и актуални анализи от различни „мозъчни резервоари“ think-tank.

³ Брой мигранти от Южна Азия

⁴ „Копенхагенска школа“ за изследвания на сигурността - Бари Бузан (Barry Buzan), Оле Уевер (Ole Wæver) и Яп де Вилде (Jaap de Wilde),

Изследването е допълнено с доклади на Международната организация за миграцията (International Organization for Migration - IOM), медии, доклади на аналитични центрове и информационни ресурси в глобалната мрежа Интернет. Тези и всички други източници, които са използвани в анализа са цитирани според изискванията и са подредени в библиографска справка.

Методологията на изследването се базира на идеята за комплексния характер и сложност на темата. Използвани са следните традиционни методи на изследване: Анализ на актуалната ситуация; Проучване на информационните източници; Теоретичен анализ; Системен подход и факторен анализ; Преход от абстрактно към конкретно и обратно.

Настоящото изследване е **ограничено** в представяне на най-общ план на мигрантския поток от ЮА към България, не се набляга на детайлното обсъждане на понятията бежанец, мигрант, емигрант, имигрант. В доклада е използвана информация от открити източници относно проблема за интеграцията на мигрантите в обществото. Включени са основни акценти от доклади на официални държавни институции, от научни конференции, които имат отношение към миграционните процеси.

Изследването е насочено към широк кръг от потребители, но полза от него, като гледна точка за анализ, могат да извлекат специалисти в областта на образованието и социалните служби, които пряко работят с мигрантите от Южна Азия.

1. Съвременни измерения на миграционните процеси от ЮА към България и включването на мигрантите в образователната система като механизъм за социализация

Миграцията от ЮА към България е риск на сигурността, който има транс-гранични последици и заедно с икономическите кризи, организираната престъпност, тероризмът, измененията в климата, разпространението на ядреното оръжие, пандемията, бедността надхвърлят възможностите на България да се справи сама в минимизирането на последиците. Съвременните рискове за страната са идентифицирани в Стратегията за национална сигурност от 2011 г., където миграцията е посочена като един от процесите с дестабилизиращо влияние над България и в ЕС като интеграционно цяло. Освен предизвикателствата, рисковете и заплахите за сигурността ни, в стратегията за национална сигурност са изведени националните интереси на България. Те са обособени в две групи: жизненоважни и важни. Един от важните интереси, който пряко е свързан с миграцията към България, е „развитие на

образованието, възпитанието, науката и научно-приложните дейности в духа на националните и общоевропейските ценности“ (Стратегия за национална сигурност на Република България, 2011, с. 2-9). При извеждането на миграцията като един от рисковете на сигурността за България и ЕС възниква въпросът какви са измеренията на миграционните процеси/вълни от ЮА към България?

Европа, и по-конкретно ЕС, е крайна цел за голяма част от мигрантите от ЮА. България е външна граница на ЕС. За периода 01.01.1993 г. – 31.08.2017 г. Държавната агенция за бежанците при Министерския съвет отчита общо 81934 души, които са потърсили закрила. От тях най-голям брой са в периода 2014-2017 г. съответно: 10353 души, 20787 души, 12015 души, 13235 души. Страните с най-голям брой мигранти са 5: от Афганистан, общо 25084 души, следва Сирия 20911 души, Ирак 18931 души, Пакистан 3003 души, без гражданство 2110 души за периода 1993-2017 г.. Само за 2017 г. подадените молби от лицата потърсили закрила са общо 13235 души, за водещите 5 страни статистиката сочи: Афганистан 962 души, Сирия 727 души, Ирак 484 души, Пакистан 187 души, Иран 69 души. Общият брой лица потърсили закрила в периода от дата 01.01.2017 до 31.08.2017 г. е 2633 души. Разпределението по страни от ЮА е както следва: от Афганистан 962 души (възраст: от 0-13 г. са 89 души, 14-17 г. 244 души, 18-34 г. са 592 души, 35-64 души 37 души, над 65 г. са 0), мъжете са 889 души, жените 73 души; от Бангладеш 30 души (възраст: от 0-13 г. са 0 души, 14-17 г. 3 души, 18-34 г. са 26 души, 35-64 г. 1 човек, над 65 г. 0), мъжете са 30 души, жените 0 души); от Индия 2 души (възраст: от 18-34 г. са 2 души), мъже 2; от Непал 13 души (възраст:), от Пакистан 187 души, от Шри Ланка 42 души. Значителен е броят на идващите от Сирия и Ирак, съответно 727 души и 484 души (Държавна агенция за бежанците при Министерски съвет, ДАБ, 2017).

Нараства значението на нетрадиционните рискове на сигурността, какъвто е миграцията, като отражение на променящата се взаимосвързана глобална среда на сигурност и ограничените ресурси на съвременната държава. Налага се интеграция към съюзни формации, коалиции и/или колективни обединения. Това изтъква в една от своите книги по проблемите на сигурността професор Николай Слатински и подчертава необходимостта от „разширяване на контекста“ по посока на приобщаване към общност на сигурност (Слатински, 2011, с. 156). С оглед на новите предизвикателства за сигурността, нарастващата неопределеност, постоянната несигурност и неяснота в съвременния глобален свят, България избира своята „стратегия на интегриращата се държава“ и се насочи към Запада, т.е. НАТО (2004 г.) и Европейския съюз – ЕС (2007

г.). В своята същност миграцията, промените в климата: наводнения, суша, топене на ледници, озонова дупка, парников ефект, унищожаване на биологичното разнообразие, изсичане на гори, глад вземат много повече жертви от тероризма, изтъква още проф. Слатински в друга своя книга посветена на сигурността и подчертава необходимостта от качествено нова стратегия и парадигма на т.нар. устойчива сигурност, която да замени ортодоксалния дневен ред на сигурността. Осъзнава се необходимостта от фокусиране на енергията и ресурсите в изграждането на повече мир и сигурност, за сметка на усилия насочени срещу войната, с което акцентът от сигурност за някой се измества към сигурност за всички (Слатински, 2014, с. 52).

Тази амбициозна цел има своите необятни граници. Една от посоките на миграционните процеси е от ЮА към България (ЕС), като страната ни е транзитна зона и „врата“ на ЕС. По данни на ООН, в периода 2000-2015 г. международната миграция се увеличава с 41% достигайки 244 млн. души. Най-голям дял от мигрантите избират за крайна точка Европа, около 76.1 млн. души, следвана от Азия 75.1 млн. души, Северна Америка 54.5 млн. души, Африка 20.6 млн. души, Латинска Америка и Карибския басейн 9.2 млн. души, Океания 8.1 млн. души (International migrant stock, 2015). Към 31.12.2015 г. населението на България е 7 153 784 души, което представлява 1.4% от населението на ЕС, от тях 98.9 са български граждани.(Национален статистически институт, 2016) Мигрантите, които живеят в България са 1.43% от населението на страната.(World Migration, 2015) По данни на Националния статистически институт, само за една година населението без гражданство нараства от 65622 души през 2015 г., до 73822 души през 2016 г., като техният брой през 2008 г. е 36265 души.(Национален статистически институт, Население по гражданство – чужденци, 2017, с. 15) През 2015 г. в България живеят общо 1211 души от ЮА, съответно: от Бангладеш са 575 души, Афганистан 322 души, Индия 187 души, Пакистан 86 души, Непал 7 души, Бутан 25 души, Шри Ланка 9 души (За Малдиви не е открита информация). В допълнение, към 2015 г. 1 176 390 души с българско гражданство, или 14.13% от населението с българско гражданство живеят извън пределите на България, предимно в Турция 482 851 души, Испания 130 116 души Германия 105 331 души, Гърция 72 893 души, Италия 57 691 души, САЩ 65 190 души, Канада 19 336 души, Великобритания 51 875 души, Русия 20 549 души, Франция 17 626 души и др.(ИОМ, World Migration, 2015). Общата картина показва, че миграционната вълна върви от Изток на Запад, която тенденция не се променя от високите стойности на мигрантите с българско гражданство в Турция дължащо се на политическите процеси от последната четвърт на

XX век, а не на съвременните миграционни вълни на XXI – то столетие. Към днешна дата, 27.09.2017 г., България заема 105 място по население в света с 7 072 968 души или 0.09% от световната популация, от тях най-високи стойности по брой население се достигат през 1985 г. с рекордните 8 975 291 души. Прогнозата за 2050 г. е намаляване на населението до 5 423 867 души, или достигане до 128 място в света по брой население⁵ (Worldometers, 2017).

Миграционните процеси към България изискват целенасочена работа за развитие на механизми за социализация на мигрантите към българското общество. Един от начините за приобщаване е включването в образователната система като интеграционен механизъм. Водещо място тук имат качеството на образованието, нормативната база и възможности, които да удовлетворят нуждата от обучение на всеки обитаващ европейското икономическо, политическо и социално пространство. Към 24.02.2017 г. 143 деца мигранти учат в български училища, това съобщава министърът на образованието проф. Николай Денков, което обезпечава нуждата от интеграция чрез образование като най-сигурна защита срещу радикализация (Министерство на образованието и науката - МОН, Новини, 2017). Възможностите на МОН за работа с мигранти са ограничени. В Националната стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията 2015-2020 г. е отразен статута на МОН като институция с частична компетентност в областта на миграцията, където още се посочва ролята на България като държава осигуряваща свободен достъп до образование, условия за преквалификация и трудова реализация с цел по-доброто интегриране в обществото на чужденците потърсили закрила. В Стратегията са идентифицирани зоните на нестабилност, които генерират миграционни потоци: Близкия и Среден Изток, Северна и Централна Африка. Образованието е едно от основанията за пребиваване в страната, но то изглежда достъпно за тези, които получат закрила. В националното законодателство на Република България са въведени разпоредби на международното право и относимите актове на ЕС свързани с миграцията и убежището, които да обезпечат законната миграция: Закон за чужденците в Република България; Закон за влизането, пребиваването и напускането на Република България на гражданите на Европейския съюз и на членовете на техните семейства; Закон за българските лични документи; Закон за българите, живеещи извън Република България и Закон за българското гражданство; Наказателен кодекс; Закон за Министерството на

⁵ Да се има предвид, че територията на България е 110,099 км² (Europe.bg, България, 2017), а не посочените в страницата на Woroldometer 108,560 км².

вътрешните работи; Закон за борба с трафика на хора; Закон за убежището и бежанците; Закон за насърчаване на заетостта; Закон за гражданската регистрация.(Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията 2015-2020 г.) Към законите може да се добави и Постановление № 144 от 19.07.2017 г. За приемане на Наредба за условията и реда за сключване, изпълнение и прекратяване на споразумението за интеграция на чужденците с предоставено убежище или международна закрила, където един от индикаторите за успешна интеграция на чужденци с предоставено убежище или международна закрила е достъпът до образование (Държавен вестник, брой 60 от 25.VII, 2017). Освен това в Наредба № 3 от 06.04.2017 г. за условията и реда за приемане и обучение на лицата, търсещи или получили международна закрила се определят условията и редът за приемането и обучението на лицата, търсещи или получили международна закрила (Наредба № 3 от 06.04.2017 г. за условията и реда за приемане и обучение на лицата, търсещи или получили международна закрила, 2017). Оказва се, че достъпът до образование на мигрантите зависи от статута и не всички имат право на свободен достъп до образователната система, което означава че по-голямата част от хората достигнали до България и без възможности или желание за получаване на официален статут изобщо нямат достъп до легитимно образование. За периода 01.01.1993-31.08.2017 г. от всичките 81934 души потърсили закрила е предоставен статут на бежанец на 13038 души, с хуманитарен статут са 11137 души, отказ са получили 12301 души, прекратеното производство е за 43572 души.(ДАБ, 2017) Резултатът е невъзможност от страна на официалните институции да прилагат образованието като интегриращ механизъм за над 50% от тези, които търсят закрила като тук не са отбелязани статистиките за нерегистрираните мигранти. Тревога събужда и фактът, че според индексът „Политики за интеграция на мигранти“ (MIPeX)⁶, в областта на образованието България заема 30 място от 31 държави, преди Унгария, с крайно неблагоприятно положение за мигрантите. Малко са образователните системи в Европа, които се адаптират към новите реалности на имиграцията. Положителната страна за българската страна е възможността на всички пребиваващи лица да се ползват

⁶„Политики за интеграция на мигранти“ (MIPeX) е справочник и интерактивен инструмент за оценка, съпоставяне и подобряване на политиките за интеграция. Той измерва политиките за интеграция в 31 страни в Европа и Северна Америка. Въз основа на 148 индикатора MIPeX дава богата представа за възможностите на мигрантите за участие в обществото, като оценява ангажираността на правителствата в областта на интеграцията. Чрез измерване на политиките и тяхното прилагане той установява дали на всички пребиваващи лица на територията на дадена държава се гарантират равни права, задължения и възможности.

от едно от най-силните антидискриминационни законодателства както в Централна Европа (наред с Румъния), така и в Европа като цяло. От друга страна, в разширена версия на доклада от 2015 г. на английски език, България е на последно 38 място по интеграцията на мигрантите към образователната система, което означава, че интеграцията на имигрантите не е приоритет на правителствената политика. В доклада е посочено и негативната обществена нагласа към мигрантите, около 37%.⁷ („Политики за интеграция на мигранти“ (MIPEX), 2015), (Huddleston, Thomas; Bilgili, Özge; Joki, Anne-Linde and Vankova, Zvezda, 2015). Задълбочаването на проблемите с интеграцията на мигрантите към българското общество извежда на преден план причините, които пораждаат миграционните процеси от ЮА към България.

2. Причини за миграционните процеси от ЮА към България

Потвърждение на опасенията за непредсказуемостта на миграционния процес към ЕС е позицията на държавата и експертите отразени в сборник доклади от национална конференция „Бежанската вълна и предизвикателствата пред националната сигурност“ на Института за стратегии и анализи, която е проведена на 24.09.2015 г. в зала „София“ на БЧК. Сборникът помества доклади на водещи анализатори на сигурността в България: Владимир Чуков, Димитър Йончев, Николай Радулов, Никифор Стефанов, Николай Михайлов, Нина Дюлгерова, Димитър Димитров, Тома Борисов. За разбирането на проблема за миграцията в контекста на XXI век, професор Владимир Чуков ни връща към края на Втората световна война и „първата вълна поканени“ мигранти. Професорът не усложнява излишно анализа и не разграничава мигранти от бежанци. Основен реципиент по онова време, края на 50 и началото на 60-те години на XX век, е Германия поради необходимостта от стотици хиляди работници за непривлекателни професии, които местното население не желае да упражнява. Основната маса от мигрантите са от Турция, а ритъмът на прием е в диапазона 350-450 хиляди души годишно. Сред тях изтъква професорът, освен от Турция има хора от Северна Африка, Азия. Темпът на социализация е забавен, а интеграционният модел е погрешен. Втората миграционна вълна, описана от проф. Чуков е през 1992 г. след събарянето на Берлинската стена, която е характеризирана като непредизвикана, но допустима. Основната група мигранти са от същия цивилизационен код, предимно от Източна Европа към Западна Европа, около 625 000 души отиват в държавите на

⁷ Данните отчитат периода до 2014 г.

Евросъюза от 15 страни-членки. Източноевропейците изпреварват азиатците, африканците и арабите в интегрирането към обществата на тогавашния ЕС. Третата вълна стартира 2011 г. с „Арабската пролет“, която провокира миграция на хора с неевропейски цивилизационен код, морал и етика. Една от причините е икономическата нужда на немската икономика от 400 000 нови работници. Важна констатация по въпросите на бежанската вълна на проф. Чуков е утвърждаването на ЕС като икономически и социален гигант, но политико-военно джудже. Липсва единна външна политика, която да налага по отношение на регионалните кризи. По отношение на мотиваторите на миграцията доминират икономическите мигранти, а не политическите бежанци. Мигрантите от Афганистан са предимно хора, които са напуснали страната по посока Иран, около 1-1.5 млн. души, по времето на руската инвазия от 1979 г. и сега се придвижват към Европа поради ограниченията им за учене в Иран до 5-ти клас. Бежанците в Гърция са около 1 млн. души, които потенциално подхранват потока към „богатата“ Западна Европа. Натискът се усилва с възприемането на формулата „Берлускони“, т.е. „...ще ги пускаме да ходят, където си искат“. Една от последиците за Европа е промяна на генофонда.

Бежанският поток е сериозно предизвикателство за вътрешната и външната политика на Република България. Страната е в периферията на бежанския поток като една от причините е стриктното спазване на европейските нормативи. Друг фактор е ниският жизнен стандарт в нашата страна, което на този етап ограничава присъствието на бежанци. Основен проблем за държавата се оказва масата от хора, която остава тук и ерозира икономиката и държавността. (Велева, Димитрова, Маргарита Балева, Димитрова, Михайлина, Живкова, Джоева, 2015, с. 16-24) В допълнение на причините за бежанските потоци към Западна Европа професор Димитър Йончев посочва загубата на баланса на съперничеството между САЩ и Русия в Близкия изток като след края на Студената война принципът на човешките права е движеща сила за въоръжени намеси. В тази ситуация позицията на България може да е само една, изтъква още професорът, стремеж към балансирано отношение между съперниците и залагане на позитивни решения, свободни от идеологически предпоставки. Към това може да се добави анализът на професор Николай Радулов, който счита мигрантската вълна като „опит за взлом в европейската сигурност“. (Велева, Димитрова, Маргарита Балева, Димитрова, Михайлина, Живкова, Джоева, 2015, с. 25-29)

Мигрантските процеси в ЮА могат да бъдат разделени на две категории: вътрешна и международна. Общото между тях са причините, които ги пораждат. Най-

често това са липсата на адекватни възможности и ресурси за развитие или по-добрите условия на живот в избраното ново местоживееие. Съществуват и принудителни фактори, които не могат да бъдат преодоленни. Сред тях са високата бедност, конфликтността в региона, природните бедствия, тероризма. Значителна част от трудовата миграция е от Индия и Пакистан, съставена е предимно от мъже. Единствено Шри Ланка стимулира миграцията на трудова миграция сред женския пол. Малка част от вискоквалифицирани кадри от Южна Азия мигрират към Европа и Северна Америка. ЮА е на второ място по парични трансфери, което оказва влияние на всички нива от икономиката. Страните от региона споделят общо минало. Оттеглянето на Британската империя и деколонизацията от средата на миналия век предизвиква миграционни процеси на милиони хора на субконтинента. Някои страни от региона сключват официални споразумения за легализиране на миграционните процеси. Пример за това са Индия-Непал, Индия-Бутан, Бутан-Непал, Пакистан-Афганистан. Най-значителни миграционни процеси протичат между Индия и Бангладеш, Афганистан-Пакистан, Индия-Пакистан, Непал-Индия, а напоследък с изострянето на обстановката в Мианмар и конфликтните отношения между будисткото мнозинство и мюсюлманите рохинджа принуждава над 60 хиляди мюсюлмани да прекосят границата с Бангладеш. Миграционните процеси в ЮА създават предпоставки за увеличаване на трафика на хора. Въпреки положителната страна на трудовата миграция, негативните ефекти за сигурността и социално-политическата стабилност, миграцията в/от ЮА води до нарушаване на човешките права, експлоатация, дори съвременно робство. Миграцията от ЮА има дълга история като основен мотиватор е петролната индустрия в Близкия изток след Втората световна война. В периода 1990-2015 г. нивата на миграцията от ЮА достига от 10.08 млн. души през 1990 г. до 27.22 млн. души за 2015 г., като освен икономическите фактори генератор са войните и конфликтите в региона, ефектите от които достигат границите на Европа достигайки ниво от 12.09% от цялата съвкупност на миграцията от ЮА, с 13.67% е Северна Америка, а с най-голям дял от 65.73% се нарежда Азия - Западна Азия, Югоизточна Азия, Централна Азия, Източна Азия. Статистиката сочи, че Европа и по-специално ЕС е притегателен център за нискоквалифицирани мигранти с ниска грамотност.(Srivastava, Pandey, 2017, с. 2-28)(Български географски портал, 11.09.2017) Професор Иван Ангелов счита, че икономическото неравенство и политическите интервенции са основните причини за миграцията от Африка, Южна и Югоизточна Азия, Латинска и Централна Америка към Западна Европа, Северна Америка и Австралия.(Ангелов, 2015)

3. ИЗВОДИ

1) Установиха се съвременните измерения на миграцията от Южна Азия към Европа и България. Оказва се, че в ерата на перманентна глобална несигурност, преструктурирането на глобалното политическо пространство предизвиква регионален хаос и конфликти, които захранват миграционните процеси към богатите западни държави. България е транзитна точка по пътя на миграционните вълни и се изправя пред предизвикателството да образува хора от различна култура, религия, език и с различен цивилизационен код;

2) Изведоха се основните фактори, които провокират миграционните процеси към Европа. Очерта се обхватът на българската образователна система и нейната второстепенна позиция по отношение на мигрантите и тяхното интегриране. Посочиха се тревожни статистически данни за незавидното положение на българската образователна система по отношение на мигрантите и невъзможността да обхване цялата съвкупност от мигранти, за което няма нито ресурса, нито необходимата компетенция и компетентност.

В заключение, за последните 27 г. миграцията от ЮА към останалата част на света се увеличили двойно, достигайки близо 30 млн. души. Освен това, като един от нетрадиционните рискове за сигурността, миграцията е процес, който може да бъде управляван. За това може да се имат предвид препоръките, изведени от проф. Владимир Чуков, много ясна демографска политика, предизвикана и строго контролирана миграция, специализиран миграционен фонд 200-300 млн. лв за качествена миграция на хора с българско етническо самосъзнание, изграждане на стратегически съюз с Румъния. Без съмнение бежанският поток е сериозен повод пред българската държава и пред българските политици да докажат своята зрялост. Великите сили прогнозират своята политика с век и половина напред, регионалните сили - с половин век, а държави като нашата трябва да правят това поне с 20 години напред. В допълнение към препоръките на българските учени, може да се добави необходимостта от изграждането на система за обучение на специалистите в социалната и образователната система за политическите и икономическите процеси в отделните региони, но преди всичко едно от конструктивните предложения е идентифициране на Южна Азия като регион с особени взаимовръзки, политически процеси и икономически взаимоотношения.

Библиография:

Слатински, Н., Сигурността – животът на мрежата, София, 2014, с. 52.

Слатински, Н., Сигурността – същност, смисъл и съдържание, София, 2011, с. 156.

Geddes, A., Scholten, P., The Politics of Migration & Immigration in Europe, 2nd edition, SAGE Publications Ltd, 2016. с. 15-26.

Thakur, R., Wigger, O., South Asia in the world: Problem solving perspectives on security, sustainable development, and good governance, United Nations University Press, 2004, с. xxi-xxiv.

Електронни източници:

Ангелов, И., Миграция, Софийска търговско-промишлена камара, 07 септември 2015 г., <http://www.scci.bg/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=9409&mode=thread&order=0&thold=0>, последно посетен 29.09.2017 г.

Велева, В., Димитрова, Маргарита, Балева, М., Димитрова, Михайлина, Живкова, П., Джоева, Т., Бежанската вълна и предизвикателствата пред националната сигурност – Позицията на държавата и мненията на експертите, 24 септември 2015 г., зала „София“ на БЧК, Институт за стратегии и анализи, http://epicenter.bg/upfiles/ISA/ISA_konferencia_bejanci.pdf, последно посетен 28.09.2017 г.

Държавен вестник, брой 60 от 25.VII, ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 144 ОТ 19 ЮЛИ 2017 Г. ЗА ПРИЕМАНЕ НА НАРЕДБА ЗА УСЛОВИЯТА И РЕДА ЗА СКЛЮЧВАНЕ, ИЗПЪЛНЕНИЕ И ПРЕКРАТЯВАНЕ НА СПОРАЗУМЕНИЕТО ЗА ИНТЕГРАЦИЯ НА ЧУЖДЕНЦИТЕ С ПРЕДОСТАВЕНО УБЕЖИЩЕ ИЛИ МЕЖДУНАРОДНА ЗАКРИЛА, < <http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=116399>>, последно посетен 28.09.2017 г.

Държавна агенция за бежанците при Министерския съвет, Актуална информация и справки, 2017, <http://www.aref.government.bg/index.php/bg/aktualna-informacia-i-spravki>, последно посетен 21.09.2017 г.

Европа, България, 2017, <<http://old.europe.bg/htmls/page.php?id=6937&category=59>>, последно посетен 27.09.2017 г.

Кой е народът рохинджа и какво се случва в Мианмар, 11.09.2017 г., <http://geograf.bg/bg/articles/15-%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82/1400-%D0%9A%D0%BE%D0%B9%20%D0%B5%20%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%8A%D1%82%20%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%B8%D0%BD%D0%B4>

[%D0%B6%D0%B0%20%D0%B8%20%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B2%D0%BE%20%D1%81%D0%B5%20%D1%81%D0%BB%D1%83%D1%87%D0%B2%D0%B0%20%D0%B2%20%D0%9C%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%BC%D0%B0%D1%80,](#)

последно посетен 29.09.2017 г.

Министерски съвет, Портал за обществени консултации, Стратегия за национална сигурност на Република България, 2011 г.,

<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=671>, последно посетен на 27.09.2017 г.

Министерство на образованието и науката, Новини, 143 деца мигранти учат в България, 24.02.2017, <http://www.mon.bg/?go=news&p=detail&newsId=2478>, последно посетен 28.09.2017 г.

НАРЕДБА № 3 от 06.04.2017 г. за условията и реда за приемане и обучение на лицата, търсещи или получили международна закрила, Обн. - ДВ, бр. 32 от 21.04.2017 г., в сила от 21.04.2017 г., Издадена от министъра на образованието и науката,

<http://www.mon.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=59>, последно посетен 28.09.2017 г.

Национален статистически институт, Население и демографски процеси 2015, 2016 г.,

<http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/DMGR2015.pdf>, последно посетен 27.09.2017 г., с. 15

Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията 2015-2020 г.,

https://www.mvr.bg/docs/librariesprovider72/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8-%D0%BE%D1%82-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8A%D1%80/4f4021bc-national_strategy_migration_integration_20152020pdf.pdf, последно

посетен 28.09.2017 г.

Петте нива на сигурността, 2010 г., < <http://nslatinski.org/?q=bg/node/320>>, последно посетен на 25.09.2017 г.

“Политики за интеграция на мигранти“ (MIPEX), 2015,

http://osi.bg/downloads/File/2011_New/MIPEX%20III.pdf, <http://www.mipex.eu/>, последно посетен 28.09.2017 г.

Huddleston, Thomas; Bilgili, Özge; Joki, Anne-Linde and Vankova, Zvezda (2015). Migrant Integration Policy Index 2015. Barcelona/ Brussels: CIDOB and MPG, <http://www.mipex.eu/>, последно посетен 28.09.2017 г.

Interlinkage and Policy Issues, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), 2017, <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002494/249459E.pdf>, последно посетен 29.09.2017 г., с. 2-28.

International migrant stock, 2015, <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates15.shtml>, последно посетен 27.09.2017 г.

Who is a migrant?, IOM Definition of “Migrant”, International Organization for Migration, <https://www.iom.int/who-is-a-migrant>, последно посетен 27.09.2017 г.

World Migration, International Organization for Migration, 2015, <https://www.iom.int/world-migration>, последно посетен 27.09.2017 г.

Worldometers, Bulgaria Population (Live), 2017, <http://www.worldometers.info/world-population/bulgaria-population/>, последно посетен на 27.09.2017 г.

Srivastava, R., Pandey, A., Internal and International Migration in South Asia: Drivers,

Ерол Буюклиев, докторант във Военна академия „Г. С. Раковски“, Факултет „Национална сигурност и отбрана“, тел. 0898725906, ел. адрес: erol.buyukliev@gmail.com

THE EDUCATION IN BULGARIA AS MECHANISM FOR SOCIALIZATION OF MIGRANTS AND REFUGEES FROM SOUTH ASIA

Erol Buyukliev

**PhD Student with the “Georgi Stoykov Rakovski” National Defence College, National
Security and Defence Faculty**

***Summary:** The report analyzes the challenges before the Bulgarian education system as a system for integrating migrants and refugees from South Asia. The main causes of migratory and refugee waves from South Asia in the direction of Western Europe, where Bulgaria plays the role of transit state, are outlined. The present work draws up the conclusions and recommendations for working with migrants from South Asia.*

***Keywords:** migrants, refugees, education, socialization, security, South Asia, Bulgaria, integration*

Erol Buyukliev, PhD Student with the “Georgi Stoykov Rakovski” National Defence College, National Security and Defence Faculty, tel. 0898725906, email: erol.buyukliev@gmail.com

РОЛЯ НА ПЕДАГОГИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА РАЗВИТИЕ САМООЦЕНКАТА НА НАЧАЛНИЯ УЧИТЕЛ

Евгения Михайлова

детска градина „Зора“ – гр. Неделино

В предложената статия разглеждаме проблема за саморефлексията на началния учител. Представяме виждания на педагогически специалисти с дълъг опит за насоките на работата с учениците; техните критерии за успеха им при преподаването на знанията и уменията, както и при изграждането ценностната система на учениците. Проследяваме развитието на способностите за самоанализ на педагогическата работа.

Търсим връзката между педагогическото образование в университетите, придобитите по време на следването компетентности и компетенции и следващите от това способности за самооценка. Въз основа на приетите в България стратегии за развитието на образованието се спираме на заложените в тях приоритети относно насоките за класификация на учителите, за да могат педагогическите специалисти да отговорят на променящите се очаквания на обществото по отношение компетенциите, ролята, знанията, уменията и способностите на учителската личност.

Ключови думи: *саморефлексия, опит, компетентности, образователни стандарти, продължаващо образование, квалификации*

Педагогическото образование има дълги традиции у нас. Още след Освобождението в учебните планове се включват елементи на саморефлексия. По данни от 1930 г. „педагогическата практика се осъществява чрез четири типа занятия – хоспитиране по два часа седмично във втори курс, реферати по един час във втори курс, упражнения в преподаване – по три часа в трети курс и конференции – по един час в трети курс” (Герджикова 1997: 16). Това показва, че подлагането на самоанализ на протичащото обучение е дълбоко вкоренено в представите на българина за качеството на педагогическото образование.

На съвременния етап самоанализът под влияние на психодиагностиката се замества постепенно от категорията саморефлексия. Това е съвсем естествено, доколкото тя осигурява цялостна информация за процесите, протичащи в поведението и мисленето на човека. В тази връзка саморефлексията развива и свой апарат за изследване на индивидуалните психофизиологически особености на човека.

Създадените от нея методи служат за свързване на практиката с теорията на самооценяването.

Пример за самооценяване на практическо равнище е самоанализът на началната учителка Ел. Кутакова. В резултат на своя тридесет и тригодишен опит тя определя целта на своята работа в началните класове по следния начин: ”целта на моята педагогическа дейност се явява развитието на личността на детето”. За нея познавателната дейност на ученика е най-ценното в обучението. Затова е необходимо да се спазват класическите правила от простото към сложното, от известното към неизвестното, от близкото към далечното, от описанието към обяснението, от фактите към обобщението. За стимулирането на познавателния интерес особено важни се оказват още нагледността в обучението и създаването на условия за активност на ученика.

Друг важен елемент в педагогическата дейност според Кутакова е организацията на обучението. Съчетаването на фронтална с групово работа, включването на играта, самостоятелната работа създават у ученика чувство за „подреденост” на времето, прекарвано в училище. За да бъдат ефективни учебните часове, трябва внимателно да се подбират и заданията за учениците. Необходимо е те да имат диференциран характер, да са занимателни, за да предизвикват интереса на учениците, да поддържат тяхната съзнателност. Важно е също така задачите да докосват и емоционалността на учениците като предизвикват учудване от видяното и чутото в обучението, да са занимателни и забавни, да съдържат елементи на неочакваност и съобразителност, да пораждат инициативност.

Решаването на задачи с творчески характер е следващият важен белег в педагогическата дейност на цитираната начална учителка. Използването на многовариантни задачи дава възможност за обсъждане на пътищата за достигане до крайните отговори. Така се развива логическото мислене, способността за планиране на собствената дейност, уменията да се предлагат начини за решение, умения да се аргументират собствените предложения. Учениците се приучават още на уважение един към друг, свикват да се вслушват в мненията на съучениците си.

Като важна своя задача началната учителка определя и оценяването на постиженията на учениците. Смисълът на диагностиката тя открива в създаването на цялостна картина за силните и слабите страни в развитието на всяко дете. Това според нея е предпоставка за крайната преценка за обучаемостта на детето, а оттам косвено и

за педагогическите умения на учителя, за качеството на неговата педагогическа дейност.

Подробно изложените разсъждения на началната учителка дават възможност да се открият съставните части на професионалната саморефлексия на емпирично равнище. Прави впечатление най-напред нейното желание да посочи една основна теза, описваща обучението, провеждано от нея като цяло. След това тя започва да се аргументира като използва категории от психологията и дидактическата теория – познавателен интерес, учебни задачи, организационни форми, игра, решаване на проблеми. Стреми се да представи своята дейност систематизирано, да направи някакви обобщаващи изводи. Като критерий за качеството на своята работа определя количествените постижения на учениците си, не само в рамките на началния курс, но и в пети клас. Тя онагледява своите твърдения чрез прилагането на таблици за резултатите на учениците от вътрешно и външно оценяване, от международни олимпиади, от постиженията им през целия начален курс на обучение.

От изложеното става ясно, че развитието на социално-перцептивните умения на учителя е особено важно. Познаването на „видимите” и „скритите” мотиви в поведението на ученика разкрива вътрешното съдържание на педагогическото майсторство. Проникването във „вътрешния субективен свят” на ученика води до изграждането на обективната преценка, както за него, така и за самия учител.

За съжаление нерядко учителите не осъзнават своите предразсъдъци, погрешни нагласи спрямо учениците си. Твърде често те ограничават преценката за учениците си само до тяхната успеваемост в обучението. Концентрирането само върху интелектуално-волевите качества стеснява представите за ученика и не позволява описанието на неговата цялостна личност (Кондратьева 1980: 144). Това води до погрешните изводи за инертност, пасивност, неразвитост на ученици, които не проявяват „видима активност” в обучението, но същевременно са „лидери” в средите на своите връстници. Учителите не си задават въпроса, защо е налице такова голямо различие между тяхното мнение и отношението на връстниците към един и същи ученик.

Изследвания върху подготвеността на студентите за професионално-педагогическа дейност показват, че изключително важни са гностичните умения, т.е. „умението да разпознават особеностите и вътрешния свят на възпитаниците, както и умението да прилагат индивидуален подход към тях” (Кондратьева 1980: 145). Същата авторка посочва, че стереотипното, формалистично отношение към ученика е

характерно за учители, които се намират на ниско професионално равнище. Учителите майстори се отнасят към учениците по точно обратния начин – те задълбочено анализират отделните проявления на личностните им качества.

Динамиката на разбирането на ученика от учителя зависи още и от фактора възраст. В начална училищна възраст учителите ценят повече интелектуалните качества на учениците, което издава високото „рационализиране” на схващанията за обучението и загърбването на необходимостта от поддържане на „радостта” от откриването на света в първите години на пребиваването в училище.

Върху разбирането на учениците влияе и личният опит, и възрастта, отношението към професионалната дейност. Изследване на студенти от педагогическите специалности от първи до четвърти курс показва, че способността да се разбират учениците се проявява в най-висока степен при онези, които имат широк кръг от контакти – живели са в многолюдно семейство, имат много приятели (Кондратъева 1980: 147).

От изложените факти в практиката и научните изследвания става ясно, че следването във висшето училище има важна роля за придобиването на компетентност за самооценяване от началния учител. Студентите би трябвало да се включат в един съвременен и нетрадиционен процес на професионално обучение. Като главен субект в системата на образование младите хора в педагогическите университетски специалности трябва да бъдат подготвяни за своята бъдеща професия чрез широко прилагане на изследователския подход. Тук под изследователски подход се разбира включването на студента в реални ситуации на обучение и възпитание от първия до последния семестър под различна форма. Важно е той да се почувства част от една цялостна педагогическа култура на началното училище, която се характеризира с отвореност, възприемане на интеркултурализма, задълбочено познаване на парадигмите в учебните предмети, по които ще преподава. Не на последно място на него му е необходима и комуникативна компетентност, която ще му позволи да опознава по-добре себе си, учениците и своите колеги.

Преценката, която самият учител има за себе си, или саморефлексията, е важна част за образа на учителската личност, но е важна и преценката на държавната администрация.

Педагогическото образование е изключителна политика на държавата и се извършва по държавни стандарти. Според стандартите на националната квалификационна рамка придобиването на учителска правоспособност се осъществява

след получаване на ниво 6: професионален бакалавър – подниво 6А и бакалавър – подниво 6Б.

Професионалният бакалавър следва да притежава следните професионални компетентности или по-скоро умения да:

- „събира, обработва и анализира данни до оптимизационни или крайни решения или иновационни идеи;
- осигурява принос при решаване на оперативни задачи в стандартни и нестандартни ситуации;
- намира решения на казуси от социален, морален и етичен характер, особено при работа в екип и при обучение” (Национална квалификационна рамка).

Бакалавърът трябва да има компетентности да:

- „събира, класифицира, оценява и интерпретира данни от областта на своята професионална компетентност с цел решаване на конкретни задачи;
- прилага придобитите знания и умения в нови или непознати условия;
- проявява способност да анализира в по-широк или интердисциплинарен контекст;
- използва нови стратегически подходи; формира и изразява собствено мнение по проблеми от обществен и етичен характер, възникващи в процеса на работата” (Национална квалификационна рамка).

Това са само общи стандартизирани назовавания на компетентностите, които трябва да бъдат обогатявани със спецификата на областта на професионална реализация и да се диференцират конкретно за различните категории и специалности на учителите. Отново въз основа на националната квалификационна рамка Я. Тоцева предлага следния модел за професионално-педагогическа компетентност на учителите:

„1. Познания от областта на науката, из лоното на която е конструиран учебният предмет, който ще се преподава.

2. Психологически познания и умения за работа със съответната възрастова категория ученици.

3. Познания в областта на педагогическите науки и образователните технологии и методически умения.

4. Комуникативна компетентност да реализира ефективен образователен процес в класната стая.

5. Мениджърска компетентност да управлява средата и участниците в нея.” (Тоцева 2009).

Я. Тоцева правилно заключава, че според нейния модел професионалната подготовка на учителите е основополагаща за тяхната професионална компетентност. Но светът се развива изключително бързо, а учителите трябва да реализират своите професионални компетенции в над четиридесетгодишен период на своята трудова дейност. Не може подготовката в университета да бъде достатъчна за придобиването на структуроопределящите в педагогическата компетентност знания, умения и отношения.

Руският педагог Н. Галеева определя компетенцията като „единство от три съставни части:

- когнитивна, която включва педагогическите и специално предметните знания;
- операционално-технологична – владението на методите, технологиите, способите за педагогическото взаимодействие, методите за обучение по конкретния учебен предмет;
- личностна – етическите и социални позиции и нагласи, черти на личността на специалиста” (Галеева 2007).

Н. Калоянова разсъждава, че в основата на професионалната компетентност на учителите стои компаративната компетентност, която се изразява в „свкупност от знания, умения и нагласи на учителя, необходими за вземане на решения и установяване на професионално поведение по отношение на сравняване, анализиране, апробиране и внедряване на образователни теории, практики и/или техни аспекти в собствената професионална дейност” (Калоянова 2011: 93).

Т. Иванова и Н. Калоянова провеждат емпирично изследване, в което анализират връзката между компетентностите и професионалните роли на учителите. Те установяват подготвеността на учителите за ролите възпитател, източник на информация, съветник и имат необходимост от допълнителна квалификация за изпълнение на ролите консултант, иноватор, фасилиатор, модератор (Иванова, Калоянова 2010). Изводът е, че трябва да се развиват компетенциите на учителите, но главно такива, чиято необходимост се предполага от развитието на обществото. Естествено е актуално обучението по отношение подобряването на компетенциите в следните направления:

- интерактивни методи и техники на обучение;
- работа за адаптиране на новопостъпили деца;
- работа с проблемни деца;
- чуждоезиково обучение;
- комуникативни умения;

- толерантна интеркултурна комуникация;
- проучване и внедряване на успешни методики на обучение, реализирани в други държави.

Проблемът за развитието професионалната компетентност на учителите в България е анализиран от Европейската комисия, която през 2008 година излиза с „Резолюция на Европейския парламент от 23 септември 2008 г., относно подобряване на качеството на подготовката на учителите”, в която са изведени следните приоритети:

- „ключови приоритети за всички образователни министерства да бъдат осигуряване на повече и по-качествено обучение на учителите и провеждане на политики за привличане на най-добрите кандидати за учителската професия, нейното превръщане във възможност за избор на кариера за най-подготвените;

- насърчаване на продължаващото и последователното професионално развитие на учителите чрез предоставянето им на постоянна възможност, от академична, трудова и финансова гледна точка (например държавни стипендии), за осъвременяване и усъвършенстване както на уменията и квалификацията им, така и на педагогическите им познания по такъв начин, че квалификациите да се признават във всички страни членки;

- отделяне на специално внимание за въвеждане на младите учители в професията, развиване на мрежи за подпомагане и наставничество, споделяне на опита от успешна учителска кариера, насърчаване на груповото обучение и помощ при решаване на проблеми с напускането на работа от страна на млади учители;

- запазване на акцента върху набирането и задържането на работа на най-добрите учители и правейки учителската професия привлекателна, поддържане на политика съставът на учителската работна сила на всички равнища на училищното образование да отразява социалното и културно многообразие на обществото;

- стимулиране на участието на учителите в работни и дискуссионни групи по въпроси на преподаването, включването на квалифицирани, компетентни и опитни учители в разработването на ефикасна методика за подготовка на учители;

- подпомагане обучението на учителите чрез Програмата за обучение през целия живот, учителски обмен между училища в съседни страни и региони, различни програми за мобилност на учителите.” (Резолюция ЕП 2008).

Въз основа резолюцията на Европейския парламент относно развитието на професионалните компетентности и професионалната класификация на учителите

Министерски съвет приема „Национална стратегия за развитие на педагогическите кадри 2014 – 2020 година”. Основен приоритет е продължаващата квалификация:

- за придобиване на нови фундаментални знания и умения в конкретната област на преподаване;

- при промени на съществуващите или въвеждане на нови държавни образователни изисквания (ДОИ);

- за повишаване на методическата подготовка и усвояване на новости в преподаването” (Национална стратегия 2020).

Главната стратегическа цел е: „До 2020 г. България да има изградена единна и ефективна система за образование, обучение, продължаваща квалификация и условия за професионално развитие на педагогическите кадри. Чрез държавно регулиране на учителската професия да се постигне по-голяма ефективност и се утвърдят отговорността и авторитетът на учителя в обществото”.

Постигането на стратегическата цел се основава на няколко оперативни задачи:

- „1. Разработване и утвърждаване на единна и непротиворечива система за подготовка и продължаваща квалификация на педагогическите кадри.

2. Създаване на единна нормативна уредба за държавно регулиране на първоначалната подготовка, продължаващата квалификация и професионалното развитие на педагогическите кадри.

3. Разработване на общи и специфицирани стандарти за педагогическите кадри и система за контрол на качеството, диференцираното заплащане и професионалното развитие.

4. Разработване на система от специални мерки за привличане, задържане и развитие на педагогически кадри на възраст до 35 години и на специалисти с високо равнище на професионална подготовка и квалификация в системата на средното образование.” (Национална стратегия 2020).

В момента правим емпирично статистическо изследване, за да можем да проверим доколко заложените стратегически цели и приоритети се реализират в педагогическата практика и саморефлексията на началните учители в малките училища от планинския родопски регион.

Изводи

Съвременната концепция за професионализация, както във всички други области, предполага развитие на готовност за непрекъснато саморазвитие и самообразование. Променят се ролите и задачите на участниците в процеса на

педагогическото образование. Студентът по начална педагогика трябва да проявява активност на всички равнища на обучение като осъзнава отговорността да общуваш с малките ученици. Високата им успеваемост не е достатъчна, за да бъде оценена позитивно педагогическата дейност на учителя. За да може да формира педагогически специалист, който да е готов да удовлетвори съвременните изисквания на специалист от нов тип, педагогическото образование на началния учител трябва да се промени в следните направления.

1. Да се задълбочи научната му подготовка по всички учебни предмети така, че да бъде готов да преподава всички предмети еднакво успешно.

2. Цикълът на педагогическото образование да бъде непрекъснат – като се започне от влизането във висшето училище и се завърши с напускането на образователната система.

3. Да се осигури непрекъснат цикъл на личностно и професионално развитие във всички сфери на педагогическата дейност – възпитание и обучение в училищната и извънучилищната дейност.

4. Да се повиши отговорността на обучаващите и ръководещите педагогическия персонал.

5. Да се анализират непрекъснато условията, при които протича педагогическото образование и да се дава приоритет на факторите, повлияващи позитивно израстването на учителя в професията.

Литература:

Галеева Н. Л. Система компетенций как инструмент управления качеством образования. // В: <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-7.htm> (26. 11. 2017).

Герджикова, Н. Теорията и практиката в педагогическото образование. Смолян: „Принта-КОМ“, 1997, с. 162.

Иванова, Т., Калоянова, Н., Ключови компетенции и професионални роли на учителя. // В: *Академично списание „Управление и образование”*, Бургас, 2010, т. 6, кн. 1.

Калоянова, Н. Компаративна компетентност на учителя – теоретичен модел. // В: *„Образование и технологии“*, 2011, № 2, с. 93, <http://www.itlearning-bg.com/magazines/Spisanie2011/resources/e-book-2.pdf> (26.11.2017).

Кондратьева, С.В. Понимание учителем личности учащегося. // В: *Вопросы психологии*, 1980, № 5, с. 143-148.

Кутакова, Ел. Самоанализ педагогической деятельности учителя начальных классов. 2012. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/raznoe/2012/10/23/samoanaliz-pedagogicheskoy-deyatelnosti-uchitelya-nachalnykh> (26. 11. 2017).

Национална квалификационна рамка на Република България. 2014. <http://www.navet.government.bg/bg/nqf-bg> (26. 11. 2017).

Национална стратегия за развитие на педагогическите кадри 2014 – 2020 година. 2014. www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=4627 (26. 11. 2017).

Резолюция на Европейския парламент от 23 септември 2008 г. относно подобряване на качеството на подготовката на учителите. 2008. http://www.publications.europa.eu/resource/cellar/8f4fa538-9f54-11e7-b92d...0001.../DOC_1 (26. 11. 2017).

Тоцева, Я. Професионално-педагогическа и интеркултурна комуникативна компетентност. // В: *Технологични аспекти на интеркултурното образование*, 2009, Благоевград. с. 40-49. ytotseva.blogspot.com/2009/06/blog-post_3353.html. (26. 11. 2017).

Евгения Михайлова, Смолян, Невяста 12, вход Б, ап. 12, 0877 232370, ел. адрес mihajlova.1978@abv.bg

ROLE OF PEDAGOGICAL EDUCATION FOR THE DEVELOPMENT OF PRIMARY TEACHER SELF-ASSESSMENT

Evgeniya Mihaylova

Director of kindergarten – Nedelino

Pedagogical education in Bulgaria has long traditions in forming the professional self-assessment of the primary teacher. This report will present some issues related to the maintenance and development of the primary teacher's self-assessment. It is necessary to change the pedagogical education for its development at the present stage.

Key words: self-assessment, *experience* ,*competences* ,, *educational standards*, *continuing education*, *qualification*

Evgeniya Mihaylova, Smolyan, Nevqsta St. № 12; e-mail: mihajlova.1978@abv.bg